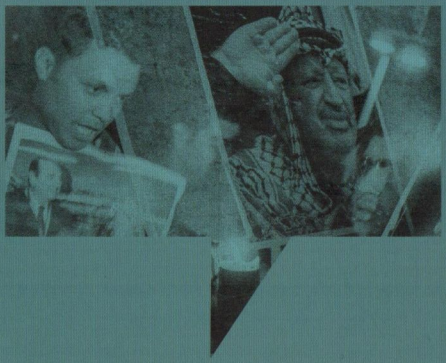
Taline Ter Minassian • Komintern'in Seyyar Militanları

Geçmişten Geleceğe **Sosyalizm** Dizisi

Komintern'in Seyyar Militanları

Sovyetler Birliği ve Ortadoğu'daki Azınlıklar

Taline Ter Minassian

Fransızcadan çeviren: Erden Akbulut

Yordam Kitap

Taline Ter Minassian

Fransız tarihçi, Paris'te bulunan Institut National des Langues et Civilisations Orientales'de (Doğu Dilleri ve Uygarlıkları Ulusal Enstitüsü) Modern Rusya ve Kafkaslar Tarihi profesörü. Taline Ter Minassian'ın yayınlanmış yapıtlarından bazıları şunlardır: *Erevan, La construction d'une capitale à l'époque soviétique,* 2007; *Reginald Teague-Jones, Au service secret de l'Empire britannique,* 2012; *Norilsk, L'architecture au Goulag, Histoire caucasienne de la ville polaire soviétique,* 2018; *Les Galaxies Markarian, Roman géopolitique*, 2018; *Gorbatchev, Biographie,* 2019.

Eserin Orijinal Adı:
Colporteurs du Komintern
L'Union soviétique et les minorités au Moyen-Orient
(Presses de Sciences Po, 1997)

KOMİNTERN'İN SEYYAR MİLİTANLARI

Sovyetler Birliği ve Ortadoğu'daki Azınlıklar

Taline Ter Minassian

Fransızcadan Çeviren:
Erden Akbulut

GEÇMİŞTEN GELECEĞE SOSYALİZM

Yordam Kitap: 343 • Geçmişten Geleceğe Sosyalizm Dizisi
Komintern'in Seyyar Militanları • Taline Ter Minassian
ISBN 978-605-172-342-6 • *Çeviri:* Erden Akbulut
Kapak ve İç Tasarım: Savaş Çekiç • *Sayfa Düzeni:* Gönül Göner
Birinci Basım: Haziran 2019
© Presses de Sciences Po, 1997, © Yordam Kitap, 2018

Yordam Kitap Basın ve Yayın Tic. Ltd. Şti. (Sertifika No: 10829)
Çatalçeşme Sokağı Gendaş Han No: 19 Kat: 3 34110 Cağaloğlu - İstanbul
Tel: 0212 528 19 10 • **W:** www.yordamkitap.com • **E:** info@yordamkitap.com
www.facebook.com/YordamKitap • www.twitter.com/YordamKitap
www.instagram.com/yordamkitap

Baskı: İnkılap Kitabevi Baskı Tesisleri (Sertifika No: 44066)
Çobançeşme Mah. Altay Sok. No: 8
Yenibosna / Bahçelievler - İstanbul
Tel: 0212 496 11 11

KOMİNTERN'İN SEYYAR MİLİTANLARI

Sovyetler Birliği ve Ortadoğu'daki Azınlıklar

"GEÇMİŞTEN GELECEĞE SOSYALİZM" DİZİSİ HAKKINDA

Emperyalist savaşın insanlığa korkunç acılar ve yıkımlar yaşattığı bir ortamda başarıya ulaşan 1917 Büyük Ekim Sosyalist Devrimi, Rusya'da burjuvazinin egemenliğine son verdi, işçilerin ve yoksul köylülerin iktidarını ilan etti. Tarihte bir ilki gerçekleştirerek attığı cesur adımlarla dünya emekçi sınıflarına iyimserlik ve coşku yaydı, umut aşıladı. Süregiden vahşi savaşların, her tür adaletsizliğin ve tüm bunların kaynağındaki emek sömürüsünün dünya yüzünden silinebileceğine dair güçlü bir beklenti ve inanç kitleleri sarmaya başladı. 20. yüzyıl, bu büyük devrimin ve onun yarattığı politik atmosferin tetiklediği, başarılı veya başarısız mücadelelerin damgasını taşıdı.

Ne var ki, umutla başlayan yüzyıl, derin bir umutsuzlukla kapandı. SSCB ve Doğu Bloku çözülerek tarih sahnesinden çekildi. Kapitalizm, Ekim Devrimi'nin doğduğu topraklarda zaferini ilan etti.

Kimsenin kayıtsız kalamayacağı bu durumun emperyalist gericilikte yarattığı sevinç sınırsız oldu. Onlara göre Ekim Devrimi, tarihin olağan seyri içinde bir sapmayı temsil ediyordu; sosyalizm insan doğasına aykırı totaliter bir sistemdi; SSCB'nin çözülüşüyle birlikte, tarih, olağan yatağı olan kapitalizm içinde ilerleyişini sürdürecekti!

Peki sosyalistler için bu yenilginin anlamı neydi? Nasıl değerlendirilmeli, ne gibi dersler çıkarılmalıydı?

Soruyu basitçe şöyle de sorabiliriz: İşçi sınıfı, başta Rusya'da olmak üzere 20. yüzyıl boyunca giriştiği mücadelelere, kazandığı kısmi ve dönemsel başarılara rağmen, sonuçta neden kaybetti?

Bu konuda bugüne kadar gerek dünyada gerekse Türkiye'de önemli tartışmalar yürütüldü; geçmiş döneme ilişkin çeşitli belgeler yayımlandı. Tartışmaların derinleştirilmesi, yaşanan ve muazzam dersler içeren bu sürecin değişik yönleriyle incelenmesi

bize göre bir ihtiyaç olmaya devam ediyor. İleri işçiler, sol çevreler, sosyalizme gönül vermiş, hayatının bir döneminde sosyalizme bağlanmış insanlar, zihinlerini meşgul eden sorulara yanıt verecek kaynaklar arıyor.

Bu saptamadan yola çıkan Yordam Kitap, içinde 20. yüzyılın sosyalizm pratiğini –odağında Ekim Devrimi ve onu izleyen uygulamalar olmak üzere– değişik yönlerden ele alan, sürecin anlaşılmasına hizmet eden ve geleceğe dair parspektifler sunan kitapların yer alacağı bir dizi başlattı. "Geçmişten Geleceğe Sosyalizm" adını verdiğimiz bu dizi kapsamında, bu konuya eğilen okurların başvurmadan edemeyecekleri küçük bir kitaplık oluşturmaya çalışıyoruz.

Ağırlığı, Marksizmin metodolojisine dayanarak süreci irdeleyen düzeyli kuramsal değerlendirmeler oluşturmakla birlikte, anı, röportaj, belge türü eserler de dizide yer alıyor. Konunun ilgililerine, Marksizm çerçevesinde çok yönlü bir tartışma ve derinleşme ortamı sağlamayı hedeflediğimiz için, çok farklı sonuçlara varan eserler, bu dizi içinde yan yana geliyor. Başka bir deyişle okurlara, konu hakkında tartışılmaz doğruları açıklayan kitaplar sunmak gibi bir amaç gütmüyoruz. Tam tersine, her biri farklı perspektifle ve farklı politik duruşla yazılmış, bazıları pek çok yönden karşıt olabilecek kitapların diziyi zenginleştireceğini, tartışmacı bir nitelik katacağını ve bütünselliğin bunun üzerinden yükseleceğini düşünüyoruz.

* * *

Komintern'in Seyyar Militanları, sosyalist bakış açısıyla yazılmamış olmasına karşın, zengin belgelere dayanarak Sovyetler Birliği ve izlediği azınlıklar siyaseti hakkında aydınlatıcı bilgiler sunması nedeniyle dizi kapsamına alınmıştır.

Yordam Kitap

Waïk'in anısına

İçindekiler

Teşekkür 15

Giriş 17

ÖN BÖLÜM
Doğu: Rusya'nın "Yakın Yabancısı" 25

Klasik Bir Teori: Sıcak Denizlere İlerleme 26

Akdeniz Yakındoğusunda Sovyet Diplomasisi ve Komünist Stratejiler 31

İran Bölgesi 36

BİRİNCİ BÖLÜM
Moskova:
Ortadoğu'da Sovyet Politikasının Yapıları ve Ağları 43

Sovyetler'deki Milliyetler ile Ortadoğu'nun Azınlıkları: Dinamik Bir Etkileşim 44

SSCB'deki milliyetler: Sorunun çerçevesi 46

Ortadoğu'daki azınlıklar: Genel perspektifler 52

Sınır dinamiği 58

Bir Uzmanlar Ağının Yetiştirilmesi: Sovyet Şarkiyatı 59

19. yüzyıl Rus Şarkiyatının mirası: İmparatorluk hedeflerine uygun yönelimler mi? 60

Sovyet Şarkiyatı: İçeride kullanımdan dışarıda kullanıma 64

Sovyet Şarkiyatında azınlıkların incelenmesi: Miras mı, yeni bir katkı mı? 70

Doğu Devrimcileri İçin Bir "Ocak" 76

KUTV'un Ortadoğu bölümleri: Bir dış politika ağı mı? 78

Arap bölümünde azınlık sorunu üzerine: Araplaştırma zorunluluğu 83

Öğretmenler, eğitim ve derslerin düzenlenişi 86

Moskova'dan Görülen Ortadoğu: Diplomasi mi, İdeoloji mi? ... 91
Yakındoğu ve Ortadoğu: Sovyet diplomasisinin hareketli yapıları ... 91
Komintern'in Doğu Sekreterliği (1920-1935): Örgütlenme ve personel ... 99
Propaganda ve coğrafi eylem alanları ... 104

İKİNCİ BÖLÜM
TEBRİZ'DEN MEŞHED'E:
SOVYET SIZMASI VE YİRMİLİ YILLARDA AZINLIKLAR ... 109
İran'daki Sovyet Politikasında Kilit Bir Azınlık: Ermeniler ... 110
Ermeni topluluğu ve Sovyet-İran ilişkileri ... 112
Bir azınlık diplomasisi: Özerklikten bütünleşmeye ... 114
İran'da azınlıklar ve komünist hareket ... 120
Müslüman Devrimciler ve Sınır Ötesi Etniler ... 128
Bolşevikler ve Ortadoğu ülkeleri: MUSKOM'un rolü ... 130
Meşhed Devrimci Komitesi ... 132
Türkmenlerin durumu: Sınır ötesi bir azınlık ... 139
Konsolos ve Çekacı ... 145
Konsolosluk görevlerinin coğrafyası ... 146
Agabekov olayı ... 153
OGPU'da Ermeni ağı ... 157

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM
BEYRUT'TAN İSKENDERİYE'YE: KOMİNTERN'İN AZINLIK AĞLARI ... 167
Komünist Parti ve Suriye'yle Lübnan'da "Azınlık Sendromu" ... 168
Bir "azınlıklar" grupçuğu: Spartak ... 171
Filistin Komünist Partisi'yle bağlantılar: Rusya ve Orta Avrupa Yahudilerinin rolü ... 177
Yirmili yıllar sonlarında Suriye ve Lübnan Komünist Partisi: İç yapıları ve dış ilişkileri ... 180
Suriye-Lübnan Komünist Partisi tarihinde bir dönemeç: Araplaşma ... 183

Siyonizm ile Araplaşma Arasında:
Filistin'de Komintern Görevlileri ... 188
İkinci **aliya:** *Filistin Komünist Partisi'nin kökenleri* ... 191
Komintern görevlileri: Averbach "ağı" ... 193
Filistin KP (FKP) "azınlık yönetimli" parti (1924-1930) ... 199
Öncelikli görev: Filistin KP'nin Araplaşması ... 206
Kozmopolitizm ve Azınlık Eylemciliği:
Mısır Komünizminde Yahudi Kuşağı ... 210
Kimlik arayışı ile "Mısırlılaşma" arzusu arasında Yahudiler ... 211
Mısır komünizminin kökenleri: Birinci Perde ... 215
Komintern uzmanlarının gözüyle Mısır ... 221
Mısır komünizminin kökenleri: İkinci Perde ... 223

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM
SOVYETLER'İN İRAN'A EL KOYMASINA DOĞRU MU? ... 230
Azınlıkların Doğru Kullanımı: Kuzey İran'da Sovyet İşgali ... 232
Kuzey İran'da SSCB: Bir ilhak stratejisi mi? ... 233
TUDEH'in artan etkisi ... 239
Hıristiyan azınlıklar ve komünist hareket ... 243
İran Azerbaycanı'nda Ayrılıkçı Bir Strateji mi? ... 251
İran Azerbaycanı'nda Sovyet stratejisi:
"Açık sınır" politikası mı? ... 253
SSCB'nin azınlık politikasında bir dönemeç:
Azerbaycan Demokrat Partisi'nin kuruluşu ... 258
Sovyet-İran ilişkilerinde Azerbaycan SSC ve
"Güney Sorunu"nun ortaya çıkışı ... 264
"Aşiretçi" Bir Politikanın Doğuşu:
Mahabad Kürt Cumhuriyeti ... 268
İran'daki Kürt Sorunu karşısında Sovyetler:
Gecikmiş bir araçsallaştırma mı? ... 270
İran Kürdistanı'na Sovyet sızması
ve Kürdistan Demokrat Partisi'nin kuruluşu ... 275
Sovyet varlığı ve Mahabad Cumhuriyeti:
Azınlıklar arası ilişkiler sorunu ... 282

BEŞİNCİ BÖLÜM
ORTADOĞU'DA AZINLIKLARIN KORUNMASI,
ETKİ KAZANMANIN YOLU ... 289

SSCB ve Filistin Yahudileri:
Sovyet Diplomasisinde Bir Ara Oyun ... 290

Antifaşist Yahudi Komitesi'nin kuruluşu ... 291

Sovyetler Birliği'ne bir destek örgütü:
Filistin'de "V" (Zafer) Birliği ... 295

Londra: Mayski ve Siyonist yöneticiler ... 302

Suriye ve Lübnan: Doğaçlamadan Araçsallaştırmaya ... 308

Arap politikası mı, azınlık atacılığı mı? ... 310

Yurtseverlikten yayılmacı milliyetçiliğe ... 316

Gelecek yıl Erivan'da! ... 324

Hıristiyan Azınlıklar: 19. Yüzyıl Diplomasisine Geri Dönüş ... 330

Bir Dinî NEP mi? ... 330

Stalin diplomasisi çerçevesinde
Ortodoks azınlıkların korunması ... 334

1945 Sinodu ve Patrik Aleksey'in Ortadoğu gezisi ... 338

Ermeni Kilisesi örneği ... 343

SONUÇ ... 349

HARİTALAR ... 357

SÖZLÜKÇE ... 365

KAYNAKLAR ... 369

DİZİN ... 375

Teşekkür

Bu kitap, 1995'te Paris'te Institut d'études politiques'te (IEP) savunulmuş bir tezden hareketle hazırlandı. Uzun yıllar boyunca büyük bir ihtimamla bu çalışmayı yöneten, Académie Française üyesi Hélène Carrère d'Encausse'a şükranlarımı sunuyorum. Beni Aix-en-Provence'ta üniversite kadrosuna, ardından CNRS'te bir bölüm kadrosuna kabul eden Provence Üniversitesi profesörleri Robert Ilbert ve Gérard Chastagnaret'ye de teşekkür etmek istiyorum. Özellikle sabırları, sayısız öğütleri ve bana önce Erivan'a (IEP'nin görevlendirmesiyle), ardından Moskova'ya ("kültürel alanlar" ödeneğiyle) gitmek üzere sağladıkları olanaklar için ayrıca minnettarım. Değerlendirmeleri ve değerli yardımları için Pierre Milza, André Bourgey ve Nicolas Werth'e de teşekkür ediyorum.

Sürekli destekleri, arşiv ve tanıklık araştırmalarındaki yardımları için özellikle Erna Shirinian-Melikian, Amadouni Vihrabian, Ella Melik-Stepanian, Anne Le Gall-Kazazian'ın yanı sıra, A. Hovanesyan'ın basılmamış tanıklığına ulaşmamı sağlayan Ermeni Bilimler Akademisi üyelerine şükran duyuyorum.

Nihayet tavsiyeleri ve eleştirileri, Sovyet ve Sovyet sonrası dönem bilgileri ve paylaşımları için Jean-Robert'e, aileme ve dostlarıma teşekkür ediyorum.

Giriş

Doğrudur, tarihçi kendi zamanına tabi olmamalıdır, bu çalışmanın ilgi odağı da ilk bakışta, günümüz uluslararası ilişkiler tarihi araştırmalarındaki moda konulardan biri değil. Ana konusu, yani SSCB'nin birçok Ortadoğu ülkesini istikrarsızlaştırma veya buralara sızma stratejisinde ulusal azınlıkların araçsallaştırılması, uluslararası ilişkilerde çift kutupluluğun, SSCB'nin dış dünyayla ilişkileri konusunda derinlemesine çözümlemelerin yapıldığı, çoktan geride kalmış bir dönemin kaygılarının belirlediği bir tarihe ait. Ama o dönem uzakta kaldı ve 1991'de Sovyetler Birliği'nin dağılmasından beri, bugün Rusya Federasyonu, Ortadoğu'daki çatışmaların çözümünde ikincil bir oyuncu düzeyine inmiş gibi gözüküyor. Nitekim 1993'te, Rusya Federasyonu'nun Suriye Büyükelçisi A. Zotov, Rusya'nın Ortadoğu politikasının hedeflerini, mütevazı bir biçimde ve belirli bir pragmatik anlayışla şöyle tanımlıyordu: Rusya'nın güvenliğini sağlamak, Orta Asya'daki durumu kötüleştirebilecek her türlü politik ve askerî düzensizliğin yayılmasını önlemek ve Rusya'da yürütülen ekonomik reform çabasına Arap ülkelerinin desteğini sağlamak. Yine de birçok göstergeye göre, Rusya'nın güney sınırlarına yönelik politikasında, azınlıkları müdahil kılan emperyal tasavvurların ve stratejik iddiaların varlığı sürüyor. Bunu görmek için, Rus aşırı milliyetçiliğinin jeopolitik anlayışları konusunda Batı medya organları tarafından adından sıkça söz edilen Rus "liberal demokrat" partisi lideri Vladimir Jirinovski'nin söylevlerine bakmak yeterlidir; Rus ulusunun ka-

derinin kaçınılmaz olarak sıcak denizlere açılmasına bağlı olduğu yolundaki söylemin yeniden ortaya çıktığı meydandadır. *Güneye Doğru Son İlerleyiş* adlı 1993'te yayınlanmış yapıtında, Rusya'nın Hint Okyanusu ve Akdeniz kıyılarına ulaşmasının Rus ulusunun esenliği anlamına geldiğinin altını çizerek, Rus misyonerliğinin eski reçetelerine gönderme yapmakta tereddüt etmiyor. Şarkiyat eğitimi görmüş, Sovyet döneminde Türkoloji ve Kürdoloji ihtisası yapmış V. Jirinovski, anlamlı bir biçimde, ulusal azınlıklara önemli bir yer ayırıyor ve Rusların güney sınırlarına doğru bu son ilerleyişinin Kürtlere bir "yurt" kurmaya olanak vereceğini öne çıkarıyor. İçinde bulunulan koşullarda böylesi bir mantık Rus dış politikasına temel oluşturamaz; yine de 20. yüzyılın ilk yarısı boyunca SSCB'nin dış politikasıyla ilgili olarak ortaya koymaya çalıştığımız gelişmeler bakımından tipik bir olguya işaret ediyor.

Bununla birlikte, yirmili yıllardan Soğuk Savaş arifesine kadar Sovyetler'in Ortadoğu politikasında azınlıkların rolünü incelemekle, bu kitap SSCB dış politikasının en saldırgan dönemini ele almış olmuyor. Stalin döneminin ilk evresinin diplomasisi, genel olarak, "tek ülkede sosyalizmin kuruluşu" sloganına uygun düşen bir geri çekilme dönemi olarak sunulur. Bu yorum, Ortadoğu sahnesinde göreli bir güç biriktirme evresi olan otuzlu yıllara gerçekten de denk düşse de, bu ne özellikle Türkiye'de ve İran'da hem devrimci misyonerlik ideolojisinin geliştirilmesine hem de etkin bir diplomasiye tanıklık eden yirmili yıllar için, ne de Sovyetler Birliği'nin Orta ve Doğu Avrupa'daki ilerleyişine benzer bir genişleme stratejisini Ortadoğu'da izlediği İkinci Dünya Savaşı (1941-1945) için geçerli kabul edilebilir. Bu noktalar değişik araştırmalarda daha önce de vurgulandı, ancak Sovyetler'in Ortadoğu politikası azınlıklar açısından sistemli bir biçimde ele alınmadı. Öte yandan Ortadoğu'da komünist partilerin kuruluşunda azınlıkların rolü, bu bölgenin çağdaş poli-

tik tarihinde nispeten bilinen bir konu olsa da Sovyet politikası çerçevesinde azınlıkların araçsallaştırılması, "Kızıl Tehlike"nin boyutlarını sık sık abartan Batı arşiv kaynaklarında büyük önem taşımasına rağmen, pek az incelendi.

Azınlıkların araçsallaştırılması, "ideolojilerin sonu" anlayışının damgasını vurduğu çağımızdaki düş kırıklıklarını dile getirir gibi görünüyor olsa da, güncel politik sözcük dağarcığında son derece yaygın olarak kullanılan bu yeni ifade, tartışmalı bir deyim olmakla birlikte yine de yararlıdır. Bu kavramı kullanırken ne bir modaya uymak ne de katı ve alaycı bir tarih anlayışına teslim olmak istedik. Söz konusu olan daha çok, SSCB'nin çıkarlarına doğrudan veya dolaylı bir biçimde hizmet etmiş coşkulu ve çoğu zaman samimi birtakım oyuncuların biçimlendirdiği bir "mikro diplomasi"nin işleyişini anlamaya çalışmaktı. Böylesi bir bakış açısıyla, bu çalışma, Sovyetler Birliği'nin çokuluslu ve çok etnik gruplu yapısının, bir iç belirleyici, hatta dış politikanın altında yatan bir etmen olarak, devletlerle yürütülen diplomasinin yanında, azınlıkların yerel komünist partilerinin kuruluşunda ve SSCB'nin olumlu imajının oluşumunda en etkin rolü oynadığı Ortadoğu ülkelerine, değişik sızma, müdahale veya hatta istikrarsızlaştırma girişimlerine nasıl olanak sağladığını ortaya koyuyor. Böylece Rus İmparatorluğu'nda ve Sovyetler Birliği'nde milliyetlerin rolü özellikle bütünleşmenin veya ayrışmanın bir iç etmeni olarak ele alınırken, bu kitapta, tersine, dış dinamiğin bir etmeni olarak inceleniyor. Bu çerçevede SSCB'nin çokuluslu yapısı Ortadoğu'da azınlıkların araçsallaştırılması politikasını kolaylaştırdı mı? Ortadoğu'da Sovyet etkisine aracılık eden azınlık ağları daha önceden kurulmuş muydu, yoksa bunlar bir yenilik olarak mı devreye sokuldu, hatta hiç yoktan mı var edildi? Nihayet bu bölgede Sovyet politikasının özgüllüğü nedir? Hatırlatalım ki "azınlıkların korunması" 20. yüzyılın ilk yarısında hâlâ Avrupa (Fransa, Büyük Britanya, Almanya, İtalya) diplomasilerinin

ve emperyalizmlerinin yerleşik bir bileşenidir. Dolayısıyla bu olanak, etnik-dinî mozaiğin tüketilemez bir gizilgüç sunduğu Ortadoğu'daki Sovyet politikasına özgü olmaktan uzaktır. Ancak bu alanda Sovyet politikasının özgünlüğü, Sovyetler Birliği'ne özgü yöntemler (diplomasi, uluslararası komünist hareket, gizli servisler) ile Çarlık Rusyası'ndan "miras alınmış" unsurların, şaşırtıcı bir biçimde, dönüşlü olarak kullanımında yatar.

Bu dönemin sınırları henüz Soğuk Savaş sınırları değildir. Bölgedeki konsolosluk raporları, belki de aşırılığa kaçarak, devrimciliğin bulaşma risklerine işaret ediyor. Nitekim yirmili ve otuzlu yıllarda komünist militanların ve Sovyet ajanlarının şaşırtıcı bir kolaylıkla dolaşabilmeleri, özellikle Transkafkasya'da sınırların geçirgenliğini gösteriyor. Yeni Avrupa'nın sınırlarını belirlemek üzere yapılan Barış Konferansı sırasında uzman olarak başvurulan Amerikalı coğrafyacı Isaiah Bowman, 1928'de "Transkafkasya'nın, Süveyş Kanalı ve Boğazlarla birlikte, Doğu ile Batı arasındaki üç köprüden biri olduğunu" hatırlatıyordu. "İki büyük toprağı birbirine yaklaştıran her kıstak gibi, kıyılarında tüccar halkların yerleştiği iki büyük denizi birleştiren her boğaz gibi, bu bölge de hareketli bir tarihe sahip olmuştur ve olacaktır."[1] Böylece, "güneye doğru ilerleyiş", görece zayıf iç duvarlarla bölünmüş bir zeminde gerçekleşti; bu zeminde azınlıkların varlığı, Sovyetler Birliği'nde, genel olarak "kitleler"e seslenen söyleme karşın ideolojik ve politik bir sızma stratejisine yol açtı. Gerçekten de Sovyetler'in milliyetler politikası, Ortadoğu'daki birçok azınlığa (başkalarının yanı sıra Ermenilere, Azerilere, Yahudilere) çekici gelen bir ulusal kurtuluş modeli sundu. Müslüman çoğunluğa sahip bu bölgede, SSCB'nin olumlu imgesi ve sömürgecilik karşıtı söylem, esas itibarıyla azınlık çevrelerinden oluşan komünist partiler tarafından yaygınlaştırıldı. Bu azınlıkların çoğu zaman

1 Isaiah Bowman, *Le Monde nouveau. Tableau général de géographie politique universelle*, Paris, Payot, 1928, s. 401.

Sovyetler Birliği'ne özel bağlılıkları vardı, ilke olarak orada bir "yurda", daha doğrusu yerleşebilecekleri bir alana sahiptiler: Yakın ve Ortadoğu diaspora Ermenileri için Ermenistan SSC, İran Azerbaycanı Azerileri için Azerbaycan SSC bunun örnekleriydi. Ortadoğu komünist partilerinin karmaşık tarihini yeniden ele almaksızın, Sovyet politikasının azınlıklar prizmasından incelenmesi, belki de bu kitaba, geleneksel olarak yalnızca devletlerle ilişki kurar diye bilinen Sovyet diplomasisinin gizli kalmış yanlarına yeni bir ışık tutma olanağını sağlayacaktır. Nihayet azınlıklar, Ivo Andrić'in Doğu Hıristiyanlarıyla ilgili olarak kullandığı güzel ifadelerle, "coğrafi olduğu kadar manevi bir sınır boyunca yaşayan insanlar"[2] ya da "Doğu ile Batı arasında güçlükle yol alan bir insan tozu" olarak tanımlanabilirse, bu kitap, topluluklar halinde bölünmüşlüğün damgasını vurduğu bir dünyada, Sovyetler Birliği'nin ideolojisinin aşağıdakiler tarafından nasıl bir kurtuluş aracı olarak kavrandığını da ortaya çıkarmaya çalışacaktır. Ortadoğu'da sürekli olarak bir kültürel aracılık ve politik çağcıllık taşıyıcılığı rolü oynamış azınlıklardan gelen Sovyet ütopyasının seyyar satıcıları, kozmopolit ve başına buyruk kahramanlardır ve bu kitap, onların izlediği karanlık yolları da bulmayı deneyecektir.

Çağdaş uluslararası ilişkilerde "Ortadoğu" kavramı, mutlak bir coğrafi tanımın her türlü zorluğunu taşır; kaldı ki Batı'nın bakış açısıyla "Orta" olan, Rusya'nın (Türkiye'nin, İran'ın) bakış açısıyla "Yakın"dır. Bu kitap, SSCB'nin azınlık stratejisini Ortadoğu ülkelerinin bütünü bakımından incelemiyor. İlk ağızda, SSCB'nin olumlu imgesinin oluşumunda azınlıkların rolünün açıkça ortaya çıktığı ülkeleri incelemek istedik. Bu bağlamda Fransız manda yönetimi altındaki Suriye ve Lübnan, Britanya mandası altındaki Filistin, Mısır ve nihayet İran ele alındı. Birçok Ortadoğu ülkesi kapsam dışı bırakıldı. Sovyet diplomasisinin önemli bir kutbu ve azınlık politikasının dolaylı hedefi

2 Ivo Andrić, *La chronique de Travnik*, Lausanne, L'Âge d'Homme, 1981, s. 250.

Türkiye, sürekli atıfta bulunulsa da bu kitabın inceleme konusu dışındadır. Çünkü Türk-Sovyet ilişkileri temel bir önem taşısa da yirmili yıllardan sonra Türkiye'de azınlık sorunu etkisiz hale gelmiş gibi gözükmektedir. Türk ulusal kimliğini otoriter bir biçimde kuran Kemalizm, bütünü itibarıyla komünistlerin ve azınlıkların isteklerine karşı etkili bir duvar örmüştür.

Sovyet arşivlerinin açılması, şu son yıllarda, Sovyet devletinin niteliği üzerine tarih tartışmalarında bir yenilenmeye katkıda bulundu. Bu kitapta ele alınan konu, ses getirecek bir buluş yapmaya veya Sovyet tarihiyle ilgili "totaliter" veya "revizyonist" bir yoruma varmaya elvermiyor. Uluslararası ilişkiler tarihinde özel bir yaklaşımla tasarlanan bu kitap, belli başlı iki kaynağa, Batılı kaynaklara ve Sovyet kaynaklarına dayanıyor. Batılı kaynaklar Ortadoğu'da, özellikle Suriye'de ve Lübnan'da komünist hareketlerin gelişimi hakkında bilgi sağladı. Kimi zaman gerçek bir önseziyi yansıtan ve sahada gözlem ürünü olan Fransız ve İngiliz konsolosluk ve askerî ataşelik yazışmaları, Bolşevizm tehlikesiyle ilgili çok sayıda rapor içeriyor: Bu bolluk, yirmili ve otuzlu yıllarda Batılı büyük devletlerin tetikteliğinin derecesini gösteriyor. Örneğin İran'la ilgili olarak, bu raporlar günlük ve yerel olarak, azınlıkların davranışını ve SSCB'nin onlara karşı tutumundaki evrimi izleme olanağını veriyor. Amerikan arşivleri bu tabloyu kronolojik olarak tamamlıyor. Ortadoğu, ABD İkinci Dünya Savaşı'na girmeden önce Dışişleri Bakanlığı'nı hiçbir biçimde ilgilendirmezken, bunun tam aksine, 1941'den itibaren belgelerde bir anda bolluk oluşuyor. İster konsolosluk yazışmaları, isterse daha gizli karakterdeki raporlar söz konusu olsun, bu kaynakların tümü gizlilik gereğini ve istihbaratın özelliğini göz önünde tutan güçlü bir iç eleştiri gerektiriyor. Örneğin son derece yararlı OSS (Office of Strategic Services –ABD'nin İkinci Dünya Savaşı boyunca istihbarat örgütü ve CIA'nın önceli–) raporları, istihbaratçılıkla bağlantılı yorumlama sorunları ele alınmadan kulla-

nılamaz: Bürokratik husumetler, politik iktidarla ilişkiler, istihbarat servislerinin kontrolü ve nihayet istihbaratçıların yetişme biçimi, bilgi üretiminin belirleyici yanlarını oluşturur. İstihbarat servislerinin raporları dakik, kısa ve özlü, çoğu zaman "gizli politika dilinin ayırt edici özelliği olan örtmeceli"[3] bir üslupta.

Bu kitabın kaleme alınmasına olanak veren Sovyet kaynakları, hem merkez hem de cumhuriyetlerin arşivlerinden geliyor. Komintern'in Doğu Şubesi ve Doğu Emekçileri Komünist Üniversitesi (KUTV) arşiv kaynakları, Komintern ile Ortadoğu komünist partileri arasındaki ilişkilerin işleyişini ve gelişimini izlemeye olanak sağlıyor. Transkafkasya milliyetlerinin rolü söz konusu olduğunda, cumhuriyetlerin arşivleri, Ortadoğu'daki komşu ülkelerle, özellikle İran'la ilişkiler de dâhil, ilginç bilgiler sunuyor. Sovyet dış politika sisteminin aşikâr merkeziyetçiliğini bir kenara koymaksızın, bu arşivler, tabandaki bir dizi ikincil şahsiyet hakkında gözlem yapmaya izin veriyor; yerel veya ikincil düzeyde sorumlu bu şahsiyetlerin son derece dar eylem sınırları, "alınan önlemler ile bunların uygulanışı arasında sürekli olarak ortaya çıkan uyumsuzluğu"[4] açıklıyor. SSCB'nin Ortadoğu'da azınlık politikasının karar vericileri kimlerdir? Bu politika "merkez"in mi "çevre"nin mi girişimiyle belirleniyor? Otuzlu yılların ortalarına kadar, Sovyet politikasının Ortadoğu'da resmî olmayan yapıları, işleyişi bir ölçüde merkezî makamların denetiminin dışında görünen, ama buna karşılık sınır bölgelerinde, özellikle Transkafkasya ile Kuzey İran arasında, kayda değer geçişkenlik özellikleri gösteren "azınlık ağları"na dayanıyordu. Bu koşullarda azınlık politikası, dönemlere bağlı olarak, rejimin kötü işleyişinin bir serüveni, yerel doğaçlama davranışların sonucu veya yalnızca, daha önceden kazanılmış konumlardan yararlanmayı hedefleyen bir

3 Alain Dewerpe, *Espion. Une anthropologie du secret d'Etat contemporain*, Paris, Gallimard, 1994, s. 183.

4 Nicolas Werth, Gaël Moullec, *Rapports secrets soviétiques, 1921-1991. La société russe dans les documents confidentiels*, Paris, Gallimard, 1994, s. 13.

tutumun ürünü olarak görülebilir. Sovyet politikasının doğaçlama, el yordamıyla biçimlenmiş ve neredeyse "günü gününe oluşturulmuş" gibi görünen bu yanı, aşağılayıcı ve değersizleştirici bir özellik olmayıp –nihayetinde bunlar her tarihî sürecin ayırt edici özellikleridir– tam tersine, Sovyet arşiv belgelerinin en ilginç katkısıdır. Azınlıkların araçsallaştırılması taktiğinde seferber edilen ağları ve oyuncuları ele almak için, olanaklı olduğunda şahıs dosyalarına da sıkça başvurduk; bu dosyalarda, bürokrasi tarafından tespit edilmiş kalıplara uygun olarak hazırlanmış resmî yaşam öyküleri yer alıyor. Komünist politika uygulamasının yerleşik geleneği, özellikle otuzlu yıllardan itibaren gayet aşikâr olan çarpıtmalara rağmen, çağdaş tarihçilerin kısa süre önce Eski Çağ veya Ortaçağ uzmanı meslektaşlarından ödünç aldığı "prosopografik" [kişi betimlemelerine dayalı] yöntemlere başvurmayı olanaklı kılıyor. Özyaşam öyküleri de Sovyet politikasının Ortadoğu'da seferber ettiği personelin hatlarını incelemeye, buradan hareketle, kuşakları ve ağları teşhis etmeye izin veriyor.

Hepsi de azınlıklarla ilgili "mikro diplomasi"nin karmaşıklığını yansıtan bu kaynaklar bütünü, her şeyden önce olgucu bir yaklaşımı gerektirdi. Yine de bu yöntem, genel hatlarına bir ön bölümle işaret ettiğimiz bir olgusal tarihi ele almaya yol açtı. Bu anlatıda, zamanın akışı ile coğrafya bir araya getirilmeye çalışıldı, zira her azınlığın Sovyetler Birliği'yle ilişkilerini doğrusal bir çizelge halinde sunmak can sıkıcı olurdu. Bunun yerine burada, anlatı esas olarak olguların, kişilerin, ağların üst üste konulmasına dayandığından, bunları arka arkaya farklı birer ışıkla aydınlatarak sunmayı tercih ettik: Sovyetler'in Ortadoğu politikasının genel yapılarını işleyen birinci bölümün dışında, izleyen bölümler 1921 ile 1946 arasında Sovyetler Birliği'nin azınlıklara yönelik eyleminin başlıca iki sahnesi olan İran'ın kuzey bölgeleri ile Doğu Akdeniz arasında, gidiş gelişli bir çizgi üzerinde ilerleyen bir yolculuğu sergileyecek.

ÖN BÖLÜM

Doğu: Rusya'nın "Yakın Yabancısı"

Slavseverliğin etki alanındaki Rus aydınlarının bir bölümünün gözlerini kamaştıran bir hedef olarak, 18. yüzyıl sonlarından itibaren Çarlık diplomasisinin ana konusu haline gelen Doğu, tartışmalı ve değişken bir coğrafi tanıma rağmen, Rusya'nın gelecekteki kaderiyle ilgili değerlendirmelerde 19. yüzyıl boyunca kolayca fark edilen sürekli bir ilgi konusu oluşturmuştur. Ne var ki Rusya açısından "Doğu"nun kapsadığı coğrafi gerçeklik bulanıktır: Yüzyıllar içinde, uluslararası çekişmelerin seyrine bağlı olarak farklılık gösterdi; kâh 19. yüzyılda Batılı güçlerin algıladığı biçimiyle "Doğu Sorunu"nun (Balkanlar, Boğazlar) sahnesi oldu, kâh Küçük, Orta veya Doğu Asya haline geldi. Coğrafi sözcük dağarcığında görece çağdaş olan Yakındoğu veya Ortadoğu terimi, Sovyetler Birliği bakımından, Avrupa bakış açısıyla karşılaştırıldığında "zemini kaymış" coğrafi birimleri belirtir. Nitekim işin mantığına uygun olarak, Yakındoğu Türkiye veya İran gibi sınırdaş ülkeleri tanımlarken, Ortadoğu Orta Asya, Afganistan veya hatta Hint altkıtası gibi bu araştırmanın konusu dışında kalan coğrafi bölgeyi kapsar. Bununla beraber bu "Doğu", şöyle ya da böyle, tarihî olarak Rusya'nın yüzyılları kapsayan yayılmasının iç dinamizmine bağlıdır. Nitekim bu bölgeye duyulan ilginin, önce Rus, sonra Sovyet dış siyaset tarihinin sürekli bir verisi olduğunu

tespit etmek sıradan bir olgudur. İmparatorluğun Ortadoğu'da ve Akdeniz Yakındoğusunda ulaşmak istediği "büyük amacın" bir öğesi olarak, Rus İmparatorluğu'nun, sonrasında da SSCB'nin diplomasisi, belirli jeopolitik zorlamalar çerçevesinde gelişti ve âdeta mesih bekler bir söylemle, Slavların dünyanın bu bölümünde bir vesayet uygulama özel görevine sahip olduğunu dile getirmeye çalıştı. SSCB'nin "azınlık siyaseti"nin virajlarına dalmadan önce, Bakü Kurultayı'ndan (Eylül 1920) İkinci Dünya Savaşı ertesine kadar SSCB'nin Ortadoğu siyasetinin belli başlı eğilimlerine hızlı bir biçimde bakmak gerekiyor. Ancak "yakıcı bir devrimci odak"[1] haline gelmeden önce, Doğu, 19. yüzyıl uluslararası çekişmelerinin geleneksel bir alanını oluşturur.

KLASİK BİR TEORİ: SICAK DENİZLERE İLERLEME

19. yüzyılda Rus İmparatorluğu ile Osmanlı İmparatorluğu'nu karşı karşıya getiren çatışmalar, ünlü "on üç savaş" bir dizi nedene sahipti: Doğu'daki Hıristiyan azınlıkları, Balkanlar'daki Slav toplulukları koruma ve Akdeniz'e bir çıkış arayışı. Bu ulu görev, aynı zamanda, Dostoyevski'nin 1877'de Çar II. Aleksandr'ın Osmanlılara karşı savaşçı girişimlerini desteklemesiyle ve Batı'ya karşı Rusların öç almasının gerekli bir koşulu olarak algılanan bir Slav hegemonyası ülküsünü savunmasıyla yüceltilen bir ideolojik nitelik de taşıyordu.

> Haliç ve İstanbul bizim olmalı [...] zira yalnızca Boğazlara hâkim olan ünlü bir liman, 'Evrenin merkezi', 'Dünyanın Köprübaşı' olduğu için değil, ama aynı zamanda Rusya, bu müthiş dev, sonunda ciğerlerini denizlerin ve okyanusların temiz havasıyla doldurmak üzere, başı tavana değecek kadar büyüdüğü kapalı odadan kurtulması gerektiği için. [...] Ulu görevimiz çok daha ötelere gider, çok daha derindir. Biz Ruslar, Doğu Hıristiyanlığının tümü ve

1 Bkz. Hélène Carrère d'Encausse, *La politique soviétique au Moyen-Orient, 1955-1975*, Paris, Presses de Sciences Po, 1975, s. 10.

> birliğini tamamlayıncaya kadar dünyada Ortodoksluğun geleceği için gerçekten vazgeçilmeziz. Halklarımız ve Çarlarımız bunu her zaman bildi. [...] Özcesi, yakamızı bırakmayan bu Doğu sorunu, bizim gelecek kaderimizdir. Kuşkusuz ana kaygımız, ama aynı zamanda tarihimizi taçlandırmanın tek yolu da bu; gerçi Avrupa'yla çatışmamız, ama özellikle yeni ve verimli temeller üzerinde onunla yüce ittifakımız da hiç kuşkusuz burada yatıyor. Bu durumda Avrupa bu yaşamsal ve kutsal amaca karşı koyabilir mi? Bundan böyle, bu savaşın akıbeti önemli değil. Avrupa'da kuşkusuz birtakım pazarlıklar yapılacak, diplomatik anlaşmalar imzalanacak, ancak daha yüz yıl beklememiz gerekse de er veya geç, İstanbul bizim olacak.[2]

Yazarın, Slavsever hareketin uç bir manifestosu değerindeki bu açıklaması, II. Katerina'dan II. Nikolay'a kadar Rus diplomasisinin Akdeniz Yakındoğusundaki özlemlerini ve başarısızlıklarını oldukça iyi özetliyor. Gerçekten de 19. yüzyılın başlarından itibaren bu siyaset, Rus İmparatorluğu'nun güney topraklarını dokunulmaz kılmayı hedefliyordu: 1833'te Hünkâr İskelesi Antlaşması, Rus donanmasının Akdeniz'e serbestçe geçiş hakkını elde etmesinden çekinen Avrupa'nın büyük devletlerinde güçlü kaygılar doğurdu. Bu nedenle, diğerlerinin yanı sıra P. Brunnov ve H. Palmerston tarafından 1840'ta imzalanan Boğazlar konvansiyonu, Osmanlı İmparatorluğu'nun "eski kuralı" gereğince, Çanakkale ve İstanbul Boğazlarının gelecekte savaş gemilerine sürekli olarak kapalı kalmasını şart koştu. Yine de kısa süre sonra, "Avrupa'nın hasta adamı" haline gelecek Osmanlı İmparatorluğu'nun toprak bütünlüğünün korunmasına ilişkin tumturaklı açıklamalarla süslenmiş olsa da, Londra Konvansiyonu, Avrupa tarafından yönetilecek bir diplomatik düzenin önkoşullarını pekiştirmekle birlikte, Rusya'ya hem birtakım sağlam güvenceler hem de gerektiğinde kullanı-

---

2 Aktaran Ivar Spector, *The Soviet Union and the Muslim World*, Washington, University of Washington Press, 1958, s. 9.

labilecek kozlar veriyordu. Rusya 1853'te Kutsal Topraklar ile ilgili olarak karşısında yine Avrupa tarafından yönetilen bu diplomatik düzeni buldu; nitekim bu çekişme Kırım Savaşı'na ve Rus İmparatorluğu'nun Boğazlara ve Akdeniz Yakındoğusuna doğru toprak bakımından genişlemesine elverişli olmayan sonuçlara yol açtı. Kısa süre sonra, gerek Rus donanmasının varlığını, gerekse kıyı tahkimatlarının inşasını yasaklayarak ve Rusları Tuna'nın ağzından uzaklaştırarak Karadeniz'i tarafsız hale getiren Paris Antlaşması'nın (1856) engelleyici hükümleri, Çar II. Aleksandr'ın politikası üzerinde etkisini gösteren bir tatminsizlik ve kin kaynağı oluşturdu. Akdeniz'e doğru açılmanın başarısızlığa uğraması, Rusya'nın etkisini yayabileceği bir bölge arama biçiminde bir çözüme çağrı çıkardı. Sonrasında Dışişleri Bakanı A. Gorçakov'un sunduğu bir raporda ifadesini bulan aşırı iyimser görüşler doğrultusunda Çar, fetihçi özlemlerini Asya'ya, yani Orta ve Uzakdoğu'ya yöneltti. Rus yayılmacılığının bu "yeni kart"ı, Akdeniz davasına yalnızca geçici bir seçenekten ibaretti: 1877'de Osmanlı İmparatorluğu'na karşı yeni bir savaş gündeme geldi ve Ocak 1878'de Rus birlikleri İstanbul kapılarına dayandı. Nihayet 1905'te Rusya'nın Japonya karşısında uğradığı yenilgi, İmparatorluğun doğuya doğru yayılmasının sınırlarını çizerken, devrim de Doğu'ya doğru genişledi.

Rusya'nın Akdeniz'e yönelik politikasının ana eklemi olan Boğazlar sorunu, Birinci Dünya Savaşı başlarında Çanakkale Seferi sırasında, daha 1915'te sendelemeye başlayan Rus İmparatorluğu'nun askerî gücü Üçlü İtilaf tarafından göreve çağrılınca, yeni emeller doğurdu. Osmanlı İmparatorluğu'na karşı, İttifak Devletlerini tecrit etme hedefine yönelik etkin bir müdahale karşılığında, 12 Mart 1915'te Büyük Britanya ile Rusya arasında imzalanan gizli antlaşma, İstanbul'un, İstanbul Boğazı'nın batı kıyı bölgesinin, Marmara Denizi'nin, Çanakkale Boğazı'nın,

Trakya'nın güney bölümünün yanı sıra, kuzeyde İstanbul Boğazı ve Sakarya Irmağı'nın ağzına, güneyde ise İzmit Körfezi'ne uzanan Anadolu kıyılarının yer aldığı bölümün de Rusya tarafından ilhakı ilkesini içeriyordu. Nihayet Marmara Denizi'ndeki küçük adalar ile Boğazların Akdeniz'e açıldığı yerde stratejik konumda bulunan iki Ege adası, İmroz (Gökçeada) ve Tenedos (Bozcaada) da bu Rus nüfuz alanı projesine dâhil edilmişti. Karşılıklı taahhütler çerçevesinde, özellikle Süveyş Kanalı'nda ve İran Körfezi'nde Büyük Britanya üstünlüğünün teyidini de içeren İngiliz-Rus Antlaşması, Osmanlı İmparatorluğu'nun gelecekteki parçalanışı perspektifinde Rusya'ya önemli bir pay ayırıyordu. Bu son husus, 1916'da Sykes-Picot antlaşmalarının imzalanışı sırasında daha kesin bir biçim aldı.

Ne var ki o an için, Çanakkale Seferi'nin (Nisan 1915-Ocak 1916) başarısızlığa uğraması, bu vaadin gerçekleştirilmesini de geciktirdi... Bu düş kırıklığını Winston Churchill şu sözlerle yorumlamıştır:

> Böylece Rusya'yla doğrudan ve sürekli bir bağlantı kurabilme umutları tümüyle söndü. [...] Gelibolu'nun boşaltılması Rus hayallerini çökertti. En karanlık günlerde, Ludendorff'un kamçısı altında, Polonya'dan atılmış, Galiçya'dan atılmış, orduları bozgun üzerine bozguna uğrayan, yok olma tehlikesini yaşayan, silahları sık sık tükenen, tecrit olmuş muazzam imparatorlukta hayat pahalılığı sürekli artan Rusya, cesaretini hep İstanbul'un oluşturacağı harika mükâfat umuduyla korumuştu.[3]

İtilaf Devletleri'nin Çanakkale taarruzunun başarısızlığa uğraması üzerine zorunlu olarak ertelenen İngiliz-Rus Antlaşması'nın içeriği, Mayıs 1916'da Petrograd'da imzalanan Sykes-Picot antlaşmalarının hükümleriyle neredeyse bütünüyle yenilenmiştir: Anadolu'da elde ettiği önemli toprak ödünleri-

3 Aktaran Michel Salomon, *Méditerranée rouge, un nouvel empire soviétique?*, Paris, Robert Laffont, 1970, s. 46.

nin (Rusya'ya verilen nüfuz bölgesi Osmanlı'nın Erzurum, Van ve Bitlis vilayetlerinin yanı sıra Güney Kürdistan'ı da içeriyordu) dışında, Rusya'ya Yakındoğu'da küçümsenemeyecek bir rol veriliyordu. Nitekim "Ortodoksların geleneksel hamisi" olarak Filistin'in uluslararası yönetimine katılması öngörülüyordu; bu ödün, Fransızların aşırı işgalci varlığından kaygı duyan Britanyalılar tarafından kolayca verilmişti.

Ne denli önemli olurlarsa olsunlar, Rusya'nın diplomatik çabalarını ve fetihçi özlemlerini sonuca vardırmışa benzeyen bu antlaşmalar ölü birer belge olarak kalacaktı: 1917 patlaması, "devrimci bozgunculuk" siyaseti sonrasında Bolşeviklerin zaferi, uluslararası ilişkilerde, devrimin korunması adına her türlü toprak genişletme hevesini askıya alan yeni bir anlayışa yol açmış göründü. Lenin'in gizli diplomasi tarafından yürütülmüş emperyalist karanlık oyunların ürünü olarak açıkça mahkûm ettiği, gerek 1915 İngiliz-Rus Antlaşması'ndan, gerekse Sykes-Picot antlaşmalarından vazgeçildi. Yeni hükümet, yabancı toprak ilhaklarını reddettiğini ve geçici hükümetin yurtseverlik siyasetinin o zamana dek engellediği ayrı bir barış imzalama arzusunu açıkladı. Bu gelişmeler karşısında, daha birkaç ay önce geçici Kerenski hükümetinin Dışişleri Bakanı Pavel N. Miliyukov'un Rusya'nın savaşa katılımının devam etmesini Duma'da şu sözlerle haklı çıkarma gereğini duyması gerçekten de anlamlıydı:

> Özgür denize açılmamızı güvence altına almadan savaşa son vermeyeceğiz. Boğazların ilhakı bir toprak ilhakı özelliği taşımaz, zira muazzam Rusya'nın yeni topraklara ihtiyacı yoktur, ne var ki özgür denize açılmadığı takdirde Rusya refaha erişemez.[4]

Yeni hükümette Dışişleri Komiseri olan Troçki'nin resmen geri almadığı bu sözler, Akdeniz'e açılma sorununu bir kez daha klasik

4 *A.k.* [Aynı kaynak], s. 47.

ifadesiyle ortaya koyuyordu. Bu bakış tarzı, Sovyet devleti kendisini sağlama alınca, diplomasi ve devrimci misyonerlik çifte biçimiyle yeniden ortaya çıkacaktı.

AKDENİZ YAKINDOĞUSUNDA SOVYET DİPLOMASİSİ VE KOMÜNİST STRATEJİLER

İki savaş arası dönemde Akdeniz ve genel olarak Arap dünyası, hiç kuşkusuz SSCB'nin dış politikasında merkezî bir uğraş alanı oluşturmuyordu; bu da diplomatik düzlemde çoğu zaman, "tek ülkede sosyalizm" yönelimiyle ilan edilmiş genel geri çekilmeye denk düşen bir ara dönem olarak değerlendirilmesini açıklar. Ancak bu genel eğilime rağmen, Sovyetler Birliği'nin yirmili yılların başından itibaren uyguladığı dış politikada göreli bir süreklilik olduğunu gösteren birçok unsur da vardır; bunu da kısmen, Akdeniz'e açılımın jeostratejik özelliğindeki devamlılık açıklar. En azından bu anlamda, Birinci Dünya Savaşı'nın ve Kemalist devrimin (1919-1922) sonunda Osmanlı İmparatorluğu'nun yerini alan devlet, Doğu Akdeniz'le ilgili Sovyet politikasının merkezî ekseni olarak kaldı. Üstelik, 1918 ile 1921 arasında iç savaş ve yabancı müdahale bağlamı, Sovyet Rusya'nın güney cephesini "koruyan" Türkiye'nin son derece stratejik karakterini güçlendirdi. Hızla yapılan bu tespit, Bolşevik hükümete, birtakım ideolojik gerekçelerin arkasına gizlenen karşılıklı gerçek niyetlerin keşfedilmesinin her zaman pek de kolay olmadığı bir yakınlaşma politikasını dayattı.

Nitekim 1919'da, Kemalist devrim haberi Rusya'da, bunun Ekim Devrimi'nin bir uzantısı olduğu yorumuyla birlikte daha bir coşkuyla karşılandı: *İzvestia* bunu "Asya'da ilk Sovyetler devrimi"[5] olarak nitelemekte tereddüt göstermedi. Bu bakımdan, bir Avrupa devrimi beklentisi içinde, Türkiye'de olan biten-

5 Aktaran Ivar Spector, *a.g.k.*, s. 45.

ler, Müslüman dünyasının bütününe veya en azından Yakın ve Ortadoğu'ya kıvılcım olabilecek bir hareketin öncüsü gibi gözükebildi. Mart 1921'de, Rus Komünist Partisi'nin 10. Kongresi'nde, Stalin tumturaklı bir biçimde şöyle diyordu:

> Müslüman halklar arasında politik bakımdan en gelişmiş ülke olan Türkiye, devrim bayrağını aldı ve bu bayrak etrafında Doğu halklarını emperyalizme karşı birleştirdi.[6]

Tam da bu dayanışma adına ve Çarlık rejimi diplomasisinin karanlık taahhütleriyle her türlü bağı koparmak üzere, Bolşevik hükümet, gerek 1915 İngiliz-Rus Antlaşması'nı, gerekse Sykes-Picot antlaşmalarını iptal etti ve "İstanbul Müslümanların elinde kalmalıdır" açıklamasını yaptı. Kemalist devrime ilişkin bu aşırı iyimser yorum, sıcak denizlere açılma sorununun yeniden değerlendirilmesini beraberinde getirdi. Bu bağlamda *İzvestia*'da Türk devrimini ele alan bir makale şöyle bir açıklama yapmakta tereddüt etmiyordu:

> Ünlü Çanakkale Boğazı sorunu artık farklı bir görünüm kazanmıştır. [...] Bugün Türk devrimi, Çanakkale Boğazı'nı Türk kitlelerine ve bu kitleler aracılığıyla, içinde Rus proletaryasının da bulunduğu dünya proletaryasına iade etti. Böylece emperyalizmin yüzyıllar boyunca entrikalarla gerçekleştirmeyi başaramadığı şey, şimdi olgun bir meyve gibi Rus emekçilerinin eline düştü.[7]

Aynı şekilde, dünya devrimi veya en azından Ortadoğu'da devrim, çarların boşuna çaba harcadığı toprak bakımından genişleme politikasını barışçı bir biçimde gerçekleştirecekti: Devrimci misyonerlik, bu çerçevede, genç Sovyet devletinin geçici olarak içinde bulunduğu askerî yetersizliği ikame eden bir çözüm haline geliyordu. Hızla diplomatik ilişki kuran bu iki devlet, Moskova ile Ankara arasında Mart 1921'de bir dostluk

6 *A.k.*

7 *A.k.*, s. 46.

antlaşmasının imzalanmasının tanıklık ettiği bir sıkı bağlar dönemi açacaktı. Ne var ki bu tutumlar bir dizi ideolojik yanlış anlamayı da gizliyordu. 1920-1921'de Komintern "uzmanlarının" ve birçok Sovyet yöneticisinin Kemal rejimine duyduğu coşku büyük ölçüde zayıfladı ve yeni sorgulamalara yol açtı: Kemalist hükümet "faşist" miydi "ilerici" miydi? Her ne kadar olay Moskova ile Ankara arasındaki dostluk antlaşmasının imzalanmasından önce meydana gelmiş olsa da, Ocak 1921'den itibaren Türk komünistlerine yönelik şiddetli bastırma, bu soruya hızlı bir cevap getirdi. Bir yanda diplomasinin, öte yanda ideolojinin dayattığı zorunluluklar arasındaki ve genel olarak Sovyet politikasının temel ayırt edici özelliklerinden biri olan bu sürekli ikilik, hem simgesel niteliğiyle hem de kendini ifşa edici biçimiyle, Türk-Sovyet ilişkileri alanında özellikle geçerlidir. Karmaşık bir tarihçe çıkarmaksızın, bu ilişkilerin daha sonraki gelişimlerini akılda tutmak gerekir, zira iki devlet arasında büyüyen düşmanlığa rağmen, SSCB kendisinin Akdeniz'e açılmasının koşulu olan ilişkileri koruma eğilimindedir. Bu açıdan Boğazlar sorunu, Avrupa'da Nazizmin ve faşizmin yükselişinin damgasını vurduğu otuzlu yıllarda geçici olarak daha da alevlenen, sürekli bir kaygı olarak kaldı. Nisan 1936'da İtalya'nın Doğu Akdeniz'de uyguladığı artan basınç gerekçesiyle Türk hükümetinin Lozan Antlaşması'nın (Boğazların silahsızlandırılması) gözden geçirilmesi talebini ileri süren SSCB, Haziran-Temmuz 1936'da toplanan Montreux Konferansı'ndan belirli bir yarar sağlayacaktı. Burada imzalanan konvansiyonun hükümleri, gerçekten de Sovyetler'e önemli kazanımlar sağlıyordu: Karadeniz'de kıyısı olmayan devletlerden farklı olarak SSCB, Boğazlardan sayı ve tonaj sınırlaması olmaksızın savaş gemilerini geçirme hakkını kazandı. Bununla birlikte konvansiyon, denizaltı geçişini istisnai durumlarla sınırlıyor ve Boğazlarda Türkiye'nin eksiksiz hükümranlığını koruyordu. Bu durum, o zamanki Sovyet tarihçi-

leri her ne kadar bu konvansiyonu Sovyet diplomasisinin çarpıcı bir zaferi olarak nitelemiş olsa da, Stalin'in 1945'te bunun kimi hükümlerine itiraz etmesini açıklar. Buna koşut olarak, Ermeni yayılmacı milliyetçiliğinin gereği gibi görünen Sovyetler'in Kars ve Ardahan ile ilgili talepleri de SSCB diplomasisinin İkinci Dünya Savaşı'nın son bulmasından sonra Türkiye'ye dönük saldırgan niteliğini gösterir.

SSCB ile Yakındoğu arasındaki ilişkilerin daha önemsiz olmayan diğer yanı da, 1919'da Lenin tarafından kurulan Komintern'in yerel komünist partileriyle yürütmüş olduğu ilişkilerdir. Nüve halindeki ve çoğu zaman sömürgeci veya mandacı güçler tarafından siyasi güçten yoksun bırakılmış partiler olarak bu gruplar, gerektiği zaman Sovyetler Birliği lehine bir etki yaratacak –bu kitabın konusu da bunların "azınlık" niteliğini ortaya koymaktır– birtakım ağların oluşumunda rol oynadılar. Nitekim yirmili yılların başlarından itibaren, Türkiye'de, Suriye ve Lübnan'da, Filistin'de ve Mısır'da farklı gelişkinlik düzeylerinde birtakım gruplar veya hatta partiler vardı. Kimileri geçici de olsa (Türkiye ve Mısır KP'leri hızla yasaklandı ve üyeleri etkili biçimde kovuşturuldu) bunların varlığı, Komintern'in Yakındoğu ülkelerine yönelik hakiki bir stratejisini henüz ortaya koymaz: Yirmili yıllar boyunca bu grupların parçalılığı ve göreli zayıflığı böylesi bir görüşü gerçekçi kılmaz. Gerçekten de istisnai bir dayanıklılık gösteren Suriye-Lübnan Komünist Partisi ile Filistin Komünist Partisi dışında, diğerleri dikkate değer bir rol oynamadı. Buna karşılık çoğu zaman azınlık gruplar (Yahudiler, Ermeniler, Hıristiyan Araplar) tarafından kurulmuş bu partilerin varlığı, zayıflığın kaynağı olarak söz konusu toplumların çok-etnili ve çok-inançlı yapılarına içkin birtakım çatlakları açığa çıkarıyordu, zira "Arap kitleleri"n gözünde bu partilerin güvenilirliğini azaltıyordu; bu özellik, Moskova'ya göre düzeltilmeliydi. Stalin'in komünist partilerin "kök salma-

sı" öğretisini uygulamaya geçirmeye çalışan yerel yöneticilerin birçoğu, parti yapılarının arındırılması yoluna gitti; bu operasyon, yerel düzeyde, partiye kitlelerin ilgisini artırmanın koşulu olarak "Araplaştırma" biçimini aldı. Kırklı yıllar boyunca, bu istek Mısır'da Henri Curiel'in sevdiği deyişle, "Mısırlılaştırma" sloganına dönüştü.

Burada Yakındoğu komünist partilerinin art arda izlediği stratejilerin eksiksiz bir panoramasını çıkarmanın bir yararı yoktur; zaten bunlar da kabaca, Komintern'in değişik kongreleri boyunca ileri sürülmüş değişken taktiklerini yansıtır. SSCB açısından, Marksizm-Leninizm'in Yakındoğu'daki kırsal ve Müslüman toplumlara uyarlanmasının doğurduğu sorunlar sayısızdır. Komintern uzmanları, Moskova'daki Doğu Emekçileri Komünist Üniversitesi'nde ders veren meslektaşları, Fransa'nın veya Büyük Britanya'nın mandası altındaki Arap ülkelerinin sosyo-ekonomik durumuna ilişkin bir dizi teorik ve analitik makale kaleme almaya çalıştılar. Ne var ki yirmili yılların başlarındaki devrimci yönelim, Doğu halklarının köylülerine yönelik heyecanlı çağrılar, yerlerini adım adım Stalin'in "tek ülkede sosyalizm" sloganına bıraktı. Otuzlu yıllar bağlamı, Komintern'in "halk cephesi" taktiğini benimsemesi, yarı-sömürge ülkelerde sosyalizmin derhal gerçekleştirilmesinin yerine başka öncelikler geçirdi: Özellikle Suriye-Lübnan Komünist Partisi, 1936'da kesin olarak ulusal bağımsızlık hedefine yöneldi.

Doğu bakımından sonuçları önemli olan Alman-Sovyet Paktı macerasından sonra, SSCB, 1943'ten ve daha da çok Mihver'in dağılmasından itibaren, Doğu ülkelerinin bağımsızlığını koruyucu bir güç imajından yararlandı. Yine de otuzlu yıllarda, Moskova'nın Doğu'daki komünist partilerin hepsiyle sürekli ve doğrudan ilişkiler kurduğunu söylemek kolay değildir. Komintern'e üye olduğu ve yirmi bir koşulu kabul ettiği için öncü olarak görülen Suriye-Lübnan Komünist Partisi bile, Moskova

ile doğrudan ilişkilerini her zaman sürdüremedi ve ana muhatap olarak Fransız Komünist Partisi'ni kabul etti. Aynı biçimde, değişik ve birbiriyle rekabet içindeki Mısırlı hücreler, yirmili yıllardan itibaren, Mussolini dönemi boyunca Mısır'da sürgünde bulunan İtalyan Komünist Partisi üyeleriyle ilişki içindeydiler. Daha 1944-1945'ten itibaren Yakındoğu'daki Arap ülkeleriyle diplomatik ilişkilerin kurulması, Doğu ülkelerinin çoğunda yeni kurulmuş ulusal bağımsızlıkların Sovyetler Birliği tarafından tanınması iradesine işaret eder. Bu davranışıyla SSCB, Kızıl Ordu'nun Orta Avrupa'da bulunmasının, Türkiye'nin tehdit altındaki durumunun ve özellikle Yunanistan'daki iç savaşın başlamakta oluşunun Soğuk Savaş zeminini hazırladığı bir uğrakta, Akdeniz'in doğu kıyısındaki ülkelerde var olduğunu göstermeye çalıştı.

İRAN BÖLGESİ

Rus İmparatorluğu'nun güneye doğru yayılması iç sürecine organik olarak bağlı olan İran'a yönelik diplomasi, 19. yüzyıl başlarından itibaren, askerî fetihlerin damgasını taşır: Transkafkasya'nın fethinin değişik evreleri (1801'de Gürcistan'ın ve Azerbaycan'ın bir bölümünün ilhakı; 1828'deki Türkmençay Antlaşması çerçevesinde Karabağ, Erivan ve Nahcivan Ermeni eyaletlerinin ilhakı) İran'ın aleyhine gerçekleşen ilerleyişi gösterir. Bunun sonucunda, Hazar Denizi kısa süre sonra bir "Rus Gölü" haline geldi. Kuzey İran'a sınır kesimlerde (İran Azerbaycanı) Rusya'nın böylece elde ettiği yeni konumlar kadar, 19. yüzyıl ortalarından itibaren Orta Asya'nın fethi, 19. yüzyıl sonlarında Rus-İngiliz husumetinin koşullarını belirledi. İran'ın bağımsızlığı biçimsel olarak korunmuş olsa da, ülke, kuzeyde Rusya ve güneyde Britanya olmak üzere fiilen emperyalist güçlerin nüfuz bölgelerine bölündü. 20. yüz-

yıl başlarında İran, ekonomik ve finansal bağımlılığın yerleşik düzeneklerine uygun olarak, yabancı nüfuzuna tabi bir devletti. Ancak Rusya'daki 1905 Devrimi, Aralık 1905'ten itibaren İran'da meşrutiyet devriminin patlak vermesi, gerek yerel gerekse uluslararası planda dikkate değer bir dönem oluşturdu. Her şeyden önce İran Azerbaycanı, Şahı bir anayasa kabul etmek ve bir meclis kurmak zorunda bırakan devrimde etkin bir yer aldı. Ayrıca Rus devrimci hareketlerinin ve özellikle de Rusya Sosyal-Demokrat İşçi Partisi'nin (RSDİP) Transkafkasya şubelerinin etkisi burada hissedilir durumdadır; bu etki, Azerbaycan'ı, Batı liberalizmi ve sosyal reform incelemelerine yönelik birtakım gizli derneklerin (*encümenler*) canlandırdığı, meşruti ve milliyetçi bir hareketin gelişmesine işaret eden politik bakımdan kaynayan bir bölgeye dönüştürmekte katkıda bulundu. Uluslararası planda, Rusların Japonya karşısında uğradığı yenilgiden sonra, 31 Ağustos 1907 tarihli İngiliz-Rus konvansiyonunun gösterdiği gibi pazarlık gündemdedir. Bu konvansiyona göre, her ne kadar İran'ın bağımsızlığına ve toprak bütünlüğüne resmen halel getirilmese de ülke üç bölgeye ayrıldı: Ülkenin kuzey kesimleri Rus nüfuz bölgesi, güneyi ise İngiliz nüfuz bölgesi haline gelirken, aralarında bir tarafsız bölge bırakıldı. O dönemden itibaren Rus manevraları, esas olarak, Büyük Britanya'ya karşı artan düşmanlık duygusunun yaygınlaşmasını kullanarak ülkenin iç politik yaşamına müdahale biçimini aldı. Nitekim Birinci Dünya Savaşı arifesinde İran'ın kuzeyi, Kasımzade'nin özlü anlatımında ifade edildiği üzere, Rusya bakımından gayriresmî bir protektora (himaye) oluşturuyordu:

> 1912'de Rus birlikleri Meşhed'e girdi ve İran'daki en kutsal mezar olan İmam Rıza'nın mezarını bombaladı. Kuzey eyaletlerinin sivil idaresi açıkça Rus konsolosları tarafından ele alındı. Rus ordusundaki subaylar ve yüzlerce başka Çarlık tebaası, İran yasalarını

çiğneyip Rus hükümetinin sıkı desteğiyle geniş toprak parçalarını iktisap etti. 1914 yazı yaklaşırken, İran hükümetinin varlığı uygulamada son buldu.[8]

Ekim Devrimi'yle birlikte, Sovyet hükümeti Çarlık rejiminden ve geçici hükümetten İran'da güçlü bir konum miras aldı ve Bolşevikler, 5 Aralık 1917 tarihli Rusya ve Doğu Müslümanlarına bildirileriyle bundan vazgeçtiklerini cömert bir biçimde hızla açıkladılar: İran'da Rus emperyalizminin yöntemleri ve uygulamaları kararlı biçimde mahkûm edildikten sonra 1907 konvansiyonunun hükümleri iptal edildi. Bununla birlikte, bir yandan Rus birliklerinin işgal ettikleri yerlerden geri çekilmesinin yarattığı boşluk, diğer yandan Transkafkasya'da bağımsız cumhuriyetlerin ilanı ve nihayet, meclis tarafından onaylanmasa da 9 Ağustos 1919 tarihli İngiliz-İran antlaşma tasarısıyla Büyük Britanya'nın bu ülkeye ilişkin emellerinin aşikâr hale gelmesi, İran'ı yeni hükümetin jeostratejik kaygılarının ilk sırasına getirmekte gecikmedi. İran Azerbaycanı'nda artan sosyal ve politik hareketlilik, olası bir devrimci yayılmaya elverişli koşullar yarattı: Doğu'daki devrimin hakiki laboratuvarı Bakü'ye yakınlık, "geçirgen" bir sınırın her iki yanına doğru göç hareketlerinin büyüklüğü, yerel olarak devrimci bir iklim oluşturuyordu; nitekim Bakü Kurultayı'ndan hemen önce, 1920'de İran Komünist Partisi haline gelen Adalet Partisi'nin kuruluşu da buna tanıklık eder. Cengeli İsyanı'nın 1917'de yeniden başladığı Gilan eyaletinde, Küçük Han'ın yönettiği devrimci hareket, 28 Nisan 1920'de bir Sovyet cumhuriyeti kurmaya vardı. Birkaç coşkulu Bolşevik'in Doğu'ya doğru devrimci yayılmanın ilk edimi olarak selamladığı bu olay, Transkafkasya'nın Sovyetleştirilmesiyle hemen hemen zamandaştır. Aslında Gilan'da yaşanan Sovyet deneyi-

8 Aktaran Alvin Z. Rubinstein, *Soviet Policy toward Turkey, Iran and Afghanistan. The Dynamics of Influence*, New York, Praeger, 1982, s. 59.

mi, Mayıs 1920'de Enzeli'ye çıkartma yapan Kızıl Ordu birliklerinin desteği sayesinde gerçekleşebildi. Gilan'da ayrılıkçılık davasına sağlanan destek, açıktır ki Moskova ile Tahran arasındaki ilişkileri bozacak nitelikteydi. Kasım 1920'de Lenin ile Çiçerin tarafından savunulan diplomatik pragmatizm, Komintern'in savunduğu devrimci ideallere kesin olarak üstün geldi: Çiçerin ve Karahan tarafından yürütülen Sovyet-İran görüşmeleri, 26 Şubat 1921'de, Rıza Şah'ın darbesinden beş gün sonra, Rusya Sovyet Federatif Sosyalist Cumhuriyeti (RSFSC) ile İran arasında bir antlaşmanın imzalanmasıyla sonuçlandı. Böylece Gilan'daki devrim, "geleneksel" diplomasinin gerekleri adına terk edildi: Nisan 1921'de F. Rothstein'ın başında bulunduğu RSFSC diplomatik temsilciliği Tahran'da açıldı; Haziran ile Eylül 1921 arasında Kızıl Ordu birlikleri Gilan'ı boşalttı. Aralık 1921'de meclis tarafından onaylanan antlaşma, Çarlık diplomasisi tarafından yapılmış tüm antlaşmaların iptal edildiğini yineliyor, sınır sorunlarını çözüme bağlıyor ve sözleşme taraflarının ülkelerinde iç politikaya her türlü müdahaleyi yasaklıyordu. Bununla birlikte antlaşmanın 6. maddesinde İran'ın Rusya'ya yönelik bir operasyon üssü haline gelmesi durumunda, Rusya'nın "öz savunması için gerekli önlemleri almak üzere İran topraklarında askerî birliklerini ilerletmesi"[9] hakkının saklı tutulduğu düzenleniyordu. Bu ünlü 6. madde, 1941'de Kızıl Ordu'nun İran'ın kuzeyini işgaline resmî dayanak oluşturacaktı.

1925'te Pehlevi hanedanının kurulması, İran'ın otoriter, çağcıllaştırıcı ve seküler politik yönelimi, yirmili yıllardan otuzlu yıllara kadar, komünist hareketin gelişmesine karşı hakiki bir set oluşturdu. Her ne kadar Ekim 1927'de imzalanan bir tarafsızlık ve garanti antlaşmasıyla Sovyetler Birliği'yle ilişkiler

9 Basil Dmytryshyn, Frederick Cox, *The Soviet Union and the Middle-East. A Documentary Record, 1917-1985*, Princeton, The Kingston Press, 1987, s. 263.

yeniden normalleştirildiyse de İran, özellikle 1933'ten sonra esas olarak Alman etkisine açıldı. Otuzlu yılların ortalarında biçimlenen uluslararası ilişkilerin akışı, böylece, Sovyet-İran ilişkilerinde hissedilir bir soğuklaşmaya katkıda bulundu. Savaş yaklaşırken Alman-Sovyet Paktı'nın imzalanması ve özellikle 1939 ile 1941 arasında yürütülen daha sonraki gizli pazarlıklar, Sovyetler Birliği'nin Ortadoğu'ya duyduğu tüm ilgiyi gösterir: Şöyle ya da böyle, İran –"Batum ve Bakü'nün güneyinde, İran Körfezi genel doğrultusundaki bölgeler"– ve Türkiye –bir kez daha Boğazlar–, bile bile son derece belirsiz bir biçimde tanımlanmış olsa da Sovyetler Birliği'ne ayrılmış nüfuz bölgesine dâhil edilmiş gibi görünüyordu. Resmî tarafsızlığına rağmen İran'da Almanya'nın faaliyetlerine alabildiğine hoşgörü gösteriliyordu. Haziran 1941'de Alman-Sovyet Paktı'nın bozulması, bu çerçevede 25 Ağustos 1941'de İran'ın İngiliz-Sovyet güçlerince işgal edilmesini belirledi; işgalin amacı, bir yandan güneydeki petrol alanlarının, diğer yandan SSCB'ye yönelik savaş malzemesi için geçiş yolunun güvenliğinin sağlanmasıydı. İran böylece iki belirgin işgal bölgesine ayrıldı: Sovyetler kuzey eyaletlerini (Azerbaycan, Gilan, Mazenderan, Gürgan ve Horasan), İngilizler güney eyaletlerini işgal etti ve Tahran kuşatılmış bir tarafsız bölge haline geldi. Öte yandan 29 Ocak 1942'de imzalanan üç taraflı ittifak antlaşması, çatışmanın sona ermesini izleyen en geç altı ay içinde işgal güçlerinin geri çekilmesini öngörüyordu. 16 Eylül 1941'de Rıza Şah, daha liberal bir rejim başlatan oğlu Muhammed Rıza lehine tahttan feragat etmek zorunda bırakıldı.

Sovyet işgal bölgesinde ağır basan yeni koşullar, bu bölgeyi fiilen fethedilmiş bir alan haline getirdi. Tüm ayrılıkçılıkları, özellikle de Azeri ve Kürt ayrılıkçılığını destekleyen Sovyet yetkilileri, artık merkezî iktidarın tümüyle elinden çıkan kendi bölgelerinin idaresini üstlendiler. Öte yandan Sovyet varlı-

ğı, İran'da komünist hareketin yeniden doğuşuyla da çakışır. Nitekim TUDEH (Kitleler) Partisi, daha Ekim 1941'de ortaya çıkıp Ocak 1942'de resmen yeniden örgütlendi. Diplomatik cephede Sovyet talepleri Eylül 1944'te belirginleşti; S. Kavtaradze, Tahran'a, güneyde Büyük-Britanya'nın sahip olduklarıyla eşdeğer ayrıcalıklar elde etmek üzere kuzey eyaletlerinde petrol imtiyazları talebini sundu. Tahran'da (çoğu zaman başkente ikmali kesmekte tereddüt etmeyen Sovyetler'in kışkırtmasıyla) gitgide artan gösterilere ve sosyal kargaşaya rağmen, Sovyet talebi meclis tarafından reddedildi; meclis 2 Aralık'ta Musaddık'ın önerdiği bir yasayla, yabancı güçlere her türlü petrol imtiyazı verilmesini ciddi ölçüde sınırladı.

İkinci Dünya Savaşı'nın sonunda, Kızıl Ordu, öngörüldüğü biçimde İran'ın kuzey eyaletlerinden çekilmedi. Hâlâ merkezî iktidarın tümüyle otoritesi dışında kalan bu eyaletler, Moskova tarafından açıkça desteklenen ayrılıkçı isyanlara sahne oldu. İran Azerbaycanı'nda, emektar komünist Cafer Pişevari'nin yönetimindeki Azerbaycan Demokrat Partisi, 12 Aralık 1945'te bir özerk cumhuriyet ilan etti. Bunun hemen ertesinde, 22 Ocak 1946'da, Kürdistan Demokrat Partisi lideri Qazi (Kadı) Muhammed, Mahabad'da Kürdistan Özerk Cumhuriyeti'nin kuruluşunu açıkladı. Kuzey eyaletlerinde azınlıkların ayrılıkçı sürecinde aşikâr Sovyet müdahalesi, Soğuk Savaş'ın başlangıcını oluşturur: Nitekim sorun 19 Ocak 1946'da Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyi'ne götürüldü; ancak Mayıs 1946 içinde Sovyetler'in nihayet geri çekilmesi esas olarak yeni başbakan Kavam'ın diplomatik ustalığı sayesinde gerçekleşti. Moskova, alevlenmesine alabildiğine katkıda bulunduğu yerel özerklikleri daha pragmatik bir diplomasi uğruna bir kez daha feda edince, Azerbaycan'ın ve Kürdistan'ın bağımsızlık günleri de artık sayılı hale geldi. Bununla birlikte, 1921'den 1946'ya kadar, özdeş olmamakla birlikte benzer gibi görünen durumların tek-

rarlanması, Sovyetler'in İran'a karşı tutumuna ilişkin birtakım sorgulamalara yol açacak nitelikte. Daha 1921'de Safarov, Gilan ile ilgili olarak "devrimci maceracılıktan açıkça uzak durmak gerekir"[10] diye yazarken, Kuzey İran'daki azınlık stratejisi, önceki başarısızlıklardan çıkarılmış derslere rağmen 1946'ya dek varlığını sürdürdü. Altında yatan diplomatik gerekçeler ne olursa olsun, karşılaştırılabilir tarihî durumların tekrarı, azınlıkların Ortadoğu'da Sovyet dış politikasının "yapısal bir alanı" olup olmadığını sorgulamayı beraberinde getiriyor.

10 Aktaran Hélène Carrère d'Encausse, Stuart Schram, *Le marxisme et l'Asie, 1853-1964*, Paris, Armand Colin, 1965, s. 243.

BİRİNCİ BÖLÜM

Moskova: Ortadoğu'da Sovyet Politikasının Yapıları ve Ağları

Ortadoğu'da Sovyet politikası tarafından azınlık ağlarının harekete geçirildiği varsayımı, her şeyden önce bütünsel bir tablonun ortaya konmasını gerektirir. Uluslararası ilişkiler tarihinde klasikleşmiş bir bakışa göre, dış politika yapılarının veya Anglosakson terimlemesiyle söylenecek olursa "iç belirleyenler"in incelenmesi, gerekli bir ilk adım oluşturuyor. Yine de bu bölümdeki araştırma sürecine kılavuzluk eden bir ana soru var: Ortadoğu'da Sovyet politikasının harekete geçirdiği ağlara, azınlıklara yönelik belli bir eğilim ne ölçüde damgasını vurmuştur? Sovyetler'in milliyetler politikası ile Doğu'da önerilen ve azınlıkların genel olarak ana taşıyıcısı olduğu kurtuluş modeli arasında dinamik bir etkileşim var mıdır? "Merkez"de, Moskova'da oluşmuş birkaç ağın incelenmesi bu soruya cevabın kimi unsurlarını ortaya çıkarmaya olanak verebilir.

Daha Çarlık döneminde geliştirilmiş bir akademik geleneğin mirasçısı olan Sovyet Şarkiyatı, bu açıdan ilginç bir gözlem noktası oluşturur; zira uzmanların yetiştiği kaynak olan bu bilim kolu, hem bilginin hem diplomasinin hem de istihbaratın arayüzünde yer alır. Derinlemesine bilginin uzağında kalan Doğu Emekçileri Komünist Üniversitesi, ideolojik amaçlarla,

Ortadoğu'dan önce devşirilmiş, sonra oraya gönderilmiş birtakım görevlilerin yetiştirilmesine yönelik bir eğitim verir. Ayrıca Sovyet arşivleri bu kurumun prosopografik [kişi betimlemelerine dayalı] bir incelemesine de malzeme sağlar. Nihayet Sovyet dış politikasında "karar alma süreci"yle ilgili sorunlara kesin birtakım cevaplar getirmeye olanak vermese de, Komintern'in ve Narkomindel'in (Dışişleri Komiserliği'nin) "Doğu" yapıları, yirmili ve otuzlu yıllar boyunca seferber edilmiş görevlilerin bileşimini yakalamaya izin verir.

SOVYETLERDEKİ MİLLİYETLER İLE ORTADOĞU'NUN AZINLIKLARI: DİNAMİK BİR ETKİLEŞİM

Rus İmparatorluğu'nun, sonrasında da Sovyetler Birliği'nin karmaşık bir özelliği olan ulusal sorun, on yıllar boyunca Sovyetolojinin (Sovyet biliminin) ayrıcalıklı bir inceleme konusunu oluşturdu. Tarihin, siyaset biliminin ve ekonominin kesiştiği noktada yer alan "ileriye yönelik" bir bilim dalı olarak Sovyetoloji, bu alanda yalnızca akademik araştırmayla ilgili düşünsel çerçeveler değil, ama aynı zamanda, Batılı devletlerin dış politikasındaki yönelimleri etkileyebilecek birtakım bilgiler de sağlıyordu. Bu çerçevede ulusal soruna Sovyet çözümü, altmışlı ve yetmişli yıllardan itibaren ciddi biçimde incelenmeye başlandı; bu incelemelerde Sovyetler Birliği'nin içindeki ulusal karşıtlıklar ve bölünmeler öne çıkarılarak, orta veya uzun vadede iç parçalanmanın belli başlı etmenlerinden biri olarak değerlendirildi.[1] SSCB içinde ulusal sorunla veya "etnik ilişkiler" sorunuyla ilgili incelemelerin yönü, uzun zaman, tıpkı uluslararası ilişkilerde olduğu gibi iki kutupluluk ilkesini izledi. Nitekim Victor Zaslavsky'nin de belirttiği gibi, "Sovyet yazınında etnik bütünleşme enternasyonalizmin bir unsuru olarak aşırı ölçüde

1 Bkz. Hélène Carrère d'Encausse, *L'empire éclaté*, Paris, Flammarion, 1978.

vurgulanırken, Batı'daki incelemeler aynı kesinlikle, etnik milliyetçiliğin parçalayıcı etkilerinin altını çiziyordu."[2]

Her ne kadar milliyetlerin Sovyetler Birliği içinde bütünleşmesi bu kitabın ana konusunu oluşturmuyorsa da yine de tarihî bir bilanço çıkarmak gereklidir. Gerçekten de dışarıdan gelenler, ardından da milliyetler, Rus ve Sovyet tarihinin değişik evreleri boyunca zaman zaman bir bütünleşme veya tam tersine bir ayrışma unsuru olduysa, bunların doğrudan veya dolaylı, gönüllü veya "araçsallaştırılmış" katılımları, seferber edilişleri tam olarak SSCB'nin Ortadoğu'daki azınlıklara yönelik politikasının "yapısal" yanlarından birini oluşturur. Bu çerçevede Sovyet milliyetlerinin rolü, özellikle değişik azınlıkların bizzat SSCB topraklarında "soydaşları" (Ermeniler, Yahudiler, Azeriler, Kürtler, vb.) bulunan Ortadoğu'da, SSCB'nin dış politikasının belirleyicilerinden biri olarak ele alınmalıdır. Dolayısıyla milliyetler –illa da "oydaşma" tezine bağlanmaksızın– Sovyet dış politikasının bir iç değişkeni olarak göz önünde tutulabilir.

Sovyetler'in Ortadoğu'ya ve özellikle de azınlıklara yönelik dış politikasında milliyetlerin rolünün incelenmesi, birçok çözümleme düzeyini hesaba katmayı gerektirir. İdeolojik bakımdan Sovyetler'in milliyetler politikası, SSCB'nin yurtdışına yönelttiği mesihvari ve devrimci söylemin önemli bir bileşeni olarak ortaya çıkar. Kurumsal bakımdan, Sovyet federalizmi de kimi dönemlerde SSCB'nin dış politikasında etkili bir araç olarak görülebilir. Politik bakımdan, dış politikanın "hâkim" konumlarındaki personelin prosopografisi [görevlilerin kişisel profilleri] de Rus olmayanların sayısının görece yüksek olduğunu saptamaya olanak verir. Nihayet Yeni Ekonomi Politikası (NEP) dönemi boyunca, ekonomik yönler de göz ardı edilmemelidir: Sınırdaş bölgelerde,

2 Victor Zaslavsky, *The Neo-Stalinist State, Class, Ethnicity and Consensus in Soviet Society*, New York, Brighton, M. E. Sharpe Inc., The Harvester Press, 1982, s. 91.

özellikle Transkafkasya ile İran arasında eski mal ve ticaret devrelerinin yeniden oluşturulma çabaları, yerel milliyetleri de harekete geçirdi. Bu değişik düzlemlerin üst üste gelişi, SSCB'deki "milliyetler" ile Ortadoğu'daki "azınlıklar" arasında Sovyetler'in dış politikasının dönemsel olarak seferber edeceği "ağlar"ın oluşumunun kökeninde yer almış gibi gözüküyor.

Bu "ağlar"ın incelenmesi bağlamında bu bölümün hedefi genel çerçeveleri öne çıkarmaktır: Sovyetler'in milliyetler politikasının belli başlı unsurlarını anımsattıktan sonra, Ortadoğu'da azınlıkların rolünü tanımlamaya olanak verecek değişik unsurları hızlıca ele almak yerinde olacaktır. Nihayet birkaç örnek de "milliyetler" ile "azınlıklar" arasındaki olası etkileşimleri sergilemeye olanak verecektir.

SSCB'deki milliyetler: Sorunun çerçevesi

Marksizmden ulusal sorunla ilgili kalan mirasın yoksulluğu, politik düşünceler tarihinde bilinen bir konudur. Bununla birlikte, 1890'lı yıllar dönemecinde Karl Renner ve Otto Bauer tarafından oluşturulan Avusturya Marksizmi, Marksizmin Avusturya-Macaristan İmparatorluğu gibi çokuluslu devletlerdeki duruma uyarlanması yolunda bir ilk girişim oluşturdu. Lenin tarafından bu "revizyonist" tezleri çürütmekle ve Bolşevik Partisi'ne ulusal sorunu ele almaya olanak verecek bir teorik cephanelik sağlamakla görevlendirilen Stalin, 1913'te, ünlü "Marksizm ve Ulusal Sorun" başlıklı makaleyi kaleme aldı; bu makalenin bir program değeri taşıdığı ancak yazarıyla ilgili sonraki gelişmelerle ortaya çıktı. "Geçici bir oluşum" olarak tanımlanan ulus, "ifadesini kültür ortaklığında bulan, tarihî olarak oluşmuş istikrarlı bir dil, toprak, ekonomik yaşam ve ruhsal biçimleniş ortaklığı"dır.[3] Birbirlerine bağlı olmaya, daha sonra sosyalizmin son evresi sı-

3 J. Staline, "Le marxisme et la question nationale", *Le marxisme et la question nationale et coloniale* içinde, Paris, Editions Sociales, 1949, s. 65.

rasında ortadan kalkmaya mahkûm olan ulusal gruplar, yine de Leninci anlayışa göre, kâğıt üzerinde kalsa da 1936 Anayasası'nın 17. maddesinde yer alan ve 1977 Anayasasında da tekrarlanan kendi kaderini tayin hakkına sahiptir. Demokratik merkeziyetçilik ilkesinden verilen bu ödünün, Bolşevikler tarafından Büyük Rus milliyetçiliği geleneğinin mahkûm edilişini ifade ettiği varsayılıyor ve bu ödün, geçmişte, Rusya Sosyal-Demokrat İşçi Partisi'nin (RSDİP) milliyetleri devrim için bir "atlama tahtası" olarak kullandığı temel kararlardan birini oluşturuyordu. Bununla birlikte, her ne kadar Sovyet devleti ulusal biçimlerin geçici olarak yaşamlarını sürdürmesine hoşgörü gösterdiyse de, parti güçlü bir birlik ve kaynaşma aracı oluşturuyordu. Sınıfsal kategorilerin tüm diğerlerine üstün geldiği yolundaki Marksist anlayış, parti içinde her türlü ulusal eğilimin varlığını da yasaklıyordu. Yine de Leninci anlayışta, özellikle Rusya İmparatorluğu'ndaki duruma ilişkin çözümlemede, Büyük Rus milliyetçiliği tarafından ezilen azınlıkların ifadesi olarak yerel milliyetçilikler, devrimci güçlerin nesnel müttefikleri olarak görülüyordu. 1924 Anayasası'nda ortaya çıktığı haliyle Sovyet devleti, federalizm ilkesine dayalı politik-idari yapısını bu teoriden miras aldı. Böylece "ulusal" federe cumhuriyet,[4] bir *ulus*un temsil edilebildiği en yüksek biçim haline geldi; özerk cumhuriyetler, özerk eyaletler ve özerk bölgeler gibi ülkesel birimler, federe cumhuriyete sahip milliyete göre daha önemsiz milliyetler için, daha düşük değerde bir konumu temsil ediyordu. Stalin döneminde, parti tam tersine Sovyet sisteminin merkezileştirilmesinde güçlü bir araç oluştururken, ulusal gruplara bu tür ülke tahsisleri en uç noktasına vardı.

4 Federe cumhuriyet, milliyetler sıradüzeninin tepesinde yer alır. İlke olarak, bir ulusal grubun bu konumdan yararlanabilmesi için üç koşul gerekir: 1. SSCB'den dışarıya bir sınıra sahip olmak, zira teori gereğince, ayrılma hakkını fiilen kullanabilir olmalıdır; 2. Ülkesinde çoğunluktaki ulusal grubu oluşturmalıdır; 3. Nüfusu bir milyondan yüksek olmalıdır.

Ancak Stalin'in "burjuva milliyetçilikleri"ne yönelik taarruzu, "tek ülkede sosyalizm kuruluşu"nun dayattığı gereklilikler, milliyetler politikasına yeni bir yaklaşımı beraberinde getirdi ve 1932 sonlarından itibaren ülkede iç pasaport sistemi yeniden uygulamaya sokuldu. Milliyetlere yönelik taarruz Büyük Terör döneminin özelliklerinden biridir: Nasıl ki yirmili yıllar boyunca "kökleşme" (*korrennizacija*) sloganı, yerel idarelerin "yerlileştirilmesi"ne ve ulusal seçkinlerin oluşmasına yol açtıysa, artık söz konusu olan, yerel nüfus arasında sahip oldukları göreli destek nedeniyle merkezî iktidara karşı özerklik hevesine kapılabileceklerinden kuşku duyulan bu seçkinleri ortadan kaldırmaktı. Ayrıca, merkezî aygıtta (nihayet Stalin'in de bir temsilcisi olduğu Kafkasyalılar "çetesi"nden başlayarak) milliyetlerin "aşırı temsili", Sovyet sistemi bakımından ilke olarak göz yumulamayacak bir milliyetçi "sapma" oluşturuyordu. 1937-1938 büyük temizlik hareketi, yerel seçkinlerin fiziki olarak ortadan kaldırılması yoluna gitti; aynı süreçte İkinci Dünya Savaşı boyunca daha da belirgin hale gelecek olan Ruslaştırma politikası, rejimin Rus milliyetçiliğine karşı yeterince "hoşgörü" gösterdiğini ortaya koydu. Stalin döneminde milliyetlere yönelik bu taarruz bir dizi yoruma da konu oldu; bunlar arasında tam kapsayıcı olmasa da Mihail Agurski'nin yorumuna işaret etmek yerinde olur. Stalin'in milliyetlere karşı yürüttüğü taarruzun sistemli oluşu göz önünde bulundurulduğunda, 1937-1938 temizlik hareketi, Rusya'daki iç savaşın nihai evrelerinden biri olarak yorumlanabilir. Bu açıdan bakıldığında, Ekim Devrimi aslında ulusal tipte bir devrimdir; bu devrim boyunca Rus İmparatorluğu'nun çeper bölgeleri, eskiden Rusların elinde tuttuğu "merkez"i geçici olarak ele geçirdi. Bu cazip yorumun üstünlüğü, gerçekten de yeni rejimin personelinde ve yönetici aygıtında Yahudi, Letonyalı, Kafkasyalı ve Polonyalı gibi Rus olmayanların oransal büyüklüğüne bir açıklama getirmesidir;

bu özellik Ortadoğu'da izlenen azınlık stratejisinin olası kökenlerinden birini oluşturur. Böylece büyük temizlik hareketi, "eski Bolşevikler" kuşağında milliyetlerin sistemli bir biçimde tasfiyesine başvurarak ve esas olarak köylü kökenli yeni bir tabakanın yerleşmesini sağlayarak bir tür "Rus karşıdevrimi"nin ifadesi olacaktır. Ne var ki bu yorum, Stalin'in milliyetler politikasının getirdiği, her türlü merkezkaç eğilim olasılığına son veren ve *nomenklatura*nın yaratılmasıyla kadro seçiminde ve politik iktidarın aktarımında yeni bir düzenek oturtan yenilikleri yeterince hesaba katmıyor. Merkezden tayin edilen yeni seçkinler, artık yerel nüfusun desteğine sahip değildi ve yalnızca merkezî iktidara karşı "sorumlu"ydu. Yine de seçkinlerin bu yeni seçimi, var olan sistemi yıkma iradesini ortaya koymaz, tam tersine, zira Sovyet federalizminin ülkesel temellerinin güçlenişi de aynı dönemde gerçekleşti.[5] Öte yandan SSCB yönetim aygıtında milliyetlerin kayboluşu da göreli kaldı: Roy Medvedev[6] haklı olarak şuna işaret ediyor: "1936-1939 sindirme hareketi, Sovyet seçkinlerinin ulusal bileşiminde Letonyalıların, Finlerin, Polonyalıların ve Macarların sayısını azaltırken" Kafkasya, Orta Asya ve Kazakistan kökenli şahsiyetlerin sayısı fiilen arttı. Gerçi, "Letonya, Estonya, Finlandiya ve Polonya artık SSCB'ye dâhil olmadığı için bu anlaşılabilir bir durumdur; bu uluslardan yeni kadrolar çıkarmak artık olanaklı değildi." Ancak Victor Zaslavsky, bu yorumun, "temizlik hareketinin, Sovyet toplumunun politik seçkinleri içinde seferber edilmiş bir diaspora olarak Sovyet Yahudilerinin oynadıkları

5 Bu olgu, şaşırtıcı bir biçimde, yirmili yılların başlarında ulusal duygunun henüz pek gelişmemiş olduğu bölgeler de dâhil olmak üzere, "ülkesel uluslar"ın oluşumuna yol açtı. Bunun tipik örneği Ukrayna'nın "Ukraynalılaşması"dır; ama buna benzer daha birçok örnek var. Bkz. Roger Portal, *Russes et Ukrainiens*, Paris, Flammarion, 1970.

6 Roy Medvedev, "Stalin'in Politik Biyografisinden Yeni Yapraklar", Robert C. Tucker (ed.), *Stalinism: Essays in Historical Interpretations*, New York, Norton, 1977, s. 199-238.

role son vermesini"[7] açıklayamayacağına işaret ediyor. Dış politika personeliyle ilgili olarak da alabildiğine hissedilir olan Yahudi temsilindeki bu keskin düşüş, aslında temizlik hareketlerinin ve Alman-Sovyet Paktı'nın bağlamı dışında, karmaşık etmenlerin bir araya gelmesinden kaynaklanıyordu. Yahudilerin konumlarının aşınması, yeni seçkinlerin ortaya çıkışının ve kadro seçiminde toplumsal köken ölçütünün adım adım ortadan kalkışının gösterdiği gibi, rejimdeki genel evrimle de ilgili görünüyordu. Victor Zaslavsky'ye göre, rejimin genel hedefinin, dünya devrimi sloganından Stalin döneminde "tek ülkede sosyalizm" sloganına dönüşümünü de hesaba katmak yerinde olur.

> Bu yalnızca stratejide değil, ama aynı zamanda Sovyet yetkililerinin zihniyetinde de birtakım değişiklikleri beraberinde getirdi. Dünya çapındaki ilişki ağlarıyla Lenin zamanında son derece yararlı olan ve Sovyet diplomatlarının çoğunluğunu oluşturan Yahudiler, şüpheli ve pek güvenilir olmayan kişiler haline geldiler.[8]

Sovyet hükümetinin ilk zamanlarındaki enternasyonalizm, hatta kozmopolitizm, bu açıdan bakıldığında Yahudilerin Rus devrimci hareketine etkin katılımının damgasını taşır gibi görünüyor.

Dış politika açısından Sovyetler Birliği'nin çokuluslu yapısı, özellikle federe cumhuriyetlerin sınırdaş olduğu Ortadoğu ül-

---

7 Yahudilerin durumu çok özeldir. Marksist öğreti Yahudilere ulus statüsü tanımaz; Lenin Yahudileri ulus olarak görmeyi Siyonist ve gerici bir fikir sayarken, Narkomnats'ın (Milliyetler Komiserliği'nin) bir bölümü Yahudi işlerine ayrıldı ve daha 1918'den itibaren partide Yahudi şubeleri oluştu. Bununla birlikte (en azından 1928-1934 arasında Birobican özerk bölgesinin kurulmasına kadar) ülkesel bir zeminin yokluğu, Yahudilerin teoride bir milliyet olarak kabul edilmesini engelliyordu. Ne var ki 1932'de yeni pasaport sistemi, bir Yahudi milliyetinin varlığını öngördü. Victor Zaslavsky'ye göre, bu önlem, daha çok pasaport sisteminin idari tektipleştirilmesinin dayattığı bürokratik gereklerden esinleniyordu.

8 Victor Zaslavsky, Robert J. Brym, *Soviet-Jewish Emigration and Soviet National policy*, Londres, Macmillan Press, 1983, s. 87.

keleri bakımından önemli bir etmen oluşturuyordu. Nitekim Vernon V. Aspaturian'ın[9] belirttiği gibi, federalizm, belli dönemlerde, SSCB'nin toprak bakımından genişleme çabalarının bir aracı olarak, "çokuluslu" Sovyet diplomasisine hizmet edebilirdi. Bu açıdan bakıldığında, Sovyet politikasının Ortadoğu'da "harekete geçirdiği" uluslar ve milliyetler hangileridir? Federe cumhuriyetler açısından, bir yandan Türkiye ve İran ile sınırdaş olan Transkafkasya, diğer yandan İran ve Afganistan'la sınırdaş olan Türkmenistan söz konusudur. Ancak bu tespit araçsallaştırılan milliyetlerin bütününü kapsamıyor. SSCB ile Ortadoğu arasında milliyetlerin ve "kardeş azınlıklar"ın durumunu bu bölümün ilerleyen akışı içinde aydınlatmak üzere, 1920 ile 1946 arasında Sovyet politikasının Ortadoğu'da harekete geçirdiği milliyetlerin bir ilk dökümünü çıkarmak gerekir (Tablo 1).

Milliyet	Ülkesel konum	Özerk diplomasi	Sınır	Dönem
Ermeniler	- SSC (Kasım 1920) - Transkafkasya SSC'ler Federatif Birliği (Şubat 1922) - Transkafkasya Federatif SSC (Aralık 1922) - 1936'dan itibaren Ermenistan SSC	Narkomindel 1920-1923	- Türkiye - İran	- 1920-1930 - 1941-1946
Azeriler	- Azerbaycan SSC (Kasım 1920) - Transkafkasya SSC'ler Federatif Birliği (Şubat 1922) - Transkafkasya Federatif SSC (Aralık 1922) - 1936'dan itibaren Azerbaycan SSC	Narkomindel 1920-1923	- İran	- 1919-1923 - 1941-1946
Yahudiler	- Birobican 1928 - Birobican özerk bölgesi 1934 - Filistin'de Siyonizme karşı kanıt olarak Yahudi ulusuna ülke verilmesi		- Çin	- 1942-1947
Kürtler	- Ülke statüsü yok - Ermenistan, Azerbaycan, Gürcistan ve Türkmenistan SSC'leri arasında paylaştırılmış		- İran (Nahçevan ÖC) - Türkiye	- 1944-1946
Türkmenler	- 1924'ten itibaren Türkmenistan SSC		- İran - Afganistan	- Yirmili yılların başı

9 Bkz. Vernon V. Aspaturian, *The Union Republics in Soviet Diplomacy, A Study of Soviet Federalism in the Service of Soviet Foreign Policy*, Cenevre, Paris, Droz, Minard, 1960, s. 32-37.

Bu tablo, Sovyetler'in Ortadoğu'da "harekete geçirdiği" azınlıklarla ilgili kimi basit verileri bir araya getiriyor. Tablo, Sovyet milliyetlerinin kurumsal ve ülkesel konumlarına ek olarak, hangi çerçevede ve Sovyet tarihinin hangi döneminde, aralarından hangilerinin, bir cumhuriyet dışişleri halk komiserliğinin varlığı sayesinde, "özerk bir diplomasi" görüntüsü vermeye yetkili kılındığını da ortaya koyuyor: Bu durum 1923'te Birlik oluşmadan önce, ayrı birer Sovyet sosyalist cumhuriyeti olmakla birlikte, bu cumhuriyetlerin dış politikasını vesayet altına alan ikili antlaşmalarla RSFSC'ye bağlı olan Ukrayna'nın, Beyaz Rusya'nın, Gürcistan'ın, Ermenistan'ın ve Azerbaycan'ın durumuna denk düşer. Bu milliyetlerin sınır durumlarına gelince, bu tablo SSCB'deki ve Ortadoğu'daki diasporanın durumunu ancak kısmen aydınlatıyor; bu konuda Yahudilerin durumu özellikle karmaşıktır. Dönemlere ilişkin sütunda, –SSCB'de ulusal sorunun çözümünü, ilgili her milliyet için özgül bir gerekçeyle vurgulayan– ulusal temalı seferberliğin Ortadoğu'daki "kardeş azınlıklar" arasında özellikle belirgin olduğu güçlü uğraklarını öne çıkarmaktadır. Ancak tabloda konunun yalnızca Sovyet yanı yansıyor. Dolayısıyla Yakındoğu ve Ortadoğu'da azınlıkların statüsü konusunu ele almak gerekiyor.

Ortadoğu'daki azınlıklar: Genel perspektifler

Yakındoğu ve Ortadoğu'daki azınlıkların 20. yüzyıl başlarındaki durumunun incelenmesi, Sovyetler'deki ulusların ve milliyetlerin katı ve bürokratik ele alınışından birçok bakımdan çok daha karmaşıktır ve günümüzdeki çatışmaların bir dizi yorumu, kaynaklarını ve gerekçelerini bu çok tartışmalı sorundan alır. Gerçekten de bu coğrafi bölgede, İmparatorluk ilk dünya çalkalanmasına dayanamayıp çökerken, gerçek bir etnik mozaik içinde, Wilson modeline dayalı ulus devletlerin kurulması arkasına gizlenen Avrupalı emperyalist güçlerin niyetleri kolayca

okunabiliyordu. Ortadoğu'da politik bir "çağcıllığın" (modernitenin) -milliyetçilik, liberalizm, sosyalizm ve hatta komünizm- ortaya çıkışı bağlamında, Müslüman olmayan azınlıklar, Avrupa kökenli politik fikirlerin yayılmasında dikkate değer bir rol oynadı. Ancak daha öncesinde on yıllarca yürütülmüş olan misyonerlik faaliyeti, dünyanın bu bölgesinde, farklı Avrupalı güçlerin uyguladığı "azınlık politikaları"nın gücünü ortaya koymuştu:

> Avrupalı güçler, Balkanlar'da tıpkı Osmanlı İmparatorluğu'nun Arap eyaletlerinde ya da İran'daki ve Anadolu'daki Ermeni ve Kürt bölgelerinde olduğu gibi, yoğun bir müşteri ağı dokudular.[10]

Bu açıdan bakıldığında, iki dünya savaşı arası dönemde ulusal azınlıkların "üretimi", Yakındoğu ve Ortadoğu'daki uluslararası husumetler çerçevesinde birçok ulusal azınlığın araçsallaştırılmasının doruk noktasını oluşturur. Doğrudan azınlık teriminin kendisine (dinî, etnik ya da ulusal mı?) bağlı bulunan bu tarihî eğilim, bir tanım seçimi konusunda elbette alabildiğine ihtiyatlı davranılmasını gerektirir. Kaldı ki bu tanım, yalnızca yukarıda sıralanan nitelemelerle de sınırlı değildir; aynı zamanda bu grupların politik ya da ekonomik durumunu, "ezilen azınlık" mı "egemen azınlık" mı olduklarını da hesaba katmalıdır.

Çapı birkaç satırla özetlenemeyecek bir tartışmaya girişmeksizin, yine de teorik düşüncenin birtakım unsurlarına işaret etmek gerekir. Gerçekten de Ortadoğu'da kimi azınlıkların komünizm konusunda gösterdiği özel duyarlılık, bir yandan azınlık terimini, diğer yandan da bunların politik rolünü sorgulamayı özendirmektedir. Ronald D. McLaurin'e göre, azınlık grup, "bir türdeşlik duygusuna sahip olan ve topluca, bir birimin nüfusunun yarısından azını oluşturan bir insan grubudur. Uygulamada kendilerini ayrı ve özgün bir toplumsal grup olarak görenleri, ulusal azınlık, yani egemen devletlerde veya özerk politik birimlerde

10 Bkz. Georges Corm, *L'Europe et l'Orient, de la balkanisation à la libanisation. Histoire d'une modernité inaccomplie*, Paris, La Découverte, 1989, s. 87.

azınlık olarak değerlendiriyoruz. Teorik olarak azınlık terimi, politik gruplara, ekonomik ve sosyal sınıflara, dinî cemaatlere, hatta yaş, cinsiyet, meslek, ırk veya dil gruplarına ve daha birçok şeye uygulanabilir."[11] Gérard Chaliand'ın çağdaş Amerikan toplumunda azınlık sorununun genelleştirilmesine daha az duyarlı olan tanımına gelince, bu tanımın üstünlüğü yalınlığıdır:

> Azınlık nitelemesi yalnızca kendilerini -etnik, dinî ya da dil bakımından- farklı gören ve bir devletin yurttaşı olarak diğer yurttaşlarla bütünleşme dereceleri ne olursa olsun, kendi özgünlüklerini koruma kaygısı taşıyan gruplara verilmelidir.[12]

Bu çerçevede, Yakındoğu ve Ortadoğu ülkelerinin hepsinde, bu azınlıklar her şeyden önce Sünni Türklerin, Sünni Arapların veya İran'da olduğu gibi Şii İranlıların temsil ettiği çoğunluklara[13] göre tanımlanır. Bu azınlıkların ana kurucu unsurları nelerdir? Mordechai Nisan'a[14] göre, belli başlı dört unsuru dikkate almak gerekir. *Etnisite*, her şeyden önce, örneğin egemen grup içinde özümlenmeyi önlemeye yönelik aile kimliğinin veya grup içinden evlenme biçimlerinin muhafaza edilmesinde dile gelen klan türü davranışları tanımlar. İkinci olarak, *kültür* Ortadoğu'da Kürtlerin, Ermenilerin, Asurilerin, Yahudilerin vb. örneğinde görüldüğü gibi, özellikle dinî ve dilsel yanlarıyla,

---

11 Ronald D. McLaurin (ed.), *The Political Role of Minority Groups in the Middle East*, New York, Praeger, 1979, s. 4.

12 Bkz. Gérard Chaliand, "Les minorités dans le monde à l'âge de l'Etat-nation.", *Les minorités à l'âge de l'Etat-nation* içinde, Groupement pour les droits des minorités, Paris, Fayard, 1985, s. 17.

13 Örneğin Araplılaştırmanın özümleme gücünün gösterdiği gibi, burada mutlaka bir karşıtlık ilişkisi aranmamalıdır. Çok sayıda Müslüman olmayan Arap azınlığı, Arap ulusal hareketinde etkin bir yer almıştır. Ama öte yandan Ortadoğu'da çoğunluk/azınlık ilişkisi, Müslümanlar ile Müslüman olmayanlar arasındaki ilişkiler sorunuyla da ilintilidir. Bkz. Laurent ve Annie Chabry, *Politique et minorités au Proche-Orient, Les raisons d'une exploision*, Paris, Maisonneuve et Larose, 1984, s. 25 ve devamı.

14 Bkz. Mordechai Nisan, *Minorities in the Middle East. A History of Struggle and Self-Expression*, Jefferson, Londra, McFarlan, 1991, s. 10-11.

azınlık ayrımının bir kaynağıdır. *Coğrafya* "ülkesellik" sorununu gündeme getirir: Mordechai Nisan, belli bir belirlenimcilik gözeterek, azınlıkların mekânsal dağılımıyla ilgili kimi ayırt edici özelliklere işaret ediyor. Azınlıklar çoğu zaman, ele alınan politik birimlerin coğrafi çeperlerinde yoğunlaşmıştır; ülkenin hassasiyet merkezine göre dışarlıklı bir konumdadırlar. Bu durum, örneğin Dürzilerin ve Nusayrilerin dağlık yerleşimleri gibi, merkezî iktidara direnişleri, hatta birtakım ayrılıkçı tutumları kolaylaştırır. Nitekim dağlık bölgeler, Ortadoğu'daki azınlıkların büyük bölümü bakımından topraklarının odağını oluşturur. Son unsur, *tarih*, azınlıkların her birinin ortak hafızasının ana parçasıdır; ulusal kimliklerinin ve çoğunluğa oranla özgünlüklerinin kaynağını tarihten alırlar: Ortadoğu'daki azınlıkların çoğu, gerçekten de bölgenin Müslümanlaşmasından epey önceden beri orada bulunmaktaydı.

Bu alabildiğine yalın tanım unsurlarından hareketle, Mordechai Nisan, Ortadoğu'da azınlıkların ulusal uyanışına, George Corm'un deyişiyle "üretilmelerine" tarihî bakımdan katkıda bulunmuş üç tür "dinamikleştirici etmen" ayırt eder. Birincisi, *toplumsal değişim*, ulusal özlemlerin dile gelmesiyle doğrudan bağlantılı bir olgu olarak belirir. Kentleşme, yeni sosyal sınıfların ortaya çıkışı, özümlenmeyi desteklemek bir yana, azınlık milliyetçiliklerinin özlemlerini besleyen "çağcıllığın" bağlamını oluşturur gibi görünüyor. Bu tespit, Ortadoğu'daki azınlıkların çoğu bakımından geçerlidir ve 19. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Ermenilerin durumuna tıpatıp denk düşer. İkincisi, *çatışmalar* ve *sindirmeler* de ulusal hareketler üzerinde tetikleyici bir etki doğuruyor gibi görünüyor; elbette söz konusu azınlığı tümüyle ortadan kaldırmadıkları sürece. Ne var ki genel olarak, ister fiziki baskı isterse ekonomik sömürü söz konusu olsun, bir ortak düşmanın varlığı, azınlığa kendini ulus olarak ifade etme olanağı veriyor. Bununla birlikte Ermeniler ile Kürtler örneğinde görüldüğü

gibi, ortak düşmana sahip iki azınlığın uyumlu ilişkiler kurması enderdir. Nihayet, *yabancı müdahalesi*, mutlaka ulusal hareket yaratmamakla birlikte, azınlıkların ülkesel özlemlerinin korunmasına, hatta kimi zaman yaratılmasına katkıda bulunur. Kimi durumlarda bu müdahale, 1860'ta III. Napolyon'un müdahalesinden itibaren Lübnan'da Fransa'nın Maruni Hıristiyanlar üzerinde uyguladığı "protektora" (himaye) örneğinin ortaya koyduğu gibi, bir "nüfuz bölgesi" oluşturmaya olanak veriyor. Gerek Ermeni milliyetçiliği gerekse Siyonizm, dış destek için pazarlıklara girişmek zorunda kaldı, oysaki uluslararası sorunlar basit azınlık çerçevesinin çok ötesine taşıyordu. Gerçekten de dış destek tamamen geçici bir biçimde de ortaya çıkabilir; örnek olarak ilk Bağımsız Ermenistan Cumhuriyeti'nin (1918-1920) başbakanı Aleksandr Hatisyan'ın şu acı ifadesi anılabilir:

> Tarihin ışığında, İtilaf Devletleri'nin Kafkaslara halkların güzel gözleri için gelmediği gibi buradan düşmanlık olsun diye gitmedikleri de aşikârdır. Bize bir hesapla geldiler ve bu hesap tutmayınca geldikleri gibi döndüler, bizleri de en çetin uğrakta terk ettiler... Hem desteksiz hem tek başımıza kaldık... İtilaf Devletleri'nin rolü işte bu oldu.[15]

Yabancı müdahalesiyle bağlı yanlara özel bir dikkat ayırmak gerekir; SSCB de tıpkı diğer büyük güçler gibi, olanağını bulduğunda kendine özgü bir azınlık politikası uyguladı: Sovyet müdahalesi yine de özgündür, zira kendine çokuluslu bir boyut verebilen biricik örnektir.

Yakındoğu ve Ortadoğu'daki azınlıkların önemi ve sayısı göz önünde bulundurulduğunda, "etnik milliyetçiliklerin" gelişimi, egemen çoğunluk bakımından (politik bütünlük, ekonomik kaynaklar, rejimin istikrarı, vb.) farklı tehdit türlerine yol açar. Bir

15 Alexandre Khatissian, *Eclosion et développement de la République arménienne*, Publications de la FRA Dachnaksoutioun, Atina, Editions Arméniennes, 1989, s. 186.

dizi siyaset bilimi çalışmasında "çatışmaların çözüm yolları"nın belli başlı türleri ortaya kondu: Araplaştırma (Arap ulusal hareketinde Hıristiyan Arapların rolü), kamu politikaları (yurttaşlık, yurtseverliğin yüceltilmesi), kurumsal düzenleme (bölgesel özerklik, dine dayalı temsil sistemi) ve birlikten ayrılma (yayılmacı milliyetçilik, ayrılıkçılık) dikkate alınmalıdır. Bu değişkenler uluslararası ilişkiler açısından bir "azınlık stratejisi"nin hedeflerini ve araçlarını ele almaya olanak verir. Kitabın ilerleyen bölümlerinde Sovyet politikasının, güney sınırları boyunca zaman zaman azınlıklar dinamiği üzerinde nasıl etkili olduğu incelenecektir. Gerçekten de Sovyet politikasının belli dönemler boyunca "araçsallaştırması" olası azınlıkların tümü Sovyetler Birliği topraklarında temsil edilir ve bunlardan birçoğu (diasporaların durumu elbette özel olmakla birlikte) SSCB'ye sınırdaş ülkelerde büyük topluluklar halinde bir arada bulunur. Ortadoğu'da bu azınlıkların dağılımı ve durumu, dış "uzantı"larını oluşturdukları Sovyet milliyetlerininkilerle karşılaştırılmalıdır (Tablo 2).

Tablo 2. Ortadoğu'daki ve SSCB'deki azınlıklar: Kimi değişkenler

Azınlık	Ortadoğu	SSCB	Komünist hareket	Sınır
Ermeniler	Mısır, Suriye, Lübnan, İran	Ermenistan SSC	Suriye-Lübnan KP İran KP TUDEH	İran (İran Azerbaycanı)
Asuriler	Türkiye, Irak, İran	Transkafkasya		
Azeriler	İran (İran Azerbaycanı)	Azerbaycan SSC	İran KP TUDEH	İran (İran Azerbaycanı)
Kürtler	Türkiye, İran, Irak, Suriye	Transkafkasya		İran (İran Kürdistanı) Türkiye (Doğu Anadolu)
Yahudiler	Mısır, Filistin, Suriye, Lübnan, İran	Birobican Özerk Cumhuriyeti	Mısır KP Filistin KP	

Bir yanda SSCB'deki milliyetlerin durumuna, diğer yanda Ortadoğu'daki azınlıkların durumuna ilişkin verilerin üst üste konması, Soğuk Savaş arifesine kadar Sovyet politikasının iradi veya rastlantısal olarak uygulamaya koyduğu değişik etkileşim türlerini sorgulamayı da beraberinde getirir.

Sınır dinamiği

Yukarıdaki modelleştirme çabaları bir merkezî sorgulamaya yol açıyor: Ulusal sorunun Sovyet çözümü, Ortadoğu'daki kimi azınlıklar bakımından ne ölçüde çekici bir model oluşturdu? Sovyet politikası toprak bakımından genişleme veya komşu ülkelerin iç işlerine karışma amaçlarıyla "ulusal" temayı hangi koşullarda ve hangi dönemler boyunca seferber etti? Nihayet "kitleler"e (dolayısıyla çoğunluklara) yönelik "evrenselci" bir ideolojik söylem taşıyıcısı SSCB, Komintern'in varlığı boyunca, kendi ülkesinden uzakta Ortadoğu ülkelerinde "azınlık" yönetimli komünist partilerinin kuruluşunu nasıl değerlendirdi?

Şimdilik kimi cevap unsurları önermeksizin, Sovyetler ülkesi boyunca "etnik sınırlar"ın varlığının getirdiği karmaşık dinamiklere eğilmek gerekir. Bu etnik sınırlar, azınlıklar içinde bir ayrım çizgisi oluşturuyor; böylece de ilgili döneme bağlı olarak ideolojik, hatta askerî açıdan sürekli bir müdahale bölgesi yaratıyordu. Birkaç sabit unsura işaret etmek yerinde olur. Sovyetler'in milliyetler politikası, temizlik hareketlerine ve çok sayıdaki şiddet dönemine rağmen, geçmişte geri kalmış olan halkları çağcıllaştırmayı başardı. Dilsel veya dinî yanıyla ulusal kültürün (biçim itibarıyla ulusal, içerik itibarıyla sosyalist bir kültürün) teşviki, böylece sınırın öte yakasındaki "kardeş azınlık" açısından ("cumhuriyet"e sahip bir milliyet örneğinde) potansiyel olarak çekici bir "yurt" modeli sunuyordu. İkincisi, olanaklı olduğunda, Sovyet hükümeti komşu devletlerdeki etnik sorunları kurcalıyor ve SSCB'deki milliyetler politikasını bir dış politika aracı olarak kullanıyordu. Hiç kuşku yok ki bu strateji, yalnızca 1944-1946 arasında İran'da Azerilere ve Kürtlere değil, Stalin Türkiye'den Kars ve Ardahan ile ilgili yayılmacı milliyetçi talepleri ortaya attığında, Ermenilere yönelik olarak da uygulandı. İkinci Dünya Savaşı sırasında, ulusal temanın seferber edilmesi, gerçekten de bu milliyetler arasında hissedilir oldu;

yalnızca ideolojik söylem değil, Wehrmacht'ın uyguladığı stratejiye cevap olarak, ulusal askerî birliklerin oluşturulduğu Kızıl Ordu içindeki etnik örgütlenme de buna tanıklık ediyor. Bu bakış açısıyla, neredeyse tamamen Azerilerden veya Ermenilerden oluşan kimi birliklerin kurulması, yalnızca Büyük Anayurt Savaşının propaganda konularını esinlendirici olmakla kalmadı, aynı zamanda Kuzey İran'da olduğu gibi, toprak işgalinin, hatta politik ajitasyonun araçlarını da sağladı. Nihayet, *sınır konumu, pek ender olarak etnik gruba avantaj sağlar* ve İran ile SSCB arasında dağılmış Azeriler, aynı biçimde Kürt örneğinin de gösterdiği gibi, illa da gerçek bir ulusal birlik duygusu doğurmaz. Sınırda konumlanmayla bağlantılı jeostratejik üstünlüklere gelince, küçük azınlıkların bu durumları bedeller ödemeden deneyimlemeleri pek enderdir.

Görüldüğü gibi Ortadoğu'daki azınlıklar söz konusu olduğunda, Sovyet İmparatorluğu'nun çokuluslu yapısını, SSCB'nin politikasını ve propagandasını, bölgedeki diğer uluslararası oyuncuların tümünden ayırt eden bir iç belirleyen olarak ele almak olanaklıdır.

BİR UZMANLAR AĞININ YETİŞTİRİLMESİ: SOVYET ŞARKİYATI

SSCB'de azınlıklara ve genel olarak Doğu'ya duyulan ilginin değişik yanları arasında, Şarkiyat özel bir dikkati hak ediyor. Başlangıcından itibaren Sovyet dış politikası, akademik araştırmada ve uzmanlaşmış kurumlarda, Şarkiyat alanında alabildiğine etkin bir uzmanlar grubundan yararlanır. Dış politikanın uzmanlaşmasında ve yürütülmesinde akademik araştırmanın rolü günümüzde biliniyorsa da ("uzmanlar"ın kimi zaman "oyuncular" veya "karar vericiler" üzerinde gerçek bir etkiye sahip olabildiği) Avrupalıların veya Amerikalıların dış

politika konusundaki uzmanlık anlayışını, SSCB örneğine uygulamak yine de epeyce hassas bir konudur.[16] Bununla birlikte Şarkiyat, SSCB'ye, Sovyet diplomasisine ve istihbarat servislerine her düzeyde hizmet edebilecek bir dilbilimciler ve uzmanlar cephaneliği sağladı. Yirmili yıllarda SSCB'de Sovyet Şarkiyatının olağanüstü gelişimi, yalnızca yeni rejimin genel olarak Doğu'ya duyduğu ilgiyi göstermez, ama aynı zamanda bu "Avrasyalı" gücün düşünsel uğraşılarındaki şaşırtıcı sürekliliği de ortaya koyar. Gerçekten de devrimin ve Sovyet rejiminin kuruluşunun yarattığı kurumsal altüst oluşlara rağmen, Şarkiyat özgül alanında araştırma doğrultularındaki devamlılık dikkat çeker; zira Çarlık rejiminin son on yıllarında yetişmiş parlak Şarkiyatçılar kuşağı, faaliyetlerini devrimden sonra da sürdürdü. Dolayısıyla 19. yüzyıl Rus Şarkiyatının bıraktığı miras da göz ardı edilmemelidir. Sovyet Şarkiyatına yönelik bu merakın arkasında iki önemli soru yer alıyor. Birincisi, Şarkiyatın gelişimi gerçek bir uzmanlar ağının yetişmesinde ve seferber edilmesinde ne ölçüde rol oynadı? İkincisi, bu bilim dalı içinde, SSCB'nin Ortadoğu'daki azınlıklara yönelik ilgisini yansıtan coğrafi alanlar ve politik yönelimler nelerdir?

19. yüzyıl Rus Şarkiyatının mirası: İmparatorluk hedeflerine uygun yönelimler mi?

> Ön Asya ile ilgili Rus yazını, Rusya'nın coğrafi konumundan ve nüfusunun bileşiminden beklenebilecek bir zenginlikle öne çıkmaktan uzaktır.[17]

Büyük Şarkiyatçı V. Barthold'un bu kötümser tespitine rağmen, Şarkiyat, en azından dil incelemeleri, 5 Kasım 1804 tarihli

16 Oded Eran, *Mezhdunarodniki. An Assessment of Professional Expertise in the Making of Soviet Foreign Policy*, Ramat Gan, Turtledove Publishing, 1979, s. 17

17 Vassili V. Barthold, *La découverte de l'Asie. Histoire de l'orientalisme en Europe et en Russie*, Paris, Payot, 1947, s. 317.

kararname sayesinde bir ilk ivme kazandı; bu kararnameyle Rus üniversitelerinde Kitab-ı Mukaddes ve İslam inançlarıyla bağıntılı Doğu dillerinin öğretimi başlatıldı. 1807'de Kazan Üniversitesi'nde Arapça ve Farsça öğretimi için bir Şark dilleri kürsüsü kuruldu; bunu 1833'te Moğolca, 1837'de Çince, 1839'da Ermenice, 1842'de Sanskritçe ve 1844'te Mançu dili öğretimi izledi. Ne var ki 19. yüzyılın ortalarından itibaren, Doğu dillerinin çalışılmasında Kazan Üniversitesi'nin yerini St. Petersburg Üniversitesi ve özellikle Ekim 1854'te kurulan Doğu Dilleri Fakültesi aldı. Nihayet Moskova'da özgün ve "azınlıklara yönelik" bir kurum, Lazarev Doğu Dilleri Enstitüsü, üniversitenin Şarkiyat bölümüne ciddi bir rakip oldu: Bu Enstitü, incelediğim dönem boyunca, iç ve dış politikada farklı adlarla "azınlıklara yönelik" ağın ana halkalarından biri olarak kaldı. Başlangıçta Ermeni gençlerine yönelik bir özel kuruluş olan ve başka dillerin yanı sıra Ermenice ve Farsça eğitimi veren bu kurum, 1840'lardan itibaren Transkafkasya'da hizmet verecek devlet memurlarını yetiştirme alanında bir hükümet aracı haline geldi. Bu çerçevede, 19. yüzyılın ilk yarısında Rus Şarkiyatının, kısmen iç gerekler uyarınca geliştiği ve neredeyse yalnızca dil alanına yoğunlaştığı düşünülebilir.

19. yüzyıl Rus İmparatorluğu'nda Şarkiyat araştırmalarının coğrafi alanları anılmaya değer. İran'la ilgili olarak, her şeyden önce, özellikle Türkmençay Antlaşması'nı (1828) izleyen bağlamda oldukça şaşırtıcı bir biçimde, tarihî ve coğrafi araştırmaların ilk başlarda geciktiğine işaret etmek gerekir. Bununla birlikte Rus diplomasisinin ve 1830'lardan itibaren İran'da ve Afganistan'da Rus-İngiliz rekabetinin gelişmesi, ilk kez Muraviyev'inkiler veya 1840-1841'de Rus temsilciliği sekreteri Baron Bode'unkiler gibi makalelerin ve gezi notlarının yazılmasını teşvik etti. 1850'li yıllardan itibaren, Türkiye ile İran arasındaki sınırın tespit edilmesi için faaliyet gösteren (1849-1852) uluslararası komisyon sayesinde, Rusların çağdaş İran'a ilişkin bilgileri, daha sonraları Dışişleri

Bakanlığı Doğu Dilleri İnceleme Şubesi müdürlüğü görevini yürütecek olan Gamazov tarafından 1875'te yayınlanan, Çirikov'un *Yol Günlüğü* eseriyle anlamlı biçimde zenginleşti. Yine 1850'li yıllarda, o sıralar Kafkasya'da devlet görevlisi olarak bulunan N.V. Hanikov, İran Kürdistanı'na bir gezi yaptı ve İran Azerbaycanı'nın bir haritasını çıkardı. Rusya'nın İran'ın sistemli bir biçimde araştırılmasına gösterdiği ilgi, bu süreçte 1858'de N.V. Hanikov yönetiminde Horasan'a bir bilimsel gezi grubu gönderilmesiyle biçimlenmeye başladı. Ama Rus dış politikasının merkezdeki yetkililerinin İran'la ilgili ekonomik bilgilere ulaşması, özellikle konsolosluk yazışmaları sayesinde gerçekleşti. Buna koşut olarak, 1890'lı yıllardan 1907'deki İngiliz-Rus Antlaşması'na kadar, İran'a yapılan "resmî" gezilerdeki artış, Rus İmparatorluğu'nun bu ülkeyle ticari ilişkilere ve ulaşım yollarının geliştirilmesine gösterdiği artan ilgiye tanıklık ediyor. Buna rağmen, devrimden önce İran ile ilgili anlamlı yayınların sayısı oldukça azdır.

Küçük Asya'yla ilgili olarak Rus Şarkiyatı, V.V. Barthold'a göre, zengin bir üretimle kendini göstermez. Bununla birlikte Rusça bir Küçük Asya betimlemesi, 1830'lu yıllarda, Hünkâr İskelesi Antlaşması'nın imzalanmasının (1833) hemen ertesinde yayınlanır. Rus ordusu İstanbul Boğazı'nın Asya kıyılarında kimi konumlar elde edince, birtakım subaylar Küçük Asya'ya ilişkin inceleme ve betimlemelerini yayınlama olanağını buldu. Bununla birlikte, Rusların "Türkiye" ile ilgili incelemeleri daha çok jeolojiye ve dile, daha az ölçüde de arkeolojiye ve paleografiye yöneldi. İstanbul Rus Arkeoloji Enstitüsü 1895'te kuruldu.

Filistin ile ilgili Rusça kitapların esas olarak Kutsal Topraklar ile ilgili olması şaşırtıcı değildir. 1882'de Filistin İmparatorluk Ortodoks Cemiyeti'nin kuruluşundan önceki araştırmalar ve geziler, Rus Şarkiyatının Ortadoğu'nun bu bölgesindeki gelişiminin altında yatan niyetleri oldukça iyi yansıtır: Özellikle Ortodoks Arap azınlığa, Rus Ortodoks Kilisesi'nin üstünlüğünü göstermek.

Cemiyetin 1886'dan itibaren çalışmaları da bu niyete tanıklık etmektedir. Kutsal Kitap'ta sözü edilen arkeolojik alan araştırmaları veya Filistin ile ilgili Arapça kaynakların toplanması, Filistin İmparatorluk Ortodoks Cemiyeti'nin bilimsel programının ana eksenlerini oluşturur. Ne var ki bu cemiyetin dar anlamda dine yönelmesi, yapılan araştırmaların bilimsel getirisini de sınırlı kıldı. Filistin'de Rus arkeolojik araştırmalarını daha bilimsel temellere dayalı olarak örgütlemek üzere görevli bir kurumun yaratılmasına yönelik olarak 1912 ile 1915 arasında yapılan projeler, elbette hiçbir zaman ete kemiğe bürünemedi. Buna karşılık Filistin'de Rus kültürel ve dinî varlığı, Mısır'da ve Suriye'de, Rus Şarkiyatının mütevazı da olsa kimi açılımlarına olanak verdi: Rus Şarkiyatçılarının esas olarak Arapça öğrenme ve konuşma merakıyla Osmanlı İmparatorluğu'nun bu bölgelerine yaptığı geziler pek de anlamlı betimlemelerle sonuçlanmadı. Sina Yarımadası, Azize Katerina Manastırı'nın koleksiyonu nedeniyle, Rus bilginlerinin ve Şarkiyatçılarının dikkatini daha çok çekti; 1845'ten itibaren manastırlar müfettişi Porfiryus'un esas olarak elyazmalarını incelemeye dönük çok sayıdaki gezisi bunu gösterir. Bu çerçevede, "genel olarak Hıristiyan Doğu'nun incelenmesi ilk akla gelen görevlerden biridir ve Rusya'nın coğrafi konumu ve tarihî gelenekleri nedeniyle de, esas olarak Rus bilginler, özellikle de Arap dil ve kültürüyle uğraşan Ruslar tarafından yerine getirilmiştir."[18] Rus Şarkiyatındaki bu özgül yönelim, Rusya'nın Doğu'daki kültürel politikasında azınlıklara yönelik billurlaşmayı oldukça iyi yansıtan, "Asya ve Afrika halklarının Hıristiyan kültürü"nün incelenmesiyle ilgili bir dergi olan *Khristianskij Vostok* (Hıristiyan Doğu) adıyla Bilimler Akademisi'nin 1919 ile 1917 arasında yayımladığı dergiyle de ortaya konmuştur; aynı yönelim, 1922'den sonra, *Novyj Vostok* (Yeni Doğu) adlı yayınla, bu kez görünüşte yenilenmiş devrimci misyonerlik anlayışında dile gelecektir.

18 *A.k.*, s. 324.

Sovyet Şarkiyatı: İçeride kullanımdan dışarıda kullanıma

Birinci Dünya Savaşı'nın ve Rus Devrimi'nin Şarkiyatçılar arasında yarattığı altüst oluşlara ve yeni rejimin kendini ait ilan ettiği Marksist felsefeyle ideolojik uyumsuzluklara rağmen, Sovyet Şarkiyatında yapılardaki ve kurumlardaki göreli sürekliliğin altı çizilmelidir. Elbette Bolşevikler Bakü Kurultayı uğrağında Doğu halklarının devrimci gizilgücüne açık bir ilgi göstermişlerse de Sovyet hükümeti, yirmili yılların başlarında Şarkiyat alanında gerçek bir Marksist okul oluşturmaya büyük bir dikkat ayıracak durumda değildi. Nitekim, "devrimden sonra, Şarkiyat konusundaki belli başlı iki merkez, yani Leningrad ve Moskova varlıklarını sürdürdü, buna karşılık, Çarlık döneminde var olan dinî okullar ve askerî akademiler gibi taşradaki merkezlerin çoğu kayboldu veya ciddi bir gerileme yaşadı. Çarlığın dinî faaliyetleri, komünistlerin din karşıtı faaliyetlerine dönüştürüldü [...] ama Şarkiyat alanında, devrim öncesi döneme tarihlenen geleneklerde dikkate değer bir süreklilik gözlemlemek ilginçtir."[19] Gerek Eylül 1920'de Moskova'da, Yaşayan Diller Merkez Enstitüsü'nün, gerekse Leningrad'da, Yaşayan Diller Enstitüsü'nün kuruluşu, bu kurumsal sürekliliği doğrular. 2 Mayıs 1922'de Moskova'da Şarkiyatla ilgilenen tüm enstitüler, Lazarev Enstitüsü gibi bir "burjuva" kurum da dâhil olmak üzere, tek bir organizma halinde bir araya getirildi; böylece oluşturulan Moskova Doğu İncelemeleri Enstitüsü (*Moskovskij Institut Vostokovedenija*) 1924'e kadar Narkomnats'ın [Milliyetler Komiserliği'nin] yönetimine verildi.

Aynı biçimde, Leningrad'da Şarkiyat eğitim ve araştırmalarıyla ilgili kurumlar, Yaşayan Doğu Dilleri Enstitüsü halinde bir-

19 Richard N. Frye, "Oriental Studies in Russia", Wayne S. Vucinih (ed.), *Russia and Asia. Essays on the Influence of Russia on the Asian Peoples* içinde, Stanford, Hoover Institution Press, 1972, s. 47.

leştirildi. Akademik türde araştırmaya gelince, o 1920-1921'de Bilimler Akademisi Asya Müzesi'ne bağlanan Şarkiyatçılar Koleji'nde sürdü. 1818'de kurulan ve elinde dünyadaki en zengin Doğu elyazmaları koleksiyonundan birini bulunduran Asya Müzesi, yirmili yıllar boyunca Şarkiyat alanında "ciddi" araştırmaların kalesi olmayı sürdürdü. Yirmili yıllar boyunca Akademi içinde (Arap dünyası incelemeleri, Kafkasya araştırmaları, Türkoloji, Bizans incelemeleri, vb. gibi) birtakım uzmanlaşmış araştırma kurulları ve bölümleri, SSCB'de bilimsel Şarkiyat geleneğini sürdürmeye çalıştıysa da gitgide iktidarın gözünde şüpheli hale geldi; zira bunlar Marksizmin temel yönelimlerine açıkça kayıtsız davranıyordu.

Bilimler Akademisi'nin yeniden düzenlenmesi, 1929 ve ardından 1935'te, Akademi tarafından yürütülen bilimsel çalışmaların Sovyet devletinin çıkarlarına hizmet etmesini öngören tüzük değişikliğiyle gerçekleştirildi. Ne var ki Şarkiyatın resmî teorilere uygunluğunu denetlemekle görevli merkez komitesinin ve Marksist Tarihçiler Cemiyeti'nin sıkı kontrolüne rağmen, Akademi Sovyet hükümetinin gözünde pek de güvenilir olmayan bir kurum olarak kaldı. Bu nedenledir ki Sovyet hükümeti, Şarkiyatı, proleter seçkinlerin yetiştirilmesiyle görevli uzman "profesyonel" birimler çerçevesinde geliştirmeyi tercih etti: 1919'da kurulan Kızıl Ordu Doğu Şubesi, Moskova'da ve Leningrad'da 1921'de kurulan kızıl profesörler hazırlık enstitüleri, 1921'den itibaren Doğu Emekçileri Komünist Üniversitesi'ne (KUTV) bağlı Bilimsel Araştırma Cemiyeti ya da Dünya Ekonomisi ve Politikası Enstitüsü (IMKhMP), bunlar arasında en önemlileridir.

Buna koşut olarak, 13 Aralık 1921 tarihli bir Merkez İcra Komitesi kararnamesiyle, Milliyetler Komiserliği'ne bağlı olarak bir Tüm Rusya Doğu İncelemeleri Bilim Cemiyeti (VNAV) kuruldu. Başlangıçta Rus olmayan milliyetlerin Sovyet

İmparatorluğu'yla kaynaşmasının gerektirdiği bilgileri sağlamak üzere kurulmuş olan VNAV, gitgide daha çok SSCB'nin Ortadoğu ülkelerine yönelik dış politikasıyla ilgili birtakım hedefleri yerine getirdi: Narkomindel'in (Dışişleri Komiserliği) ve Narkomvneştorg'un (Dış Ticaret Komiserliği) "sorumlu emekçileri", iddiaya göre, Ortadoğu ülkeleriyle ticari, diplomatik ve kültürel ilişkileri geliştirmek amacıyla Şarkiyatçılardan destek istemişlerdi. *Novyj Vostok* dergisinin yazı işleri müdürü Mihail Pavloviç'in (Veltman) başında bulunduğu VNAV'ın yönetici aygıtı, bileşimi itibarıyla, bağlı olduğu kurumların çeşitliliğini oldukça iyi yansıtır: İçinde hem Narkomnats'ın (Milliyetler Komiserliği), hem Narkomindel'in (Dışişleri Komiserliği) hem de Akademi'nin temsilcileri vardı. Böylece üyeleri üç ana hedefle uğraşıyordu: Çağdaş Doğu hakkında bilgi toplama, çeşitli merkezî ve bölgesel yönetimler için uzman yetiştirme ve dış politika "oyuncuları"na araç sağlayabilecek (rehberler, monografiler, anketler gibi) belgesel malzeme üretimi. VNAV'ın politik-ekonomik şube ve etnik-tarihî şube olarak bölünmüş ikili örgütlenişi, aynı zamanda, rejimin "geleneksel" Şarkiyat ile "Sovyet" Şarkiyatı arasında gerçekleştirdiği iradi birleşimi de yansıtır. Kendi içinde Yakındoğu ve Ortadoğu olarak iki coğrafi kesime ayrılmış olan politik-ekonomik şube, çağdaş Doğu ülkelerini incelerken, etnik-tarihî şube, daha akademik türde araştırmalar üzerinde yoğunlaşıyordu. Mihail Pavloviç Veltman'ın ölümünden sonra (1927), VNAV, çözümlemelerinin "biçimciliği" ve belgesel malzemesinin zayıflığı nedeniyle gitgide daha acımasız ve sistemli eleştirilere konu oldu. Bu değerlendirmeler, NEP'e son verilmesine rastlayan politik bağlamda, Sovyet Şarkiyatı içinde "sağ muhalefet"e karşı mücadelenin yansımaları olabilirse de, VNAV'ın rejimin ilk on yıllık döneminde görevini yapmaya çalıştığı söylenebilir: Sovyet diplomasisine Doğu hakkında genel bir politik bilgi sağlamak.

Mihail Pavloviç (Veltman)

Sovyet Şarkiyatının kurucusu olarak kabul edilen Mihail Pavloviç (Veltman) (1871-1927), yirmili yıllar boyunca SSCB'de Şarkiyat çalışmalarının başıydı. Hem araştırmacı hem parti aygıtının bir üyesi olarak Veltman, akademik araştırma ile iktidar arasında özel bir konumu elinde tutmanın yanı sıra, en üst düzey yöneticiler ile ilişkilerinde ve temaslarında büyük bir ustalık gösterdi. Böylece belli bir ölçüde de olsa, eski kuşak Şarkiyatçılar ile genç Marksistler arasında bir bağ kurmayı başardı: Elbette kolay olmadı ama, V.V. Barthold (1869-1930) ve S.F. Oldenbourg'u (1863-1934) VNAV'a çekebildi. Köken itibarıyla Menşevik olan M. Pavloviç, on yıldan uzun süre Paris'te kaldı ve orada gazetecilik yaparken, Çin'den, Hindistan'dan, İran'dan, Türkiye'den gelen politik göçmenlerle ilişki kurup *Revue du monde musulman* dergisinde özellikle İran ile ilgili çok sayıda makale yayınladı. O dönemde, bir Rus sosyalisti olarak, İranlı devrimciler ile 2. Enternasyonal arasında "Gönüllü" takma adıyla aracılık rolü oynadı. Çok genç yaşlarda, daha lise öğrencisiyken Odessa'da devrimci harekete katıldı, bu da ona önce hapsedilip ardından sürgüne gönderilmesine maloldu. 1900'de Boerler Savaşı çerçevesinde, taktik sorunlara ilgi duydu ve Fransa'da,1907'den itibaren emperyalizmin incelenmesine yöneldi. 1917'de Rusya'ya geri döndü (Şubat Devrimi'nden sonra politik göçmenlerin Rusya'ya gönderilmesi komitesinin başına getirildi), 1918'de KP(b) üyesi oldu ve Narkomindel ile çalışmaya başladı. Bolşevik hükümet tarafından Çarlık diplomasisinin gizli belgelerinin yayına hazırlanmasıyla görevlendirilen M. Pavloviç, o tarihten itibaren Doğu sorunları uzmanı olarak öne çıktı. Bu sıfatla, Brest-Litovsk Konferansı'nda Sovyet delegasyonu içinde yer aldı ve Komintern'in Doğu politikasının oluşturulmasına katıldı. Komintern Yürütme Kurulu aday üyesi olarak Eylül 1920'de Bakü Kurultayı'na bir rapor sundu ve Doğu Halkları Eylem ve Propaganda Komitesi Prezidyumu'na üye seçildi. 1921-1923 arasında Narkomindel'de görev yaptı;

daha sonra hükümet işleriyle uğraştı. İddiaya göre genç Sovyet hükümeti ile Doğu ülkeleri arasında özellikle ticaret alanında ilişkilerin kurulmasında önemli rol oynadı. Rusya-Doğu Ticaret Odası Başkanı olarak Doğu ülkeleriyle değişik ticari ilişki biçimlerine (kredi sistemleri, ödemeler dengesi, para politikaları, döviz kurları) büyük bir özen gösterdi ve *Novyj Vostok* dergisinde bu konuda çok sayıda makale yayınladı. Ayrıca Ortadoğu ülkelerindeki devrimci mücadelelerle ilgili birçok çalışma da yaptı. Yirmili yılların başlarında Milliyetler Komiserliği'nin başındaki Stalin, Pavloviç'in mesleki gelişimine kuşkusuz katkıda bulunmuştur.

Böylece, bu birinci kuşak Sovyet Şarkiyatının içinde, Ortadoğu ülkeleri incelemelerinin göreli olarak önemli bir yer tuttuğu gerçek bir "ağ" oluştu. S. Oldenbourg veya A. Snesarev gibi dar anlamda "bilimsel" alan içindeki Şarkiyatçılar ile gerek (Karahan, Raskolnikov, Şumiyatski gibi) Narkomindel aygıtı içinde diplomatik görevler, gerekse (Sultan Zade, Brikke, Safarov gibi) Komintern içinde politik görevler yürüten "profesyonel devrimciler" karışımına dikkat etmek gerekir. Nihayet bu ortamda, önemli sayıda "azınlık" kökenli, (örneğin Karahan ve Sultan Zade gibi) Yahudi ya da Ermeni uzman yer alıyor.

1930'da VNAV'ın dağılmasından ve ardından Bilimler Akademisi'nin yeniden düzenlenmesinden sonra, Sovyet hükümetinin dış politika alanında belirli konularda hizmet verebilecek gerçek bir Şarkiyat kurumu yaratma kaygısı, Leningrad'da, S. Oldenbourg yönetiminde IVAN'ın (*Institut Vostokovedenie Akademii Nauk/Bilimler Akademisi içinde Şarkiyat Enstitüsü*) kuruluşuna vardı. Ne var ki otuzlu yıllar boyunca önemli miktarda propaganda yazını üretmiş olmasına rağmen IVAN, araştırma konuları ve yöntembilim bakımından Rus Şarkiyatının "eski okul"una bağlı kaldı. Nitekim en ciddi dilbilimciler, tarihçiler, arkeologlar, *aktual'nost'* (güncellik) kavramına pek az denk düşen, çağdaş sömürge dünyasının incelenmesinden alabildiğine uzak kalan entelektüel çabalar yürütmeye devam etti.

Öte yandan partinin açık baskılarına rağmen, yirmili yılların sonlarındaki ilk temizlik dalgası, Şarkiyatçıların çoğunda, çağdaş dönem incelemeleri macerasına girmemenin daha ihtiyatlı bir tutum olacağı kanısını pekiştirdi. Açıktır ki Sümerlerin veya Eski Mısır'ın incelenmesi, Doğu despotizminin köklerini ilgilendirse de, parti yöneticileri için o kadar da önemli değildi ve "etkin uzmanlar", ancak otuzlu yılların ikinci yarısından itibaren IVAN Şarkiyatçıları arasından çıkabildi.

Bununla birlikte, dış politikanın oluşturulmasına ancak uzaktan katılmış olsa da IVAN'ın rolü bütünüyle küçümsenmemelidir. Sözlüklerin hazırlanması, "alfabeler savaşı" ortamında dilbilimsel araştırma, sömürgeciliğe ilişkin sempozyumlar düzenlenmesi, göz ardı edilebilecek faaliyetler değildir. Her hâlükârda, otuzlu yılların ortasından itibaren IVAN, çabalarını Sovyet Orta Asyası halklarının tarihi ve kültürü, Ekim Devrimi'nin, iç savaşın ve sosyalist kuruculuğun yerel olayları üzerinde yoğunlaştırdı. Buna koşut olarak sömürgeciliğin, emperyalizmin ve Doğu'da milliyetler sorununun incelenmesi, başka bir ana araştırma eksenini oluşturdu. Böylece "Şarkiyat Enstitüsü hem Şarkiyat incelemelerinin daha geniş ölçüde yayılması sürecine, hem de Sovyetler Birliği ve dünya komünizmi davasını savunmak üzere Doğu halkları arasında yürütülen propagandaya katkıda bulundu."[20] Ortadoğu'ya gelince, Türkiye İncelemeleri Derneği ve Kraçkovski tarafından Ocak 1934'te kurulan Arap Dili ve Yazını Derneği gibi birçok uzmanlık derneğinin ortaya çıkışına da işaret etmek yerinde olur. Bu derneklerden her biri, Leningrad'ın değişik Şarkiyat kurumlarında yetişmiş uzmanları bir araya getiriyor ve birtakım konferanslar, sergiler ve toplantılar düzenliyordu. Nihayet Arap Dili ve Yazını Derneği'nin yürüttüğü oldukça yoğun faaliyete işaret etmek önem taşıyor.

20 Bkz. Wayne S. Vucinih, "The Structure of Soviet Orientology: Fifty Years of Change and Accomplishment", *Russia and Asia* içinde, *a.g.k.*, s. 64.

Araştırma sorunlarını ele almak üzere Haziran 1935'te bir Arap Dili ve Yazını Kongresi toplandı; başkan Kraçkovski'nin önceki iki on yıl boyunca SSCB'de yürütülmüş Arap incelemelerindeki ana yönelimler konusunda bir rapor sunduğu ikinci kongre, Ekim 1937'de Sovyetler Birliği ölçeğinde yapıldı. Aynı dönemde Sovyet İran bilimcilerinin faaliyetine göz atmak da ilginçtir. İran tarihine ve kültürüne ilişkin belli sayıda kitabın yayımlanmasının dışında birçok da toplantı düzenlediler; bunlar arasında Moskova'da 1935'te yapılan 3. Uluslararası İran Sanat ve Arkeoloji Kongresi en anlamlısı gibi görünüyor. Nihayet 1932-1935 arasında neredeyse düzenli olarak çıkan bir yayında, *Zapiski Instituta Vostokovedenija*'da [Şarkiyat Enstitüsü Notları] bu dönem boyunca Sovyet Şarkiyatındaki belli başlı eğilimleri görmek olanaklı.

Sovyet Şarkiyatında azınlıkların incelenmesi: Miras mı, yeni bir katkı mı?

Birçok bakımdan, SSCB'nin İkinci Dünya Savaşı'na girişinin Sovyet Şarkiyatının tarihinde anlamlı bir dönemeç oluşturduğu düşünülebilir. Şarkiyatçılar savaşta, faşizmden, sömürgecilikten ve emperyalizmden söz etmek üzere "seferber edildiler" ve Alman ilerleyişinin en güçlü olduğu uğraklarda, özel önlemlerden yararlandılar: Leningrad'da bir komite, kitap ve elyazması koleksiyonu için gerekli koruma önlemlerini almakla görevlendirilirken, Enstitü 1942 yılı içinde Taşkent'e taşındı. Savaş ortamında, Sovyet Şarkiyatının yapıları ve yönelimleri temelden değişikliğe uğramadıysa da kaçınılmaz olarak çağdaş döneme ağırlık verildi. İran'da faşist yükseliş, bu dönemdeki en yaygın araştırma konularından birini oluşturdu. Ne var ki "akademik gelenek"ten ayrılma çabalarına rağmen, Sovyet Şarkiyatçıları savaş sırasında da "Asya tarihinin eski dönemlerine aşırı zaman ayırmakla ve bu anakaranın tarihinin çağdaş gelişmelerine ye-

terince önem vermemekle"[21] suçlandı. Bununla birlikte, bu biçimsel eleştirilere rağmen IVAN partiyle ve özellikle orduyla işbirliği içinde çalıştı, konferanslar düzenledi ve propaganda malzemelerinin yayınlanmasına katıldı. Moskova'da Şarkiyat çalışmaları özel bir tarzda süregitti; Moskovalı ve Leningrad'dan dışarıya çıkarılan değişik Şarkiyatçıları bir araya getiren az çok gayriresmî bir grup olan MGIVAN,[22] Ekim 1943'ten itibaren, Tahran konferansı sırasında, başında Kraçkovski'nin bulunduğu gerçek bir bölüme dönüştürüldü. Moskova grubu tarafından yürütülen araştırmalar, bir yandan İran ve Türkiye gibi çeşitli Ortadoğu ülkelerindeki demokratik hareketlerin ve ulusal kurtuluş mücadelesinin incelenmesine, diğer yandan Asya tarihinin eski ve Ortaçağlarına yöneldi. Burada da kaleme alınan monografiler ve düzenlenen "bilimsel toplantılar", gerçek bir bilimsel araştırmadan çok propaganda alanına giriyordu ve savaş boyunca MGIVAN'ın belli başlı faaliyetini oluşturdu. MGIVAN'ın yapısında, savaş sonrasında Sovyet Şarkiyatının üzerinde yükseleceği temeller görülebilirdi. Böylece, "zihniyet ve yönelim bakımından MGIVAN, yeniden örgütlenen ve politikleşen IVAN'ın çekirdeğini oluşturdu; IVAN ana çalışma merkezini 1950'de Leningrad'dan Moskova'ya taşıdı. MGIVAN'a mensup araştırmacıların çoğu ve özellikle savaştan sonra Leningrad'a geri dönmeyenler uzman ya da eylemciydi. Gruba 1944'te katılan İran uzmanı B.N. Zahoder'in geçmişinde, Doğu sorunlarıyla ilgili uzun bir konferansçı ve propagandacı kariyeri vardı."[23] Bu açıdan bakıldığında, MGIVAN'ın Mart 1946'da, yani Sovyet-İran krizinin ve Türkiye'ye yönelik Sovyet baskısı-

21 *A.k.*, s. 66.

22 MGIVAN/Московской группе. Института востоковедения Академии наук СССР (МГИВАН) (9 февраля 1944 г.) Moskovskoy Gruppe. Institut Vostokovodeniye Akademiy Nauk/SSCB Bilimler Akademisi Şarkiyat Enstitüsü Moskova Grubu. *-çev.*

23 Oded Eran, *a.g.k.*, s. 49

nın (Kars ve Ardahan) en şiddetli anlarında kalıcı bir konuma getirilmesi, kuşkusuz rastlantısal değildir.

İkinci Dünya Savaşı'yla birlikte Sovyet Şarkiyatının yapıları, Ortadoğu ülkeleriyle sınırdaş Sovyetler Birliği'nde, yani Orta Asya ve Transkafkasya cumhuriyetlerinde yerelleşti ve "cumhuriyetçileşti". Taşkent'ten Tiflis'e kadar yeni kurulan bilim akademilerinde Şarkiyat incelemelerinin serpilip gelişmesi, merkezî iktidarın yerel ulusal duygulara gösterdiği ilgiye tanıklık eder. Bu açıdan bakıldığında Şarkiyat, hem Büyük Anayurt Savaşı boyunca milliyetlere yönelik yürütülen kültür politikasının bir yanını, hem de Ortadoğu'daki kimi azınlıklara yönelik kültürel propagandanın araçlarından birini temsil eder. Bu çerçevede Ermenistan SSC ve Azerbaycan SSC özellikle kanıtlayıcı görünüyor. Her ne kadar bu iki cumhuriyette geçmişte de Bilimler Akademisi'nin yerel şubeleri var idiyse, gerçek cumhuriyet akademileri ancak İkinci Dünya Savaşı sırasında kuruldu.

Erivan Bilimler Akademisi 1943'te kuruldu, ancak daha önce de belirtildiği üzere Ermeni Şarkiyat geleneği 19. yüzyıl boyunca Moskova'daki Lazarev Enstitüsü tarafından korundu. Bilimler Akademisi'nin beş bölümü de neredeyse tamamen Şarkiyata ayrıldı; ulusal tarih veya daha genel olarak Yakındoğu ve Ortadoğu ülkelerinin tarihi ele alınıyordu. Türkler, Kürtler, Araplar ve İranlılar gibi Ortadoğu halklarının incelenmesinde uzmanlaşmış gerçek bir Şarkiyat Enstitüsü'nün 1958'de kurulacağını anımsatmak uygun olacaktır. Yerelci tarih, ayrıca Ortadoğu'daki "ilerici" hareketler içinde azınlıkların rolünü çoğu zaman yüceltmeyi hedefleyen Sovyet stratejisini de ortaya koyar. Nitekim "Ermeni Şarkiyatçıları, Yakındoğu ve Ortadoğu tarihini 5. yüzyıldan itibaren araştırdılar ve emekçiler, ulusal kurtuluş hareketleri üzerine, Yakındoğu ve Ortadoğu ülkelerinin iç ve dış politikaları üzerine, Sovyet dış politikası üzerine, Birinci Dünya Savaşı öncesinde Osmanlı İmparatorluğu'nun ya-

yılmacı politikası üzerine, Yakındoğu ve Ortadoğu'da emperyalist ülkeler üzerine ve nihayet petrol ve tarım sorunları üzerine çok sayıda kitap yayınladılar. Ermeniler ayrıca, gerek kimi Arap ve Türk kaynaklarını, gerekse orta sınıf ideolojisi, politik partiler, antiemperyalist mücadele, Yakındoğu ve Ortadoğu'daki azınlıklar ile ilgili incelemeler yayınladılar. Ermeni kaynaklarının, edebi eserlerin, yurtdışındaki Ermeni kolonileriyle ilgili incelemelerin yayınlanmasına çok çaba harcandı [...]. Ermeniler tarih, edebiyat ve Kürtçe alanlarında çok gelişkin bir programa sahipler."[24] İkinci Dünya Savaşı sırasında İran komünist hareketinin belli başlı önderlerinden biri olan A. Hovenasyan'ın "anılar"ının Erivan Şarkiyat Enstitüsü'ne emanet edilmiş olması da bu değerlendirmeyi doğruluyor.

1945'te kurulan Bakü Bilimler Akademisi, Şarkiyat alanında oldukça benzer bir gelişme gösterdi. Beş bölüme sahip bu Akademi de 1958'de bir Şarkiyat Enstitüsü'ne sahip oldu. Tıpkı Ermeni meslektaşları gibi, Azeri Şarkiyatçıları da kendi ulusal tarihleriyle ve Kafkasya ile Ortadoğu ülkeleriyle ilgilendiler. İkinci Dünya Savaşı'ndan itibaren ve özellikle ellili yılların sonlarından itibaren, ağırlık bir yandan İran'da, Türkiye'de, Arap ülkelerinde ulusal kurtuluş hareketine, diğer yandan Kürt sorununa verildi. Her hâlükârda bu iki örnek, Sovyet Şarkiyatındaki eğilimlerin, SSCB'nin Ortadoğu'ya yönelik dış politikasındaki büyük yönelimlerle uyumlu olduğunu gösterir: İkinci Dünya Savaşı sonunda Şarkiyat incelemelerinin "cumhuriyetçileşmesi", örneğin Kuzey İran'da azınlıklar arasında ayrılıkçı stratejilerin uygulamaya konmasıyla çakışır.

Ne var ki Ortadoğu'da genel bir strateji uğruna SSCB'deki milliyetlerin araçsallaştırılması, İkinci Dünya Savaşı öncesi Sovyet Şarkiyatında da tamamıyla eksik değildi. Biri "çoğunlukçu" politikaya, diğeri "azınlıkçı" politikaya ilişkin iki örnek,

24 Wayne S. Vucinih, *a.g.k.*, s. 84.

bunun SSCB'de Şarkiyatın gerçek bir yapısal özelliğinin olup olmadığını sınamaya olanak verir.

Birincisi, daha önce sözü edilen ve siyasal uzantılarına değinilen Sovyet Türkolojisi alanıyla ilgilidir. Mart 1926'da Bakü'de toplanan Türkoloji Kongresi, SSCB'nin Türkçe konuşan halklara yönelik olarak oynamak istediği rolü gösterir. Moskovalı Şarkiyatçıların ve Azerbaycan İncelemeleri Derneği'nin girişimiyle toplanan, Türk ve Tatar halklarının tarihine, etnografyasına ve dilbilimine odaklanan bu kongre, SSCB ve Türkiye'de Latin alfabesinin kabulü tartışmaları bağlamında, elbette resmî makamların desteğinden yararlandı.

> Türkoloji kongresinin açılışı 27 Şubat'ta, Eğitim Sarayı'nın, diğer adıyla 'İsmailiye Sarayı'nın özenle süslenmiş ve Doğulu üslubuyla o günkü gösteriye pek yakışan salonlarından birinde yapıldı. Sarayın bir salonunda Türkçe kitaplar, diyagramlar, pankartlar sergileniyordu; Türk epigrafisine ayrılmış özel bir pavyon, 7. yüzyıldan günümüze ve Latin harfli yeni Türk alfabesine kadar, Türkçe yazının farklı örneklerini içeriyordu.[25]

Bu somut olayda, Sovyet hükümetinin niyetleri oldukça açık gibi görünüyor. Kemalist hükümet, Latin harflerinin kabulüyle ilgili kendi görüşünü ortaya koymuşken, söz konusu olan SSCB'nin Türkçe konuşan halkların tümü nezdinde oynamak istediği öncü rolü pekiştirmektir. Nitekim "Sovyetler'in ülke içinde öncelik verdiği kültürel pantürkçü hareket, dıştan gelecek her türlü pantürkçü harekete karşı bir taarruz silahıdır; Sovyetler'in anlayışında bu iki güç birbirini ortadan kaldırmalıydı, değilse, bunlardan biri tehditkâr hale geldiği takdirde Bolşevikler onun karşısına yeni bir güç çıkarmayı bileceklerdi."[26] Bakü Kurultayı, Mihail Pavloviç'in (Veltman) küçümser sözlerinin tanıklık et-

25 Joseph Castagne, "Bakou, centre d'une nouvelle culture", *Revue du monde musulman*, 1926, s. 24.

26 *A.k.*, s. 86.

tiği üzere, hem içe hem de dışa dönük ikili bir politik öneme sahipti:

> Bu kurultay, Türk-Tatar uyanmış kitlelerinin, eski Arap alfabesi, anlamdan yoksun bir yazım, aptalca bir terimleme ve daha başka dikenli tellerle, Sovyet doğusundaki halk kitleleri arasında kültür eğitiminin gelişimini engelleyen cehaletin Cebelitarık'larına ve Singapur'larına karşı muazzam bir hamlenin, taarruzun başlangıcıdır.[27]

Bu örneği Sovyet Kürdolojisini ele alarak tamamlamak gerekir; gerçekten de SSCB'de Kürdolojinin gelişimi, Şarkiyatçıların azınlıklara ayırdığı dikkati yeterince gösterir. Kürt araştırmaları devrim öncesi Rus Şarkiyatçıları tarafından geliştirildi ve esas olarak da dilbilim üzerinde yoğunlaştı. Akademisyen A. Frejmann'la I. Orbeli'nin girişimleriyle doğan Sovyet Kürdolojisi, otuzlu yıllardan itibaren belli başlı üç merkezde gelişti: Yirmili yılların sonlarında bir Kürt bölümünün kurulduğu Leningrad Doğu Dilleri Enstitüsü; Kürdoloji araştırmalarının yerel Şarkiyatın önemli bileşenlerinden birini oluşturduğu ve 1934'te ilk Tüm Rusya Kürdoloji Konferansı'nın toplandığı Erivan ve nihayet, ünlü İran uzmanı B. Müller'in çalışmalarının, Kürt dilinin ve edebiyatının incelenmesine sonucu belirleyici ivmeler kattığı Moskova. Böylece Sovyetler Birliği'nde Kürt nüfusunun görece fazla ağırlığı olmamasına rağmen, Kürt filolojisinin, etnografyasının ve tarihinin incelenmesi yirmili ve otuzlu yıllar boyunca büyük bir gelişme gösterdi. Ne var ki bu dönem boyunca Ortadoğu'da Kürtlerin politik durumuna ilişkin olarak, kitlelere yönelik pek az kitap çıktı; İran Kürdistanı'na ilişkin bölgesel monografiler ancak İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra, Kızıl Ordu'nun İran'ın kuzeyini işgali sırasında Rus uzmanların topladığı bilgilere dayanarak gün yüzüne çıkabildi. Ellili yıllardan itibaren, Erivan, Leningrad, Moskova ve Bakü üniversitelerinde İran Kürdistanı'na ilişkin çok sayıda tez

27 *A.k.*

savunuldu. Bu tezler Ortadoğu'da Kürtlerin ve diğer azınlıkların "ulusal kurtuluş hareketleri"ni onaylayıp araçsallaştırmaya yönelik resmî Sovyet tarihçiliği çizgisini izledi.

Görüldüğü gibi, Sovyetler Birliği'ndeki Kürt araştırmalarının hem politik hem bilimsel anlamı, Sovyet Şarkiyatının ana eğilimlerini geniş ölçüde yansıtır: SSCB'deki milliyetler politikasını vurgulayan, ezilen azınlıkları savunan "azınlıkçı" tarihçilik, Soğuk Savaş'ın başlangıcından itibaren Türkiye'ye ve İran'a yönelik Sovyet diplomasisinin bileşenlerinden biri olarak kendini gösterir.

DOĞU DEVRİMCİLERİ İÇİN BİR "OCAK"

Profesyonel devrimcilerin hakiki bir fidanlığı olan KUTV (Doğu Emekçileri Komünist Üniversitesi), Sovyet Şarkiyatı içinde, yirmili ve otuzlu yıllar boyunca özgün bir kurumdur. Komintern'in kadro okullarından biri[28] haline gelmeden önce Sovyet Doğusundaki milliyetlerin kadrolarını yetiştirmekle meşgul olan KUTV, yirmili yılların başlarından itibaren, Stalin tarafından şöyle tanımlanmış ikili bir amaca sahiptir:

> Üniversitenin faaliyetlerinde iki doğrultu var: Birinin amacı, Doğu'daki Sovyet cumhuriyetlerinin ihtiyaçlarına cevap verebilecek yetkin kadroların eğitilmesi; diğerinin amacı ise, sömürge ve bağımlı ülkelerde emekçi kitlelerin ihtiyaçlarına cevap verebilecek yetkin kadroların yetiştirilmesi.[29]

28 Bkz. Branko Lazitch, "Les écoles de cadres du Komintern. Contribution à leur histoire", *Contributions à l'histoire du Komintern*, Jacques Freymond (dir.), Cenevre, Institut universitaire des hautes études internationales, Droz, 1965, s. 233-257. Yirmili yıllar boyunca Doğululara yönelik üç kadro okulu var: KUTV, KUNMZ (Batı Ulusal Azınlıklar Komünist Üniversitesi, Balkanlar'a ve Rusya'nın Avrupa bölümündeki ulusal azınlıklara yönelik) ve Sun Yat-Sen Çin Üniversitesi.

29 Jozef Stalin, *O političeskikh zadaçakh Universiteta Narodov Vostoka, reç na sobranii studentov KUTV, 18 maja 1925*, Moskva, Leningrad, Gos. Izd., 1925, s. 3-4.

Lenin'in 1902'de yayınlanan *Ne Yapmalı?* eserinde ifadesini bulan iradeci devrimci örgütlenme anlayışına cevap veren KUTV, değişik kurumsal ağların kesişme noktasında yer alan özgül bir "Şarkiyat" kurumuydu. Nisan 1921'de kurulan ve 1924'e kadar Narkomnats'ın, 1936'dan itibaren merkez komitesinin yönetiminde olan bu üniversite, birbiri ardı sıra göreve gelen müdürlerin kimliklerinin ve kariyerlerinin gösterdiği gibi, Komintern'le ve Sovyet iç ve dış politikasının değişik makamlarıyla organik bağlara sahipti. Roy, G.I. Broydo, B. Şumiyatski (Sovyetler'in eski İran büyükelçisi, 1926'da KUTV rektörü) Doğu uzmanı olarak değerlendirilebilse de pek de önemli bir şahsiyet olmayan I.L. Raiter'in yükselişi, otuzlu yılların başlarında gerçek bir uzmanlıktan çok sapmalara karşı mücadele kampanyasının bir ürünüydü. Otuzlu ve kırklı yıllar boyunca Ortadoğu komünist partilerinin yöneticilerinin çoğunun yetişmesinde KUTV'un rolü, ona özel bir dikkat ayrılması gereğini doğrular. Hedefi, "sömürgelerde ve yarı-sömürgelerde, yurtdışında çalışmaya yönelik, yüksek inançlı Bolşevikler olarak profesyonel devrimciler hazırlayıp çelikleştirmek"[30] olan "A" bölümündeki öğrencilerin profilinin ve coğrafi kökenlerinin incelenmesi, Sovyet politikasının Ortadoğu'da harekete geçirdiği ağların çözümlenmesi yolunda önemli bir katkı sağlar. Böylece KUTV, arşivleri bireylerin izlediği yolları ve politik ağları yeniden oluşturmaya izin verdiği ölçüde, ilginç bir gözlemevi oluşturur. Bütün bir Doğulu devrimciler kuşağının yetiştiği bu "komünist ocak"ta verilen eğitimin özgüllüğü de ele alınmaya değer.

Grigori İsaakoviç Broydo

Grigori İsaakoviç Broydo 1885'te doğdu. Menşevikti ve Bolşevik Parti'ye ancak 1918'de katıldı. 1919'da Doğu Cephesi'nde Kızıl Ordu devrimci konseyi üyesi oldu. Kısa süre sonra RKP(b) içinde Türkistan'dan sorumlu komisyonun dış ilişkiler sorumlusu haline geldi. 1921'de, Stalin'in Narkomnats'ın yönetiminde olduğu dö-

30 RGASPİ, fon 532, op. 1, d. 446, y. 16.

nemde, Broydo milliyetler komiser yardımcılığına atandı ve aynı zamanda KUTV'un rektörlüğünü üstlendi. 1923'te komiser yardımcılığı görevini yitirdiyse de 1926'ya kadar KUTV'un yönetiminde kaldı. 1933'te Tacikistan Komünist Partisi Merkez Komitesi Birinci Sekreteri olarak atandı. 1934-1941 arasında RSFSC halk eğitimi komiser yardımcılığı görevini yürüttü, ardından RKP(b) yayınlarının yönetimi görevine getirildi. 1956'da yaşama gözlerini yumdu

KUTV'un Ortadoğu bölümleri: Bir dış politika ağı mı?

Her ne kadar yirmili yılların başlarında, öğrencilerin sayısı ve toplumsal ve coğrafi kökenleri hakkında doğrulanma olanağı bulunmayan kimi veriler yayınlanmışsa da, bunlar yalnızca KUTV'un "iç", yani Sovyet bölümüyle ilgiliydi. Bu noktada şuna işaret etmek gerekir ki, Doğudaki Sovyet cumhuriyetlerinde komünist kadroların yetiştirilmesine yönelik bu bölümde, 1921'de, Kafkasya'dan Orta ve Doğu Asya'ya kadar kırk dolayında Sovyet bölgesinden gelmiş 713 öğrenci vardı. İki yıl sonra, KUTV'un aynı bölümünde, 62 bölgeden gelen 1.015 öğrenci öğrenim görüyordu. Bu rakamlar elbette insanı önce üniversitedeki yabancılar bölümünün istatistiki büyüklüğünü sorgulamaya, ardından da Ortadoğu'dan gelen öğrencilerin göreli payını değerlendirmeye davet ediyor. KUTV'un yabancılar bölümü, 1921 ile 1931 arasında 1.137 öğrenci kabul etmiş görünüyor. Bu öğrencilerin coğrafi kökenleri, Komintern'in Uzakdoğu'ya, özellikle Çin'e ve Kore'ye yönelik devrimcilerin yetiştirilmesine verdiği önceliği yansıtıyor. Bununla birlikte KUTV'un yabancılar bölümündeki öğrenciler içinde Ortadoğu ülkelerinin göreli payı da ihmal edilebilir değildir: Üniversitede aynı dönem boyunca, İran'dan 91, Türkiye'den 87, coğrafi kökenleri kesin olarak belirtilmemiş olmakla birlikte Yahudi ve Arap 87 öğrenci öğrenim görmüştür. İran'a ve Türkiye'ye verilen önem şaşırtıcı değildir: Komintern'in Sovyetler Birliği'nin sınırdaş ülkelerin-

den beklentilerini sadık bir biçimde yansıtır. Her ne kadar bu alanda üniversitenin iç raporlarında belirtilen istatistikler ve yüzdeler anlamlı ve güvenilir veriler olarak değerlendirilemese de, KUTV'un yabancılar bölümündeki öğrencilerin toplumsal ve politik profilini de hızla gözden geçirmek gerekir. Toplumsal kökenlerine ilişkin veriler, Sovyet rejiminin şart koştuğu sınıfsal ölçütlere cevap verme eğilimindedir: KUTV'un yabancılar bölümündeki öğrencilerin %53,7'sinin işçi kökenli olduğundan kuşku duyulabilir. Buna karşılık, bunların en büyük bölümünün (%39) Moskova'ya gelmeden önce "kardeş partiler"in üyesi olması ve "çalışmak" için kendi ülkelerine geri dönmüş olması (%36,2) pek de şaşırtıcı değildir.

KUTV'un yabancılar bölümündeki üç gruba özel olarak dikkat ayıracağız: İranlı grubu, Türk grubu ve Arap grubu. Bu gruplar arasında azınlık şahsiyetlerini ve ağlarını teşhis etmek olanaklı mı? KUTV arşivleri bu sorgulamaya ancak kısmen cevap veriyor. Kişilerin kimliği, öğrencilerin etnik veya ulusal kökeni, devrimci gizlilik anlayışının en basit kuralları gereği herkes için takma ad kullanımı nedeniyle belirsizleşir. Nitekim her türlü beklentiye karşı, "Gorski" ve "Raşidova" takma adlı iki öğrenci, kendilerini Mısır Ermenisi olarak tanımlayan şahsi dosyalara sahip olabiliyor:[31] Takma ad kullanımı burada hem kişinin kimliğini hem de onun "ulusal" kimliğini gizler; bu, "gizlilik"le bağlı kaygıların ötesinde, KUTV'da egemen enternasyonalist ideolojinin de oldukça anlamlı bir ifadesini oluşturur. Buna karşılık, KUTV'da öğrenim gördükleri bilinen bazılarının kişisel dosyalarını bulmak mümkün olmadı. Örneğin yirmili yıllar ve İkinci Dünya Savaşı sırasında İran Komünist Partisi yöneticilerinden biri olan A. Hovanesyan, 1924-1926 arasında KUTV'da[32] değişik takma adlarla ("Pür-Sartib", "Ardeşir", "Horasanski") öğrencilik yap-

31 RGASPİ, fon 532, op. 1, d. 142, y. 62.

32 RGASPİ, fon 495, op. 154, d. 232, y. 61-62.

mış olmasına rağmen, İran'daki Komintern ağlarıyla ilgili ilginç veriler sağlayabilecek olan şahsi dosyasına ulaşılamadı. Nihayet, Ortadoğu'da Sovyet politikasının bir yapısı olarak KUTV'un incelenmesi, öğretim kadrosuna bakılmasını da gerektirir; bu kadro içinde Joseph Berger gibi göreli bir ağırlığa sahip şahsiyetler de yer alıyordu.

Ortadoğu'dan gelen öğrencileri bir araya getiren üç grup içinde, İranlılar grubu sayıca en önemli olanıdır. Otuzlu yılların başlarında bu grupta otuz dolayında öğrenci vardı ve bunlardan yılda sadece beş ila yedisi, sahada devrimci çalışmaya uygun ilan edilerek, "İran için kadro" haline gelebiliyordu. 1929-1930 dolaylarında grubun bileşimi, birbirinden farklı iki kuşağın varlığını gösteriyor. Bir yanda, genel olarak İran Komünist Partisi'nin "emektar" üyelerinden oluşan 1900 öncesi doğumlu kuşak; diğer yanda, KUTV'a girdiklerinde ancak 20 yaşlarında olan sıradan Komsomol üyelerinden oluşan 1900 sonrası doğumlu kuşak. Bu farklılık, İranlı eylemciler arasında gitgide proleterleşmekte olan toplumsal profildeki değişimde de belirginleşir: İlk kuşak esas olarak "işçiler"den oluşan ikinci kuşağa göre daha "aydın"dır (memur). KUTV'da İranlı gruba eğitim verenlerin kimliği de üzerine eğilinmesi gereken bir noktadır. 1936'da İranlı grubun sorumluluğu Gelbras, Daniler, İlinski, Orbelyani ve Strukova'ya aitti. Bu listede NKVD üyesi bir "azınlık" mensubuna işaret etmek gerekir. 1898'de Tebriz'de doğan bir İran Ermenisi olan Yervant Orbelyani, KUTV'da öğretim görevlisi olarak tayin edildiği tarih olan 1935'e kadar, 1924'te başlayarak GPU-NKVD'de çalıştı.

Yönetici kadrosunun yüksek kalitesine rağmen, İranlı grubun işleyişi, tıpkı diğer bölümlerde olduğu gibi tatminkâr olmaktan uzaktı. Otuzlu yılların başlarına tarihlenen bir rapor, KUTV tarafından her yıl yetiştirilen "İranlı kadro" sayısını yetersiz buluyor ve sistemin açıklarını ortaya koyuyor.

> KUTV tarafından düzenlenen 'kısa eğitim programı'na katılmak üzere İran'dan Eylül ayından beri öğrenci gelmemiş olması, İran için kadro yetiştirme konusunda karşılaşılan zorlukları daha da ağırlaştırdı; bu, özgül olarak, KUTV'un derslerinin ve öğrenci seçme düzeninin pek de uygun olmadığını gösteriyor.[33]

Öte yandan bu belgede önerilen çözümler kümesi içinde, İranlı grubun kötü işleyişinin nedenlerini ortaya koyan birtakım çözüm yollarını ayırt etmek oldukça ilginçtir. "Orta ve üst düzey eylemcilere ve kadrolara yönelik olarak mektupla ders yayınları sorunu üzerinde çalışmak ve bu derslerin Farsçasını hazırlamak gerekir." Ayrıca rapor, İran'a yönelik devrimci çalışma için Transkafkasya cumhuriyetlerinden yararlanma zorunluluğunu vurguluyor:

> Sınırdaş Sovyet cumhuriyetlerinde çok sayıda İranlı işçinin çalıştığı işletmeleri seçmek (örneğin Bakü fabrikaları) ve bu işletmelerde politik çalışmaya yönelik özel bir sistem oluşturmak, böylece tam olarak İran Komünist Partisi'nin İran'daki çalışmasında kullanabileceği bu işçilerin sayısını hesaba katmak gerekir.[34]

Bu rapor özellikle KUTV sorumlularının İran ve Ortadoğu'daki diğer ülkeler hakkında bilgi sahibi olmadığını, bu bilgilerin NKID'nin ve NKVD'nin merkezî organları tarafından "kendi tekellerinde tutulduğunu" ve arşivlerden "yok edildiğini" vurguluyor. Bu anlamda, KUTV'daki eğitimi beslemeye yönelik araştırmanın ve "bilimsel çalışma"nın pek çok güçlüğü vardır. Bilgi eksikliğinin çaresi olarak rapor, oldukça saf bir anlayışla, tek bir bilgi merkezinin kurulmasını ve İran'dan gelen konsolosluk raporlarının yayınlanmasına girişilmesini öneriyor. Yine aynı rapora göre, İran'la ilgili bilimsel araştırma ça-

33 RGASPİ, fon 532, op. 1, d. 447, y. 33-33 arka yüz.

34 *A.g.k.* Bu, yüzyılın başlarında Bakü'ye göç etmiş ve Sovyet topraklarından otuzlu yılların sonlarında sürülmüş İran Azerilerinin, *muhacirin*in rolüne gönderme yapıyor. Bunların Kuzey İran'a gelişi, Sovyet propagandasının yayılışında önemli bir rol oynayacaktı; en azından Batılı kaynaklar tarafından bu görüş ileri sürülür ve bu belgeye nazaran da doğrulanmaktadır.

lışması, Şarkiyatın değişik dernekler arasında parçalanmış olması nedeniyle "son derece düşük" bir hızda ilerliyor. Örneğin, ilke olarak on beş günlük olan *Revoljucionnyj Vostok* (Devrimci Doğu) yayınının düzensizliği, bu gerilemenin bir göstergesi olarak belirtiliyor. Nihayet bu belgede işaret edilen son nokta, "yabancı Doğu emekçilerine Sovyet kuruculuğu deneyiminin aktarımı"[35] ile ilgili. Bu oldukça belirsiz sözün arkasında, Sovyet milliyetlerinin ve İran azınlıklarının araçsallaştırılması alanında anlamlı birkaç öneri bulunuyor. SSCB'de kimileri İran'da da temsil edilen milliyetlerin (Türkler, Tacikler, Kürtler, vb.) varlığını tespit eden belge, yabancı "Doğu" bakımından hakiki devrimci potansiyel olarak, "bizim Doğu"da sosyalist kuruluş temasını kullanma gerekliliğini vurguluyor. Dolayısıyla propaganda yayınları, Sovyet Doğusunun deneyimini yaygın olarak duyurmalı ve KUTV'un yabancı bölümündeki öğrencileri, Sovyet Doğusundaki cumhuriyetlerin karşılaştığı somut sorunlarla temasa geçirmelidir. Raporu hazırlayana göre, "VOKS'un (Kültürel İlişkiler Derneği) çalışmasını, sömürge Doğu'yla ilişkilerin güçlendirilmesi açısından da ele almak" ve Transkafkasya ile Orta Asya cumhuriyetleri partilerinin merkez komitelerini, Komintern'in Ortadoğu Şubesi'nin güçlendirilmesine katmak uygun olacaktır.

KUTV yabancı bölümünde en çok on beş kişiden oluşan Türk grubu açıktır ki İranlılara göre daha az önem taşır. Yirmili yılların sonunda ve otuzlu yılların başlarında Komintern, Kemalist rejimin "devrimci" karakterine ilişkin yanılsamalarını yitirdi ve Türkiye ile SSCB arasındaki ilişkiler, ağırlıklı olarak, diplomatik zemin üzerinde biçimlendi. Kaldı ki Mustafa Kemal'in Türk komünistlerine karşı yürüttüğü baskıcı önlemlerin etkileri 1921'den itibaren kendini göstermişti.

35 RGASPİ, fon 532, op. 1, d. 447, y. 35 arka yüz.

Arap bölümünde azınlık sorunu üzerine: Araplaştırma zorunluluğu

Gerek eğitimciler kadrosunun, gerekse öğrencilerinin bileşimi itibarıyla, KUTV'un Arap bölümü, otuzlu yılların başlarında uzak ara en ilginci, her hâlükârda ateşli ideolojik tartışmaları, eleştiri ve özeleştiri seanslarının izlediği tiyatromsu ortamıyla en hareketlisiydi. Arap grubuyla ilgili arşivler bu iç parçalanmaları açıkça ortaya koyuyor. Ortadoğu'daki, özellikle de Filistin'deki komünist partilerin durumlarının karmaşıklığından kaynaklanan bu parçalanmışlık, aynı zamanda "büyük dönemeç"in değişik aygıtlar içinde ilk temizlik dalgasını beraberinde getirdiği uğrakta, SSCB'de ideolojik hattın sertleşmesi bağlamına da oturtulmalıdır. Otuzlu yıllar boyunca Ortadoğu'daki komünist partilerin oldukça marjinal olan konumlarına rağmen, KUTV'daki Arap grubu renkli birtakım şahsiyetleri bir araya getiriyordu. Yerel parti yönetimlerinden uzaklaştırılıp Moskova'ya çağrılan Joseph Berger veya Avigdor gibi "emektarlar"ın, Mısır komünist hareketinin en kararlı kadın militanlarından biri olan Charlotte Rosenthal'ın da içinde yer aldığı genç "Arap" militanlara devrimci taktik dersleri vermesi bekleniyordu. Arap grubunun evrimini ana hatlarıyla daha iyi anlamak için, bu grubun kimi özelliklerini anımsatmak yerinde olur. Bir yandan bu grup, esas olarak Filistin'den ve Mısır'dan gelen militanlardan, daha az da Suriye Komünist Partisi temsilcilerinden oluşan farklı komünist parti kökenli öğrencileri bir araya getiriyordu. Öte yandan Arap grubu, Komintern tarafından Ortadoğu ve özellikle Filistin için tespit edilmiş çizgiyi mantıksızlığın son noktasına kadar uygulamaya çalışan –çoğunluğu Yahudi kökenli– önemli bir azınlık oranına sahipti. KUTV'da Ortadoğu'yla bağlantılı tüm gruplar içinde Arap grubu, yerel komünist partilerin faaliyetiyle kuşkusuz en "uyumlu"suydu. Örneğin 1931'de, "Arap ülkelerindeki kar-

deş partilere yardım"[36] için komisyon, KUTV'daki Arap grubu içinde, değişik Ortadoğu ülkelerinde Komintern'e, Profintern'e ve KİM'e (Gençler Enternasyonali) destek olmakla görevli birtakım alt komisyonlar oluşturdu.

Joseph Berger'nin kişisel sorumluluğu altındaki Arap grubu, 1932-1933'teki haliyle "sapkın" unsurlarından temizlenmiş durumdaydı. Gerçekten de 1931 yılına, öğrenciler grubunu parçalamış olan ana çatışma damgasını vurdu. Değişik komisyonların toplantıları, tutanakların tanıklık ettiği gibi, gerçek psikolojik dramlara sahne oldu. Hareketlilik özellikle iki ana sorunla yüz yüze gelen Filistin Komünist Partisi üyelerini kapsamış gibi görünüyor: Sorunlardan biri, partilerinde "Araplaştırma artı Bolşevikleştirme" sloganını uygulama, diğeri, Filistin'de meydana gelen olayları yorumlama. Filistin Komünist Partisi'nin kuruluşunda ve yönetici aygıtında Yahudilerin oynadığı asli rol, "Arap kitleleri"nin gözünde partinin itibarsızlaşmasına katkıda bulunmuş görünüyordu. Yahudi eylemcilerin çoğunun Siyonizme karşı tutum almasına rağmen, yirmili yıllar sonlarında SSCB'nin çevre cumhuriyetlerinde uygulanmış politikaya özdeş bir biçimde, otuzlu yılların dönemecinde partinin "kökleşebilmesi", Komintern tarafından, partinin Araplaştırılması önkoşuluna bağlandı. Bu sloganın uygulanması da KUTV'daki Arap grubu içinde son derece belirgin etkiler yarattı. Yerel yönetici ekibin bir bölümü, KUTV'da öğretim görevlisi olarak çalışmak üzere Moskova'ya geri çağrıldı; ilk bakışta bir "erken emeklilik" gibi görünen bu önlemin devamında, Avigdor ve Berger de içinde olmak üzere, geri çağrılanların hemen hepsi 1936-1937 büyük temizliğinin girdabında kaybolup gitti. Öte yandan Moskova tarafından tespit edilmiş çizgiden saptığından kuşku duyulan kimi öğrenciler de sistemli bir biçimde bertaraf edildi. Otuzlu yılların başlarında içinde bulunulan durumun resmî çözümlemesi şöyleydi:

36 RGASPİ, fon 532, op. 1, d. 365, y. 38-39.

> Filistin'de iki ulus, Araplar ve Yahudiler bir arada yaşıyor, ancak Yahudiler Britanya emperyalizminin elinde bir ulusal azınlık oluşturuyor.[37]

Dolayısıyla bu çözümleme, Ağustos 1929'dan beri bütün gösterileri, toplu kırımları ve pogromlarıyla (Yahudi kırımı) birlikte Yahudi-Arap çatışması bir gerçeklik haline gelirken, Yahudi komünist militanların kusursuz bir sadakat örneği verdiklerini varsayıyor. Bundan böyle, Filistin'deki olayların yorumlanması ve özellikle Yahudi gösterilerinin değerlendirilmesi, KUTV'daki Arap grubunda ortaya çıkan iç çatışmalarda tekrar tekrar gündeme gelen bir konu halini aldı. Filistin'deki Siyonist gösterilerin niteliğinin doğru belirlenmesine ilişkin olarak arşivlerde bulunan sayısız rapor buna tanıklık ediyor.

1931 ilkbaharı boyunca Arap grubunda bir temizlik yaşandı; bunun resmî gerekçesi "Siyonistlerin Nes-Etzion'da ve Setah-Tivk'te düzenledikleri son gösterilerin"[38] çözümlenmesiydi. Bu konu çevresinde değişik "fraksiyonlar"ın ifşaları, eleştirileri ve özeleştirileri, gerçek bir ihbar çılgınlığı halini aldı. "Grubun içinde değişik türde unsurlar var: Entrikacılar, politik açıdan dar görüşlü bireyler, nihayet Semenova yoldaşın da mensup olduğu eğilim olarak bozguncular ve milliyetçiler."[39] 1905 doğumlu, 1925'ten beri Filistin Komünist Partisi ve MOPR üyesi bir Yahudi kadın olan Semenova, suçlanan diğer öğrencilerin çoğuyla birlikte KUTV'dan ihraç edildi; bunlar 1932'de Joseph Berger'nin grubu içinde artık yer almıyor. Arap grubu öğretim görevlilerinden Avigdor'a göre, Semenova, özel bir görüşme sırasında, "Yahudi yoldaşlar arasında meydana gelen tartışma-

37 RGASPİ, fon 532, op. 1, d. 365, y. 6.

38 RGASPİ, fon 532, op. 1, d. 365, y. 7.

39 RGASPİ, fon 532, op. 1, d. 365, y. 7-8.

ların kamusal alana taşınmaması ve Arap yoldaşlar tarafından duyulmaması gerekir"[40] demiş.

Böylece Filistin Komünist Partisi'nin Araplaştırılması doğrultusundaki iradeci politika, otuzlu yılların ilk yarısı boyunca, KUTV'daki Arap bölümünün yapısı üzerinde dolaysız sonuçları beraberinde getirdi: 1931'de Arap grubu içinde gözardı edilemeyecek bir payı olan (Yahudi ve Ermeni) "azınlıklar", 1937'ye gelindiğinde bölümde artık hemen hemen yok. Komünist partisinin Arap toplulukları arasında bulduğu destekle pek de ilgili olmayan bölümdeki bu tektürdenleşme, otuzlu yıllar boyunca KUTV'un iç yapılarının evriminde çarpıcı yanlardan birini oluşturur.

Öğretmenler, eğitim ve derslerin düzenlenişi

KUTV'daki değişik bölümlerin öğretmenlerinin kimliğinin ötesinde, Üniversite yönetiminin personel yapısı da anlamlıdır. 1933'te KUTV'un yönetim personeli kimi özellikler gösterir: Esas olarak milliyetlerin (Yahudiler, Ermeniler, Tatarlar, vb.) temsilcilerinden oluşur ve Rus kökenli yöneticilerin gerçek ağırlığı ancak görelidir. Öte yandan şuna da işaret etmek gerekir ki, KUTV sıradüzeninin en üst kesimini oluşturanlar, beklenenin aksine Komintern temsilcilerinden değil, "partinin özel emekçileri"nden oluşur. Bu durum Branko Lazitch'in çözümlemesini tümüyle doğruluyor:

> Komintern okulları, politik olduğu kadar malzeme bakımından da gitgide Bolşevik Parti'ye (daha doğrusu onun o andaki önderlerine) bağlı hale geldi. Politik bakımdan Sovyetler'in okullara el koyması, aynı süreç Komintern içinde yaşandığı ve Komintern, Sovyet hükümetinin ve Bolşevik Parti'nin basit bir uzantısına dönüştüğü ölçüde gerçekleşti.[41]

40 RGASPİ, fon 532, op. 1, d. 365, y. 16.

41 Branko Lazitch, "Les écoles de cadres du Komintern", anılan makale, s. 239.

Yine de her ne kadar yirmili yılların sonları ve otuzlu yılların başlarında üniversite yönetimi tartışmasız biçimde partiye emanet edildiyse de, öğretim kadrosu buna karşılık daha karmaşık bir yapı gösteriyor. KUTV öğretim kadrosunun %33,2'sini oluşturan Kominterncilerin veya kardeş partilerin temsilcilerinin ağırlığı burada daha fazla hissediliyor. Otuzlu yılların başlarında öğretmenler, öğrenciler tarafından düzenli aralıklarla "değerlendirme"ye tabi tutuluyordu; bu uygulama hakiki ihbarlara yol açıyordu. Örneğin Arap grubundaki öğrenciler ekonomi politik derslerine değer veriyor, ancak Muhtarov adlı bir yoldaş matematik öğretmeninin derslere çoğu zaman geç geldiğine işaret ediyor. Bu vesileyle bölüm başkanının, yani Joseph Berger'nin sorumluluğu zımnen gündeme getiriliyor. Mustafa yoldaş bunun üzerine şöyle diyor:

> Disiplin, doğrusu geçmişe göre daha iyi olmakla birlikte hâlâ yetersiz, pek zayıf. Yoldaşlar arası ilişkiler hiç de yoldaşlık niteliği taşımıyor. Bölüm yönetimimiz örgütlü bir tarzda çalışmadı ve düzenli toplantı yapmadı. Ancak yönetimin disiplin düzeyini yükseltmek için her şeyi yaptığı ve 'Kafri olayı' meydana geldiğinde, böylesi davranışların bir daha ortaya çıkmaması için elinden gelen çabayı gösterdiği de doğrudur.

Bu noktalara rağmen, değerlendirme komisyonunun son kararı şöyle oldu: Bölümde, "eğitim, özellikle Mekertişyan yoldaşın ekonomi politik dersleri tatminkâr oldu. Buna karşılık Loyif yoldaş, komünist partisi tarihinde kötü bir eğitim verdi."[42] Bu birkaç alıntı, öğretim kadrosunun nesnel değerinin ötesinde, otuzlu yılların ortalarından itibaren atmosferin ve seçme yöntemlerinin neler olduğunu tasavvur etmeye olanak veriyor.

Öğrenci kabulü ve derslerin düzenlenişine gelince; KUTV, Komintern'in diğer kadro okullarının çoğundan temelli farklılıklar göstermez. Üç yıllık bir süre için tespit edilmiş müfredat,

42 RGASPİ, fon 532, op. 1, d. 366, y. 4-8.

yine de komünist üniversitesinin Balkanlar için olanının, yani KUNMZ'un müfredatından biraz daha kısa. Buna karşılık kabul ölçütleri tamamen benzer görünüyor: Olası öğrenciler önce partiler tarafından seçiliyor, ardından Komintern merkez yetkililerince tavsiye ediliyor. İç istatistiklerle ve idari raporlarla ortaya konan öğrenci mevcudundaki "proleterleşme", otuzlu yıllar başlarının tipik seçim ölçütü olarak değerlendirilebilir; bu da "aydınlar"ın, daha doğrusu gerçek öğrencilerin KUTV'dan uzaklaştırıldığını ortaya koyar. Zira KUTV, adına rağmen, üniversite düzeyinde değil, orta öğretim düzeyinde bir eğitim veriyordu. Bu da herhalde, kesin olmayan okur-yazarlık ve otuzlu yıllarda daha da çok Rusça bilgisi düzeyiyle açıklanabilir. Her ne kadar KUTV'un varlığı boyunca eğitim süresi üç yıl olarak kaldıysa da derslerin düzenlenişi, anlamlı birtakım değişikliklere uğradı.

Gerçekten de yirmili yılların başlarında, Komintern'in uydularından biri olan KUTV, değişik öğrenci grupları arasındaki kültürel ve ulusal farklılıkları adım adım gidermeye yönelik bir eğitim sistemini oturtmayı denedi. İlk yıl öğrenciler gerçekten de ulusal esasa dayalı olarak gruplanırdı; ikinci yıl ulusal esas korunmakla birlikte, Rusçaya hâkimiyete bağlı olarak, birçok değişik grup oluşturma olanağı ortaya çıkardı. Nihayet üçüncü yıl, artık Rusça konuşabilir hale gelen öğrenciler bundan sonra milliyetler esasına dayalı olarak bir arada tutulmazdı. Belki de otuzlu yılların başlarında seçilmiş öğrencilerin düzeylerinin düşüklüğü nedeniyle, bu sistem korunamadı ve üçlü kademelenme "ulusal bölüm"ler çerçevesinde tutuldu. Bu gelişme Ortadoğulu öğrenciler örneğinde görülüyor. Nitekim 1935-1936'da bir Suriyeliler bölümü oluştu. Bu bölümlerden her biri, (Rusça, tarih, coğrafya, iktisat, matematik, tarihsel materyalizm, diyalektik materyalizm, vb. gibi ortak derslerin dışında) özgül eğitimler ve konferanslar içeren bir "çalışma pla-

nı" belirliyordu. 1935-1936'da Suriyeliler bölümünde tarih eğitimi birkaç büyük konu etrafında biçimlendi: "Büyük Fransız Devrimi ve çağdaş Arap burjuvazisi", "Arap ulusal mücadelesi", "1908 Jön Türk Devrimi ve Suriye" veya "Suriye'de Fransız emperyalizminin gümrük politikası". Öte yandan KUTV'daki Arap öğrencilerin bütünüyle ilgili başka girişimler de vardı. 1935-1936'da Marksizm-Leninizm'in klasiklerinin Arapçaya çevrilmesiyle ilgili bir plan yapıldı. Parti toplantıları sırasında düzenlenen konferanslarda daha genel konulara girildi: Aralık 1936'da, bu konferanslardan biri Arap ülkelerindeki ulusal azınlıklara ayrıldı. Nihayet, eğitime koşut olarak KUTV'un bir bilimsel araştırma yeri, Sovyet devletinin hizmetinde Şarkiyatın bir kalesi olması bekleniyordu. Arap veya İranlı değişik bilimsel kurulların arşivleri, esas olarak Ortadoğu'nun değişik komünist partileriyle ilgili malzemelerden ve nitelik bakımından çok farklı düzeylerde yer alan ders ve konferans metinlerinden oluşuyordu. Söz konusu olan yalnızca Ortadoğu ülkelerinin çağdaş gelişimine ilişkin belgelerdir. Bu çerçevede L.N. Vatolina, Mısır'da emperyalizmin ekonomik ve finansal düzeneklerini inceliyor; öte yandan İranlı eğitim kadrosunun arşivlerinde, "İran Devrimi" ile ilgili çok sayıda kişisel tanıklık korunuyor: Nitekim 1935'te Sultan Zade, Gilan Devrimi'nin on beşinci yılı dolayısıyla bir anma gecesi düzenledi. Ancak açıktır ki KUTV'un hedefi akademik araştırma değildi. Öyle olunca da eğitiminin düzeyi ve dolayısıyla, Sovyet dış politikası hizmetindeki ağlardan birinin oluşumunda oynadığı gerçek rol nasıl değerlendirilebilir?

Komintern'in diğer kadro okullarında, özellikle Lenin Okulu'nda olduğu gibi, KUTV müfredatı da öğrencileri yurtdışında legal ve illegal çalışmaya hazırlamaya yönelik bir "gizli" eğitim içerir. Öğrencilerin çoğu gerçekten de yurtdışına geri döner ve (Suriye-Lübnan Komünist Partisi için Halit Bektaş örneğinde

olduğu gibi) orada genel olarak yerel komünist partilerin yöneticileri arasında yer alır; kimileri de Ortadoğu'nun farklı ülkelerinde nokta görevlere gönderilir. Gizli çalışma (*konspiracija*), KUTV'un yabancılar bölümünde gizli ve özgül bir eğitimin konusudur ve somut içeriği arşivlerde yoktur. Yine de bunun Lenin Okulu'ndakine benzer bir eğitim olduğu varsayılabilir; Lenin Okulu'nda politik savaş (legal ve gizli çalışma, kamu hizmetlerinde hücreler oluşturulması, vb.) ve ayaklanma (askerî birlikler oluşturulması, silahlı mücadele yöntemleri, kent kuşatmasının unsurları, vb.) eğitimi veriliyordu. Dahası, 1933'ten itibaren OGPU'nun 5. Bölümü bu gizli çalışma eğitimine etkin katkıda bulundu. Rektör yardımcısı L.D. Pokrovski'nin bir talebine yanıt veren Ocak 1933 tarihli bir yazıda şöyle deniyor:

> OGPU Özel Şubesi'nin, Komintern Kadro Şubesi'ndeki gizli bölümün durumuna benzer işlevlerle, "A" bölümü içinde bir gizli bölüm kurulması olgusuna hiçbir itirazı yoktur.[43]

Bu durumda açıktır ki OGPU'nun KUTV içine müdahalesinin arkasında da bir iç gözetim kaygısı vardır.

Nihayet, değişik arşiv belgeleri, özellikle görev giderlerine ilişkin belgeler, KUTV öğrencilerinin "gizli ajan" yeteneklerini uygulamak üzere gerçekten de yurtdışına gittiklerini gösteriyor. Mütevazı bir avuç dolarla ve kimi karanlık görevlerle Kahire'nin veya Tebriz'in pazarlarında, Tahran'da veya Yafa'nın kenar mahallelerinde, çözümlenemez bir insan coğrafyasına göre kaderlerinin peşinden sürüklenirler. Komintern'in seyyar görevlileri, KUTV öğrencileri, böylece Ortadoğu'da Sovyet ağının nüvesini oluşturur. Bu az ya da çok geniş çaplı ajanlar "fidanlığı", yine de geçici bir varoluşa sahip olacaktır: Diğer kadro okulları gibi 1937-1938'de kapatılacaktır. Bu arada KUTV tartışmasız bir biçimde, bir "kuşağın" yetişmesinde rol oynadı; otuzlu

43 RGASPİ, fon 532, op. 1, d. 137, y. 6.

yılların sonlarında ve özellikle İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra, Ortadoğu komünist partilerinin en dikkate değer şahsiyetleri bu kuşaktan çıktı.

MOSKOVA'DAN GÖRÜLEN ORTADOĞU: DİPLOMASİ Mİ, İDEOLOJİ Mİ?

Sovyet diplomasisinde ideolojinin rolü, son yirmi veya otuz yıldır uluslararası ilişkiler tarihçilerinin araştırdığı ana eksenlerden birini oluşturur. Ancak bu bölümün konusu SSCB'nin dış politikasının yürütülmesinde fikirlerin ve uygulamaların karşılıklı payını değerlendirmek olmadığı gibi, uluslararası komünist hareket (Komintern), Dış İlişkiler Komiserliği (Narkomindel) ve partinin yönetici makamları arasındaki karmaşık ilişkileri aydınlatmak da değildir. Yine de SSCB'nin dış politikasında Yakındoğu ve Ortadoğu coğrafi bölgelerini kapsayan, Narkomindel veya Komintern içindeki değişik kurumlara işaret etmek gerekir. Bu yaklaşım, farklı aygıtlar içinde milliyetlerin rolünün değerlendirilmesiyle tamamlanmalıdır; böylesi bir çalışmayı Teddy Uldricks, Narkomindel personelinin bireysel temelde incelenmesi yoluyla yapmıştır.[44] Buna benzer bir perspektif içinde, Sovyet arşivleri, özgül bir örgütlenmeyi, Komintern'in Doğu Sekreterliği'ni ayırt etmeye ve 1935'te kapanıncaya kadar gelişiminin belli başlı evrelerini teşhis etmeye olanak veriyor.

Yakındoğu ve Ortadoğu: Sovyet diplomasisinin hareketli yapıları

Sırasıyla L. Troçki (Kasım 1917-Şubat 1918), G. Çiçerin (1918-1930), M. Litvinov (1930-1939) ve V. Molotov'un (1939-1949) yönetimindeki Dışişleri Komiserliği, Ekim Devrimi'nden itibaren

44 Teddy J. Uldricks, *Diplomacy and Ideology. The Origins of Soviet Foreign Relations, 1917-1930*, Londra ve Beverly Hills, Sage Publications, 1979.

birçok kez yeniden örgütlendi. Troçki'nin ilk yapılarını ve başlangıçta pek de deneyimli olmayan personelini biçimlendirdiği Narkomindel, Çiçerin "dönemi"nden itibaren akılcı ve tektipleştirilmiş bir örgütlenme sunmaya başladı. Sovyet dış politikasının hedeflerini yansıtan üç büyük bölüm bu dönemden itibaren ortaya çıktı: Komiserliğin iç işlerini düzenlemekle görevli şubeler, RSFSC'nin sınırdaş küçük devletlerle ilişkiler konusuyla uğraşan şubeler ve nihayet, Batılı devletlerin tümüyle ilişkilerde uzmanlaşmış bölümler. Bu, "kahramanlık çağı" Sovyet diplomasisine özgü, ortak merkezli halkalar halinde örgütlenme, yirmili yılların ortalarından itibaren Batı'nın diplomatik tanımalarına bağlı olarak bir dizi değişikliğe uğrayacaktır.

Narkomindel ilk başlarda bir Doğu Ülkeleriyle İlişkiler Şubesi kurdu; 1917'de başında Polivanov, sonra 1918'de Çarlık dönemi Dışişleri Bakanlığı'ndan ender kurtulmuşlardan biri olarak A.M. Voznesenski vardı; Doğu'nun Bolşeviklerin mesihvari ve devrimci söyleminde önemli bir yer tuttuğu dönemde Voznesenski'nin bu konumu şaşırtıcı bir görüntü oluşturuyordu. Ne var ki 1918'den itibaren Doğu ve Afrika ülkeleriyle diplomatik ilişkiler, coğrafi alt dalları, diğerlerinin yanı sıra Balkan Yarımadası ülkelerini, Türkiye'yi ve genel olarak Müslüman ülkeleri ve nihayet İran, Ermenistan ve Kürdistan'ı ayırt eden bir Doğu İşleri Bölümü tarafından üstlenildi.

Bir yıl sonra, N. Nerimanov'un yönetiminde bir Müslüman Yakındoğu'yla İlişkiler Şubesi'nin kuruluşu, Bakü Kurultayı'nın hemen arifesinde, Orta Asya'nın ve Transkafkasya'nın Sovyetleştirilmesi yönünde harcanan çabalara tanıklık eder. Öte yandan 1918 ile 1923 arasında, Sovyet imparatorluğu yeniden kurulurken, yeni Sovyetleştirilmiş cumhuriyetlerde az çok hayalî özerk diplomasiler korundu. Örneğin Transkafkasya'da bu cumhuriyetler diplomasisi, Sovyet politikasının İran'da ilk adımları atmasında yararlı aktarma kayışı rolü oynadı. Nitekim

bu "kardeş cumhuriyetler"in dışişleri komiserlikleri, her ne kadar Kremlin tarafından belirlenen ve Narkomindel tarafından uygulanan ortak bir dış politikayı sürdürüyorlarsa da, 1922-1923'e kadar SSCB'nin Ortadoğu'ya yönelik "azınlık" politikasının kurumsal bileşenlerinden biri olarak gözüküyordu.

Yurtdışındaki diplomatik temsilcilikler sistemi de aynı doğaçlama ikliminde oluşturulmuşa benzer. Çarlık döneminin eski bir konsolosu, Bravin, yeni rejime hizmet etme niyetini hükümete iletince, 1918 yılı başlarında Tahran'da Sovyet temsilcisi haline geldi. Ne var ki Şah hükümeti, Bravin'e İran'da bir misyon kurma izni verdiyse de Çarlık rejimi büyükelçisi von Etter'i tanımayı sürdürdü. Bolşevik bir özel görevlinin, İ.İ. Kolomitsev'in gönderilmesi de İranlı makamların resmî tanımasının sağlanması için yeterli olmadı.

Sovyetler'in konsolosluk temsili sistemi Ekim 1918'de "diplomatik faaliyetler ile konsolosluk faaliyetlerini birleştirmeyi öngören, böylece de konsoloslara diplomatik işlevler vererek tanınmama sorununu aşmaya çalışan"[45] bir kararnameyle düzenlendi. Her konsolosluğu bir başkonsolos yönetiyor; ona bir konsolos yardımcısı ve bir dizi uzman yardımcı oluyordu. Ne var ki İran'da, Reşt'te Aleksandr Barmin'in yönettiğine benzer orta boyutlu bir konsolosluk temsilciliği, iki Rus sekreter ve iki İranlı kâtiple birlikte Enzeli'de yerleşik bir konsolos yardımcısından oluşan bir ekibe sahipti. Türkiye ve İran gibi 1921'den itibaren RSFSC ile diplomatik ilişkiler kuran ülkelerde, konsolosluk faaliyetleri bir büyükelçinin doğrudan yetkisindeydi. Öte yandan yirmili yılların başlarında Sovyetler'in İran politikası, birtakım ticari örgütleri ve NEP dönemi boyunca "yarı diplomatik" rolleri küçümsenemeyecek olan değişik *Tsentrosoyuz* komisyonlarını da seferber etti.

NEP dönemi başlarında dış politikadaki gelişmelerin sonucu olarak Narkomindel'in sayısal bakımdan dikkate de-

45 *A.k.*, s. 40.

ğer büyümesi, yeni iç düzenlemeleri de zorunlu kıldı. Sovyet cumhuriyetlerinin "özerk" dış politikalarına 1923'te son veren yeni yasal düzenlemelere ek olarak, Narkomindel'in coğrafi yapısında meydana gelen dikkate değer değişikliklere işaret etmek gerekir. 1923'te, kendisine bağlı üç şube (Yakındoğu, Ortadoğu, Uzakdoğu) ile birlikte bir Doğu Bölümü kuruldu. Ancak 1926'da, Doğu Bölümü ile Batı Bölümü arasındaki ayrım kaldırıldı ve şubeler bölüm konumuna yükseltildi. Böylece bir Yakındoğu (Arabistan, İran, Türkiye), bir de Ortadoğu (Hindistan, Afganistan, Orta Asya) Bölümü ortaya çıktı. Bu örgütlenme de otuzlu yıllarda, Stalin döneminin büyük temizlik hareketinden az önce yeniden değişikliğe uğratıldı. Yakındoğu ve Ortadoğu yeniden tek bir örgütlenme içinde bir araya getirildi; Birinci Doğu Bölümü adlı bu yapı, 1937-1938'de A.V. Terentiyev tarafından yönetildi. Ancak 1940'ta Yakındoğu ve Ortadoğu şubeleri bir kez daha oluşturuldu ve bunlara bağımsız bölüm statüsü verildi.

Bu bitmek bilmez gözden geçirmeler, bu el yordamıyla arayışlar kuşkusuz Sovyet dış politikasındaki değişken konumlanışları ve uluslararası bağlamın gelişimine göre öğretideki kararsızlıkları yansıtır. Öte yandan doğu şubelerinin yöneticileri (Lavrentiyev, Samilovski, Kavtaradze, Sadçikov), çoğunlukla Narkomindel'in "ikinci kuşağı"nın tipik temsilcileridir. Kırklı yıllarda ve İkinci Dünya Savaşı'nın hemen ardından, 1946 ile 1953 arasında Orta Avrupa, Balkanlar Avrupası ve İran büyükelçiliklerinde bir dönüşümlü hizmet eğilimine işaret etmek yerinde olur. A.İ. Lavrentiyev, S. Kavtaradze veya İ.V. Sadçikov gibi İran'daki Sovyet politikası sorumlularından birçoğunun, Orta Avrupa'da ve Balkan Yarımadası'nda da görev yapmış olması, belki de Kızıl Ordu'nun 1946'da bulunduğu Ortadoğu bölgelerinde Sovyet politikasının hedeflerinin ve taktiklerinin geçici olarak benzerliğinin göstergesidir.

Sovyetler'in Ortadoğu'daki politikasının iç belirleyenlerini aydınlatmak için, Narkomindel personelinin birey temelinde incelenmesine dayanan bir yaklaşım gerekir. Teddy Uldricks[46] çeşitli değişkenler kullanıyor: Personelin 1917 öncesindeki politik üyelikleri, toplumsal kökeni, eğitim düzeyi, SBKP'ye kaydı vb. Öte yandan, her ne kadar otuzlu yıllarda Sovyet dış politikası çerçevesinde oyuncuların özerkliği son derece göreli olsa da, Narkomindel personelinin ulusal kökeni de Ortadoğu'daki "azınlık" politikasının göstergelerinden biri olarak ortaya çıkıyor. Bu değişken, dinsel veya ulusal kökenlerin Narkomindel personelinin coğrafi yöneliminde bir rol oynadığı yolundaki varsayımı öne çıkarıyor ve dolayısıyla, SSCB'nin Ortadoğu'daki "azınlık" politikalarında milliyetlerin oynadığı rolün sorgulanmasına yol açıyor. Gerçekten de bu milliyetler, 1917 ile 1930 arasında, Narkomindel personeli içinde son derece iyi bir biçimde temsil edilmişe benziyor: Rus kökenli personel aşikâr çoğunluğu (614 kişilik toplam çalışanın %42'si) oluşturuyorsa da Narkomindel çalışanlarının bir bölümünün Yahudi (%16) veya Transkafkasyalı (%7) kökeni de vurgulanmaya değer. Teddy Uldricks'e göre, bu tahminler "Komiserlikle ancak arada sırada bağlantılı olan ulusal azınlıklardan çok sayıda kişiyi (yani dışişlerinin cumhuriyet organlarında çok kısa süre hizmet vermiş memurlarını) kapsar. Gerçekte Sovyet diplomasisinin gövdesine neredeyse bütünüyle Büyük Ruslar hâkimdir; ancak kimi vesilelerle ulusal azınlıklardan gelen birtakım diplomatlar da Sovyet dış politikasında önemli rol oynadı. Örneğin Kerim A. Hakimov, Arabistan'da ilk Sovyet temsilcisi oldu ve doğuştan Müslüman olduğu için de Mekke'de ikamet etmesine izin verildi."[47] SSCB'nin Ortadoğu'ya yönelik azınlık politikasının, daha çok sıradüzenin alt kademelerinde bulunan ve esas itibarıy-

46 *A.k.*, s. 97-115.

47 *A.k.*, s. 105.

la az bilinen dillere hâkim oldukları için seçilmiş "hareketli" bir personelin işiymiş gibi göründüğü değerlendirmesi de yapılabilir. Diplomaside üst görevlerde bulunmuş Rus olmayanlara örnek olarak Karahan (Dışişleri komiser yardımcısı ve 1934-1937 arasında Türkiye büyükelçisi), Davtiyan veya İvan Malski gibi şahsiyetler, Stalin sonrası dönemde Sovyet tarihçiliğinde kullanılan tipik deyişle söylenecek olursa, "Lenin Okulu"nda yetişmiş diplomatlar kuşağının temsilcileridir.

Davtiyan

1937 temizliğinden sonra unutulan İran'daki Sovyet diplomasisinin önde gelen şahsiyeti Yakov Kristoforoviç Davtiyan, ölümünden sonra Hruşçov döneminde itibarı iade edildiğinde 1957'de resmen hatırlandı ve perestroykayla birlikte Sovyet Ermenistanı'nda Ekim 1988'de bu diplomata yönelik ilgi uyandı. 10 Ekim 1988'de Verin Akulis'te (Nahcivan) bir köylü ailesinde doğan Davtiyan, "Eski Bolşevikler" kuşağının temsilcisidir. Tiflis'te RSDİP üyesi olan Davtiyan, 1905'te Bolşeviklere katıldı ve ticaret eğitimi gördü. Daha sonra, sürgünde bir devrimci olarak Brüksel'de Politeknik Okulu'nda okudu. 1905 Devrimi sırasında Davtiyan, Gürcistan'ın başkentindeki işçi ve öğrenci çevrelerinde en etkili propagandacılardan biri oldu. 1907'te RSDİP St. Petersburg Komitesi'nde yer aldı. Kasım 1907'de Çarlık polisi tarafından tutuklandı; Belçika'ya sürgüne gitti ve 1915'e kadar Rus göçmen devrimci örgütlerinin içinde faaliyet gösterirken, bir yandan da yabancı diller öğreniminde yetkinleşti. Hollanda'ya geçmeye çalışırken 1915'te Belçika'daki Alman işgal kuvvetlerince tutuklandı; önce Aix-la-Chapelle'e, ardından bir Alman toplama kampına götürüldü. (Resmî söyleme göre Lenin'in kişisel müdahalesi sayesinde) 1918'de Rusya'ya dönünce, Moskova Sovyeti Prezidyum üyesi oldu. Şubat 1919'da, Manuilski'yle birlikte, Çarlık ordusu askerlerinin ülkelerine dönmesi sorunuyla ilgili olarak Fransız yetkilileriyle görüşmeler yürütmekle görevli Kızıl Haç heyetinde yer aldı. Haziran 1919'da Rusya'ya döndü ve 1920'de parti kararıyla diplomatlığa başladı. Aynı zamanda, Estonya Sovyet Büyükelçiliği Birinci Sekreterliği

görevine atanmasından birkaç ay sonra, Kasım 1920'den itibaren Çeka organlarında da çalıştı. 1921'de Narkomindel görevlisi olarak Baltık ülkeleri ve Polonya Şubesi'nde görev yaptı. 1922'de Litvanya büyükelçisiyken, Çin'deki Sovyet diplomatik temsilciliğine danışman olarak tayin edildi ve Çiçerin kendisini 1923'teki Lozan Konferansı delegasyonuna üye seçtiyse de 1924'e kadar Çin'de kaldı. Bu açıdan, iki iyi dost oldukları bilinen Davtiyan ile kendisi gibi Ermeni kökenli olan Karahan'ın kariyerlerindeki koşutluğa da işaret etmek gerekir. Davtiyan o sıralar Çin'de Sovyet büyükelçisi olan ve yürüttüğü faaliyet ile Mart 1924'te Çin-Sovyet ilişkilerinin başlaması başarısını elde eden Karahan'ın yanında "büyükelçi yardımcısı" görevini üstlendi. Herriot hükümetinin Sovyetler Birliği'ni tanıyacağını 28 Ekim 1924'te açıklamasından kısa süre sonra, Nisan 1925'te Fransa'daki Sovyet temsilciliğine danışman üye olarak atandı. Davtiyan'ın işi kolay değildi; yeni Fransız-Sovyet Ticaret Antlaşması'nın görüşmelerinde yer aldı. Mesleğinin bu aşamasında İran kesimiyle temasa geldi. 1927'den 1930'a kadar İran'da Sovyet büyükelçisi olarak çalıştı; 1 Ekim 1927'de sonuçlanacak olan İran-Sovyet Garanti ve Saldırmazlık Antlaşması'nın görüşmelerinin yürütülüp imzalanmasıyla görevlendirildi. Stalin'in ilan ettiği "büyük dönemeç"in veya Batı'ya kaçan Agabekov'un itiraflarının sonucu olarak Davtiyan'ın yükselişi, tıpkı kendi kuşağından birçok diplomat gibi 1930'dan itibaren duraklama noktasına geldi. Emekliye ayrıldıktan sonra Leningrad Politeknik Enstitüsü'nün müdürü, ardından birkaç ay da Makine Yapım Enstitüsü müdürü oldu. 1931'de Moskova'ya dönünce, o zamanlar Orconokidze'nin başında bulunduğu Halk Ekonomisi Yüksek Sovyeti üyeliğine getirildi. Litvinov, Davtiyan'ı 1932'de yeniden diplomatik göreve aldı ve –Mart 1934'e kadar– Yunanistan'daki Sovyet temsilcisi olarak atadı. Son diplomatik görevi, Karahan'ın Türkiye'ye ve Raskolnikov'un da Bulgaristan'a büyükelçi olarak atanmasıyla eş dönemli olarak Polonya oldu. Sovyet diplomatlarının birçoğu, örneğin Macaristan'daki Sovyet büyükelçisi Bakzadiyan ya da Karahan gibi, OGPU tarafından gözetim altında tutulan, daha sonra da kovuşturmaya uğrayan Davtiyan, 1937 temizliğine uğrayan

> Sovyet diplomatlarının oldukça temsili bir kişisidir. 1937 temizliği, Sovyet rejiminin son bulmasının ardından, tarihçilerin Stalin diktatörlüğünün Lenin döneminde yetişmiş kadroların tasfiyesiyle sonuçlanan tahribatını kanıtlamak için ele aldığı konulardan biridir.

1937 büyük temizliğinin Narkomindel personeli üzerindeki etkisine de değinilmelidir; zira bu, Sovyet diplomasisinde bir kuşağın sonuna işaret eder. Temizlik, Narkomindel personelinin %20 ila %34'ünü kapsamış görünüyor. Ancak sıradüzenin üst basamakları dikkate alındığında, yani komiserler, komiser yardımcıları, kurul üyeleri ve büyükelçiler düşünüldüğünde, bu grubun %62'si temizlik kampanyasının kurbanı oldu. 1937-1938'in paranoyak atmosferinde, Dışişleri personeli, özellikle diplomatlar ideal birer hedef oluşturuyordu; Sovyet diplomatik yapısındaki temizlik elbette yurtdışında özel bir yankı uyandırdı. 1923-1925 arasında İran'da Sovyet başkonsolosluğu, ardından 1935'e kadar Atina'da Sovyet maslahatgüzarlığı yapmış Aleksandr Barmin gibi Batı'ya kaçan kimi diplomatların tanıklıkları, G. Çiçerin ve M. Litvinov kuşağı diplomatlarının sistemli tasfiyesini anlamaya olanak veriyor. 1937-1938'de, 33 yaş ortalamasıyla ilkinden daha genç olan ikinci Narkomindel kuşağı, çok farklı bir profil sunuyor:

> Bu yeni insanlar sık sık alt sınıflardan geliyordu ve birçoğu ya yükseköğrenim görmemişti ya da teknik okullarda okumuştu. Pek azı yurtdışına gitmişti ve bir yabancı dil biliyordu. Belki daha da önemlisi, bu iki diplomat grubu tamamen farklı bir formasyona sahipti. Temizlik kampanyası kurbanları içinde kalabalık bir grup, Çarlık dönemi devrimci aydınları arasından geliyordu. Buna karşılık, ikinci diplomat kuşağının tipik üyesi, 1917'de çok çok 12 yaşındaydı. Bunlar, Lenin'in koltuğuna oturmak için Stalin'in rakiplerine üstün geldiği bir zamanda erginliğe erişmişti.[48]

48 Teddy J. Uldricks, "Le corps diplomatique soviétique depuis les grandes purges", Francis Conte ve Jean-Louis Martres (dir.), *L'union soviétique dans les relations internationales*, Paris, Economica, 1982, s. 74.

Her ne kadar bu ikinci kuşak diplomatların en çarpıcı şahsiyetleri otuzlu yılların sonlarında ve özellikle İkinci Dünya Savaşı sırasında Ortadoğu'da görülüyorsa da, her iki kuşak arasında ulusal köken bakımından karşıtlığın da çarpıcı olduğunu belirtmek gerekir. Narkomindel'in birinci kuşak personelinin yalnızca %42'si Ruslardan oluşurken, ikinci kuşakta bu oran neredeyse %80'e ulaştı. Böylece şaşırtıcı bir biçimde, milliyetlerin tasfiyesi, Ortadoğu'da Sovyet politikasının 1943-1946 döneminde azınlıkları araçsallaştırmasının tepe noktasını yaşadığı dönemle çakıştı.

Komintern'in Doğu Sekreterliği (1920-1935): Örgütlenme ve personel

Komintern'in görevi, Sovyet dış politikasında ideolojinin rolü sorununun ana yanlarından biridir; bu konuda uzmanlaşmış yayınların büyük bölümü, Narkomindel ve Komintern gibi görevi dışa dönük iki kurumun arasında bir "geçişkenlik" etkisi olduğu varsayımını çoktan kabul etmiş durumdadır. Bu sürekli veya arızi ilişkiler, gerek istihbarat akışında gerekse çoğu kariyerlerini bu iki aygıt içinde yapan personelin gidiş gelişinde gözlemlenir. Arşivler, kapandığı 1935'e kadar Doğu'da devrimci ajitasyonu yürütmekle görevli bu bölümü ancak kısmen aydınlatsa da, Komintern Doğu Sekreterliği hem kurumsal hem de çalışanların yaşam öyküleri bakımından ilginç bir gözlemevi oluşturur.

Komintern'in iç örgütlenişinin ana hatları bilinse de Doğu Sekreterliği'nin genel örgütlenme içindeki yerini teşhis etmek her zaman kolay değildir. Bu zorluk, kuşkusuz, Komintern'in Lenin, Zinoviyev ve Stalin dönemlerinde geçirdiği işleyiş farklılaşmasıyla açıklanabilir. Komintern'in yönetici organına, yürütme kuruluna bağlı olan Doğu Sekreterliği, yirmili yılların başlarında, Brikke ve Safarov tarafından temsil edildiği Prezidyum'a tabidir. Buna karşılık, gerek Komintern'in Politik Sekreterliği'yle gerekse de Buharin'in tasfiyesinden sonra Molotov, Manuilski, Kuusinen

ve Piyatnitski'nin hâkimiyetindeki "küçük komisyon"la ilişkileri, arşivden açık bir biçimde izlenemiyor. Oysa bu merkezî organ, Stalin'in özel sekreterinin birinci sekreterin (yani Stalin'in) kararlarını ilettiği ana aktarım noktasıydı.

G. Safarov

Yirmili yılların başlarında Doğu Sekreterliği'nin genç yöneticisi olan G. Safarov, ta baştan Bolşevik olarak İsviçre'ye sığınan ve Birinci Dünya Savaşı sırasında Lenin'in çevresinde yer alan küçük devrimci grubun üyesiydi. Buharin, Sokolnikov ve başkalarıyla birlikte "ulusal bozgunculuk" siyasetini benimsedi. İsviçre'den ünlü mühürlü trende Lenin'le birlikte Rusya'ya döndüğü söyleniyor. 1919'da Lenin tarafından, Müslümanlar ile Bolşevik olsun olmasın Rusları karşı karşıya getiren çatışmaları araştırmak üzere Türkistan'a gönderildi. Safarov çıkardığı sonuçları Mart 1920'de toplanan Rus Komünist Partisi 10. Kongresi'nde ortaya koydu ve bunları, 1922'de Petrograd'da yayınlanan *Doğunun Sorunları* başlıklı bir genel değerlendirme kitabında açıkladı. Bu eserinde, Doğu'da Sovyet diplomasisinin Komintern'in yolunu açması gerektiği tezini savundu ve özellikle toprak devriminin zorunluluğu üzerinde durdu. G. Safarov Komintern'in Uzakdoğu uzmanlarından biri oldu ve Çin'de demokratlar ile komünistler arasında geçici bir anlaşmaya varılmasını savundu. 1925-1927'de "muhalefet" içinde yer aldı ve partinin 15. Kongresi sırasında gözden düştü. Taşraya bir müzede çalışmaya gönderildi. Buna rağmen 1928'de yeniden Komintern'de çalışmak üzere geri çağrıldı. Ancak nihai olarak gözden kaybolduğu 1935 yılına kadar, sürekli olarak "karşıdevrimci haydut" suçlamalarına maruz kaldı. "Tarımcı sapma" yandaşı olarak, sömürge devrimleri sürecinde işçi sınıfının rolünü küçümsemekle suçlandı. Nihayetinde Kirov cinayetine de bulaştırıldı.

Yirmili yıllar boyunca çok sayıda değişikliğe uğradıysa da Komintern Doğu Sekreterliği'nin örgütlenişi, Ortadoğu'ya verilen önem bakımından öğreticidir. 1923'te Doğu Sekreterliği bir-

çok şubeye bölünmüş görünüyor; muhtemelen biri Uzakdoğu'yu, bir diğeri Ortadoğu'yu kapsıyordu. Ortadoğu Şubesi'nin yetkisine dâhil olan ülkeler şunlardı: Türkiye (Avrupa ve Asya bölümleri), Mezopotamya, Suriye, İran, Sovyet Doğusu, Filistin, Mısır (ve Sudan) ve Kuzey Afrika'daki sömürgeler (Trablus, Cezayir, Tunus ve Fas). Bu coğrafi paylaşım 1922'de, Komintern 4. Kongresi sırasında gerekli görülen bir idari yeniden düzenlemeye konu oldu: Eski Doğu bölümünün yerine Doğu Politik Sekreterliği kuruldu. Aralık 1923'te Doğu Sekreterliği üyelerinin kaleme aldığı bir rapor Komintern yürütücü organlarına sunuldu. Bu belgenin önemini tam olarak değerlendirmek zor olsa ve içerdiği düzenlemelerin uygulanıp uygulanmadığı bilinmese de birkaç önemli sorunun sorulmasını gerektiriyor: Doğu Sekreterliği, Komintern Yürütme Kurulu'nun hangi değişik dallarına bağlanıyor? Doğu Sekreterliği içinde uygulanan çalışma yöntemleri nelerdir? En azından yirmili yılların ilk yarısında Doğu Sekreterliği'nin belli bir manevra alanına sahip olduğu varsayılabilir mi? Bu konuyla ilgili olarak raporu kaleme alanlar, 1923'te Doğu Sekreterliği'ni "Komünist Enternasyonal'in bir politik alt organı, örgütlenme alanında yeterli manevra özgürlüğüne sahip bir alt organ olarak" görüyor. Bu son derece varsayımsal özerklik dozunu güvence altına almak, ama aynı zamanda önceki sistemin yetersizliklerini telafi etmek için, Doğu Sekreterliği iki temel bölüm halinde örgütlenmeliydi: Komünist partilerin faaliyetini yöneten bir "örgütlenme ve gözetmenlik" şubesi ile Doğu ile ilgili ekonomik araştırmalar için gerçek bir laboratuvar olacak bir "bilgilenme ve ekonomik işler" şubesi. Örgütlenme Şubesi'yle ilgili olarak raporda şöyle deniyor: Bu şube "bütün bu görevleri, her ülkede ve ülke grubunda, politik raportörler yardımıyla yerine getirir. Bu raportörlerin sayısı, Türkiye ve Yakındoğu için, İran, Kuzey Afrika Arap ülkeleri, Hindistan ve Uzakdoğu için (en az) dört ila yedidir." Bu politik

raportörlerin, şube müdürünün kararı üzerine, en önemli taktik sorunları sekreterliğin incelemesine, sekreterliğin de gerektiğinde bunları onaylanmak üzere Yürütme Kurulu Prezidyumuna sunmak zorunda olduğu belirtiliyor. Öte yandan, sahada çalışma ve denetim, politik gözetmenlerin yardımıyla gerçekleştirilmelidir; bunlar yalnızca merkez komitelerin ve yerel komünist grupların faaliyetini yönetmekle kalmaz, aynı zamanda ülkenin genel politik ve ekonomik durumunu da çözümleyerek aydınlatırlar. Nihayet Örgütlenme Şubesi'nde, ilgili ülkelerin KP'lerinin düzenli aralıklarla değişen temsilcileri bulunur. Ayrıca OMS (Komintern'in Uluslararası İlişkiler Örgütü), olabildiği ölçüde, yerel KP'lerin önerisi üzerine Doğu Sekreterliği'nin belirttiği yolları ve araçları (sınırlarda bağlantı noktaları, deniz yoluyla bağlantı, iç ve yerel bağlantı araçları) kullanır. Dolayısıyla, Doğu Sekreterliği, ilke olarak OMS ile ortakyaşarlık içinde olmalıydı. Öte yandan gerçek bir istihbarat servisi olan Bilgilenme Şubesi, "yazdıkları satır başına veya sağladıkları malzemenin doldurduğu basılı sayfa miktarına göre ücret ödenen" birtakım eleman ve muhbirlere sahipti; ödeme ölçütü, uzun raporların kaleme alınmasını teşvik ediyor ve raporlardaki eksiklikleri ve elemanların zayıflığını ortaya koyuyor. Bu elemanlar, "gerek Dışişleri Komiserliği, Dış Ticaret Komiserliği'nin Dış Şubesi, gerekse Rusya içinde ve dışında yerleşik özel muhbirler ağı aracılığıyla, yasal bağlantıları" kullanmaya davet ediliyordu. "Bu muhbirler Sovyet büyükelçiliklerindeki, komünist partilerindeki, bilimsel araştırmaya gönderilmiş gruplardaki vb. memurlar veya görevliler olabilirdi. Yukarıda belirtilen malzemeler, Örgütlenme ve Gözetmenlik Şubesi'nde işlenerek ilgili ülkenin politik raportörüne iletilir, o da bunları politik raporları ve yayınlar için kullanırdı." Bu çerçevede Doğu Sekreterliği, önerilen yeni şemaya göre, sürekli Moskova'da ikamet eden "dokuz sorumlu emekçi ve üç teknik emekçi"den oluşmalıydı. Bunlar "komünist partisi

içinde en az dört yıllık stajını tamamlamış ve en azından bölge emekçisi niteliğini kazanmış Rus ya da başka bir Avrupa KP üyeleri arasından seçiliyordu."[49]

Komintern'in Ortadoğu'daki eylemi içinde Doğu Sekreterliği'nin oynadığı rolü tam olarak değerlendirmek kolay olmamakla birlikte, arşivler yine de bu sekreterliğin gelişiminin ana hatlarını saptamaya olanak veriyor. İki kurum arasındaki yazışma miktarının gösterdiği gibi, yirmili yılların başlarında Doğu Sekreterliği, Narkomindel ile düzenli ilişkiler yürütüyordu. Ortadoğu'yla ilgili olarak Karahan, Brikke, Safarov ve o sırada Türkiye'deki Sovyet büyükelçisi olan Aralov arasında bir bilgi akışı ağı biçimleniyor. Türkiye açısından diplomatik yazışmalar hem Narkomindel'e hem de Doğu Sekreterliği'ne gönderiliyor: Nitekim Temmuz 1922'de S.İ. Aralov, G. Safarov'a (Komintern) ve L.M. Karahan'a (Narkomindel) Mersin'de bir işçi grubunun oluştuğunu bildiriyor. Kendi açısından Narkomindel de gerektiğinde, Doğu Sekreterliği'nin hizmetine başvurmakta tereddüt göstermiyor. Kasım 1922'de Karahan Brikke'ye şöyle yazıyor:

> Lozan Konferansı'na malzeme hazırlama çalışması için, hem eski Osmanlı İmparatorluğu'ndaki ulusal azınlıklar sorunuyla ilgili, hem de bu konferansa katılan değişik ülkelerin sömürge sistemlerinin ayırt edici özelliklerini ortaya koyan malzemeye ihtiyacımız var. Ayrıca Kapitülasyonlar sorunu ve Türkiye'nin borcu konusunda da bilgi istiyoruz.[50]

Narkomindel ile Doğu Sekreterliği arasında bilgi akışı, 1922'de İran kesiminde de doğrulanıyor. Ancak bu işbirliği yirmili yılların sonlarından itibaren artık görülmüyor. Bu gelişme, bir yandan Stalin döneminin başlarında Sovyet dış politikasının değişik kurumlarının daha katı işleyişine, öte yandan da Komintern içinde Doğu Sekreterliği'nin adım adım gerileyişine denk düşüyor gibi

49 RGASPİ, fon 495, op. 154, d. 196, y. 200-207.

50 RGASPİ, fon 495, op. 154, d. 136, y. 97.

gözüküyor. Bu aynı zamanda, Sovyet dış politikasının "tek ülkede sosyalizm kuruculuğu"na denk düşen geri çekilme evresinin de bir işareti ve ilk temizlik dalgasının sonuçlarından biridir. Doğu Sekreterliği üyelerinin şahsi dosyalarının sistemli bir incelemesi, Stalin'in otuzlu yılların ortalarında Komintern'de uygulamaya koyduğu temizlik hareketinin zamandizini ve düzeneği hakkındaki bilgileri de ayrıntılandırabilir. Temizlik kampanyasından en fazla etkilenen bölümler, irtibat şubesi, kadro komisyonu, propaganda şubesi, *L'Internationale communiste* dergisi yazı kurulu ve daha düşük bir derecede olmak üzere, Yürütme Kurulu Sekreterlik Bürosu, arşivler servisi ve Enternasyonal Kontrol Komisyonu'nun teknik aygıtı oldu.

Propaganda ve coğrafi eylem alanları

Yakındoğu ve Ortadoğu'da propagandanın örgütlenmesi, yurtdışında hiyerarşik bir ağın kurulmasını gerektiriyordu; her yerde "Moskova'nın gözü"ne kafayı takmış çağdaş gözlemciler bunun değişik dallarını teşhis etmeye çabaladı Komintern'in Ortadoğu'da seferber ettiği ağların kesin bir görüntüsü açıkça ortaya çıkmıyorsa da, İstanbul veya Atina gibi kimi ana merkezler yirmili yıllar boyunca bunun belkemiğini oluşturuyor gibi gözüküyor. 1924't, Doğu Sekreterliği, Yakındoğu için Selanik'te, üç kişiden oluşan ve "Türkiye, Suriye, Mezopotamya, Filistin, Mısır gibi Yakındoğu ülke ve örgütleri için bir destek, bağlantı, bilgilenme ve örgütlenme noktası görevini yerine getirmek"[51] üzere bir büronun örgütlenmesi projesini inceliyor. Balkan Yarımadası ile Yakındoğu arasındaki yolun yarısında yer alan Selanik'in seçimi, kozmopolit karakterinin azınlıkçı bir zeminin varlığına işaret etmesi bakımından da ilginçtir. Bağlantılar ve haberleşme sorununu inceleyen bu proje, Akdeniz'de düzenli

51 RGASPİ, fon 495, op. 154, d. 222, y. 1-5.

bağlantıları sağlayan gemilere "denizci yoldaşlar" yerleştirerek, Selanik'ten hareketle Viyana, Moskova, İstanbul, Odesa, İzmir, Beyrut, İskenderun, Yafa, Hayfa ve İskenderiye ile bir ilişki ağı örgütlenmesini öneriyor. Bu örgütsel proje, Selanik'i bildirilerin, broşürlerin yanı sıra dönüşümlü olarak Türkçe ve Arapça yayınlanacak haftalık bir illegal derginin de basılacağı ana propaganda merkezi haline getirmeyi öngörüyordu. Suriye'deki ve Mezopotamya'daki propagandanın örgütlenmesini de ele alan bu proje, var olan eğilimleri ortaya koyuyor ve Komintern'in 1923-1924'te Türkiye'ye ayırdığı dikkati kanıtlıyor. Doğu Sekreterliği'nin gözünde, öncelikli bir eylem çağıran coğrafi alanlar hangileriydi? Doğu Sekreterliği'nin 1923'teki, yani Avrupa'da bir devrimin başlatılmasıyla ilgili Komintern'in son hayallerinin de yıkılmasıyla "yürek parçalayıcı yeniden değerlendirmelerin" yapıldığı o yılın bütçesinin incelenmesi, bu konuda bir fikir edinmeye olanak veriyor. Sekreterliğin zaten mütevazı olan mali kaynaklarının yansıttığı öncelikler, Komintern uzmanlarının yirmili yıllar başlarındaki ideolojik yönelimlerine uygun görünüyor. Ortadoğu'da dikkatler özellikle (Rumca ve Ermenice "azınlık" gazetelerinin nasıl finanse edildiğinin bilindiği) Türkiye, İran ve Mısır üzerinde toplanmıştır. 1923'te Komintern Doğu Sekreterliği, Ortadoğu ülkelerinden her biri (Türkiye, Mezopotamya ve Suriye, Mısır, Filistin) için uyarlanmış bir çalışma planı sundu. Bu program, klasik bir biçimde Türkiye'de feodallere karşı mücadeleyi ve komünist örgütlerin güçlendirilmesini, Suriye'de mesleki örgütlerin yapılandırılmasını öne çıkarıyordu. Filistinli komünistlere Siyonizme karşı uzlaşmaz bir tutum dayatırken, Mısırlı komünistlere İtalyan Komünist Partisi'yle sıkı bağlarını korumalarını tembih ediyordu. Komintern Doğu Sekreterliği'nin, İran'daki hedefleri arasında partinin etkisini güneydeki petrol bölgelerine yaymak da vardı. Elbette sahadaki gerçekler çok daha az görkemliydi, onun

için kimi zaman yüksek perdeden verilen bu talimatlar ve kararlar bir ihtiyat payı bırakılmadan yorumlanamaz. Önemli sayıda Komintern oyuncusunun kişisel eksikliği ve beceriksizliği, kararsızlığı, ayrıca Komintern aygıtındaki bürokratikleşme ve kötü işleyiş, uzman raporlarının bolluğunun ancak beceriksizce maskeleyebildiği özelliklerdir. Yine de Doğu Sekreterliği'nin ilan ettiği hedefler, hiç değilse sekreterliğin eğilimlerinin ne olduğunu gösteriyor.

Doğu Sekreterliği'nin "azınlık" kaygılarının, özellikle yirmili yılların ilk yarısında Türkiye'yle ilgili raporlarda hissedilir olduğunu tespit etmek ilginçtir. Bu tespitin, Komintern'in uyguladığı sızma stratejisinin yirmili yılların ortalarından itibaren gitgide etkisizleştiği Türkiye'yle ilgili olması daha da şaşırtıcıdır. Böylesi bir perspektif içinde ele alındığında, Kemalizm, çağcıllaştırıcı yanları ve ulusal kuruculuk hedefi itibarıyla, devrimci heveslere karşı etkili bir kale olarak göründü. 1920 ile 1924 arasında Türkiye, Kominterncilerin sürekli gündeminde yer aldı. Kemalist rejimin ilk dönemlerinde, Kominternciler kâh ileri görüşlü kâh kör gözlemci olarak, Doğu Sekreterliği'ne azınlıklar konusunda resmî bakış açısını yansıttılar: "Rumlar ve Ermeniler, kendilerini her zaman Avrupalıların himayesi altına sokmuşlardır."[52] 1922'den itibaren Doğu Sekreterliği'ne gönderilmiş kimi raporlarda Türkiye'de komünist hareketin azgelişmişliği açık bir biçimde vurgulanıyor, ayrıca da Türk Komünist Partisi Merkez Komitesi üyelerinin günü geçmiş mücadele yöntemleri kullandıklarının altı çiziliyor. Örneğin 1927'de Erzurum'daki Sovyet Konsolosluğu sekreteri olan İvanov'un kaleme aldığı rapor, Türk Komünist Partisi üyeleri hakkında değişik değerlendirmeler ortaya koyuyor. Aralarından biri, Nâzım, "İttihatçı devrime" etkin katılımı ve "komünist olmayan nitelikteki" faaliyetleri nedeniyle kuşkulu görülüyor. Buna karşılık

52 RGASPİ, fon 495, op. 154, d. 136, y. 326-327.

Türk ordusunda eski bir askerî baytar olan Salih, yönetici rol oynamaya uygun niteliklere sahip olarak yüceltiliyor. Nitekim Salih, Komintern tarafından "Suriye'de parti çalışmasını yürütmek üzere"[53] Mersin'e gönderildi ve göründüğü kadarıyla bu görevi doğru biçimde yerine getirdi. Bununla birlikte Türkiye komünist hareketindeki bölünmüşlük, G. Voytinski'nin raporunun da gösterdiği gibi, Komintern gözlemcilerinin gözünden kaçmıyor:

> 4. Kongre'ye kadar Türkiye'de dört komünist grup vardı: Gazetesi *Yeni Hayat* olan Anadolu Komünist Partisi [Türkiye Halk İştirakiyun Fırkası], gazetesi *Aydınlık* olan İstanbul Komünist Grubu, gazetesi *Neos Antropos* [Yeni İnsan] olan Beynelmilel İşçiler İttihadı ve nihayet Ermeni Hınçak grubu.[54]

Bir yandan azınlıkların varlığına işaret eden bu parçalı yapı, diğer yandan Türkiye'de iktidarın komünist eylemcilerin çalışmasına gitgide daha elverişsiz yönde gelişmesi, Komintern'in Türk Komünist Partisi'nin programını hazırlamada artan ölçüde zorlukla karşılaşmasını açıklar. Birçok kez elden geçirilmiş olan 1925 programı, Kemalist rejimin yarattığı ortama uyarlanma çabalarını yansıtır. Azınlıklarla ilgili olarak programın 8. maddesinde şöyle deniyor:

> Türk Komünist Partisi, ulusal azınlıklara yönelik baskıcı politikasını, mevcut rejimin Müslüman azınlıklara yönelik Türkleştirme uygulamasını var gücüyle reddeder. Onlara kaderlerini özgürce belirleme hakkını tanır; küçük halklar bakımından, soyguna ve talana, aç güçlerin yırtıcılığının oluşturduğu ağır tehlikeye de somut biçimde işaret eder. Bu ortak tehlikeye karşı birleşik güçleriyle daha etkili biçimde mücadele edebilmek için, onlara Türk halkıyla kardeşçe birlik kurmayı önerir. Bu halkların ezilmişliğini kullanan, kendi boyunduruklarını onlara dayatmak için onları is-

53 RGASPİ, fon 495, op. 154, d. 136, y. 288.

54 RGASPİ, fon 495, op. 154, d. 221, y. 16-22.

> yana kışkırtan emperyalist güçlerin manevralarına karşı, bu halklar devrime ancak Kürt, Çerkez, vb. şeyhlerin ve beylerin topraklarının müsadere edilerek dağıtılmasıyla kazanılabilir.[55]

Bu madde birçok bakımdan ilginçtir. Bir yandan azınlıklara yönelik olarak Kemalist rejime karşı sadakatin yüceltilmesi bir uzlaşma iradesi olarak ortaya çıkıyor; öte yandan açık bir biçimde yalnızca "Müslüman azınlıklar"a atıfta bulunulması, daha genel olarak Kemalizmin ulusal programıyla bütünleşildiğini kanıtlıyor.

Sovyet politikasının dış yapılarının taslağını bir sonuca bağlamak için, başka yerlerde olduğu gibi Ortadoğu'da da Narkomindel ile Komintern'in hem birbirini tamamlayıcı, hem de birbiriyle rekabet eden kurumlar olduğunu hatırlatmak yerinde olur. Sovyet dış politikasında hem *realpolitik* uygulayan bir devlet diplomasisine hem de devrimci misyonerliğe dayalı ikilik, 1921'den itibaren, SSCB'nin Türkiye'yle ve İran'la antlaşmalar imzalamasıyla birlikte gözlemlenir. Ne var ki politik görüş ayrılıklarına, yöntemlere ve hatta belki de kişisel rekabetlere rağmen, ağlar, kimi zaman Moskova'daki merkezî iktidarın resmen öngördüğünden alabildiğine farklı mantıklarla da olsa, yerel olarak çakışır ve iç içe geçer. Bu açıdan bakıldığında, "azınlık ağları" Ortadoğu'da, devrimci ütopyanın dümen suyunda oluşan köpükler gibi görünür.

55 RGASPİ, fon 495, op. 154, d. 240, y. 129.

İKİNCİ BÖLÜM

Tebriz'den Meşhed'e: Sovyet Sızması ve Yirmili Yıllarda Azınlıklar

Rus İmparatorluğu'nun, güney sınırlarına doğru yüzyıllık yönelişinin mirasçısı olarak Sovyet politikası, İran'la ilişkilere dayalı bir "nüfuz alanı"nın korunmasına özellikle önemli bir yer veriyordu. Aşikâr bir jeopolitik gereğin dayattığı bu diplomasi, Çarlık döneminde, Sovyet tarihyazımındaki terimlerle, "yarı-feodal" ve "yarı-sömürge" bir ülkenin vesayet altına alınmasını karara bağlayan 1907 İngiliz-Rus Antlaşması çerçevesinde Rus etkisine bırakılmış İran'ın kuzey bölgelerine yönelikti. 1828 tarihli Türkmençay Antlaşması'yla, ardından da 19. yüzyıl boyunca hazırlanıp gerçekleştirilen bir eğilimin ürünü olan bu yeni yapılanma, Rusya ile İran arasında "tampon bölge" olan Transkafkasya'nın jeostratejik rolünü pekiştirmeye katkıda bulundu.

Bolşeviklerin stratejisinde ve taktiğinde bu bölgeye verilen önem, etkisi sonuç itibarıyla gerçek olmaktan çok simgesel kalan Eylül 1920'de toplanan Bakü Kurultayı'nda görülebilir: Haydar Han (Haydarhanov) ve Sultan Zade'nin (Avetis Mikaelyan) önderliğinde, 192 üyeden oluşan İran delegasyonu, kurultayın en önemli gruplarından biriydi. Daha önce, Komintern yöneticilerinin söylevlerinde ve teorik yazılarında İran'a yapılan çok sayıda gönderme, Moskova'da hazırlanan Doğu'da gelecekteki

devrimin stratejisinde, bu ülkeye ayrılan yere tanıklık ediyordu. İçinde bulunulan uğrağın jeostratejik anlayışlarını açıklayıcı bir bildirim olarak Konstantin Troyanovski, İran'ın, "devrimin Süveyş Kanalı" olduğunu ilan etmekte tereddüt göstermiyordu!

"Ülke sahibi uluslar"ın uyanışı, tam da Rusya ile İran arasındaki bu geçiş bölgesinde, Transkafkasya'da, Sovyetler'in ulusların kendi kaderlerini belirlemeleri kavramını ilk kez sınadı; bu sınav boyunca, pek de beklenmedik bir getiri olarak, İran topraklarına nüfuz politikası için elverişli unsurları da sağladı. İran'da, yirmili yılların başlarında, Sovyetler Birliği tarafından ulusal etmenin kullanılması varsayımı, özellikle iki azınlık, yani Ermeniler ve Azeriler bakımından uygun görünüyordu; Transkafkasya cumhuriyetleri, belli dönemlerde, bu iki azınlık üzerinde Sovyet iktidarının özel görevlisi rolünü oynadı. Ancak bu, Bolşevik Rusya'nın dış politikasının sürekli bir verisi olarak değerlendirilemez; nitekim Sovyet-İran Antlaşması'nın imzalanmasıyla, 1921'den itibaren diplomatik seçeneğin ağır basması ve Rusların geçici Gilan Sovyet Cumhuriyeti'ni "terk etmesi" bunun kanıtlarından biridir. Yine de azınlıklar zemini, ele alınan dönem boyunca, Sovyet sızması için özellikle elverişli bir taban olarak kaldı; bu yanın, yerel "mikro diplomasi" oyunu aracılığıyla aydınlatılması önem taşır.

İRAN'DAKİ SOVYET POLİTİKASINDA KİLİT BİR AZINLIK: ERMENİLER

17. yüzyılda Şah Abbas'ın iradi bir eylemiyle yerleştirilmiş eski bir koloni olarak İran'daki Ermeni azınlığı, o zamanlar Orta ve Uzakdoğu'da ticarete dayalı olarak servet ve itibar sahibi olmuş uluslararası tüccarlar olarak *Hocalar* "aristokrasi"si tarafından canlı tutuluyordu. Her ne kadar çoğunluğu itibarıyla ilk çekirdeğinin çevresinde, hâlâ İsfahan'ın güneybatısındaki Nor

[Yeni] Culfa bölgesinde toplulaşmış olsa da, bu azınlık 19. yüzyılda açık bir biçimde gerilemeye başladı. 19. yüzyılın ilk yarısında nüfusu elli bin ila altmış bin dolaylarında olan Nor Culfa topluluğu, yüzyıl boyunca sürekli azaldı, Türkmençay Antlaşması (1828) sonrasında Rus İmparatorluğu'nun ilhak ettiği vilayetlere veya 1896'da beş yüz ve yirmili yıllarda da birkaç bin dolayında Ermeni'nin yaşadığı Tahran'a art arda göç hareketleriyle boşaldı. Aynı dönem boyunca, Ermeni nüfusunun diğer ocağı, İran Azerbaycanı da (Salmas ve Urumiye vilayetleri), kısa süre önce Rus İmparatorluğu tarafından ilhak edilmiş Erivan ve Nahcivan vilayetleri lehine benzer bir boşalma yaşadı. 19. yüzyılda çoğunluğu kırsal kesimde yaşayan İran'daki Ermeni azınlığı, her ne kadar özellikle kentsel ortamda bir zanaatçılar sınıfının doğuşu hissedilir olsa da esas itibarıyla köylülerden oluşuyordu. Yirmili yıllar boyunca, İran'daki Ermeni azınlığı, on binlerce sığınmacının son zamanlarda gelişiyle gerçek bir demografik gelişme yaşadı. O zamanlar yetmiş beş bin kişi olarak değerlendirilen bu azınlık, belli başlı iki noktada toplandı: İran Azerbaycanı (beş bini Tebriz'de olmak üzere yirmi bin Ermeni) ve İsfahan bölgesi (altı bin beş yüzü Nor Culfa'da olmak üzere toplam kırk bin Ermeni). Bunların yanı sıra, örneğin Tahran'da, Gilan'ın ve Mazandaran'ın kuzey bölgelerinde ikincil nüfus yoğunlaşmaları da görülüyordu. İran'daki Ermeni diasporasının sosyal yapısı, Sovyet tarihyazımında, ezilen köylülüğü "feodaller"in egemenliğinin karşısına çıkaran toplumsal mücadeleler bakımından ideal bir alan olarak ele alınır. İran'daki Ermeni topluluğunun çoğunluğunu (% 87), Ortadoğu'daki diasporada bir benzeri görülmeyecek biçimde, köylülüğün oluşturduğu doğrudur. Görünüşe bakılırsa, yirmili yıllar boyunca İran'daki Ermeni köylülük net bir yoksullaşma süreci yaşadı; bu arada Ermeni proletaryasının nüvesi, Güney'deki petrol alanlarında, Abadan'da ortaya çıktı.

Ermeni topluluğu ve Sovyet-İran ilişkileri

Yirmili yılların başlarında İran'daki Ermeni topluluğunu harekete geçiren politik eğilimlerin tarihi, Ermenistan'ın, Gürcistan'ın ve Azerbaycan'ın bağımsızlıklarının ilanı (1918) ile bu cumhuriyetlerin Sovyetleşmesi (1920-1921) arasında Transkafkasya'nın içinden geçtiği karmaşık dönemeçlerden ayrılamaz. Bu bağlamda, Kuzey İran ve özellikle de yüzyıl değişirken gerçek bir devrimci odak olan İran Azerbaycanı, belirgin bir stratejik işlev kazandı. Bağımsız Ermenistan Cumhuriyeti'nin tarihi.[1] ardından Sovyetleşmesinin tarihi, İran Azerbaycanı'nın yirmili yılların ilk yarısında sahne olduğu çekişmelerin nedenlerini geniş ölçüde belirler. 29 Kasım 1920'de, "ilk Sovyetleşme"yle birlikte, Taşnak hükümetinin yönetimindeki bağımsız cumhuriyetin kaderi belirlendi: Ermeni halkı tarafından coşkuyla değil ama rahatlamayla karşılanan 11. Kızıl Ordu'nun Erivan'a girişi, Ermenistan'ın bağımsızlığını "Kemalist çekiç ile Sovyet örsü" (Simon Vrantsian) arasına yerleştiren çözümsüz ikileme bir son vermişe benzer. Ancak, Şubat 1921'de Gürcistan'ın Sovyetleştirilmesiyle uğraşan Kızıl Ordu birliklerinin yer değiştirmesi, Taşnaklarda bağımsız bir Ermenistan'ı koruma konusunda son umutlar için elverişli koşulları yarattı. 18 Şubat 1921 ayaklanması, gerçekten de devrimci bir hükümetin kuruluşuna ulaştı; başında Simon Vratsiyan'ın bulunduğu Vatanın Selameti Komitesi, Bolşevikler tarafından emperyalist İtilaf Devletleri'nin hizmetinde "Taşnakların canice maceracılık"larının kanıtı olarak yorumlandı. Bu dönem kısa sürdü: 2 Nisan 1921'de geri dönen Kızıl Ordu Taşnakları devirdi; onlar da direnişi güneyde, Zangezur bölgesinde örgütledi. Bolşeviklerin hakiki "baş belası" olan Garegin Njdeh, köylü direniş hareketinin başına geçti. Erivan'daki eski Taşnak hükümetinin birkaç üyesi (Ruben Ter

1 Bkz. Anahide Ter Minassian, *La république d'Arménie*, Brüksel, Complexe, 1989.

Minassian) bu bölgeye yerleşti ve Tadev Kongresi (26 Nisan 1921) sırasında geçici bir "Ermeni Dağ Cumhuriyeti"nin temellerini atmaya çalıştı; Bolşevikler 1921 Temmuz ortalarında bu girişimi de başarısızlığa uğrattı. Bu son olayın ardından yeni bir göç dalgası yaşandı: Güneye doğru kaçan (simgesel ve varsayımsal bir rakam olarak) on bin sivil ve Taşnak savaşçı, Aras ırmağını aştı ve İran'a sığındı. Dolayısıyla Kuzey İran, bir Taşnak kale burcu, İran'da bulunan sürgündeki Ermeni hükümetinin, Ermenistan'ın bağımsızlığının ve sürekliliğinin bir simgesini oluşturduğu olası bir yeniden fethin ön karakolu haline geldi. Politik güçlerin Transkafkasya'da bu yeniden dağılımı, kuşkusuz yirmili yılların ilk yarısı boyunca, Ermenistan ve Moskova Bolşeviklerinin ana hedefinin öncelikle İran Azerbaycanı'ndaki Ermeni topluluğu üzerinde sonucu belirleyici bir etkisi olan Taşnak Partisi'ni bertaraf etmek olmasını açıklar. Bununla birlikte, Sovyetleşme kesin bir olgu olarak kabul edilince, Sovyet rejimine karşı daha uzlaşmacı olan "Sol Taşnaklar"ın güç verdiği bir eğilim, 1925'ten itibaren İran Ermenileri arasında birçok taraftar kazandı.

Buna koşut biçimde, Sovyet-İran ilişkileriyle ilgili olarak, 1919 İngiliz-İran Antlaşması'nda somutlaşan İngiliz vesayeti ve işgali, RSFSC'nin, "İran'ın ulusal egemenliğinin yeniden kuruluşu"na yönelik resmî diplomasisini haklı çıkarır. Bu diplomatik açılış nispeten erkendir, zira İ.İ. Kolomitsev, İran'a ilk olarak Haziran 1918'de gönderildi. Ancak, İngiliz yetkililerince tutuklanması ve Bağdat'a zorla sürgün edilmesi, İran'da ilk Sovyet diplomatik misyonunun başarı şansını ciddi biçimde olumsuz etkiledi. İkinci diplomatik misyon da verimli olmadı: İran'a ikinci kez Temmuz 1919'da gönderilen Kolomitsev, İranlı Kazaklar tarafından tutuklandı ve Britanyalılar hesabına çalışan bir Beyaz Rus olan Filipov tarafından öldürüldü. Kolomitsev'in ardılı, Tahran'da Sovyet hükümetinin ilk resmî diplomatik temsilcisi olan F. Rothstein, 1921 Sovyet-

İran Antlaşması'nın yerel görüşmecisidir. Elbette bu antlaşma Sovyetler'in İran politikasının bütününü özetlemez, yalnızca esasını ve resmî yanını oluşturur, zira 1921'de oluşturulan diplomatik düzenek, Ağustos 1941'de başlayacak olan Kuzey İran'daki Sovyet işgaline meşruiyet kazandıracaktır. O dönemde (Tahran'daki Fransız konsolos kuşaklarının vurguladığı gibi, ayrılıkçı ve devrimci gizilgüçlere sahip bir bölge olan) İran Azerbaycanı'nda, görünüşe bakılırsa, yirmili yıllardan itibaren "azınlık ağları" oluşturma politikasının elverişli hale getirdiği gerçek bir nüfuz bölgesi oluştu. Bu açıdan, Ermeni azınlığının durumu özellikle ilginçtir, zira o sıralar yeniden oluşum halinde olan Sovyet imparatorluğunun güneye ilerleyişinin sınır bölgesinde dinamik bir etkileşimin örneğini sunar. O dönemde Sovyetler'in İran'a yönelik politikasının temel konuları ve hedefleri birçok düzeyde yer alıyordu: Sovyet Rusya, bir yandan İngiliz işgalinin devam etmesinin oluşturacağı tehdidi genel olarak ortadan kaldırmaya çalışıyordu; öte yandan, coğrafi kökenlerinin ve politik hedeflerinin çeşitliliği bakımından parçalanmış, sarsıntı geçirmiş bir Ermeni azınlık içinde etkisini oturtmaya çabalıyordu. Nitekim Sovyetler'in İran'daki politikası, yirmili yılların başlarında Sovyet Ermenistanı'nın diplomatik özerkliği görünümünü koruyarak, karmaşık bir azınlık bulutsusu çizer.

Bir azınlık diplomasisi: Özerklikten bütünleşmeye

Ermenistan SSC'nin İran'daki diplomatik misyonunun kısa süren bir varoluşu oldu; 1922 yılında Tahran'daki Sovyet Büyükelçiliği içinde Ermeni İşleri Sekreterliği haline getirilerek kapatıldı. Bununla birlikte, geçici varoluşu, yeni Sovyetleşmiş cumhuriyetlerin biçimsel bağımsızlığını gösterir; 1922-1923 arasında Sovyetler Birliği'nin fiilen oluşumuna kadar bu cumhuriyetlerin her birinin kendi dışişleri bakanlıkları oldu. Nitekim

Ukrayna, Beyaz Rusya, Gürcistan, Ermenistan ve Azerbaycan mütevazı diplomatik misyonlara sahipti ve her ne kadar RSFSC'nin yakından gözetimindeyse de sınırlı ikili ilişkiler yürütüyorlardı. İster Sovyet yetkililerin deneyimsizliğini, ister bilinçli bir hesabını yansıtıyor olsun, bu diplomatik misyonlar, Sovyet tarihyazımının çoğu zaman yok saydığı veya silikleştirdiği, özellikle eğreti ve geçici bir nitelik taşıyordu. Nitekim Sovyet tarihyazımı, Ermenistan SSC ile İran arasında 1920-1922 dönemindeki ilişkilerin, başka şeylerin yanı sıra, Sovyetleştirmenin egemenliğin yitirilmesiyle çakışmadığını kanıtladığını göstermeye çalışmıştır.

Ne var ki Ermenistan SSC'nin İran'daki diplomatik misyonunda, başlangıçta belli bir karışıklık yaşandı. Kısa varoluşu boyunca yapılan yazışmaların büyük bölümü *ad hoc* [özgül] bir diplomatik temsilcinin seçimiyle ilgiliydi. Bu sorun önemsiz değildir, zira bağımsız Ermenistan Cumhuriyeti'nin İran'daki büyükelçisi olan Hovsep Arhutyan, 1921 yılı boyunca resmî muhatap olmayı sürdürdü; böylece bir ikili iktidar durumu oluştu ve RSFSC temsilcisi F. Rothstein da buna son vermekle görevlendirildi. Diplomatik misyon sorumlusu L. Sarkisyan tarafından Erivan'a gönderilen raporlar, içinde bulunulan durumdaki karışıklığı yansıtıyor, zira "Arhutyan görevini yürütmeye devam ediyor ve Britanya misyonuyla gizli ilişkilerini sürdürüyor."[2] Öte yandan Ermenistan SSC misyonu, 1921 sonlarına kadar Erivan'dan bilgi akışındaki aksamadan acı acı şikâyet ediyordu: Ülkedeki karışıklıklar, posta idaresinin kötü işleyişi veya basitçe mektupların yoldan çevrilmesi buna neden oluyor. Durum şu ki, Aralık 1921'e kadar, Erivan Dışişleri Komiserliği'ne (Tebriz veya Bakü üzerinden) gönderilmiş mektupların ve telgrafların tümü cevapsız kaldı; bu sessizlik büyükelçiyi zor duruma düşürdü. "Bu açıdan," diyor büyükelçi, "Taşnaklar bizden daha iyi durumda.

2 AGA, fon. 113, op. 3, d. 14, y. 41.

Ermenistan'dan daha sık mektup alıyorlar ve her türlü provokasyonu düzenlemek için bizim bilgisizliğimizden yararlanıyorlar. Tebriz'de Taşnaklar, başında Simon Vratsiyan'ın bulunduğu bir 'Ermeni hükümeti' kurdular; bu hükümet, Ermeni topluluğu arasında Sovyet Ermenistanı'yla ilgili kışkırtıcı görüşler yayıp duruyor."[3] Bu karmaşık diplomatik durumu, L. Sarkisyan'ın çok sayıdaki ve yinelenen taleplerinin açığa vurduğu süreğen finansal sıkıntı da ağırlaştırıyordu. Şaşırtıcı olmamakla birlikte ilgi çekici bir olgu da, iç savaş sonunda Rusya'daki durum hatırlandığında, 1922'ye kadar F. Rothstein'ın yönettiği Tahran'daki RSFSC büyükelçiliğinin, Moskova'dan gelen bir talimat uyarınca, bütçesiyle diğer kurumları finanse edecek güçte olmamasıydı; nitekim bu kurumlar Narkomindel'e başvurmak zorunda kalıyordu. Sonuçta Sovyet diplomasisinin yapılarındaki geçici "çokyanlılığın" yarattığı çelişkili durum ve maddi olanakların aşikâr yetersizliği, şikâyetleri 1922 yılı boyunca daha da ısrarlı hale gelen Ermenistan SSC'nin İran'daki temsilini güçlendirmeye pek bir katkıda bulunmuyordu. Erivan yetkililerinin sessizliği ve isteksizliği, misyonun tamamen geçici olduğunu doğrular gibidir: Bu durum, Moskova'nın gözünde bağımsızlıklar taktiğinin çoktan zamanını doldurmuş olduğunu kanıtlıyordu. Misyonun finansal durumunun daha da felaket hale gelmesi üzerine L. Sarkisyan, Temmuz 1922'de, özerkliğini korumakla birlikte Ermeni misyonunu Transkafkasya Federasyonu'nun temsiline denk düşecek daha geniş bir diplomatik yapıyla bütünleştirmeyi önerdi. Ama daha o tarihte, Sovyet diplomasisinin yeniden biçimlendirilme halinde bulunduğu açıktır: RSFSC büyükelçiliğine gelen ve Ermenistan SSC temsilcisi üzerinde büyük etki yaratan yeni danışman Boris Şumyatski, bu açıdan anlamlı bir dönemece işaret eder gibidir.

3 AGA, fon. 113, op. 3, d. 14, y. 39.

Bu kısa faaliyet dönemi boyunca bir genel politikanın çizgilerini ayırt etmek kolay değilse de yine de kimi eğilimlerin farkına varılabilir. Diplomatik misyonun uğraşıları arasında sığınmacılar sorunu özellikle önemli bir yer tutar. Kabaca, Bolşeviklerin 1921 sonbaharından itibaren Batılı büyük devletlerin "insani diplomasi" uygulamasına (ARA, Near East Relief, F. Nansen, Vatikan) cevabını oluşturur. Rusya'daki Açlara Yardım Komitesi'yle eşzamanlı olarak, Halk Komiserleri Konseyi'nin bir kararnamesiyle Eylül 1921'de kurulmuş olan HOG (Ermenistan'a Yardım Komitesi), Ermeni topluluklarına, sığınmacıları yerleştirme, yeniden inşa çalışmalarını destekleme ve diaspora ile Sovyet Ermenistanı arasındaki bağları sıkılaştırma çağrısında bulunur. Sovyet Ermenistanı'nın başlıca "dış politika" ve diasporaya dönük politika aracı olarak HOG, 1937'de dağıtılıncaya kadar, önemli bir sığınmacı kitlesini kabul etmiş sınırdaş tek ülke olan İran'da özel olarak faaliyetini sürdürdü. Nitekim HOG'un ilk şubeleri İran'da 1922 Şubat ayında, Tebriz ve Tahran'da örgütlendi; hedefi sığınmacıların yeniden ülkelerine dönüşünü sağlamak üzere Ermenistan'ın yüceltilmiş bir görüntüsünü yaymaktı. Aslında bu çalışmalar, Kuzey İran'da, HOG'un kuruluşundan da önce, temsilci G. Vartanyan'ın yönetiminde ve Taşnakların yürüttüğü direnişin "kahramanları" olan "on bin" Zangezur köylüsüyle ilgili olarak başlamıştı. İran'daki Ermenilerin, çok kan kaybetmiş bir Ermenistan'a doğru yeniden kazanılması kampanyası, L. Sarkisyan'ın ateşli bir faaliyet yürüttüğü Tahran diplomatik misyonunun (ve Tebriz konsolosluğunun) da çalışmalarının konusuydu: Sovyet Ermenistanı'ndaki ekonomik durumla ilgili konferanslar düzenlenmesi, geri dönecek adaylara form dağıtılması, sığınmacıların transferi ve HOG aracılığıyla Taşnaklara karşı-propagandanın eşgüdümlü olarak yürütülmesi. Sovyetler'in Ortadoğu'ya yönelik politikasının ana bile-

şeni olan, "biçim itibarıyla ulusal, öz itibarıyla sosyalist" HOG, İran'da Ermeni topluluğu içine tarafsızlık ve "apolitik" yurtseverlik görüntüsünün arkasından sızmanın etkili araçlarından biri olarak erkenden ortaya çıktı. Sovyet Ermenistanı'yla ticari işbirliği de NEP döneminde, Sovyetler'in İran'a yönelik politikasının bir diğer kanadını oluşturdu.

Bu özerk diplomasi yapıntısı, 1923'ten itibaren, Tahran'daki Sovyet büyükelçiliği bünyesinde bir Ermeni İşleri Sekreterliği kurulmasıyla, yerini bir azınlık yapısına bıraktı. Nitekim,

> Sovyetler, gerçekten de 1921'den itibaren, İran'daki Ermeni Topluluğu üzerinde kendi otoritelerini kurmak için mücadele ettiler. Başından itibaren, gerek Fransa'daki ve Amerika'daki komiteleri, gerekse İran'daki İngiliz görevliler tarafından desteklenen Taşnak Partisi'nin açık ve etkili düşmanlığıyla karşılaştılar. Rusya'daki olayları ve Rusçayı derinlemesine bilen, gazetelere, iyi örgütlenmiş bir istihbarat servisine sahip Ermeniler kimi başarılar sağladı. Ne var ki Sovyet temsilcileri bu muhalefetin gücünü zayıflatmayı başardı. Sovyet ticari örgütleri, kazanç yemini kullanarak, Hınçakları, Kuzey İran'daki tüccarların bir bölümünü ve bürolarında kimi konumlar sundukları bazı Ermenileri, adım adım kendilerine çektiler. Tahran'daki temsilciliklerinde bir Ermeni İşleri Ofisi kurdular; bunun başında, bağımsız Ermenistan Cumhuriyeti tarafından bir yıl boyunca açılmış olan temsilcilikten Sovyetler'in hizmetine geçmiş Arakelyan bulunuyordu. Propaganda için oldukça önemli finansal kaynaklara sahip Sovyetler, bu ilk destekleri kullanarak daha açık bir mücadeleye giriştiler. Bir yandan kimi Ermeni okulları üzerinde denetim sağlamaya, öte yandan ulusal komitelerin yönetimine ve milletvekilliklerine Hınçakları dayatmaya çalışıyorlardı. Çabaları, öncelikle Taşnak komitelerinin iyi örgütlü olmadığı veya kişisel sorunlar nedeniyle bölündüğü kentlere yöneldi. Azerbaycan'da tam bir başarısızlığa uğradılar. Ancak Kuzey İran'da ve Tahran'da kimi sonuçlar elde ettiler: Pehlevi, Kazvin ve Meşhed okullarını denetimleri altına aldılar; Tahran, İsfahan ve Reşt'te hareketli bir

azınlık oluşturdular; nihayet 1928'de Tahran tarafından Hınçak bir milletvekilinin, Mirzayantz'ın seçilmesini sağladılar.[4]

Sovyet arşivleri, İran'daki Fransız ataşesinin aktardığı faaliyetleri ve hedefleri büyük ölçüde doğruluyor. Tahran'daki SSCB Büyükelçiliği Ermeni İşleri Sekreterliği, "Ermeni yaşamı" üzerine düzenli aralıklarla yayınlanan bir bülten çıkarıyordu; bültende politikadan dine kadar, okul sorunları da içinde olmak üzere Ermenilerin topluluk yaşamının tüm alanları ele alınıyordu. Propaganda alanında, gerçekten de Sovyet yetkilileri ve Ermeni İşleri Sekreterliği, Taşnakların Tahran'da, Tebriz'de ve Kazvin'de gerek okullarda, gerekse değişik komitelerin cemaate ilişkin toplantılarında yürüttükleri propagandayı yakından izliyorlardı. Kültürel olanın politik yaşamın bir ikamesi olduğu yerel yaşamın tüm alanlarının (din, eğitim, basın) alabildiğine özenli bir biçimde gözlemlenmesi, elbette Sovyetler'in somut eylemlerinde yansımasını buluyordu.

1923'ten itibaren, SSCB'nin İran'daki büyükelçiliği ve Ermeni İşleri Sekreterliği, İran'daki Ermeni topluluğu içinde yürütülen propagandanın örgütlenmesini daha etkin biçimde denetliyordu. Kullanılan "yasal" araçlar arasında Ermenice basın, tirajların apaçık bir biçimde mütevazı olmasına rağmen, özel bir yer tutuyordu. Özel olarak Ermenice yürütülen Sovyet ajitasyon ve propagandasının yanı sıra, Ermeni İşçi Birliği ya da Ermeni Memurlar Eğitim ve Kültür Bürosu gibi mesleki veya politik kimi dernek girişimleri de vardı. İran'da "topluluk" yönelimli bu tip örgütlenmelerin 1924'ten itibaren ortaya çıkışı, İkinci Dünya Savaşı ertesine kadar kesilmeyecek bir uygulama başlattı. Rıza Şah'ın iktidara gelişi sırasında İran Komünist Partisi'nin karşılaştığı güçlükler, muhtemelen, Ermeni diasporası içinde bir kültürel strateji uygulanmasını açıklar.

4 MAE, Nantes, BEY 577, İran'daki Fransız askeri ataşesi Yüzbaşı R. Bertrand'nın 14 Şubat 1929 tarihli notu.

İran'da azınlıklar ve komünist hareket

İran Komünist Partisi'nin kuruluş sürecinde azınlıkların rolünü anlamak için, yüzyılın başlarındaki politik bağlamı hatırlamak gerekir; o sıralarda Transkafkasya'daki devrimci kabarış, İran'daki meşruti devrim sürecinde (1906-1911) sonucu belirleyici bir etki yaptı. İran'da sosyalist fikirlerin yayılmasını hedefleyen ilk örgüt, Transkafkasya'daki devrimci militanlar tarafından 1904'te kurulmuş küçük bir grup, Himmet idi. Bu örgütün varlığı daha o dönemde İran ile Transkafkasya arasındaki karşılıklı etkileri gösterir. Gerçekten de Himmet, Bakü RSDİP'in bir koludur ve özel olarak Müslüman topluluklar, daha da çok "İranlılar", İran'dan göç etmiş işçiler arasında ajitasyon ve propaganda yürütmek üzere oluşturulmuş bir Azeri sosyal-demokrat gruptur. Himmet her ne kadar Bakü RSDİP'inden biçimsel olarak bağımsız idiyse de, kurucuları Caparidze, Stopani, Nerimanov gibi tanınmış kişilerdi. Öte yandan İran Azerbaycanı'nda, özellikle politik muhalefetin geleneksel olarak daha canlı olduğu Tebriz'de, RSDİP ile Alman sosyal-demokrasisinin çifte etkisi altında başka bir sosyal-demokrat grup oluştu (1908). Şah Muhammed Ali'nin tahttan indirilmesinin ardından, Tebriz'deki bu grup 1909'da İran Sosyal-Demokrat Partisi'ne dönüştü. Güçlü bir Ermeni varlığı görülen kozmopolit bir örgütlenme olan bu grup, dışarıyla, özellikle İstanbul'la ve Tiflis'le birçok ilişkiye sahipti. Aynı dönemde Tebriz'deki sosyal-demokrat grubun belli başlı öncülerinden biri olan Arşavir Çilingiryan, İran devriminin geleceği hakkında Kautsky ile yazışıyordu. Ayrıca Kuzey İran'da yalnızca Ermeni nüfusun bir bölümü arasında değil, ama aynı zamanda, Azeriler arasında da Marksizmin yayılmasında ve popülerleştirilmesinde kesin bir rol oynayan Ermeni Hınçak Partisi'nin etkisine işaret etmek gerekir. Meşrutiyet devrimi döneminde Bakü üzerinden RSDİP ile az çok bağlantılı bu sos-

yal-demokrat grupların gelişimi, *encümen* hareketi ve Gilan'da (Mirza Küçük Han'ın) *Cengeli* hareketi bağlamına oturtulmalıdır. İran'daki devrimci komiteler, esas olarak Tebriz, Enzeli, Erdebil, Reşt ve Meşhed'in yanı sıra Tahran'da bulunuyordu.

İran'daki Marksist hareket, Rusya'daki 1917 devrimci hareketlerden yararlanarak ve özel olarak da Azerbaycan'ın Sovyetleşmesi uğrağında (Nisan-Mayıs 1920) örgütlendi. Haziran 1920'de Enzeli'de toplanan Adalet Kongresi, İran Komünist Partisi'nin doğumu oldu ve Küçük Han'ın yönetimindeki kısa süreli Gilan Sovyet Cumhuriyeti deneyimi, bu bağlama oturtulmalıdır. Görünüşe göre birbiriyle uyumsuz iki kişinin, Sultan Zade (Avetis Mikaelyan) ile Haydar Han'ın (Gaydarhanov) ağırlığını koyduğu Enzeli Kongresi iki ideolojik eğilimi ortaya çıkardı. Ne var ki Eylül 1920'deki ünlü Bakü Kurultayı'ndan ve Haydar Han'ın Gilan'da öldürülmesinden sonra, Komintern'in onay verdiği Sultan Zade, İran Komünist Partisi'nin yöneticisi olarak kendini kabul ettirdi. İran'ın sosyo-ekonomik koşullarına daha uygun hale getirilmiş bir toprak devrimi yanlısı olan Sultan Zade, İran Komünist Partisi'nin İngiliz emperyalizmine karşı sonuna kadar mücadeleyi ve Sovyet tipinde bir rejimin kurulmasını öngören ilk programının esinlendiricisi oldu. Sultan Zade, İran Komünist Partisi'ni yirmili yıllar boyunca Komintern'de temsil etti. Ama aynı zamanda Ortadoğu'da komünist akımların "azınlık ağı"nın da tipik şahsiyetlerinden biri oldu.

Sultan Zade

Avetis Mikaelyan 1890'da, Tebriz'in güneyinde, Urumiye Gölü'nün güneybatısında ve İran Kürdistanı'nın kalbinde bir kent olan Meraga'da, son derece mütevazı bir Ermeni ailesinde doğdu. Gençliği hakkında pek az bilgi olsa da 1903-1906 arasında Meraga'daki küçük bir Ermeni okuluna devam ettiği biliniyor. İran'daki Hınçak Partisi'nin ilk şubesi de 1896'da, bu kentte kuruldu. Rivayete göre, Avetis Mikaelyan, daha sonra Eçmiadzin'de

Cemaran (dinî) okuluna gönderildi. Öğrenimi sırasında, izleyen süreçte kimileri Bolşeviklerin saflarında yer alacak olan Hınçaklardan güçlü bir biçimde etkilendi. Marksizmle bu ilk teması, Avetis Mikaelyan'ın politik yöneliminde kuşkusuz belirleyici oldu; 1912'de 22 yaşındayken, muhtemelen yüksek öğrenim gördüğü St. Petersburg'da RSDİP'e katıldı. Sultan Zade'nin 1917'den itibaren Rus İmparatorluğu'nu sarsan devrimci kasırganın, daha sonra da iç savaşın içinde yer aldığı tahmin ediliyor. "Lenin'in yakını" olarak sunulan Sultan Zade'nin, yeni Sovyet iktidarının ilk kararlarına katıldığı söyleniyor. Rus Bolşevizm okulunda yetişmiş olmasına karşılık 1919'da İran Adalet Partisi üyesi oldu ve aynı zamanda, Komintern'in İran Şubesi'nin propaganda sorumluluğu görevini üstlendi. Bu sıfatla ilk görev yeri aynı yıl Türkistan oldu. 1920 başlarında, İran'da devrimci gelişme doğrultularının henüz umut verici olduğu koşullarda, Mustafa Suphi ve Haydar Han ile birlikte, Orta Asya'da "İran Kızıl Ordusu"nu ve Adalet Partisi'nin yerel komitelerini örgütledi. Nitekim Adalet Partisi'nin ilk konferansı, Haziran 1920'de onun girişimiyle Enzeli'de yapılan kuruluş kongresinden önce, Taşkent'te toplandı. Bunun ardından Sultan Zade, Komintern 2. Kongresi'ne katılmak üzere Moskova'ya döndü. İddiaya göre Lenin, o zaman, kendisinden Doğu'daki sosyal devrimi, bir toprak devrimi perspektifini ve sanayileşmemiş ülkelerdeki bir sosyalist devrimin ortaya çıkardığı sorunları ele alacağı bir inceleme yapmasını istedi. Ağustos 1920'de, Komintern 2. Kongresi'nin sonunda, Sultan Zade Komünist Enternasyonal'de Ortadoğu ülkelerinin temsilcisi seçildi. Eylül 1920'de Bakü Kurultayı'nda da bulunan Sultan Zade, "Stalin ve yakın çalışma arkadaşlarının her zamanki dostu Haydar Han'a verdikleri açık destek" nedeniyle ön planda bir rol oynamadı. C. Şakiri'ye göre, yine de Mihail Pavloviç (Veltman) tarafından Bakü Kurultayı'na sunulan rapor, muhtemelen Sultan Zade ile yakın işbirliği içinde hazırlandı. Doğu Halkları Propaganda ve Eylem Konseyi üyesi seçilen Sultan Zade, iddiaya göre, Bakü Kurultayı'nın kapanışı sırasında toplanan ve Stalin'in de katıldığı İran komünistlerinin konferansında merkez komitesi üyeliğinden uzaklaştırıldı. Gilan

devrimcisi Küçük Han'ın, Kuzey İran'da "goşist sapmalar" olduğu yönünde Lenin'e gönderdiği mektuplar, Sultan Zade ve ona yakın birkaç kişinin partinin yönetici organlarından çıkarılmalarına gerekçe oluşturdu; yeni merkez komitesi Stalin'in himayesinde seçildi. Ne var ki "ilk" merkez komitesi Komintern tarafından tanınmaya devam etti ve Sultan Zade de Komintern'deki görevlerini korudu. İran Komünist Partisi Merkez Komitesi'nde yaşanan bu olay, belki de 16 Temmuz 1938'de ölüm cezası infaz edilen Sultan Zade'nin İranlı komünistler arasında Stalinci temizlik hareketinin ilk kurbanlarından biri olması olgusunu açıklayabilir. Komintern tarihi hakkında yakın dönemlerde yayınlanmış eserlerde bir kenarda bırakılan Sultan Zade, pek bilinmeyen bir kişi olarak kalıyor. Oysa sömürge sorunu, Doğu'da devrim ve emperyalist savaş konularında pek çok araştırması bulunduğu söyleniyor. İran'da bir toprak devrimi perspektifi konusunda iyimser, yeni oluşturulmuş İran Komünist Partisi'ne öncülük rolü oynatmayı arzulayan Sultan Zade, Enzeli Kongresi'nden kısa süre sonra, 1920'de Lenin'le görüştü. Bu teorik çalışmanın, İran'da Sovyet tipinde bir devrimin gerçek şansıyla pek az bir ilgisi olsa da Sultan Zade'nin devrimci iradeciliğini açıkça ortaya koyar. Öte yandan, Orconokidze de aralarında olmak üzere Bakü'deki komünistlerden bir bölümü, yerel köylülüğün aşırı geri kalmışlığını göz önünde bulundurarak, Sultan Zade'nin İran'da bir toprak devrimi perspektifiyle ilgili teorisine kuşkuyla bakıyordu. Sultan Zade'nin umutlarının göreli saflığı, Sovyetler'in İran'la yapılan bir diplomatik antlaşma üzerine Gilan Cumhuriyeti'ne verdikleri destekten vazgeçmelerinin İranlı komünistlerde yarattığı hayal kırıklığının ne denli büyük olduğunu açıklar. Nitekim bizzat G. Çiçerin'in sözleriyle, "İran'da, Ekim Devrimi'nin üçüncü yıldönümü, Sovyet Rusya'ya karşı tutumda kökten bir bozulmayla çakıştı." Haziran–Temmuz 1921'de yapılan Komintern'in 3. Kongresi, İran'da iktidarın emekçiler tarafından fethi, Avrupa kapitalist ülkelerinde devrimin zaferine kadar "geciktirilmelidir" sonucuna vardı.

Görece büyük belge yığınına rağmen İran Komünist Partisi'nin ilk yıllarının tarihi oldukça karanlıktır. Bu durumu,

bir yandan belgelerin parçalılığı, öte yandan erişilebilir belgelerin niteliği açıklar. Dolayısıyla İran'da komünist partinin gerçek ağırlığını, onun rolünü abartma eğilimindeki yöneticilerin yazılarından veya anılarından hareketle değerlendirmek oldukça sıkıntılıdır. Öte yandan İngiliz konsolosluk yazışmaları da tıpkı Komintern arşivlerinde korunmuş bitmek bilmez raporlar gibi, her zaman güvenilir bilgi sağlamaktan uzaktır. Bununla birlikte, açıktır ki İran Komünist Partisi'nin yirmili yıllar boyunca gelişimi, 1925'te Rıza Şah'ın iktidara gelişiyle sekteye uğradı. Bu yıllar içinde, Gilan'da Sovyet girişiminin başarısızlığa uğramasının ardından İran Komünist Partisi'nin politik hedeflerinde bir değişiklik oluştu. Artık "içeriden fetih" gündemdeydi ve komünist parti bu bakışla, faaliyetinin merkezini, doğduğu Kuzey İran'dan ülkenin gerisine ve özellikle Tahran'a doğru kaydırmaya çalıştı. Komintern'in buyruklarını sahiplenen İran KP, silahlı ayaklanmanın artık gündemde olmadığını ileri sürerek eyaletlerde patlak veren isyanlara karşı tutumunu değiştirdi. Böylece İran KP, İngiliz emperyalizmine karşı mücadeleye, parti örgütünün sağlamlaştırılmasına ve özellikle İranlı emekçi kitleleri örgütleyebilecek sendikaların kurulmasına dayalı bir asgari platform benimsedi. Nitekim 1925'e doğru İran KP, Tahran, Tebriz, Meşhed, İsfahan, Enzeli ve Kirmanşah'ta şubeler oluşturmayı ve güney bölgelerinde de belli sayıda gizli hücre kurmayı başardı. Kadın, gençlik ve Ermeni (özellikle Ermeni Şubesi'nin 1921'de oluştuğu Tebriz'de) kollarına sahip İran KP, sosyalist partiyle işbirliği içinde, Federe Sendikalar Merkez Konseyi'nin oluşumuna da ön ayak oldu. Ne var ki o sıralarda partinin üye sayısının aşırı düşüklüğünün de altını çizmek gerekir; nitekim 1927'den itibaren hükümetin İran KP'ye yönelik saldırısı, İran KP'yi ikinci kongresini Urumiye'de gizli olarak toplamak zorunda bıraktı. Öte yandan, hedeflerini "gözden geçirmesi"ne rağmen İran KP esas olarak Kuzey İran'da ve özellikle de bu açıdan en duyarlı

bölge olarak kalan Tebriz'de kök salmış durumdaydı. Nitekim İngiliz diplomatların yirmili yılların ortalarından itibaren işaret ettiği gibi, komünist propaganda yalnızca Ermeni azınlık arasında anlamlı miktarda taraftar buluyordu. Batılı konsolosluk yazışmalarının çoğunda yinelenen bu gözlem, İran KP'nin etnik ve sosyal-mesleki yapısına ilgi göstermeyi özendiriyor.

İran'daki komünist hareketin ilk dönemlerindeki toplumsal ve etnik yapısının incelenmesine eğilen Ervand Abrahamyan[5] İran KP'nin yönetici yapısını çözümlüyor. Kuşaklar itibarıyla, komünist yöneticilerin gençliği aşikâr. 1917'de, İran komünizminin en gözde şahsiyetlerinin yaş ortalaması 24 dolaylarındaydı. Ama bunun kimi istisnaları da vardı: 1917'de Asadallah Gafarzade 41 yaşındayken TUDEH'in dikkat çekici önderlerinden biri olacak 1905 doğumlu Arşavir Hovanesyan ise 12 yaşındaydı. Bununla birlikte, SSCB'deki "eski Bolşevikler" kuşağının yaş ortalamasıyla karşılaştırıldığında, bu yaş ortalamasında istisnai hiçbir şey yoktu. Aralarından birçoğu gibi İranlı genç komünistler de çok uzun bir "yaşam beklentisi" içinde değildi: Nitekim İran'da kalanların birçoğu genç yaşta yaşama gözlerini yumdu; SSCB'ye sığınanlar ise Stalin'in temizliklerinden nasiplerini aldı. Aralarından yalnızca üçü, Cafer Pişevari, Arşavir Hovenesyan ve Cavit, İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra önemli görevlere getirildi; ikisi Azerbaycan Demokrat Partisi'nin başında yer alırken, diğeri TUDEH yöneticisi oldu.

Etnik yapı açısından, İran KP'nin kurucu çekirdeğinin esas itibarıyla "azınlıklar" olduğunu tespit etmek çarpıcıdır. Her ne kadar partinin savunduğu ideoloji, komünizme kazanılacak İranlı kitlelere yönelikse de taraftarları, ezici çoğunluğu itibarıyla, neredeyse hepsi İran Azerbaycanı kökenli Azeriler ve Ermenilerdir. Kurucular kuşağının bu etnik yapısı, kuş-

5 Bkz. Ervand Abrahamian, *Iran between Two Revolutions*, Princeton (N.J.), Princeton University Press, 1982.

kusuz, partinin üye seçimini ve seslendiği kitleyi anlamak bakımından dikkate alınması gereken öğelerden biridir. İran KP ve onun etkisiyle kurulmuş sendikalar, belli başlı takipçilerini, özellikle Azerbaycan'daki (Tebriz), ama bir ölçüde de Tahran'daki Azeri ve Ermeni toplulukları arasında buluyordu. İran başkentinde, ulusal ayrımlar çoğu zaman toplumsal ayrımlarla çakışıyordu. Nitekim belli meslekler –mürettipler, tekstil işçileri, tütün işçileri, inşaat işçileri ve halk hamamları çalışanları– neredeyse bütünüyle Azerbaycan'dan gelmiş göçmenlerin ayrıcalıklı alanıydı. Öte yandan eczacılar, kunduracılar, telgrafçılar ve terziler çoğu zaman Ermenilerden olurdu. İran KP'nin azınlık kökenli bu özgül üye yapısının nedenleri arasında, toplumsal ve coğrafi ayrımlar belirleyici görünüyor. Azınlıklar, daha "eğitimli" sosyal-mesleki katmanlara mensup "kentli"lerden oluşuyordu. Öte yandan komünist partisine üyelik, azınlıkların ulusal olarak kendilerini ifade ediş tarzlarından biri olarak görünüyor; bu, özellikle merkezî iktidarın otoritesini kabul etmeyen Azeriler bakımından çok daha açıktı. Ermenilere gelince; Müslüman ortamda tecrit olmuş bir azınlık olarak, Komünist hareket açısından gerçek bir fidelik oluşturdu. Nihayet toplumsal bileşim bakımından İran KP'nin yönetici çevresi, partinin taraftarlarını işçi sınıfı ve kır emekçileri arasında yaygınlaştırma yönündeki kesintisiz çabalarına rağmen, esas olarak aydınlardı. Partinin köylü dünyasında herhangi bir gedik açmayı başaramaması dikkat çekicidir: 1926'da Kirman'daki İngiliz konsolosu, kent emekçileri arasında birkaç başarıya karşılık, komünist partinin kırsal yığınlar arasında tam bir başarısızlığa uğradığına, zira köylülerin yerel feodalleri "doğal üstleri" olarak gördüklerine işaret ediyor. Bir diğer çarpıcı olgu da şu: En etkili kişiler, İran'daki azınlık kökenliydi ve Rusya'da eğitim görmüştü. Haydar Han'ın öldürülmesinden sonra birinci sekreter olan Kerim Nibkin, Moskova'da eğitim

görmüş bir gazeteciydi. 1893'te Tebriz'de bir küçük tüccar ailesinde doğmuş olan Nibkin, Kafkasya'da yetişti ve iş hayatını öğrenmek üzere Moskova'ya gönderildi. Rus Devrimi sırasında Bolşevik Parti'ye katıldı, ardından Gilan'da mücadele etmek üzere İran'a döndü; sonrasında da Tahran'da partinin örgütlenmesini yönetti. Birinci sekreter olarak Nibkin'den sonra göreve gelen Hüseyin Şarki, 1903'te Orta Asya'da doğdu; Tebriz doğumlu babası, Orta Asya'da ailesini terzilik yaparak geçindiriyordu. Ortadoğu'da çalışmakla görevli kadroları yetiştiren üniversite olarak KUTV'a gitmeden önce, yerel Rus ve İran ilk ve orta öğrenim kurumlarına devam etti. Nihayet Arşavir Hovanesyan, o dönemde partinin gençlik örgütünün başındaydı. İran Azerbaycanı'na yerleşmiş bir Ermeni köylü ailesinden gelen Hovanesyan, Reşt'te yakın akrabaları tarafından yetiştirildi. Ancak mali sorunların zoruyla Reşt'teki Ermeni misyoner okulundan ayrıldı ve önce eczacı kalfası olarak çalıştı. Gilan'da Cengeli hareketine katıldıktan sonra, Sovyetler Birliği'ne giderek KUTV'a girdi. Arşavir Hovanesyan, İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra TUDEH Partisi'nin en etkili yöneticilerinden biri haline geldi. 1928-1942 arasında, politik faaliyeti uzun cezaevi yıllarıyla kesintiye uğradı; hapiste olması nedeniyle Stalin'in temizlik harekâtı sırasında SSCB'de değildi ve şaşırtıcı bir sonuçla, bu da kuşkusuz onun hayatını kurtardı.

Üyelerinin sayısı bu azınlıklar içinde marjinal kalsa da yirmili yılların başlarında İran KP'nin yapısı yine de güçlü bir azınlıklar damgası taşıyordu. Ortadoğu'daki komünist partilerinin çoğunda ortak olan bu yapısal özellik, İkinci Dünya Savaşı'ndan itibaren Sovyetler'in İran politikasını yürütenlerin tutumunu belirleyen verilerden biridir.

MÜSLÜMAN DEVRİMCİLER VE SINIR ÖTESİ ETNİLER

> Sovyetler Birliği İran'a, ne Batı Avrupa'da ne de Amerika'da tahammül edilemeyecek bir derecede müdahalede bulundu. Rus ajanları her yerdeydi; ayrıca Ruslar bir dizi inanılmaz politik hareketi, halk ayaklanmasını, hanedan karışıklıklarını ve aşiret hareketliliğini finanse ediyordu. Rıza Şah'ın imparatorluk tacını ele geçirdiği uğrakta meydana gelen isyanların büyük bölümü, elbette, doğal ve meşru temellere sahipti; ancak bunlardan birkaçı –özellikle Kuzey'deki, Gilan'daki ve Mazenderan'daki ve Kuzeydoğu'da Türkistan'a doğru bölgelerdeki isyanlar– bakımından Rus etkisi öylesine aşikârdır ki bunu görmezden gelmek aptallık olur.[6]

19. yüzyılın sonundan ve Cengelilerin anti-emperyalist, anti-monarşist ve anti-feodal ayaklanma döneminden (1915-1921) itibaren Kuzey İran, Azerbaycan, Gilan ve ayrıca, Sovyet Orta Asyası'na sınırdaş Horasan bölgesi, merkezî iktidarın meşruiyetini çeşitli toplumsal ve ulusal nedenlerle tartışma gündemine getiren bir isyan salgını bölgesi oluşturdu. Sovyet varlığı, etnik bakımdan işte böylesine karmaşık bir bütün içinde kendini kabul ettirmeye çalıştı. Hedefi Türkistan ile İran arasında diplomatik ve ticari ilişkiler kurmak olan E. Babuşkin'in İran'daki erken tarihli görevinin de tanıklık ettiği üzere, bu durum Horasan'da kolayca görülüyordu. Eylül 1918'de karar verilen bu görevin sonucunda Meşhed'de bir konsolosluk kuruldu.

Sovyetler Birliği'nin güneye yönelik özlemlerinin gerçekleşmesi, yirmili yılların başlarında pek olası değildi. Yine de devrimci ülküyle yoğrulmuş bir avuç Kominterncinin gözünde Kuzey İran, Güney'in petrol bölgelerine (Abadan bölgesi) ve Afganistan'a doğru yolu açabilecek stratejik bir konuma sahipti. Yirmili yıllar boyunca Basra Körfezi'ndeki Buşehr, İngiliz yet-

6 Vincent Sheean, *The New Persia*, Londra, New York, The Centurie C°, 1927, s. 212-213.

kililerinin, Bolşeviklerin bölgeye sızmalarına ilişkin bilgileri Hindistan Ofisi'ne özenli bir biçimde aktardıkları seçkin bir gözlem noktası oluşturuyordu. Meşhed'de (Horasan) görevde bulunan İngiliz konsolosları, benzer bir olguya işaret ederek gerçek bir karşı-propaganda uygulamanın zorunlu olduğunu vurguluyorlar.

> İran'da yerel gazeteler yayınlamak: Meşhed'de şu anda böyle bir şey yok ve küçük küçük meblağlarla, İngiliz yanlısı organlar finanse etmemiz gerekiyor. Konsolosluk, Hindistan'da yayınlanmış İngiliz yanlısı gazetelerden özetler dağıtabilir, zira burada ciddi biçimde bir panzehire ihtiyacımız var. Nihayet kendimizi yerel mollalara yaslamamız gerekiyor, zira aralarından birçoğu daha şimdiden bize karşı çok dostça bir tutum içinde ve bunun bize maliyeti zaman zaman vereceğimiz birkaç hediyeden ibaret olur.[7]

1921-1922'de Bakü Devrimci Komitesi'nin bir kolu işte tam da Meşhed'de, Sovyet Orta Asyası'na, Türkistan'a ve Afganistan'a yakın İran'ın kuzeydoğu sınırlarında ortaya çıktı. Ocak 1922'de ilk kez görülen bu devrimci komite, Hindistan'daki ve Transkafkasya'daki devrimci örgütleri ilişkiye geçirerek, İran'da imparatorluk rejimine ve Hindistan'da İngiliz yetkililere karşı mücadele yürütme iddiasındaydı. Böylece Meşhed'deki devrimci komite, diğerlerinin yanı sıra Kürt ve Türk azınlıkları da barındıran Horasan'ın bu bölgesinde, yirmili yılların başlarında "devrimci diplomasi"nin azınlıklara dönük yanları konusunda bir başka örnek oluşturur. Bu komite, 1919-1920'de gerçek bir devrimci kavşak ve MUSKOM'un ana aktarma kayışı olan Bakü'yle sıkı bir ilişki içinde biçimlenecekti.

7 PRO, FO 371-E 362-6-34/7802.

Bolşevikler ve Ortadoğu ülkeleri: MUSKOM'un rolü

Ünlü Tatar Sultan Galiyev'in himayesinde kurulan ilk özerk Müslüman komünist örgüt olan MUSKOM (Rusya ve Sibirya Müslüman İşleri Merkez Komiserliği) Sovnarkom'un (hükümetin) bir kararnamesiyle Ocak 1918'de kuruldu. Rusya Müslümanlarının "Bolşevikleştirilmesi"yle görevli baş kurum olan MUSKOM'un başında Molla Nur Vahidov vardı ve kendisi o zamanlar, Haziran 1918'den itibaren komünist parti delegesi olarak MUSKOM'a katılmış olan Sultan Galiyev'in baskın kişiliğinin etkisi altındaydı. Sovyetler'in milliyetler politikasının bir aracı olarak MUSKOM, Rusya'daki Müslümanları kapsama hedefini güdüyordu ve çalışma, tarım, eğitim ya da uluslararası propaganda gibi değişik bölümlere sahipti. Komiserlik, Müslüman nüfusu görece kalabalık olan bölgelere denk düşen çok sayıda şubeye bölünmüştü: Başkurdistan, Kafkasya, Türkistan ve Kırgızistan. Özellikle "iç" Müslümanlara yönelik propagandanın hazırlanmasında etkin olan MUSKOM, bilindiği gibi, birkaç yıl sonra ulusal komünizmin başlıca teorisyeni de içinde olmak üzere yöneticilerinin birçoğunun ölüm fermanını imzalayan pantürkçü bir perspektifle, "dış" Müslümanlara ulaşma arzusu da taşıyordu. Gerçekten de Sultan Galiyev'in kişisel itkisiyle komiserlik, daha 1918 ilkbaharından itibaren, komünizmin Ortadoğu'daki Müslüman ülkelerde yayılmasını savundu. Vahidov'un girişimiyle bir Dış Propaganda Şubesi oluşturuldu ve başına, gelecekteki Türk KP'nin kurucusu olacak Mustafa Suphi getirildi. Türkçe, Arapça ve Farsça propaganda malzemesinin ve değişik gazetelerin yayınlanmasıyla görevlendirilen Dış Propaganda Şubesi, aynı zamanda Türkiye'de, Hindistan'da ve İran'da devrimci gruplar örgütleyebilecek birtakım Müslüman ajitatörler de yetiştirme durumundaydı. Her ne kadar ana çaba Türkiye'ye yönelik olduysa da MUSKOM'un Türkistan'daki ve Orta Asya'daki hedefleri, İran'a da yöneliyor-

du, zira Bakü, Türk ve İranlı komünistlerin buluşma merkezi haline gelmişti.

> Bizler, çoğunluğu Müslüman olan Doğu halklarından gelen Müslüman komünistler, onların dilini konuşan bizler, bu ülkelerde en etkin rolü bizim oynamamız gerektiğini ilan ediyoruz. Bu amaçla, Müslüman Merkez Komiserliği, bu halkların ana dillerinde broşürler yayınlamak, kadrolar, propagandacılar ve ajitatörler yetiştirmek için bir Uluslararası Propaganda Şubesi örgütledi. Tüm ezilen halkları tek bir dünya emekçiler ailesi içinde birleştirmek üzere, bu bölgelerdeki tüm Müslüman komünistleri, en etkin biçimde katılmaya çağırıyoruz.[8]

Daha Şubat 1919'da örgütlenmiş olan İran Şubesi'nin hedefi, İran'da devrimci bir hareketlilik yaratmaktı. Bolşevik ajitasyonda ve propagandada oturmuş bir gelenek çerçevesinde bu şubenin birçok kolu vardı: Kitlelerin eğitimi için Eğitim ve Tiyatro kolu ve devrimci fikirleri yaymak ve ilk hücreleri kurmak için Ajitasyon ve Üye Kazanma kolları. Daha 1918-1919 yıllarından itibaren, üye kazanmakla görevli ajanlar İran'ın kuzey bölgelerine sızmayı başardı. Bakü'de ve Hazar Denizi'nin kıyı eyaletlerinde, Sultan Zade'nin ve Tanrıverdiyev'in yönetiminde bulunan ve geleceğin İran KP'nin nüvesi olan Adalet, "Müslüman Kızıl Ordusu" içinde "İran Kızıl Ordusu"nu oluşturmak üzere tüm köktenci Müslümanları bir araya getirme iddiasındaydı. İran'da durum bir devrimci taarruz için olgun muydu? Bu sorun, MUSKOM içinde hem fikir çatışmasına hem de kişisel çekişmeye yol açtı ve Türkiye'ye yönelik bir taarruz taraftarı Tatar kökenli Müslümanlar ile İran'daki durumun aciliyetini vurgulayan Azeri veya İran kökenli Müslümanlar arasında bir sürtüşmeyi beraberinde getirdi. Ne var ki komiserlik içinde meydana gelen bu taktiğe ilişkin görüş ayrılığı, Troçki gibi, Sovyet tipi bir devrimin İran'da olası ve arzu

8 Aktaran Stephen Blank, "Soviet Politics and the Iranian Revolution of 1919-1921", *Cahiers du monde russe et soviétique*, 31 (2), Nisan-Haziran 1980.

edilir olmadığını düşünen Bolşevik önderlerin kuşkuculuğunu unutturmamalıdır. Nitekim Bolşevik yöneticilerin bu çözümlemeleri, 1921'de Sovyet-İran Antlaşması'nın imzalanmasına varacak daha gerçekçi bir diplomatik tercihle, Gilan Cumhuriyeti'ni terk etmelerini de açıklar. Yine de Sovyet diplomasisinin tercih ettiği önceliklere rağmen, İran'ın kuzey sınırlarında, yirmili yılların başlarında, Müslüman ulusal komünizmin yankıları hâlâ çınlıyordu.

Meşhed Devrimci Komitesi

Meşhed Devrimci Komitesi'nin faaliyetiyle ilgili var olan belgeler, konsolosların kimi zaman maceracılığa bulaşmış birtakım hikâyeler de içeren raporları, gerçekten oluşmuş bir hareketi ortaya koymaktan çok, komitenin uluslararası ilişkileri üzerinde duruyor. Kararlı müritlerin karanlık faaliyetlerini yürüten bu devrimciler, İngiliz gözlemcilerin korku salmaya çalıştıkları gibi, gerçekten de Hindistan'a kadar devrimin bayrağını yükseltebilir miydi? Horasan'da kullandıkları araçların aşikâr yetersizliğine karşın, yine de Meşhed Devrimci Komitesi, sınır aşırı dinamikler bakımından belli bir ilgiyi hak ediyor; zira Meşhed, Bakü ile Bombay [bugün Mumbai] arasında bir bağlantı noktası rolü oynamış görünüyor. Meşhed Sovyet Konsolosu Kerim Hakimov ve onun çevirmeninin himayesinde oluşmuş olan Meşhed Komitesi, N. Nerimanov'un, 1922'den itibaren, aralarında S. Mirkulov'un da bulunduğu birçok görevliyi tayin ettiği Bakü'yle ilişki içindeydi. Nerimanov, Sovyetler'in Müslüman nüfusa yönelik politikasının oluşturulmasına katıldı: Milliyetler komiser yardımcısı olmadan önce 1919'da Dışişleri Komiserliği Yakındoğu Şubesi'ni yönetti. Devrimi Müslüman Doğu'nun bütününe ihraç etme gereğine inanan Nerimanov, daha 1919'da, Azerbaycan'ın Sovyetleştirilmesinin Yakındoğu ülkelerine, özellikle de İran'a doğru bir ileri karakol

yaratmaya olanak vereceğini ileri sürdü. Azerbaycan KP Birinci Sekreteri ve Sovnarkom Başkanı Nerimanov, 1925'te, resmî açıklamaya göre doğal nedenlerle yaşama gözlerini yumdu; ancak ölümünden sonra, Stalin dönemi temizlik hareketleri sırasında, tüm Müslüman komünistler gibi "milliyetçi sapma" savunucusu olarak teşhir edildi. 1922'de Nerimanov'un buralara görevliler göndermesi, genel olarak Meşhed, Tebriz, Tahran ve Gilan bölgesinin, "Bolşevik propagandacılar"ın sızdığı alanlar olduğunu doğruladı.

Meşhed Devrimci Komitesi Hindistan'da ve İran'da yürütülen anti-emperyalist propagandada belli bir rol oynamakla birlikte, komitenin faaliyetlerinin asıl ilginç yanı, ideolojisindeki basitlikten çok gerçekten "tarikatvari" çalışma biçiminde yatar. Meşhed Komitesi'nin toplantıları geceleri, çoğu zaman yöneticilerinden birinin, Ağa Hüseyin Rahimzade'nin evinde, kentin vergi sorumlusu, terzi, eczacı veya hatta "şapkacısı" gibi davaya bağlı yerel seçkinlerin katılımıyla yapılırdı. Toplantıların Kuran'a el basılarak başlaması seyrek görülen bir durum değildi:

> Komitenin sırlarını ifşa etmeyeceğim. Bu komitenin toplantılarında duyduğum her şeyi kutsal bir sır olarak saklayacak ve kimseye ifşa etmeyeceğim. Komite benden kardeşlerimi öldürmemi isterse, onun emirlerini yerine getirmek için elimden geleni yapacağım. Zalim ve zorba görevlilerin eline düşersem, yoldaşlarımı ele vermeyeceğim. Komitenin tespit ettiği programı itirazsız yerine getireceğim. Yüce Allah'ın huzurunda, yukarıdaki talimatlara aykırı hiçbir şey yapmayacağıma Kuran üzerine yemin ederim. Eğer buna aykırı bir şey yaparsam Yüce Allahım canımı bir hain gibi alsın.[9]

Ardından komite üyeleri, kendi kozalarının (dallarının veya alt şubelerinin) üyelerini tanıtırdı; bu da üye alımında son derece kişisel, âdeta tarikata kabul gibi bir tarzı gösterir. Kent merkezin-

9 PRO, FO 371-3229-6-34/7804.

den hareketle komite, kırsal kesimlere kadar, halen bilinmeyen koşullara bağlı olarak kendi kozalarını örerdi.

> Kozayı oluşturanların adı çok sayıda kişi tarafından bilinir olduğunda, bunlar Meşhed'teki merkez komitesine gönderilirdi. Bunun mümkün olduğu yerlerde, merkez komitesi, yetki verdiği görevlinin çalışmasında yardım talebinde bulunabileceği kırda oturanların adlarını belirtirdi. Örneğin Hasan Cabarov ve Resul Ardabi, (İran ile Sovyetler Birliği sınırındaki) Serahs'ta, oraya gönderilen görevliye verilen iki kişinin adlarıydı. Görevliye, Rus Serahs'taki özel şube şefine yazılmış bir tavsiye mektubu gönderildi. Bu mektup bu büro tarafından yakalandı, kopyası alındı ve geri gönderildi. Mektup Meşhed Komitesi'nin mührünü taşıyordu.[10]

Sufiliğin damgasını taşıyan Horasan bölgesinde, mistik tarikatların, kimi gizli örgütlenme biçimlerinin yapılarına veya en azından çalışma tarzlarına örnek olduğu düşünülebilir. Meşhed Komitesi böylesi bir benzetmeye olanak veriyor, zira sufi tarikatlar, ileri derecede yapılanmış ve sıradüzenci, birbirlerine çelik disiplinle bağlı gizli örgütlerdir; müritler şeyhlerine mutlak itaat eder. Her ne kadar "tarikatlar ne kendilerine özgü bir politik ideolojiye ne de herhangi bir politik programa sahipse de [...] alabildiğine etkili bir örgütsel yapıya sahiptirler; bu yapı etrafında dinî karakter taşıyan her türlü politik hizip toplaşabilir, zira tarikatlar birtakım sıradüzenlere, kesin bir disipline ve müritlerinde bir adanmışlık ve fedakârlık ruhuna sahiptir."[11] Bu benzeşim, propagandasına yaygın olarak "politik haydutluk" uygulamasını da ekleyen Meşhed Devrimci Komitesi'nin "terörist" niteliğiyle daha da güçlü hale geldi. Nitekim birtakım özel görevliler, birçok politik suikast yapmakla görevlendirildi.

10 PRO, FO 371-E 3954-6-34/7804

11 Alexandre Benningsen, Chantal Lemercier-Quelquejay, *Le Soufi et le commissaire. Les confréries musulmanes en URSS*, Paris, Seuil, 1986, s. 138.

> Üç katil, Cafer Razaev, Kurban ve Meşhedli İsmail, Meşhed'e Bakü'den geldiler. Şah'ı ve Savaş Bakanı Rıza Han'ı öldürmek üzere Tahran'a gönderildiler. Şah'ın yakında Avrupa'ya gideceğini öğrendiklerinden, aceleyle posta kamyonuyla Meşhed'ten ayrıldılar.[12]

Elbette suikast yapılamadı ve daha sonraki bir raporda şöyle deniyor:

> Tahran'a gönderilen üç katil polise ihbar edildi. Meşhed Komitesi'nin bundan haberi oldu ve üyelerinden birini, Gulam Rıza'yı, üç özel görevliyi karşı karşıya oldukları tehlikeden haberdar etmek üzere özel posta kamyonuyla gönderdi.[13]

Meşhed Komitesi'nin bomba ve tabancalarla donanmış başka özel görevlileri bölgeyi karıştırmaya devam etti, ancak politik hedefleri pek açık değildi.

Meşhed Devrimci Komitesi'nin işleyişi konusunda sezilebilenler, Ortadoğu'nun çağcıl politik gelişmesinde ana rolü oynamış birtakım gizli derneklere de yakın bulunabilir. Böylesi bir benzetme, İran, özellikle Tebriz'de, "kapalı" nitelikteki çok değişik türde tarikat ve politik örgüte sahne olduğu için daha da yerindedir; nitekim Tebriz'de, 1906-1909 anayasa devrimi sırasında, özgül bir politik örgütlenme biçimi, *encümen* ortaya çıktı. Kimi İranlı tarihçiler tarafından Rusya'daki Sovyetler'e benzetilen encümen, 1905 Rus Devrimi'nin etkisiyle kurulmuş "şura"lara verilen addı. Bu karşılaştırma, yüzyılın dönemecinde Rusça yayınların çevirmenleri ve propagandacılar *Sovyet* kelimesi için encümen terimini kullanmaya başladıklarında ortaya çıktı; bu çevirinin iki örgütlenme biçimi arasındaki benzerliği vurgulama gibi bir üstünlüğü olmakla birlikte, aslında *Sovyet*in gizli bir yanı yoktu. Politik veya dinî-politik nitelikli bu dernek-

12 PRO, FO 371-E 3954-6-34/7804.

13 PRO, FO 371/7805/y. 59-78.

leşme tipi, daha o zaman İran'da, özellikle 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren, yani reformist aydınların, devlet memurlarının ve tüccar sınıfı üyelerinin politik ve kültürel fikirlerini yaymak üzere birtakım gizli dernekler kurdukları o dönemden bu yana uzun bir geleneğe sahipti. Avrupa'daki farmasonluk modeline dayalı olan bu örgütlerden en bilineni, Culfa doğumlu, Ermeni asıllı olmakla birlikte Müslüman olmuş, Şah'ın hizmetindeki Mirza Malkum Han tarafından kuruldu. Ancak Kuzey İran'da, özellikle devrim ve 1906 Azerbaycan politik olayları sırasında başat rol oynadıkları Tebriz'de, encümenler daha devrimci bir yönelime sahipti. Öyle görünüyor ki ilk kurulan encümen, 1906'da, göçmen Azeriler tarafından oluşturulan ve petrol alanlarında istihdam edilen işçi çevreleri arasında çok etkin olan Bakü Sosyal-Demokrat Partisi'yle sıkı ilişkilere sahipti. 1906-1909 arasında, değişik mesleklerin, loncaların, bölgelerin, mahallelerin veya ulusal azınlıkların çıkarlarını temsil eden yüzü aşkın yeni encümen kurulmuş gibi görünüyor. Bu dönem boyunca en köktencileri, Encümen-i Tebriz, Tebriz Devrimci Komitesi, Tebriz ve Tahran olmak üzere iki eylem alanına sahipti ve kendilerine silah, ideolojik sloganlar ve manevi destek sağlayan Rus İmparatorluğu'ndaki, özellikle Kafkasya'daki devrimcilerle doğrudan ilişki içindeydi. Nitekim Meşhed Devrimci Komitesi'nin 1922'deki yapısında, encümenler ile Kafkas devrimcileri arasında 1906-1909 Devrimi sırasında kurulmuş daha eski bağların yeniden su yüzüne çıktığı görülebilir. Bu varsayım, olayların, yirmili yılların başlarında, Müslüman ulusal komünizm bağlamında yer aldığı düşünüldüğünde daha da ilginçtir.

Ne var ki 1922'de İngiliz raporlarında Meşhed Devrimci Komitesi'ne atfedilen önem ne olursa olsun, devrimci misyonerliğin önündeki engeller özellikle kırsal kesimde öylesine çoktu ki, komite tatminkâr sonuçlar elde edebilmiş görünmüyor. Horasan'daki "emekçi kitleleri" kazanmayı hiçbir zaman

başaramayan propagandasının basitliğini vurgulamak gerektiği açıktır. Komite tarafından sahaya gönderilen görevlilerin maceraları, yeni fikirleri kabul ettirmenin özgül birtakım kanıtların kullanılmasını gerektirdiğini gösteriyor:

> Serahs'a gönderilen bir militanın görevi, köylüler ile toprak sahipleri arasındaki hoşnutsuzluğu körüklemek ve köylülere, toprak sahiplerinin elinde kurbanı oldukları haksız muameleyi kavratmaktı. Kendisine verilen talimata göre, köylülere toprağın Allah'a ait olduğunu ve toprak sahiplerinin, onları toprak üzerindeki haklarından yoksun bırakarak bu hakkı kendi çıkarlarına kullanmak üzere gasp ettiklerini açıklayacaktı. Yeni öğretiye göre, herkes eşit işe eşit ücret almalı ve böylece yoksul ile zengin farkı ortadan kaldırılmalıdır.[14]

Ne yazık ki raporda Horasan köylülerinin bu gerekçelendirmeyi nasıl karşıladığı belirtilmiyor. Kent ortamında da ajitasyon ve propaganda için kullanılan araçlar, aynı biçimde kestirmeciydi:

> Komite, Tahran'dan gönderilen İran komünist gazetesi *Hakikat*'i paketler halinde alıyordu. Gazete, A.H. Rahimzade tarafından ücretsiz olarak dağıtılıyordu. Gazetedeki vurgu alabildiğine İngiliz karşıtıydı. Gazetede Parvez takma adını kullanan yazarlardan biri, Bakü'deki merkez komite üyesiydi ve gerçek adı Mir Samet Cevatzade'ydi. Komite, Bolşevik bayrağıyla bir gösteri yapmak istiyordu ve iddiaya göre, Rus başkonsolos, Rahimzade'ye bir bayrak sağlamıştı.[15]

Bu örnekler gösteriyor ki Britanya arşivlerindeki yazışma örneklerinden hissedildiği kadarıyla, Bakü Komitesi'nin uyguladığı baskıya rağmen, Meşhed Komitesi pek az olumlu sonuç elde etti. Bunu 1922 kış aylarında bir Rus "özel görevli"nin bölgeye gelişi de doğruluyor:

14 PRO, FO 371-E 3954-6-34/7804.

15 PRO, FO 371-E 3954-6-34/7804.

> Bakü'den, Lenin'in ve Savaş bakanının (*sic*) talimatlarıyla donanmış bir de Rus, Mirkur Yanoviç geldi. Geleneksel devrimci bir söylev verdi. Sözlerine son verirken, Rusların, yalnızca İranlı devrimciler kendisinin yetkili temsilci tayin edildiği Rus Komitesi'nin yönetimi altında çalışmayı kabul ederse, savaş malzemesi göndermeye hazır olduklarını vurguladı. Yetki belgelerini bir sonraki toplantıda sunacağını söyledi. Bu mektuplar okundu: Rus Savaş bakanı (*sic*), Horasan'daki devrimci çalışmanın ilerlemediğini düşünüyor ve bu nedenle, görevliler tayin etmek ve sırları ifşa ederek harekete ihanet edenleri ölümle cezalandırmak üzere Mirkur Yanoviç'i gönderiyor.[16]

Kuşkusuz Ruslar bu işe önem veriyordu, ancak Horasan devriminin geleceği Bakü Komitesi'ni daha fazla ilgilendiriyordu. Buna Meşhed Komitesi'nin bir sorumlusuna gönderilmiş şu paylama mektubu tanıklık ediyor:

> Bana göndermiş olduğunuz raporlara göre, Horasan'da devrimci projelerinizi gerçekleştirememişsiniz gibi görünüyor. Doğu'daki öteki görevlilerin tümü, raporlarında, kendi düzenlemelerini gerçekleştirdiklerini haber veriyor. Bir tek sizinkiler bekleniyor, ama pratik olarak hiçbir şey yapmamışsınız. Planlarınızı yetkinleştirmeye çalışmanız ve Azerbaycan Komitesi'ni tatmin etmeniz gerekiyor. Önceki başarılı hizmetlerinizin sayısını artırmayı denemelisiniz. Mazenderan'dan gelen mektuplar, oraya gönderilen görevlinin sizin yanınızda olduğu ve oraya gitmediği bilgisini içeriyor. Kendisini hemen oraya gönderin. Gerek geçen ayki raporunuz, gerekse harcamalarınızın ve bütçenizin ayrıntılı dökümü vakit geçirmeksizin büroya ulaştırılmalıdır.[17]

Bu talimatlar üzerine bir yetkili gerçekten de Bakü'ye giderek harcamaların ayrıntılarını, komitelerin üyelerinin, görevlilerin ve koza üyelerinin adlarını götürdü.

---

16 *A.k.*

17 FO 371/7805, aktaran Cosroe Chaqueri, *The Communist Movement in Iran*, Florence Mazdak, s. 157-158.

Buradan ne sonuç çıkarmak gerekir? Yukarıda ele aldığımız Ermeni azınlık gibi, Horasan'daki "Türk" azınlıklar bakımından da Sovyet Azerbaycanı yönetici çevreleriyle ilişki içinde kurulmuş birtakım özgül komünist grupların oluştuğu görülüyor. İngiliz arşivlerinin sınırlı bir görüntüsünü verdiği bu politik grupçuklar, yirmili yılların başlarında Kuzey İran'da yüksek sayıdaydı. İlk İran KP'nin, Adalet'in temelinde de işte bu karmaşık etnik mozaiğin oluşturduğu bulutsu yer alıyor. Şuna da işaret etmek gerekir ki, Horasan'daki bu devrimci çabaların başarısızlığa uğramasından sonra Moskova, diplomatik personelini Horasan bölgesinin "etnik" ve dinî özelliklerine uyarlamaya çalışmayı sürdürdü. Nitekim 1924'te, Tatar kökenli Kerim Hakimov, Meşhed'e konsolos tayin edildi. Nihayet tıpkı Ermeni olayında olduğu gibi, yirmili yılların başlarında Azerbaycan SSC de İran'da bir diplomatik temsilciliğe sahip oldu. Ocak 1922'de Azerbaycan SSC'nin Tahran büyükelçiliğine atanan Muhammet Ağa Şahtaktinski, ilginç bir profile sahipti. Ateşli bir Kemalizm yanlısı olarak tanınıyordu ve Türkiye'ye Kars ve Ardahan vilayetlerini veren antlaşmanın yapılması sırasında önemli bir rol oynadığı söyleniyordu.

Türkmenlerin durumu: Sınır ötesi bir azınlık

Transkafkasya'nın Sovyetleşmesi'nin İran Azerbaycanı üzerinde inkâr edilemez bir etkisi olması gibi, Orta Asya'nın Sovyetleşmesi de İran'ın Kuzeydoğu sınırları üzerinde kendine özgü sonuçlar yarattı. En azından bölgede yirmili yıllar boyunca görülen ardı arkası kesilmeyen karışıklıklar, İran'daki Batılı diplomatlar tarafından böyle yorumlandı. Türkmenistan SSC'nin kuruluşu, Türkmen milliyetçiliğinin nüve halinde oluşumu üzerinde, yalnızca SSCB'de değil, ama sınır ötesinde de belirleyici bir etki yarattı.

> Yeni fikir şuydu: Birliğin sınırlarında örnek olacak birtakım cumhuriyetler kurulacak; bunlar bir yandan sınırdaş halklar bakımından birer çekim merkezi, ayrıca, Sovyet eylemini olabilecek en uzak bölgeye ulaştırmaya yönelik birer propaganda merkezi olacaktır. Bu iki hedefe ulaşmak için sınır topraklarının düzenlenmesinde, hem etnik koşulları hem de bir bakıma stratejik koşulları hesaba katmak gerekir. Rus Orta Asyası'nın yeniden oluşumu, bu iki ilkeden oldukça ustalıkla esinlendi. Ulusal yeniden kuruluş projesi, İran, Afganistan ve Çin Türkistanı sınırları boyunca dört cumhuriyet, Türkmen, Özbek, Tacik ve Kırgız cumhuriyetlerini yerleştirdi.[18]

1924'te kurulan Türkmenistan SSC, dikkate değer bir jeopolitik konumdan yararlanıyordu: SSCB'nin en güney bölgesinde, İran ile Afganistan kavşağında yer alıyordu ve sınırlarının uzunluğu bin sekiz yüz kilometreyi buluyordu. Eski Hazar-ötesi eyaletten ve Rus İmparatorluğu döneminde Hive Hanlığı'na ve Buhara Emirliği'ne ait iki önemli bölgeden oluşan Sovyet Türkmenistanı'nın batısında Hazar Denizi, kuzeyinde Kazakistan SSC ve Karakalpaklar özerk bölgesi, doğusunda ise Özbekistan SSC vardı. Kurak ve çölsü topraklara sahip Türkmenistan SSC, SSCB'nin en düşük nüfus yoğunluklarından birine sahipti. Aralarında keskin çatışmalarla bölünmüş, göçebe ve yarı-göçebe aşiretlerden oluşan nüfusun güçlü bir ulusal duygu göstermediği doğrudur. Ancak şaşırtıcı bir biçimde, Sovyetleşme ve Orta Asya'da cumhuriyetlerin kuruluşu bu bölgede ulusal kimliğin motoru oldu, oysa 1924'te çıkarılan "sınırları belirleme" kararnamesinin tam da amacı, ortak bir dine, Müslümanlığa ve ortak bir dile, Çağatay Türkçesine sahip bu halklar arasında doğmakta olan dayanışmayı kırmaktı.

18 "La politique de la nouvelle Russie en Asie centrale", *La Revue de Paris*, 1 Eylül 1927, s. 151-181.

> Moskova hükümeti, bu toprakların sınır çiziminin yalnızca etnik nedenlerden kaynaklandığını ileri sürdü. Oysa bu bölgenin yeni politik örgütlenişine bir göz atıldığında, bu, garip bir biçimde olası bir savaş tehdidi altındaki bir sınır boyunca, ordu birliklerinin konuşlandırılma sınırlarını gösteren askerî bir haritayı hatırlatıyordu. Bu da tek başına, bir miktar farklı nedenlerle yüz yüze bulunulduğunu kanıtlar.[19]

Elbette bu makalenin ortak yazarlarının, o tarihte Sovyetler Birliği'nin sahip olduğu gerçek askerî güçleri hesaba katmaksızın, kendilerini abartılı sözcüklerle ifade ettikleri düşünülebilir. Yine de bu bakış açısının güney sınırlarda yeni oluşturulmuş Sovyet cumhuriyetlerinin dışa yönelik işlevleri açısından, dikkate değer olduğu kabul edilmelidir; bunlar âdeta SSCB'nin Ortadoğu'ya ve Hint alt kıtasına doğru bir taarruz sisteminin gerçek ileri karakolları olarak tasarlanmıştır. Nitekim, "esas itibarıyla İran'a yönelik çalışmak üzere kurulmuş Türkmenistan, İran'ın Horasan eyaletini aylarca kana boyayan ayaklanmanın arkasında yer alarak ilk denemelerini 1924'te yaptı."[20] Bu son nokta, İran topraklarındaki bir azınlık olarak Türkmenlerin durumuna işaret eder.

Yirmili yıllarda İran'daki Türkmen azınlığın demografik ağırlığını tahmin etmek oldukça güçtür. 1925'te bu topluluk yüz yirmi bin aileden, yani büyük olasılıkla altı yüz bin kişiden oluşuyordu. Sovyet sınırına yakın coğrafi yerleşimleri, Horasan'ın kuzey ucunda, doğuda Yukarı Etrek Vadisi'yle sınırlanan Aladağ bölgesi içinde yer alıyordu. Meşhed'in doğusunda, Sovyet sınırı boyunca, Serahs da görece önemli bir Türkmen nüfusa sahipti ve bunlar Horasan Türkmenlerinden çok Sovyet topraklarında yaşayan "soydaş"larıyla ilişki içindeydi. Göçebe ve yarı-göçebe bir topluluk olan İran Türkmenleri, klan tipindeki örgütlen-

19 *A.k.*, s. 167.

20 *A.k.*, s. 168.

meleri sık sık birtakım iç çatışmalar doğuran büyük aşiretlere bölünmüşlerdi. Çoğu ülke sınırı tanımayan bir göçebelik yaşadığından, yerleşimleri oldukça belirsizdi. Türkmen aşiretleri, genel olarak yaz ve sonbaharı İran topraklarında, kış aylarını Sovyet Orta Asyası'nın sınır bölgelerinde veya hatta Sovyet topraklarında geçiriyorlardı; kimileri Hive'ye kadar uzanıyordu. Bu mevsimlik göçler Türkmenler üzerindeki "dış etkileri" kısmen açıklar.

Horasan Türkmen topluluklarının merkezî iktidara karşı oldukça ateşli düşmanlığının birçok nedeni vardı: Bunlar "Şii İranlılara karşı her zaman güçlü bir husumet besleyen Sünni Müslümanlardı ve Rusya'daki Türkmenlere ve Horasan'daki Kürtlere yönelik belirgin bir yakınlık duyuyorlardı."[21] Başına buyruklukları ve yağmalarıyla ünlü Türkmenler, ticaret ve kaçakçılıkla geçinen savaşçı ve atlı göçebelerdi. Aralarından kimileri (Cafer Bey kolu) tarım yapardı; geri kalanların çoğu ise, gıda ve taşımacılığın ötesinde, yün ticareti ve halı dokumacılığı yapmalarına olanak sağlayan hayvancılıkla uğraşırdı.

Sınır-ötesi ve azgın bir azınlık olan Kuzey İran Türkmen toplulukları, 19. yüzyıldan itibaren, merkezî hükümete sürekli sorun çıkardı. Meşhed bölgesinde yağmacılık yapan aşiretler, 1857-1861 ve 1907'de birçok kez isyan ettiler. Ancak geleneksel olarak iç düşmanlıklarla bölünmüş durumdaydılar -örneğin Cafer Bey ile Ata Bey kolları-; kimi zaman onları bu yoldan etkisiz kılmaya çalışan merkezî hükümet de bu düşmanlıkları kışkırtıyordu. Bu konuda istediği sonucu elde edemeyince, merkezî hükümet bu bölgede salgın halindeki başkaldırılara bir son vermek üzere kendi azınlık stratejisini geliştirmek zorunda kaldı. İran hükümeti, Türkmenleri birçok kez, Bucnurd bölgesi Kürtlerine dayanarak kontrol altına almayı denedi. Ne var ki Kürt Serdarları ile Türkmenler arasında yapılan barış antlaşmaları kısa süreli oldu

21 MAE, Nantes, BEY 670, Yüzbaşı R. Bertrand'ın 20 Mayıs 1925 tarihli notu.

ve ancak bir veya iki yıl sürebildi; esas ihtilaf konusu, Yukarı Etrek Vadisi'nin denetimiydi. Yalnızca geçici engelleme önlemleri alabilen merkezî hükümet, bölgedeki salgın hareketliliği gidermeyi hiçbir zaman başaramadı.

19. yüzyıldan ve özellikle de 1907 İngiliz-Rus Antlaşması'ndan itibaren geleneksel olarak Ruslarla temas halinde olan Türkmenler, Birinci Dünya Savaşı sırasında, özellikle 1917'den sonra Azerbaycan'ı işgal ettikten sonra Türklerin dikkat odağındaydı ve dilleri kendilerine yakın bu eyalette ayrılıkçılığı özendirdiler. Ne var ki 1918'de Osmanlı İmparatorluğu'nun teslim oluşu bu girişimlere geçici olarak son verdi. Bu nedenle, İran topraklarında yaşayan Türkmenlerin yakınlıklarını yeniden Rus İmparatorluğu ve hemen sonra Sovyetler Birliği tarafında aramak gerekir.

> 1907 karşıdevrimci girişimi sırasında Türkmenler Çarlık hükümetinin yanındadır; 1920'de, Sovyet konsolosu Dolgopulov'un Esterabad'da [bugün Gürgan] hazırladığı ve amacı orada bulunan çeşitli İngiliz askerî birliklerinin İran'ı terk etmelerini sağlamak olan Bolşevik çıkartmaları sırasında da yine onların yanındadırlar.[22]

Bu bağlamda, oluşmakta olan Türkmen "ulusal duygusu" açıkça Sovyet propagandasından etkilendi. Sınır boyunca Aşağı Etrek Vadisi'nde, Sovyet Türkmenlerine komşuluktan en fazla etkilenenler Cafer Bey kolundaki aşiretler ile Yamutlar oldu. Esterabad'daki Rus konsolosu Minski'nin yönettiği ajitasyon ve propagandanın önemini göz ardı etmeksizin, Sovyet propagandasının bunlar aracılığıyla yayıldığı söylenebilir. Bu girişim bazı Türkmen aşiret beyleri arasında öylesine etkili oldu ki, gösterdikleri tüm çabalara rağmen İngilizlerin etkisini tamamıyla ortadan kaldırdı. Böylece Sovyet Türkmenistanı'nın kuruluşu, İran'daki Türkmenlerde "ulusal uyanış" ile çakıştı. Türkmenler

22 *A.k.*

1924'te merkezî hükümete karşı ayaklandıklarında, İngiliz gözlemciler isyancı aşiretler arasında Rus unsurların var olduğunu ileri sürdüler.

Ancak Sovyetler'in tutumu, sınırla bağlantılı birtakım jeostratejik kaygılarla da belirleniyordu. 1921 Sovyet-İran Antlaşması hükümleri uyarınca, SSCB, 1893 Antlaşması'yla Çarlık Rusyası'na verilmiş kimi toprak ödünlerinden vazgeçiyordu. Böylece İran'a, Hazar Denizi'nin güneydoğusundaki Aşurade Adası'nı ve Hazar Denizi'ndeki başka birkaç adayı iade etti; ayrıca Firuze köyü ve çevresi de yeniden İran'ın oldu. Buna karşılık İran hükümeti Serahs kentinin geçmişte olduğu gibi Ruslarda kalmasına razı oldu. Aynı antlaşmaya göre, taraflar, yatağıyla Sovyet-İran sınırının bir bölümünü çizen Etrek'in sularından eşit olarak yararlanacaklardı. Bununla birlikte, yirmili yılların sonlarında SSCB, 19. yüzyıl başlarından itibaren Rusya ile İran arasında bir gerginlik konusu olan Aşurade Adası dışında bu toprakların iadesini hâlâ gerçekleştirmemişti. Sovyetler ile İran arasındaki bu sınır bölgesi, Transhazar, gerçekten de açık bir biçimde stratejik önem taşır. Ulaşım yollarına, özellikle Krasnovodsk [günümüzde Türkmenbaşı] ile Merv demiryoluna hâkimdir. Bu, aynı zamanda yakın gelecekte SSCB'nin öncü uzantılarından biri haline gelecek olan kurak Sovyet Türkmenistanı'nı besleyebilecek bir "su hazinesi"ydi. Bütün bu nedenlerle Sovyetler İran ile sınırlarını güneye doğru itmeye çalışıyordu.

> Örneğin Moskova, savunma açısından alabildiğine elverişsiz bu hattın, 1919'da birkaç yüz İngiliz askerine Krasnovodsk'tan Merv'e giden demiryolunu işgale hazırlanıp bunu gerçekleştirmek üzere büyük bir güvenlik içinde İran topraklarını kullanmalarına olanak sağladığını asla unutamazdı [...]. Öte yandan Türkmen Cumhuriyeti'nin kuruluşunun tek amacının, her zaman canlı olan bir milliyetçiliği okşayarak onu Moskova'ya bağlamak olmadığını düşünmek için de pek çok neden vardır. Şurası açıktır ki bu yeni devletin ulu görevi, ustaca yürütülecek bir propagandayla ulusal

davaya kazanabileceği İran Türkmenlerini adım adım yutma politikası izlemektir.[23]

Bu nedenle SSCB, ne Etrek bölgesindeki Yamutlar üzerindeki denetiminden ne de genel olarak İran topraklarının sınırlarındaki azınlıklara yönelik bir stratejinin uygulanmasından vazgeçebilirdi.

Dolayısıyla, aslında bu etki Sovyet hükümetinin merkezî kurumlarının hazırladığı bir stratejiden çok, sınır-aşan bir konuma bağlı geçişkenliğin kendiliğinden yarattığı bir sonuç olsa da Sovyetler'in İran'ın çeperindeki etnik gruplar üzerindeki etkisi yirmili yılların başında hissedilir düzeydedir. 1922-1923'e kadar Müslüman ulusal komünizmin arızî etkisinin hâlâ hissedildiği Transkafkasya'ya ve Hazar Denizi bölgesine sızma sürecinde, gerçek bir "devrimci kavşak" olan Bakü'nün rolü vurgulanmalıdır. Bununla birlikte, Sovyetler'in algısında, Kuzey İran'ın azınlık toprağı olma özelliği, ancak İkinci Dünya Savaşı'ndan itibaren gerçek önemini gösterecektir.

KONSOLOS VE ÇEKACI

Yirmili yıllarda Tahran'daki Sovyet Büyükelçiliği, diplomasinin küçük dünyasında, personelinin kabalığıyla ve ayrıntıları bir casusluk romanını andıran değişik entrikalarıyla ayırt ediliyordu. Nitekim Amerikalı bir gazetecinin alaycı bir biçimde işaret ettiği gibi, "Sovyet görevlileri kesinlikle farklı bir soydandı. Burjuva toplumun olağan kurallarına uymamakla yetinmiyor, aynı zamanda bunlara uymamak da istiyorlardı; bunun dolaysız sonucu, çevrelerinde neredeyse aşılmaz bir duvarın oluşmasıydı. Bunun İran'daki sonuçları olağanüstü oldu. En küçük usul ve protokol ayrıntısına dikkat edilen bir ülkede, bu konulara sıra dışı önem verilen bir ülkede, Sovyet diplomatları kendi kural-

23 *A.k.*

larını oluşturuyordu."[24] Bu şaşırtıcı davranış, İran'daki Sovyet büyükelçiliği ve bir bütün olarak diplomatik aygıtı, azınlıklara sızma sürecinde bir aktarım kayışı olarak ele alındığında, daha derin bir anlam kazanıyordu.

1920-1930 arasında İran'a atanan üç Sovyet büyükelçisi, kendileri de çoğu zaman bir azınlığa mensup devrimciler kuşağı görüntüsüne denk düşer. Tahran'da birbiri ardı sıra, önce RSFSC, sonra SSCB büyükelçiliği yapan F. Rothstein, B. Şumiyatski ve Y.K. Davtiyan, RSDİP saflarına 1901-1905 arasında katılmışlardı ve "emektar" olarak kabul edilebilirlerdi. Başka bir ortak yanları, her birinin değişik unvanlarla Doğu sorunları uzmanı olarak görev yapmış olmasıydı. Uzun yıllar İngiltere'de kalmış olan F. Rothstein, kendisini de onlardan gördüğü sosyalist teorisyenler gibi, orada sınıf mücadelesinin ve Doğu'da İngiliz emperyalizminin düzeneklerinin çözümlenmesine elverişli bir çerçeve bulmuştu. Bununla birlikte, diplomatik rolü, 1921'de imzalanan Sovyet-İran Antlaşması'nın yerel görüşmelerinden ibaret kaldı. Tahran'da görevi ondan devralan Boris Şumiyatski, 1905 Devrimi sırasında, Doğu Sibirya'da Krasnoyarsk Sovyeti'nin örgütleyicisi olarak öne çıkmıştı. İran'da kalışı ona Sovyet uzmanları arasında egemen bir yer sağladı; bu bağlamda yirmili yılların ortalarında KUTV'a rektör olarak atandı. 1927'deki Sovyet-İran Garanti ve Saldırmazlık Antlaşması'nın görüşmecisi ve imzacısı Davtiyan'a gelince; OGPU'nun eski Doğu Şubesi Müdürü Batı'ya kaçan Agabekov'un ifşaatında görüldüğü üzere, doğal olarak, azınlıklara dönük bir rol oynamak durumundaydı.

Konsolosluk görevlerinin coğrafyası

İran topraklarında Sovyet konsolosluklarının oluşturduğu ağın ve olanaklı olduğu ölçüde konsolosların incelenmesi, bu

24 Vincent Sheean, *The New Persia*, New York, The Century C°, 1927, s. 224-228.

ülkedeki azınlıklar arasında Sovyet etkisini ele almaya olanak verir. Konsoloslukların özellikle ilginç olan dağılımı, Sovyet diplomasisinin İran'a verdiği önemi ortaya koyar ve Sovyet konsoloslukları tarafından tercihan "sahiplenilen" kuzey bölgesi ile İngiliz diplomatik temsilciliklerinin işgal ettiği güney bölgesi arasındaki açık karşıtlığı yansıtır. Bu iki büyük devlet, gerçekten de her biri on yedi konsolosluktan oluşan bir ağa sahiptir: Kuzeydeki önemli kentlerin birçoğu (Tebriz, Meşhed, Reşt, Kirmanşah) temas noktasıdır; sahada konsoloslar karşılıklı olarak birbirlerini sıkı bir gözetim altında tutar. Sovyet konsoloslukların konumlanışı, bir azınlık stratejisinin uygulanmasıyla ne gibi bir bağa sahiptir? Sovyet personelinin o bölgedeki yerel "etnik zemin"e "uyarlandığı" varsayımı kabul edilebilir mi?

Açıktır ki Sovyet varlığı, Kuzey'de, Hazar Denizi'nin güney kıyısındaki eyaletlerde, özellikle Gilan'da (Reşt) ve Mazenderan'da daha belirgindir. Eski nüfuz bölgeleri coğrafyasının devamlılığı içinde Sovyet konsolosluklarının yerleşimi, SSCB'nin sınır eşiklerinde boy gösterişine işaret eder. İran Azerbaycanı ve Kürdistanı (Tebriz, Erdebil, Salmas) bu açıdan beklenir örneklerdir, ancak Afganistan, Pakistan ve Hindistan'a doğru olası bir açılmaya olanak veren ve Sovyet topraklarına yakın bölgeler oluşturan Horasan (Meşhed) ve Sistan eyaletlerini de belirtmek gerekir. "Hint-İran koridoru" arayışı, Milan Hauner'in ortaya koyduğu Rus stratejisinin şu üç unsuru çerçevesinde diplomatik uygulamasına kavuşur: Şaşırtma, altını oyma ve sıcak denizlere bir açılma arayışı.[25]

İran'daki bir Sovyet konsolosunun gündelik yaşamına ilişkin tanıklıklarda bulunan, Batı'ya kaçmış diplomat Alexandre Barmin, anılarında Gilan bölgesine konsolos olarak atanışını anlatır:

25 Milan Hauner, *What is Asia to us. Russia's Asian Heartland Yesterday and Today*, Londra, New York, Routledge, 1990, s. 79-98.

"Boris Şumiyatski bana, Hazar Denizi yakınlarında Kuzey İran'ın bir eyaletine, ülkenin bütünü bakımından ekonomik merkez oluşturan Gilan'a başkonsolos olarak atandığım bilgisini verdi. Konsolosluk, ticari merkez Reşt'te bulunuyordu. Enzeli (bugün Pehlevi) limanı, stratejik ve ekonomik bakımdan, İran'daki etkimiz açısından birincil önemde bir yerdi. Bölge hiç de güvenli bir yer değildi. Bir İran atasözü 'Ölmek istiyorsan Gilan'a git' der. Şumiyatski ve büyükelçilik personeliyle birlikte yolculuk ediyordum. Bakü'ye kadar beklenmedik iki yol arkadaşımız oldu, ortaokul arkadaşım Yakov Blumkin ile şair Sergey Yesenin."

Hazar Denizi'nde bir savaş gemisiyle hareketli bir yolculuktan sonra İran'a varış, genç konsolosa aşağıdaki izlenimleri esinlendirir.

Gerçeklerle karşılaşınca, Sovyet Cumhuriyeti, İran'a yönelik olarak, aslında eski Çarlar imparatorluğunun, o zamana kadar izleyegeldiği geleneksel politikanın yeni bir sürümü olan bir tutum benimsedi. Önceki rejimin diplomatları, Hazar Denizi'nde savaş gemisi bulundurulmasını antlaşmaya dayanan bir hükümet kararıyla yasaklamış bulunan İran'ın nihai fethini, esas itibarıyla ekonomik sızma araçlarıyla sistemli bir biçimde hazırlamıştı. Şimdiki tek fark savaş gemilerinin artık Sovyetler Birliği'ne ait olmasıydı. Rusya, Gilan ve Mazenderan balıkçılığını kontrol ediyordu ve bir Rus şirketi, kuzey kıyısını başkent Tahran'a bağlayan biricik yolu da içeren işletme imtiyazına sahipti. Konsolosluğum, sık sık ziyaret ettiğim bir konsolos yardımcımın bulunduğu Enzeli'ye 40 kilometre uzaklıkta Reşt'teydi. Reşt'e, yeni İngiliz konsolosu M. Trott'tan birkaç saat önce gelmiştim; bu, diplomatik teamüller bakımından hiç de önemsiz bir şey değildi. Merkezim, eskiden bir tüccara ait olan kare biçimli büyük bir avluya sahip konforlu ve geniş bir binadaydı. Personelim iki Rus sekreter ve iki İranlı kâtipten oluşuyordu. Beşimiz de 23-25 yaşlarında bekâr erkeklerdik; öyle ki konsolosluk hızla 'Rus manastırı' unvanını kazandı.[26]

26 Alexandre Barmine, *Memoirs of a Soviet Diplomat. Twenty Years in the Service of the USSR*, Westport, Hyperion Press (yeniden basım), 1973, s. 186-189.

Barmin'in anılarındaki kimi bölümler, Sovyetler'in yerel azınlıklarla yürüttüğü ilginç ilişkiler bakımından öğreticidir.

> Renkli kişilikli birisini anımsıyorum. Bir zamanlar resmî bir görevde bulunmuş, ama o sırada işsiz bir Kürt savaşçıydı. Kıyafeti zengin işiydi ve gerçek dağlılar gibi ipek kuşağında bir hançer ve bir tabanca taşıyordu. Herhalde görüşmemize dostça bir hava katmak için, tabancasını kibarca benim masamın üzerine bıraktı. Sigara ikramı bahanesiyle, masamın benim tabancamın bulunduğu gözünü açtım. Sakin bir sesle, bir erkeğin düşmanlarının olmasının az rastlanır bir durum olmadığını belirtti. Kocalar kimi zaman engel oluşturur; hizmetkârlar her zaman kendilerine duyulan güveni hak etmez; kimi zaman da yetkililer kötü eğilimler gösterir. Aslında başınıza her türlü şey gelebilir ve elinizin altında, rahatsız eden kocadan, boşboğaz gazeteciden, vefasız hizmetkârdan kurtulmanıza kısa elden yardımcı olacak, ağzı sıkı ve güvenilir birinin bulunması her zaman gereklidir. Onun hizmetlerinden yararlanmak isteyen ve sayısı pek de az olmayan insan bulunduğuna beni temin etti... Adresini not ettim.[27]

Sovyetler'in Kürt aşiretlerinin araçsallaştırılması girişimleriyle ilgili gerçekten öğretici olmamakla birlikte, yine de bu alıntı, yerel diplomasinin, özellikle çok sayıda Kürt aşiretinin merkezî iktidara karşı sürekli bir isyan halinde yaşadığı Kirmanşah bölgesinde, yöntemleri ve temasları hakkında bir fikir veriyor. Britanyalıların uyguladığı azınlık politikasının tam tersi olarak, Sovyetler bu aşiretlerin hoşnutsuzluğunu artırmaya ve onları kendi amaçları doğrultusunda kullanmaya çalışıyordu.

Böyle olup olmadığı kimi zaman tartışmalara yol açmış olsa da gizli servislerin faaliyetlerine sıkı sıkıya bağlı olan konsolosluklar ağı, böylece, Sovyet politikasına İran'da azınlıklar arasına demir atacak belli başlı noktaları sağlar. Grigori Agabekov'a göre, tıpkı 1923'te Meşhed'e atanan yeni konsolos Karekin Apresov

27 *A.k.*, s. 193.

(Apresyan) gibi, bir konsolosun aynı zamanda OGPU görevlisi ve hatta Komintern yerel temsilcisi olması da ender görülen bir durum değildi. Bu kişinin çarpıcı yanlarının ötesinde, muhtemelen Ermeni olmasının kendisine yardımcı olduğu bir görev olarak, İran'daki azınlık ağlarını harekete geçirme yeteneğinin de altını çizmek gerekir. Hukuk eğitimi görmüş olan Apresov "doğu psikolojisi yandaşıydı ve Farsçayla Türkçeye tamamen hâkimdi. Her şeyin ötesinde maceradan ve riskten keyif alırdı. Denebilir ki doğa ona oynaması gereken bütün roller için her türlü yeteneği açıkça vermişti ve OGPU'nun Doğu'da karşılaştığı her türlü sorunu göğüsleme becerisini de kazandırmıştı. Gerçekten bu iş için yaratılmış gibiydi ve yeteneklerinin ilk gösterisini, İran'da Reşt'te konsolos iken, İngiliz konsolosunun metresini baştan çıkararak, onun aracılığıyla elde ettiği bu centilmenin belgelerini OGPU'nun hizmetine sunarak yapmıştı."[28] O dönemki İngiliz gizli servislerini epey heyecanlandıran bu entrikalar, öyle görünüyor ki Sovyet konsolosluk faaliyetlerinin önemli bir yanını oluşturuyordu: İddiaya göre Apresov, Meşhed'teki İngiliz konsolosunun Tahran'daki büyükelçiye gönderdiği raporların örneklerini olduğu gibi, İngiliz askerî ataşesinin Hindistan'daki yüksek askerî komutanlıkla yazışmalarının örneklerini de ele geçirmişti. Bu önemli hizmetler dolayısıyla OGPU tarafından takdir edilmedi, zira Apresov bunların birer kopyasını Narkomindel'e de iletti.

Bununla birlikte Apresov'un kariyer çizgisi genç konsolosun uyguladığı sızma yöntemleri bakımından öğreticidir. 1918'de komünist partisine üye olan Apresov, 1920'de, daha 26 yaşındayken, Azerbaycan SSC Adalet Komiserliği'ne atandı. Hızlı bir biçimde diplomatik aygıta aktarılan Apresov 1922'de Reşt'e konsolos olarak gönderildi ve orada OGPU için istihbarat toplamasına olanak veren bir ajanlar ağı kurmaya başladı. İşte bu

28 G. Agabekov, *OGPU, The Russian Secret Terror*, Westport, Hyperion, yeniden basım, 1975, s. 119.

vesileyle Reşt'teki İngiliz konsolosluğunun yazışmalarını elde etmeyi ve böylece Sovyet gizli istihbarat birimlerine yeteneklerini göstermeyi başardı. Böylece 1923'te Meşhed başkonsolosluğuna atandığında, aynı zamanda Horasan için OGPU temsilcisi oldu. Grigori Agabekov'a göre, Apresov işe esas olarak Ermeni topluluğu içinden eleman bulmakla başladı; meslekten matbaacı Halatyan adlı, Bakülü eski bir Bolşevik'in güçlü yardımını sağlayarak Ermeni topluluğu içinde "Bolşevik tipte" örgütlerin oluşumunu teşvik etti. Bu iki Ermeni böylece genç Ermeni kuşağının bir bölümünü Sovyetler'in davasına bağlamayı ve yerel tüccarlar arasından ajanlar çıkarmayı başardı. Aynı zamanda, Sovyet konsolosluğunun parasal yardımıyla, Farsça *Azad* gazetesinin yayınlanmasının da gösterdiği gibi, birtakım propaganda yapılarını da ayağa diktiler. Apresov esas olarak aile ve dost çevresinden, hepsi de Bakü kökenli elemanlar devşiriyordu. Bu da Transkafkasya ile Kuzey İran arasında "sınır-aşırı ağ"da Bakü Ermeni topluluğunun özel rolünü gösterir. 1926'da Moskova'ya çağrılan ve daha sonra, Horasan'daki bir ayaklanma konusundaki politik çözümlemesinde bir hata yapması üzerine görevinden uzaklaştırılan Apresov, Bakü'de Narkomindel temsilciliğine atandı. Agabekov'un 1931'deki değerlendirmesine göre, bu geri çağırma geçici bir önlemdi:

> Öyle sanıyorum ki bu adam Bakü'de yeniden etkili bir konuma sahip ve yakında yurtdışına gönderilir. Kesinlikle Ermeni topluluğu içinde yine çekirdek gruplar kurmayı deneyecektir. Apresov'un ardılı, Halatyan'ın değerini bilemedi; ama ben İran'da görevliyken Halatyan'ı, OGPU için var gücüyle çalışmaya devam ettiği Sebzevar kentinde Neftsindikat'ta istihdam ettim.[29]

Bununla birlikte, Sovyet makamları ile Meşhed konsolosluğu arasındaki ilişkilerin tam niteliğini değerlendirmek zordur. 1926'da, Narkomindel'in Ortadoğu Şubesi sorumlusu

29 PRO, FO 371-E 6336-5842-34/15359.

Zuckermann'ın Apresov'a gönderdiği bir mektupta, "Orta Asya sınırlarındaki politikamız konusunda" kararlaştırılan değişiklikler neticesinde, bir dizi önlemin uygulanmasının rica edildiği belirtiliyor. Bu önlemler şöyle özetlenebilir: İngiliz diplomatik temsilcisiyle olabildiğince iyi geçinmek, İran sınırında yabancı ticaret işlemleriyle ilgili daha önce öngörülmüş kısıtlamaları kaldırmak, İranlı yerel yetkililere ve merkezî hükümete karşı dürüst davranmak ve bu tutumun gereği olarak, Tahran'daki diplomatik misyonun talimatlarına harfiyen uymak. Özellikle, "Komintern temsilcilerinin başkonsolosluk bölgesindeki faaliyetleri, daha önce işaret ettiğimiz gibi mektup ve para aktarımı dışında, hiçbir durumda sizin faaliyetlerinizle bağlantılı olmamalıdır. Önceki talimatlardan farklı olarak, zaman kazanmak için, acil olan ve olmayan tüm raporlar doğrudan Dışişleri Komiserliği'ne gönderilmelidir; bunların birer örneği Tahran'da bulunan tam yetkili temsilciye gönderilmelidir."[30] Bu talimatların amacının yaygın uygulamalara son vermek olduğu düşünülürse, bu belgenin, G. Agabekov'un betimlediği tarzda bir sistemin işleyişini doğruladığı söylenebilir.

Sovyet konsoloslarının Güney İran'daki faaliyeti de hedefleri ve yöntemleri itibarıyla bu anlatılanlara oldukça benzer; şu farkla ki İngilizlerin burada daha fazla gözetim ve denetim olanakları vardı. Foreign Office'te saklanan kimi belgeler, 1922'de Kirman'daki Sovyet konsolosu Evetski'nin Yahudi topluluğu içindeki manevralarını ortaya koyar:

> Kirman'daki Sovyet konsolosu, halen Demokratik Parti'nin, biri aşırılık yanlısı Muinuş-Şariya, diğeri daha ılımlı Mirza Şahap yönetimindeki iki bölümüyle de çok sıkı fıkı durumda. Şu anda Yahudi topluluğuyla birtakım ilişkiler geliştirmeye çalışıyor. Yerel ***Farhang*** gazetecisinin yayıncısı, sözde Farsça dersi vermek üzere (ayda 50 tümen alıyor) Rus konsolosunu düzenli olarak ziyaret

30 NARA, RG 59, 761.91/117.

ediyor ve dolayısıyla, bu gazete Bolşevik yanlısı ve İngiliz karşıtı bir organ olarak değerlendirilmelidir.[31]

Aynı biçimde Şiraz'daki Sovyet konsolosu, sıradan diplomatik görevlerini fazlasıyla aşan bir faaliyet yürütüyordu: Ajitasyon ve propaganda yanlısı yerel konsolos, bu vesileyle açılmış bir Bolşevik bayrağının altında söylevler veriyordu. Bununla birlikte, Güney İran'da Sovyet sızma hevesleri, petrol alanlarının varlığının belirlediği farklı bir biçim aldı. Anglo-Persian Oil Company (APOC) şirketinin Tahran'daki yerel mümessili, 1922'de, Foreign Office'in dikkatini güneydeki yerel sızma çabalarına çekiyor. Zaten Komintern'in İran'daki hedefleri arasında fark edilebilecek olan bu özellikler, konsolosların çoğu zaman OGPU ile birleştirilmiş görevlerinin, Sovyet makamlarınca alabildiğine serbest bir biçimde yorumlandığını düşündürür. Sovyet makamlarının Ermeni zemini bakımından özel tercihine gelince, bu o dönemdeki gözlemciler açısından öylesine aşikârdır ki, OGPU'nun bu azınlığa karşı özel bir tutku geliştirmiş olduğu sonucuna varmışlardır.

Agabekov olayı

İran'daki Sovyet varlığının özel bir yanı olan azınlıklara sızma, otuzlu yılların başlarında Batı'ya kaçmış bir Sovyet diplomatının, Grigori Agabekov'un "sansasyonel" tanıklığıyla yükselen çok sayıdaki tartışmanın odağında yer alır. OGPU Doğu Şubesi'nin bir zamanlar İstanbul'da ikamet eden bu eski müdürü, Ermeni kökenli bir ajandır. Otuzlu yılların başlarında, Berlin'de anılarını yayınladı ve OGPU'nun Ortadoğu'daki ve özellikle yazarın yirmili yıllarda çalıştığı İran'daki işleyişini ve hedeflerini kamuoyuna ifşa etti. Kullanımı her zaman nazik olan bu tür kaynaklara aşırı bir güven duymaksızın, bu anılar

31 PRO, FO 371-E 9741-6-34/7809.

İran'daki Sovyet gizli servislerinin personeli ve yerel azınlıklar içinde ağların oluşumu hakkında ilginç veriler sunuyor. 1922'den 1934'e kadar Sovyet devletinin başta gelen güvenlik organı olan OGPU, 1926'ya kadar, her şeyden önce Feliks Dzerjinski'nin denetiminde bir iç politika aracıydı. İçişleri Komiserliği'ne bağlı olan OGPU'nun görevi, birincil olarak casusluğu, haydutluğu ve her türlü karşıdevrimci gösteriyi bastırmak, demiryolu ve suyolu ulaşımını korumak ve nihayet, sınırların politik güvenliğini sağlamak, özellikle de kaçakçılığı ve siyasal kaçışları önlemekti. OGPU'ya dış işlevler de verildi; Aralık 1920'de bir dış şubenin (INO) kuruluşu bunu gösterir. 1921-1929 arasında Trilisser tarafından yönetilen INO, etkin karşı-istihbarat (yabancı istihbarat servislerine sızma), casusluk, komünizmin gelişmesine elverişli bir politik ortam yaratmayı hedefleyen gizli propaganda ve nihayet, yurtdışındaki Sovyet yurttaşlarının, özellikle de diplomatik personelin gözetimi gibi özgül ödevlere sahip olarak yurtdışında faaliyet gösteren hizmet birimlerinin bir parçasıydı. Dolayısıyla bizzat niteliği itibarıyla bu ikili işleve bağlı olan OGPU, uluslararası ilişkilerde özgül bir oyuncu olarak ortaya çıkıyordu ve Agabekov'un ifşaatına göre, İran topraklarındaki eylemi bir "Ermeni ağı"nın varlığına dayanıyordu.

Trilisser

Trilisser (Meer Moskvin) RSDİP saflarına Birinci Dünya Savaşı'ndan önce katıldı. Militan faaliyetleri nedeniyle uzun yıllarını sürgünde çalışma kampında geçirdi. Birinci Dünya Savaşı sırasında Finlandiya'ya sığındı. Bolşeviklerin zaferinden sonra Çeka'da çalışmaya başladı; aynı zamanda Komintern içinde, polisiye ve istihbarat faaliyetlerinde yer aldı. 1921'de, Piyatnitski'nin yönetimindeki OMS (Uluslararası İlişkiler Örgütü) üyesi oldu. Daha sonra Türk KP'yi örgütlemekle ve Komintern'in Uzakdoğu Şubesi'nin yeniden örgütlenmesi için bir plan sunmakla görevlendirildi. Kasım 1922'de Trilisser, Piyatnitski'yle birlikte, delege bel-

gelerini kontrol komisyonuna üye oldu. Karşı-istihbarat bakımından önemi kolayca tasavvur edilebilecek olan bu komisyon üyeliğini, 1924'te Komintern 5. Kongresi'nde ve Mart-Nisan 1925'te yapılan Genişletilmiş Yürütme Kurulu 5. Genel Kurul Toplantısı'nda da sürdürdü. Yine bu dönemde Trilisser OGPU içinde çalışmaya devam etti ve 1928'de Yurtdışı Şubesi müdürü oldu; bu görev sayesinde, Yagoda ile birlikte Menjinski'nin en yakın yardımcılarından biri haline geldi. Ancak Stalin'in "sağ sapma" içinde olduğundan kuşku duyması üzerine görevinden istifa ettirildi. 1935'te Komintern 7. Kongresi'nde, Stalin tarafından tasfiye edilen Piyatnitski'nin yerine OMS'un başına getirildi. Moskvin adıyla, KEYK Prezidyumu ve Komintern Sekreterliği üyesi oldu. 23 Kasım 1938'de tutuklandı, 1 Ocak 1940'ta yargılandı, bir yıl sonra ölüm cezası infaz edildi.

Mevcut belgelere göre, Agabekov'un kişiliğini ve rolünü tam olarak teşhis etmek zordur. 1928-1929'da INO'da Doğu Şubesi şefi, 1929-1930'da Ortadoğu'da OGPU temsilcisi Grigori Agabekov, otuzlu yılların başlarında Sovyetler Birliği'nden Batı'ya kaçarak OGPU'nun yöntemleri hakkında tanıklık yapan ilk kişilerden biridir. Avrupa'ya gelişi, "ifşaat"ının *Le Matin* gazetesinde yayınlanışı, sonra da 1938 yılı başlarında NKVD tarafından öldürülüşü, "Agabekov olayı"nın dönemeç noktalarıdır. Ne var ki kaçışının karanlık kalmış koşulları, maceralarının alabildiğine tuhaflığı ve pek sempatik olmayan kişiliği, ona mutlak bir güven duyulmasını engellemiştir. Agabekov'u görevlerini terk etmeye iten nedenler nedir? Kuşkusuz yirmili yılların sonlarında İran'daki OGPU personeli içinde yapılan ilk temizlik, onun kararında etkisiz değildir. Agabekov'un Avrupa'ya varış koşulları da pek açık biçimde bilinmez. Paris'te, göçmen Rus topluluğu tarafından karşılanmış ve büyük olasılıkla Ermeni topluluğuyla –özellikle Taşnaklarla– ilişki kurmaya çalışmıştır; ancak bunları kanıtlayacak elde herhangi bir veri yoktur. Eserinin ilk çevirileri Paris'te, 26-30 Eylül 1930'da *Le Matin* gazetesinde tefrika edildi.

Daha çok bir hayduta benzeyen kötü bir Agabekov fotoğrafıyla birlikte yayınlanan tefrika, Sovyet gizli servislerinin İran'da ve Afganistan'da yürüttüğü faaliyetlere ayrılmıştı ve Batılı, özellikle İngiliz diplomatik yazışmalarının ele geçirilişini ele alıyordu. Batılı diplomatik çevrelerde haklı bir heyecan yaratan bu ifşaat, "Agabekov olayı"nı sansasyonel bir biçimde öne çıkardı.

Agabekov'un önce Fransızcaya, ardından 1931'de İngilizceye çevrilen makaleleri, diplomatik çevrelerde değişik yorumlara ve tepkilere yol açtı. Olay Fransa'daki ve Ortadoğu'daki, özellikle İran'daki diasporanın değişik Ermeni topluluklarında da kimi anaforlar yarattı. Agabekov'un başka ifşaatları, 1931'de önce Kahire'de Taşnakların gazetesi *Husaber*'de, ardından ABD'de *Mshag*'da yayınlandı. Agabekov'un anılarında İran'daki İngiliz konsolosluklarına yönelik Sovyet casusluğuyla ilgili açıklananlara ilgi gösteren İngiliz yetkilileri, kuşkusuz *Husaber*'de yayınlanmış makalelerin eksiksiz çevirisini ilk yaptıranlar oldu. Bu makalelerde OGPU'nun İran'daki ve Afganistan'daki faaliyetleri hakkında ek ayrıntılar vardı ve Moskova'nın İngiliz konsoloslarının raporlarına duyduğu özel ilgiyi doğruluyordu. Tebriz'deki İngiliz konsolosu Palmer'in Agabekov'un tanıklığının değeriyle ilgili uzman görüşü dikkat çekiyor; zira ona göre Agabekov'un verdiği bilgilerin %80'i gerçek olarak kabul edilmelidir. Öte yandan *Husaber*'de yayınlanan makaleler, Ermeni topluluğunda, özellikle Agabekov'un önemli yerel kişilerden açıkça söz ettiği Tebriz'de genel bir öfke doğurdu. Böylece Agabekov'un 1931'deki "ifşaatı", zaten bölünmüş haldeki bir topluluk içinde ayrılıkları canlandırdı ve Tebriz'deki Ermeni topluluğu içinde Taşnaklar ile "kızıllar" arasındaki ilişkileri iyileştirmeye katkıda bulunmadı.

Miron Rezun'a göre Agabekov'un ifşaatı, Moskova'daki merkezî makamlarda ve yerel gizli servislerde de önemli sonuçlara yol açtı.

> Hemen hemen anında, İran'daki OGPU aygıtı, tüm ajanlarıyla ve muhbirleriyle birlikte gözden düştü [...]. Ne var ki yürütülen kampanyaya ve söylentilere rağmen, Rıza Şah, binlerce gerekçe ileri sürerek, geniş çaplı bir operasyon yapılmasından geri durdu. 1930 sonları 1931 başlarında, Agabekov'un suçladığı yüksek devlet memurları henüz tutuklanmamıştı; yalnızca alt düzeydeki görevlilerden tutuklananlar oldu: Tahran'da 250, Horasan'da 130 ve Azerbaycan'da 50 kişi.[32]

Bu bağlamda merkezî iktidarı özel olarak kaygılandıran, Sovyetler Birliği'nin İran'ı parçalama ve Urumiye Gölü'nün güney bölgesindeki Kürt aşiretlerinin ayrılıkçılığını destekleme projesine sahip olduğu bilgisiydi.

Agabekov'un maceraları 1931 yılı boyunca süregitti. Paris'te Khostaria tarafından hakaret ve iftira gerekçesiyle şikâyet edilen ve kovuşturulan Agabekov, Batı'ya kaçan başka birtakım Sovyet yurttaşları gibi mahkemeye çıktı. Bununla birlikte Agabekov'a yönelik yargılama süreçleri uzayıp gitti ve herhangi bir anlamlı sonuç vermedi. Ancak kaderinden kaçamayan Agabekov, Batı Avrupa'da faaliyet gösteren bir NKVD müfrezesi tarafından 1938'de Belçika'da infaz edildi.

OGPU'da Ermeni ağı

Agabekov'un anıları, kullanılırken kimi zaman son derece dikkatli davranılmasını gerektiren çok sayıda veri sunar. Dolayısıyla bu eserin kısa bir sunumu yerinde olur. Biçimi, anı biçimine yakındır; bölümler, yazarın mesleki yaşamının değişik evrelerine denk düşen zamandizinsel bir anlatım yapısı boyunca birbirine eklenir. Böylece, yirmili yılların başlarında, 1923'te Orta Asya'ya, Ural'a, 1927'de İran'a gönderilmiş müte-

32 Miron Rezun, *The Soviet Union and Iran. Soviet Policy in Iran from the beginnings of the Pahlavi Dynasty until the Soviet invasion of 1941*, Cenevre, Institut universitaire des hautes études internationales, 1981, s. 174.

vazı bir taban Çekacısının 1929'da İstanbul'da OGPU temsilcisi derecesine yükselişine götüren *cursus honorum* (unvanların birbirini izleyişi) yeniden oluşturulabilir. Bu türün gerektirdiği ihtiyatla kullanılması gereken anılar, 1927'den itibaren Sovyet gizli servislerinin İran'da azınlıklar içine sızmasını ele alır. Ancak Agabekov'un birçok bakımdan birbirinden kopuk, bölük pörçük, belirsiz veya boşluklar içeren anlatımı, okura Sovyetler'in Ortadoğu politikası konusunda mikroskopik bir bakış dayatır. Bu çerçevede OGPU ile işbirliği yapmış küçük veya büyük çaplı yerel muhbir ve ajanların, Ermeni Kilisesi hiyerarşisi içinde yer alan din adamlarının, kendileri de azınlık kökenli olduklarından İran'da azınlıklar içinde faaliyet yürütmüş çeşitli Komintern görevlilerinin oluşturduğu bir yığın insanı gündeme getirir. Kesinlikle berrak olmamakla birlikte bu Ermeni ağı, izledikleri yol temsili olan bir dizi kişiliği ayırt etmeye olanak verir.

Agabekov tarafından İran'daki OGPU'nun anahtar kişilerinden biri olarak sunulan Yervant Orbelyani, bu açıdan simgesel bir figürdür. Resmen Tahran'daki Tass Ajansı muhabiri işlevini yerine getiren otuzlu yaşlarındaki bu genç adam, İran'da OGPU'nun en önemli ajanlarından biri olarak görünüyor. Basın muhabiri konumu, kendisine Tahran'daki bütün matbaalarla ilişki kurma ve çoğu Ermeni kökenli mürettipler işçi "aristokrasisi" içinde birtakım aracılar bulma olanağı verdi. Yervant Orbelyani, böylece Tahran'da üç kişilik merkez komitesini kendisinin yönettiği bir Ermeni İşçi Partisi kurmayı başardı. Tahran'daki Sovyet büyükelçiliğinin doğrudan finanse ettiği bu parti veya daha doğrusu bu grupçuk, yerel Ermeni politikasında bir rol oynamaya çalıştı.

> Programına göre bu parti diğer Ermeni partilerinin tümüyle mücadele etmeliydi; GPU'nun ayrıcalıklı hedefi buydu. O dönemde Taşnaklarla ve Hınçaklarla patlak veren tüm çatışmaları GPU

uzaktan yönetiyor ve Orbelyani de uyguluyordu. Başka şeylerin yanı sıra bu Ermeni İşçi Partisi, bana, üyeleri arasından diplomatik görevlerle ilgili casusluk için GPU ajanları çıkarmama olanak verdi.[33]

İddiaya göre, Yervant Orbelyani bir dizi oyun daha gerçekleştirdi; bunlar arasında en az inanılmaz görüneni, bu partinin merkez komitesi hakkında bilgi edinmek üzere Meşhed'de "sahte Taşnak grubu" oluşturma girişimiydi. Agabekov'a bakılırsa Orbelyani, İran'ı hemen hemen kendisiyle aynı zamanda terk etti ve 1928'de Moskova'ya döndü. Ancak bu Ermeni İşçi Partisi, Moskova tarafından pek ciddiye alınmış bir girişime benzemiyor, zira yirmili yılların sonlarında Komintern bu partinin tasfiyesine karar veriyor. Ancak buna karşılık, Sovyet arşivlerinin bu konuda Agabekov'un anlattıklarını büyük ölçüde doğrulaması ilginçtir.

Yervant Orbelyani

Yervant Orbelyani 1898'de Tebriz'de, 1918'de ölen babası orada ilkokul öğretmenliği yaptığına göre, "aydın" bir ortamda doğmuş bir İran Ermenisidir. 1935'te Sovyet yurttaşı olan Orbelyani, 1928'e kadar yaşamının ana bölümünü İran'da, özellikle Tebriz, Meşhed ve Tahran arasında geçirmiştir. 1920'de Agabekov'un "soylu kökenli bir Rus" olarak takdim ettiği Natalya M. Fritz ile evlenen Orbelyani, karşıt politik kanaatlerle bölünmüş Ermeni ailelerden gelmiş gibi görünüyor. Kız kardeşi ve erkek kardeşi Meşhed'de oturuyordu ve erkek kardeşi "devrimci faaliyetleri nedeniyle 15 yaşında hapse atıldı." Agabekov, Orbelyani'nin "Meşhed'de iyi ilişkilerini sürdürdüğü Taşnak yanlısı bir erkek kardeşe sahip olduğunu" belirtiyor; bu durum Orbelyani bakımından 1935'te pek de övünülecek bir şey olmasa gerekti. Orbelyani'nin bildiği diller, onun oldukça etkili bir ajan olabilmesini kuşkusuz açıklar: Bu bölgedeki eğitimli birçok Ermeni gibi Rusça, Farsça, Ermenice, Türkçe konuşuyor, Fransızca ve İngilizce de biliyordu. 1924'te İran KP

33 PRO, FO 371-E 6336-5842-34/15359.

üyesi, 1928'de Rus KP üyesi oldu; ayrıca 1923'te Tahran'da Ermeni İşçi Partisi'nin örgütleyicilerinden biri olarak görünüyor. Yeraltı kariyeri daha ilginçtir: 1916-1920 arasında Meşhed'de Şahinşah bankasında memur olarak çalıştı, 1921'de bu işe Sovyetler'in hizmetinde girdiğini ileri sürdü (Agabekov bunu doğruluyor), sonra 1921-1922 arasında, bu diplomatik temsilcilik kapanıncaya kadar Ermenistan SSC büyükelçiliğinde çevirmen olarak görev yaptı. 1923-1928 arasında Tahran'daki Tass Ajansında önce düzeltmen, ardından metin yazarı olan Orbelyani, 1924-1935 arasında GPU'da çalıştı; "komünist faaliyetler"i nedeniyle 1928'de SSCB'ye göç etti. 1935'te KUTV'a katıldı ve G. Gelbras, M. Daniler, L. Strukova ve İlinski'yle beraber İran bölümü sorumluları arasında yer aldı. Orbelyani'nin 1937 temizlik harekâtından sonra yaşamını sürdürmüş olması düşük bir olasılıktır.

Agabekov'un anıları, Sovyet gizli servislerinin İran'daki Ermeni topluluğuna yönelik politikası konusunda tükenmez bir kaynak oluşturur. Bu sızma özellikle politik, dinî ve insani alanlarda gerçekleşti, zira HOG (Ermenistan'a Yardım Komitesi), yirmili yılların ikinci yarısından itibaren son derece etkin hale geldi. Öte yandan Sovyet arşivlerine göre, Ermeni Kilise örgütünü denetlemenin hedefi, özellikle Ortadoğu'da, Sovyet istihbarat ağlarını yaygınlaştırmaktı. Bu strateji, dinî alanda tanınan göreli serbestliğin, Sovyet politikasında yeni yönelimlerin tanımlanmasına olanak verdiği İkinci Dünya Savaşı boyunca sistemli hale getirildi. Ermeni Kilisesi örneğinde, bu "sahiplenme" daha da ilginç görünüyor, zira daha yirmili yıllarda, ateizm kampanyasının en güçlü uğraklarından birinde ortaya çıkıyor.

Ne kazanılıp ne kaybedilebilir? Sovyet hükümetinin Ermeni Kilisesi'ne karşı duyduğu ilginin iki düzeyde olduğu kabul edilebilir. Bir yandan İran Azerbaycanı'nda bir politik nüfuz bölgesinin oluşturulması, Ermeni topluluğunun kontrol edilmesini varsayıyordu. Yerel Taşnakların etkisine karşı mücadele bu bağlamda değerlendirilmelidir. Nitekim Taşnaklara yakın Başpiskopos

Nerses, Sovyet rejiminin kötülüklerini sergileme konusunda hiçbir fırsatı kaçırmıyordu. Öte yandan, Ermeni Kilisesi üzerinde bir genel denetim, önce Sovyet Ermenistanı'nda, Eçmiadzin'de bulunan Katolikos makamına uygulandı. Bu çerçevede yeni Katolikos seçimi, Transkafkasya'daki en yüksek OGPU yöneticilerinin, L. Beria ve Muğdusi'nin 1930'da hazırladıkları Ermeni ruhbanıyla ilgili bir raporun da gösterdiği gibi, uğrunda mücadele etmeye değecek bir konuydu.[34]

1915 soykırımıyla kafası koparılmış, 1918-1921 devrimci ve ulusal kargaşadan zar zor çıkabilmiş olan Ermeni Kilisesi, Sovyet döneminin başlangıcında zaten çok kan kaybetmişti. Katolikos Kevork V (1912-1930) güçsüz değildi ve her şeye rağmen yaşamını sürdürdü. Ancak yaşlıydı ve durum artık onu aşıyordu. İkametgâhında tecrit edilmiş bir haldeyken, dış ilişkiler görevini, geçmişte Çarlık rejimi tarafından sürgün edilmiş olan ve Erivan'da kendisine bağlı olarak görev yapan Başpiskopos Khoren Muratbekyan'a (1870-1938) bıraktı. Rejimle görüşmelerde usta olan Başpiskopos Muratbekyan, kiliseyi görece korumayı ve Rusya'daki "canlı kilise" modeline dayalı olarak 1922'den itibaren önü açılan "özgür kilise" girişimlerini bozguna uğratmayı başardı. Ne var ki Katolikos yaşlandıkça, yerine geçecek din adamı sorunu 1925'ten itibaren öne çıktı. Khoren Muratbekyan, resmen *locum tenens* (kaymakam) olarak kabul edildi, ardından 1932'de, kilise kurallarına uygun olarak Eçmiadzin topluluğundaki yirmi din adamının yanı sıra elli üç de laikten oluşan bir Ruhani Meclis tarafından Katolikos seçildi. Böylece bu seçim, Moskova'yla gayriresmî bir mutabakat oluşturdu.

Katolikos Kevork V'ten sonra gelecek din adamının seçimi ve Tebriz Başpiskoposu Nerses'in "etkisizleştirilmesi", bağlantılı

34 Bkz. Philippe S. Sukiasyan "À propos d'un rapport secret de Beria sur l'Église arménienne", *Revue du monde arménien moderne et contemporain*, cilt 2, 1995-1996, s. 117-162.

sorunlar gibi görünüyor. Agabekov'a göre, Başpiskopos Nerses'in Tebriz'de popüler kişiliği, orada Taşnaklar tarafından etkin biçimde desteklenmesi, onu tehlikeli bir kişi haline getiriyordu; zira Ermenistan'da gerek halk, gerekse ruhban tarafından çok tutuluyordu. Gerçekte onun ünü, kendisini Kevork V'in yerine geçecek ideal aday durumuna getiriyordu. Yukarıda, Tahran'daki Sovyet büyükelçiliği Ermeni İşleri Sekreteri S. Arkelyan'ın, Tebriz Başpiskoposunun kamuya dönük en küçük açıklamasına bile nasıl özel bir dikkat ayırdığına işaret edilmişti. Dolayısıyla böylesi bir görev devrinin ortaya çıkışı, Ermeni topluluğu içinde önemli bir etki kaybı anlamına gelecekti; nitekim Agabekov da bunu belirtiyor:

"OGPU Nerses'ten kurtulmaya ve onun yerine Sovyetler'e adanmış birisini geçirmeye karar verdi." Ne var ki Sovyet manevralarının tek hedefi, Azerbaycan ruhani önderlik bölgesi değildi. Her ne kadar başında bulunan Başpiskopos Mesrob, Tebriz'deki meslektaşı kadar ünlü olmasa da merkezi İsfahan'da bulunan Hint-İran dinî çevresi de sürekli bir dikkat odağıydı: Ulusal inançlardan beslenen bu yaşlı adam, yine de politik işlerin dışında duruyor, piskoposluğun kendisine verdiği ruhani ödevleri yerine getirmekle yetiniyordu; kendisinin Sovyet yanlısı duygular taşıdığı yönünde ünlenmesinde belki de bu tutumu etkili olmuştur. G. Agabekov, "Başpiskopos Mesrob'un Moskova'ya düşman hiçbir eylemi olmadığını" belirtiyor. "Ama buna rağmen OGPU, onun yerine, ruhani adanmışlığının yanı sıra Hindistan'da OGPU'nun casusluğuna da hizmet edebilecek bir ruhani önder geçirmek istedi."[35]

Nitekim Mayıs 1925'te, S. Arkelyan ve İran'daki SSCB maslahatgüzarı V. Lidin imzalarını taşıyan bir mektup, Hint-İran ruhani önderlik bölgesinin başına Ermenistan SSC yönelimlerine düşman olmayan birisinin geçirilmesi zorunluluğuna işaret

35 G. Agabekov, *a.g.k.*, s. 177.

ediyor; ayrıca, bu görevin yalnızca İran'daki Ermeni topluluğu içinde değil, Hindistan Ermenileri üzerinde de önemli bir rol oynadığının altını çiziyor. Yeni adayın seçimi için Eçmiadzin üzerinde etki yapma gereğini hatırlatan Arkelyan ve Lidin, Hindistan'da HOG'un yerel bir şubesini oldukça kısa bir sürede kurma olanağına da değiniyorlar. Bildiğimiz kadarıyla gerçekleşmeyen bu proje, yine de Sovyet emellerini yansıtıyor: Böyle bakılınca, Hint-İran ruhani önderlik bölgesi, politik sınırları yok sayan bir ruhani bölge olarak göz ardı edilmemesi gereken bir "topluluk kontrol" aracına benziyor.

Aynı sırada OGPU'nun Ermeni Kilise işleri konusunda uzun bir konferans da Moskova'da yapıldı; bu konferansta,

> tatminkâr bir sonuç elde edildi. Fransa'da iki yıldır OGPU'nun G/58 numaralı ajanı olan Kiçyan adlı bir üstrahip vardı. Onu Moskova'ya getirttik ve onu ben kabul ettim. Ona niyetlerimi açıkladım, Kiçyan da bana şunu önerdi: Gidip Erivan'daki yaşlı Katolikosu görecek ve OGPU'nun güçlü bir baskısı sayesinde Başpiskopos olarak kutsanarak kendisini İran'daki Ermeni Kilisesi'nin başı olarak tayin ettirecek. İran'a daha önce de gitmiş ve eski bağlantılarından çoğunu da korumuş. Kiçyan, bana, İran'da kilisenin başına yerleşince, Nerses'i Tebriz'den uzaklaştırmanın yolunu bulacağını ve böylece İsfahan'daki Mesrob'un onun yerini alacağını garanti etti. Böylece bir ruhani önderlik bölgesi boş hale gelecek ve bu durumda Hint-İran ruhani önderlik bölgesini şahsen üstüne alabilecek; sonra da, diyerek sözlerini bağladı, "Hindistan'da ajan ağınızı kurmak için uygun zamana sahip olacaksınız".[36]

Grigori Agabekov'a göre, "tam bir sahtekâr" olarak niteleidği Üstrahip Kiçyan, görevini kısmen yerine getirmeyi başardı ve 1929'da başpiskopos ve Tahran'da Ermeni Kilisesi'nin başı oldu. Agabekov'un anlatımı, büyük ölçüde uydurma olaylar ve

36 *A.k.*, s. 178.

abartılar içerebilir, ancak bir bütün olarak arşivlere bakıldığında kilise kurumunun içinde epeyce çekirdek grup oluşturulduğunu düşündürüyor. Öte yandan, Sovyet Ermenistanı üstrahipleri arasında, yalnızca rejime sadakatleri sarsılmaz görünenler, yurtdışında görevde bulunmayı talep edebilirdi.

Grigori Agabekov, 1921'de Ermenistan'daki deprem sırasında İran'da kurulmuş olan HOG ile OGPU arasındaki bağlantıları da ele alıyor. Bu örgütün ilke olarak hedefi, deprem kurbanlarına yardım etmek üzere para toplamaktı. Yirmili yıllar boyunca HOG İran'da geniş kapsamlı bir faaliyet yürüttü ve yıllar içinde bir yardım kuruluşundan çok politik bir örgüt haline geldi. Agabekov, HOG'un Tahran'daki yerel başkanı Garo Minasyan'ın, Şeyh Heyzal'ın şahsi doktorluğunu yaptığını ve yerel faaliyetleri, muhbiri olarak çalıştığı OGPU'nun talimatlarına göre yönettiğini belirtiyor.

Komintern'in iç tartışmalarında sürekli dile getirilen petrol bölgelerindeki proletaryaya ulaşmak üzere Güney İran'la bağlantı kurulması projesi, Agabekov'un tanıklığında da ortaya çıkıyor. 1923'te Komintern Sekreterliği'nin Ortadoğu Şubesi'nin bir raporunda şöyle deniyor:

> Ancak yeni bağ kurabildiğimiz Güney İran'daki (petrol bölgesi) çalışmaları yoğunlaştırmak gerekir. Burada, büyük (Bakü'den daha büyük) ekonomik ve stratejik önemi olan bir bölge söz konusu; yaklaşık yetmiş beş bin işçi çalışıyor. Bu üssün ele geçirilmesi, İngiliz-Amerikan sermayesinin askerî toplanma noktası haline gelecek Güney İran'da Sovyet iktidarının zaferi açısından zorunlu bir koşuldur. İsfahan'da kurduğumuz özel büroya ek çalışanlar ve kaynaklar sağlamak uygun olur. Nihayet Basra Körfezi kıyısıyla (Bender Buşehr) bağ kurmayı başardık. Kendi başına taşıdığı önemin dışında, bu fetih bize (uygun bir örgütlenmeye sahip olunması koşuluyla) Hindistan'la son derece hızlı (Buşehr'den Bombay'a üç buçuk günde gidilebilir), ek bir ulaşım yolu sağlıyor. Yoldaşlarımızın danışman olarak gittiği Bender Buşehr'den

> Tahran'la telgraf haberleşmemiz var (bir gün) ve Tahran'da Bakü üzerinden Moskova'yla telsizle iletişim kurabiliriz. Bu ulaşım ve telgraf iletişimi yolunun örgütlenmesine özel bir dikkat harcamak uygun olur.[37]

APOC kalesinin içine bir Truva atı sokma girişimi başarıya ulaşmadıysa da Komintern ve OGPU tarafından bu amaçla harekete geçirilen ağlar yine azınlıklar arasından oluşturuldu. Agabekov'un anılarında, ama aynı zamanda Batı'ya kaçan bu Sovyet görevlisinin yayınladığı makalelerde bu olaylar da ele alınmıştır. İran'da yirmili yıllarda, petrol alanında İngiliz-Sovyet çekişmesi, Neftsindikat, özellikle de onun Kuzey Şubesi ile APOC arasındaki rekabette dile gelir. Makalelerinden birinde Agabekov, garip bir biçimde Papaşa adını verdiği Ermeni ajanlarından birinin aracılığıyla, APOC'ta çalışan Hınçak Partisi üyesi başka bir Ermeni'yi nasıl kendi örgütüne kazandığını anlatır.

> Kendisini Neftsindikat'ta istihdam etmemiz koşuluyla GPU için çalışmayı kabul etti. Neftsindikat'ın, kendisi de eski bir Çekacı olan başkanı Wagner bunu kabul etti ve onu üç yıllık bir sözleşmeyle işe aldı.[38]

Bir diğer makalede Karabağ kökenli, tüccar ve maceracı iki Ermeni'nin, Baratov kardeşlerin maceralarını anlatır; bunlardan biri de açıkça benzer nedenlerle Tebriz'de Neftsindikat tarafından istihdam edilmiştir. İngiliz konsolosu Palmer, Grigori Agabekov'un verdiği bilgilerin doğruluğunu tespit eder ve "Agabekov'un Kahire'deki *Huber* gazetesinde hakkında özel bir makale yazdığı GPU'nun Ermeni ajanı Arşak Baratov'un, halen Persazneft'te memur olarak çalıştığı Tebriz'e gönderildiğine"[39] işaret eder. Daha ileride de Irak'a, Filistin'e, Mısır'a veya Hindistan'a gitme niyetiyle, "genç bir Ermeni'den İngilizce dersi aldığına"

37 RGASPİ, fon 49, op. 154, dosya 43, y. 164.

38 PRO, FO 371-E 5842-5842-34/15359.

39 *A.k.*

dikkat çeker. Böylece İran'da ticaretin ve tüccarların geleneksel ilişki ağları, açık bir biçimde OGPU'nun hizmetinde görülür.

Batı'ya kaçmış başka bir Sovyet görevlisi Alexander Barmin'in, kendisine çıkar sağlamak için Doğu'da OGPU adına "sahte bir sistem" icat ettiğinden kuşkulandığı Agabekov, Komintern, OGPU ve Sovyet diplomasisinin birbirinden bağımsız çalıştığını düşünen çağdaş oyuncular ve gözlemciler arasında ciddi tartışmalara yol açtı. Daha yakın zamanlarda İranbilimci Yervant Abrahamyan, Agabekov'un ifşaatına büyük bir ihtiyatla yaklaştı; ancak bu tarihçi İran'daki komünist hareketin "içsel" bir tarihi adına, Sovyet casusluk örgütünün oluşturduğu "dışsal" yanları azımsama eğiliminde olabilir. Nihayet kimi nüanslar dışında, o dönemi ele alan İngiliz çözümlemecileri Agabekov'un anılarını gerçek bir tanıklık olarak değerlendirdiler:

> Sovyetler'in eski ajanlarından kurtulmak için kurdukları bir tezgâhın söz konusu olduğunu düşünen en kuşkucular bir yana bırakılırsa, burada genel kanı Agabekov'un birçok doğru açıklamada bulunduğu, ancak bundan çok daha fazlasını bildiği yönündedir. Genel olarak (birkaçı yanlış) birtakım adlar verdi ve bu kişilerin şu ya da bu işi yaptığını söyledi; ama hiçbir zaman o ajanın hangi istihbaratı verdiğini belirtmedi. Bu, Agabekov'un ifşaatının temel kusurudur.[40]

Nasıl ki Agabekov'un anıları azınlık ağlarının –insanın "arka oda" ağlarının diyesi geliyor– varlığını ortaya koyuyorsa, arşivler de kimi oyuncuların kimliğini doğruluyor. Ne var ki yalnızca Moskova'daki KGB arşivlerinde yapılacak sistemli bir araştırma, gelecekte Sovyetler'in İran'daki politikasında gizli servislerin rolünün daha hassas biçimde incelenmesine ve Agabekov'un tanıklığının kesin olarak değerlendirilmesine olanak verebilir.

40 *A.k.*

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

Beyrut'tan İskenderiye'ye: Komintern'in Azınlık Ağları

Yirmili ve otuzlu yıllardan itibaren Doğu Akdeniz kıyısındaki ülkelerin çoğunda komünist parti nüvelerinin ortaya çıkışı, manda yönetimi veya yarı-sömürge koşullarında, sömürgeciliğe karşı mücadelenin aciliyetini yansıtır. Bunların Komintern'le ilişkileri alabildiğine karmaşıktır: Çoğu zaman birden çok etnik topluluğa dayalı bir yapıya özgü yerel ayrılıkları yansıtan ve azınlık (Yahudi, Ermeni, Hıristiyan Arap vb.) kökenli takımlardan oluşan bu komünist partiler, değişik eğilimlere bölünmüştür ve kısıtlı bir takipçi kitleleri vardır. Fransız mandası altındaki Suriye'de ve Lübnan'da, İngiliz himayesi altındaki Filistin'de ve Mısır'da komünist harekette "azınlık sendromu" öylesine gerçektir ki, Komintern merkezî organları, otuzlu yılların başlarında "Araplaşma"yı tavsiye etmiştir. Yine de komünist hareket, "kitleler" arasındaki tabanını hiçbir zaman genişletmeyi başaramadı. Komintern'in 1935'ten itibaren cepheler taktiğini kabul etmesi, Suriye'de ve Lübnan'da olduğu gibi, komünizm tasarısının, yerini daha gerçekçi olan ulusal bağımsızlık hedefine bırakmasını gerektirdi.

Burada, bu komünist partilerin –alabildiğine kuşkulu olan– politik etkenliğinden çok, çapı tabanlarının gücüyle karşılaştırılamayacak kadar geniş olan uluslararası bağlantılarıyla ilgilenilecektir. Komintern'in Yakındoğu'daki gelişmeler, Siyonizm,

Filistin'e Yahudi göçü, Arap hareketi konularında tutumu ne oldu? Komünist hareketin "Araplaşması" ne gibi fiili sonuçlar yarattı? Nihayet ve özellikle Suriye'de ve Lübnan'da, Filistin'de ve Mısır'da Sovyetler Birliği'ne adanmış politik ağlar hangileriydi? Bu dönem boyunca SSCB'nin Yakındoğu üzerindeki –ne denli mütevazı olursa olsun– etkisi, bir kez daha azınlık kanalına başvurmuyor mu? Her ne kadar Moskova, Yakındoğu'daki komünist partilerle doğrudan ilişkilerini sürekli olarak korumadıysa da azınlık ağlarının ürünü olan bu partiler, SSCB'nin İkinci Dünya Savaşı sırasında kendisine destek noktaları bulmasına olanak sağladılar.

KOMÜNİST PARTİ VE SURİYE'YLE LÜBNAN'DA "AZINLIK SENDROMU"

"Suriyeliler ve Lübnanlılar, hâlâ Ermenileri komünizmi kendi ülkelerine getirmiş olmakla suçlar. Manda altında yaşayan devletlerdeki Hıristiyan veya Müslüman çevrelere hiçbir biçimde ulaşamamış bu öğretinin, Ermeni toplulukları içinde etkin yandaşlar bulunduğu doğrudur."[1] Manda yönetimi sorumlularının Suriye'deki ve Lübnan'daki Ermeni topluluklarıyla ilgili olarak kaleme aldıkları çok sayıda raporda yer alan bu oldukça yaygın tespit, bu istihbarat raporu alıntısı, kısa ve özlü anlatımında, Yakındoğu ve Ortadoğu'daki azınlıkların tarihinin öne çıkardığı sorunların birçok yanını özetliyor. Ortadoğu'da komünist partilerin kurulup geliştirilmesinde bu azınlıklar bir rol oynadı mı? Bu özgül rol SSCB'nin politikasını ne ölçüde belirledi diyebiliriz? SSCB'nin bu bölgede sahne alışının, İkinci Dünya Savaşı'nı izleyen on yıl içinde meydana geldiği kabul edilmekle birlikte, SSCB'nin politikası nasıl bir gelişme gösterdi? Komünizmin azınlıklarda yarattığı yadsınamayacak çekicilik, yirmili yıllarda henüz

1 MAE Nantes, BEY 573, Ermeni sorunlarına ilişkin not, 1934.

oldukça göz ardı edilebilir olsa da bu bölgede Sovyet etkisinin temelini oluşturdu. Komünist ideoloji gerçekten de azınlıklar toprağında boy attı; bu özellik, Maxime Rodinson'un Marksizm ile Müslümanlık arasında keşfettiği olası yakınlıklara[2] rağmen, Arap milliyetçi partileri tarafından teşhir edilmekten geri kalmadı.

1915 soykırımından sonra yeni bir sürgün topluluğu olarak Suriye'deki ve Lübnan'daki Ermeni diasporası görece yeni bir oluşumdur. Tüm yirmili yıllar boyunca bir ana figürün ortaya çıktığı görülür: İkinci Dünya Savaşı öncesinde elbette sosyalist öğretilere duyarlı olan, ancak her şeyden önce maddi olarak yaşamını sürdürmeye çalışan gerçek bir lümpen proletaryanın doğduğu Halep veya Beyrut kamplarındaki veya gecekondularındaki Ermeni sığınmacı. Bu topluluğun sayısal büyüklüğünü tespit etmek pek de kolay değildir; zira yirmili yıllar boyunca göç hareketleri süregitti. İkinci Dünya Savaşı ertesinde Ortadoğu'daki Ermeni topluluğunun gerçek metropolü Lübnan'da en az üç yüz bin kişi vardı. Esas itibarıyla Beyrut'ta toplanmış olan Ermeni nüfusu tercihan kentlere yerleşti; kırsal kesimdeki yerleşimler ise, manda yönetimi döneminde çoğu zaman iradi girişimlerin sonucu oldu. Beyrut'ta Ermeni topluluğu, sayıca önemli bir Hıristiyan azınlıktı, ancak tek başına Lübnan mikro devleti bağlamında akıl yürütmek zordur. Bununla birlikte, Suriye'de de Ermeni nüfus aynı ilkeye uyarak dağılmışa benzer.

Ermeni diasporası içindeki politik bölünmeler, topluluk ve etnik çerçeveleri aştığını iddia eden komünist bir akımın ortaya çıkışının beraberinde getirdiği olguların kavranmasında temel bir rol oynar. Bu topluluk birbirinden ayrı üç politik akıma bölünmüştü: Ermenistan'ın Sovyetleşmesine kesinlikle muhalif Taşnak Partisi, topluluk bağlarını vurgularken, Ramgavar (demokrat) ve Hınçak partileri, açık bir biçimde Sovyet yanlısı bir eğilimi temsil ediyorlardı. Beyrut'ta biçimlenen ilk ko-

2 Bkz. Maxime Rodinson, *Marxisme et monde musulman*, Paris, Seuil, 1972.

münist hücreler de doğrudan doğruya, Marksist ideolojisini Komintern'le karmaşık ilişkilerine rağmen terk etmemiş olan Hınçak Partisi saflarından çıktı. Böylece tanınmış her topluluğun/cemaatin kültürel ve dinî özerklikten yararlandığı bir sistem içinde, Lübnan anayasasının kabul ettiği yerel politika ve cemaat sistemi bağlamında, Suriye'deki ve Lübnan'daki Ermeni topluluğu keskin iç mücadelelerle bölünmüştü. Aynı biçimde, parlamentoda ulusal temsile dayalı Lübnan politik sistemi, her topluluk için sayısal büyüklüğüyle orantılı bir milletvekili sayısıyla temsili öngörüyordu; bu da özgün ve özerk bir sosyo-politik örgütlenmeyi teşvik ediyordu. Ne var ki otuzlu yılların başlarında toplumsal ve siyasal iklimin gitgide kötüleşmesi, manda yetkililerini ve Yüksek Komiser Kont Damien de Martel'i anayasayı askıya almaya götürdü. O dönemden itibaren gerçek bir sömürgeci güç olarak hareket eden Fransa, her milliyetten ve her eğilimden politik partilerin çoğunu sıkı bir gözetim altına aldı. Gerekçe, "dış güçlerin manevraları"ndan duyulan korkuydu; dış güçlerle, dönemlere bağlı olarak Sovyetler olduğu kadar, otuzlu yılların ortalarından itibaren Arap milliyetçileri arasında alabildiğine etkin olan Mihver devletleri de kastediliyordu. Giderilemez geçimsizliklerle ve yakın dönem tarihiyle, geleneksel olarak bölünmüş haldeki Ermeni topluluğuna gelince, Ortadoğu'nun bu bölgesinde, özellikle cemaat çerçevesini aştığını iddia eden komünist bir akımın ortaya çıkışında özgün bir rol oynadı.

Bu azınlık yaklaşımı, Suriye ve Lübnan komünist partilerinin tarihiyle ilgili daha geniş bir sorgulamayla tamamlanmalıdır. Bu partiler uluslararası komünizm ağına nasıl bağlanır? Batılı komünist partiler, özellikle Fransız KP, Fransız mandası altındaki topraklarda, aracılık gibi özel bir işlev üstlenmedi mi? Bu komünist partilerin yaygın olarak çoğunluğunu Arap ve Müslümanların oluşturduğu çevreleriyle ilişkileri nasıl ölçüle-

bilir? Nihayet, şaşmaz bir biçimde "Arap kitlelerine" seslendiğini ileri süren komünist ideolojik söylemin ötesinde, azınlıklar, özellikle de Ermeni azınlık, bu partilerin ve Moskova'ya kadar Sovyetler'in Ortadoğu'daki varoluşunun çatısını oluşturan ağların tarihsel oluşumunun odağında yer almıyor mu?

Bir "azınlıklar" grupçuğu: Spartak

Ulusal ve inançsal çerçeveleri aşma yönündeki ilk girişim olarak Lübnan'da, ardından Suriye'de ilk komünist grupların ortaya çıkışı, Suriyeli emekçi kitlesiyle dayanışma duygusunu dile getirmeye çalışan kimi "azınlıklar"ın özlemlerinin ürünü oldu. Bu ilk girişimler, en azından yirmili yıllar boyunca, birtakım grupçukların eseri olmakla birlikte, yine de azınlıkların enternasyonalist yönelimlerini dışa vurur. Bu, sendikal hareketin başlangıcıyla bir eşzamanlılığı ortaya koyma kaygısı taşıyan Sovyet tarihçilerinin uzun zaman vurguladığı bir özelliktir. Gerçekten de Lübnan KP tarihi konusunda uzmanlaşmış alanyazın, hikâyenin başlangıcında iki Ermeni'nin, Artin Madoyan ile Haygazun Boyaciyan'ın kurdukları bir komünist derneğin, Spartak'ın olduğuna işaret eder.

Spartak grubunun oluşumu 1923'e tarihlense de dolaysız kökleri bir yıl öncesine, 1922'de Beyrut'ta sekreterliğini Artin Madoyan'ın üstlendiği Hınçak Öğrencilerin Sosyal-Demokrat Birliği'nin kuruluşuna kadar gider. Görünüşe göre, bir yıl sonra bu Birlik ortadan kayboldu ve yerine, Beyrut'ta yerleşik ama Fransız manda yönetimi altındaki topraklarda, özellikle Zahle, Halep ile Cebel Musa ve İskenderun'da daha o zamandan itibaren kimi "şubeleri" olan Spartak komünist örgütü kuruldu. Her ne kadar Spartak halk tabanına oturduğunu ileri sürse de kurucu üyeleri yüksek eğitimli insanlardır; dolayısıyla eğitim düzeyleri ve düşünsel yetenekleri, onları daha çok seçkinler dünyasıyla bütünleşmeye iter nitelikteydi. Spartak'ın kuruluş uğrağın-

da, gelecekte Lübnan KP'nin yöneticisi olacak Artin Madoyan, yirmili yaşlarda, Beyrut'taki Cizvit Saint-Joseph Üniversitesi Tıp Fakültesi öğrencisiydi; Haygazun Boyaciyan ise Zahle'de Dişçilik Fakültesi'nde okuyordu. Her ikisinin tıp bilimine yönelmiş olmasının ötesinde, her iki kurucu da ortak bir coğrafi kökene sahipti: Kilikya. Sığınmış bir Ermeni ayakkabıcının oğlu olan Madoyan Adana'da doğmuştu; Boyaciyan da aynı bölge doğumluydu.

Artin Madoyan

Kırklı yıllarda Lübnan Komünist Partisi yöneticisi olan Artin Madoyan, 10 Nisan 1904'te Kilikya'da, Adana'da doğdu. İstanbul'da Üniversite öğrencisiyken, Hınçak Sosyal-Demokrat Öğrenci Derneği'ne üye oldu. O dönemden itibaren, daha sonra Ermenistan KP yöneticilerinden biri haline gelen ve Taşnak rejimine karşı Mayıs 1920 ayaklanmasına katılan Bedik Torosyan'la ilişki içinde oldu. 1922 yılı içinde, ailesinin sığındığı Beyrut'ta onlara katıldı. Kısa süre sonra Beyrut'taki Hınçak Sosyal-Demokrat Öğrenci Derneği'nin sekreterliğini üstlenen Madoyan, bunun 1923 sonlarında feshini sağladı. İşçi ve üniversite öğrencisi bir çekirdekten hareketle, 1923'te Spartak grubunun kuruluşuna katıldı. Manda yönetimi yetkililerince komünist propaganda faaliyetleri nedeniyle 1926'da tutuklandı ve Deyr el Zor'da zorunlu ikamete tabi tutuldu. Madoyan Suriye-Lübnan Komünist Partisi'nin kurucular kuşağı üyesidir, ancak Suriye ve Lübnan'daki komünist harekette yer alan diğer azınlık oyuncularından farklı olarak, Komintern'in "Araplaştırma" sloganını yükseltmesinden ve bu konuda Halit Bektaş'ı görevlendirmesinden sonra da, parti yönetimindeki konumunu korudu. Anılarında, 1933'ten itibaren azınlıkların uzaklaştırılmasını aktarır ve "eskiler" kuşağının "kadroların yenilenmesi" kaygısıyla Halit Bektaş tarafından kararlılıkla tasfiye edildiğini vurgular. Ayrıca, partinin yönetici aygıtı içindeki kişisel düşmanlıkların ve Halit Bektaş'ın alabildiğine Stalinci bir biçimde kişiliğinin öne çıkmasının, gerek Arap gerekse Ermeni ilk kuşak militanların yükselişini frenlediğini belirtir.

> Ancak parti yönetiminden uzaklaştırılmış yoldaşlarının çoğunun 1946-1947'de Sovyet Ermenistanı'na göç etmeyi tercih etmesinden farklı olarak, Artin Madoyan Lübnan'da kaldı ve yetmişli yıllara kadar Lübnan KP Merkez Komitesi'nin dar çevresi içinde yer aldı.

Yirmili yılların ortalarında Beyrut'ta on beş dolayında üyeye sahip olan Spartak, 1931'de Suriye-Lübnan Komünist Partisi'nin kuruluşuna kadar varlığını korumuşa benzer. Ermeni topluluğu içinde, manda yönetimine çok yakın olarak değerlendirdikleri Taşnaklara ve Ramgavarlara karşı son derece etkin bir propaganda yürüten Spartak grubu, faaliyetini Arap ortamında da yaygınlaştırma iddiasındaydı. Nitekim bildirilerinden birine göre, "Lübnan'daki, Suriye'deki ve tüm Arap ülkelerindeki Ermenilerin ulusal güvenliğinin ve refahının tek yolu, kurtuluşları ve bağımsızlıkları için emperyalizme başkaldırmış olan Arap halklarıyla mücadele birliği yoludur."[3] Elbette Arap kitlelerin içine sızma yönündeki bu meşru özlem, genç komünist örgütün sahip olduğu güçle ve olanaklarla orantılı değildi. Sovyet Ermenistanı ve Fransız KP ile gerçekten de birtakım ilişkiler kuruldu, ancak maddi olanak eksikliği, sürekli bir basın organına sahip olmanın güçlüğünü açıklıyor. Büyük bir olasılıkla Spartak grubuna bağlı olarak doğmuş olan ilk Ermeni komünist gazetesi, Lübnan'da 1925'te *Nor Paros* (Yeni Fener) adıyla yayınlandı. Ne var ki Artin Madoyan'ın yönettiği bu gazetenin ancak ilk iki sayısı çıkarılabildi. Sürekli bir basın organı kurma yönündeki ikinci girişim Ocak 1927'de yapıldı –gerçekten de *Spartak* gazetesi Halep'te gizli olarak basıldı–, ancak bu da başarılı olamadı. Artin Madoyan, Bedros Bardizanyan ve Haygazun Boyacıyan'la birlikte bu ikinci girişimin de öncüsü olarak ortaya çıkıyorsa da, Boyacıyan özyaşam öyküsünde koşulları biraz farklı aktarır:

---

3 Jacques Couland, *Le mouvement syndical au Liban, 1919-1941*, Paris, 1970, s. 119-120.

> Deyr el Zor yakınlarındaki Rakka kentinde ben ve dört yoldaşımız *Spartak* gazetesini yayınlamaya başladık; gazeteyi Suriye'nin ve Lübnan'ın tüm kentlerine gönderiyorduk, ancak tutuklandık ve Lazkiye bölgesinde Atmos'a [?] gönderildik.[4]

Aralıksız kovuşturmalara ve ciddi yasaklama önlemlerine maruz kalan *Spartak* gazetesi iki sayıdan fazla yayınlanamadı. Birinci sayı 1905 Rus Devrimi'nin yıldönümüne ayrılmıştı. Lenin'in ölümünü işleyen ikinci sayı bu vesileyle şu coşkulu sloganı yükseltiyordu: "Lenin öldü. Yaşasın Leninizm!"

Bu organın kısa süreli varlığı ve Ermeni niteliği, bu inançlı enternasyonalistlerin Arap nüfus içindeki ajitasyon ve propaganda girişimlerinde karşılaştıkları zorlukları oldukça iyi gösterir. Öte yandan Fransız yetkililerin sürekli gözetim altında tuttuğu Spartak grubunun önderleri, zamanlarının çoğunu tutuklu olarak veya Suriye'nin en konuk sevmez bölgelerinde zorunlu ikamet ederek geçirdiler. Ne var ki bir azınlık olarak Arap kitlelerine gitmek, tıpkı geçmişte Rusya'da *Narodniklerin* halka gidişi gibi, özgün bir olgudur. Boyacıyan'ın özyaşam öyküsü, Suriye-Lübnan KP öncülerinin ruhsal durumuna tanıklık eder:

> 1925'te Suriyelilerin Fransızlara karşı anti-emperyalist devrimi başladı. Beyrut'a döndüm ve orada bir komünist emekçiler komitesi örgütledim. Bu komite, Müslüman kitleler arasında Fransız askerlerine karşı-propaganda yürütüyor ve mitingler vb. yapıyordu. Ancak başka üyelerle birlikte tutuklandım ve hapse atıldım. On dört ay sonra Fransız KP'nin yardımı sayesinde hepimiz özgürlüğümüze kavuştuk. 1926 yılı sonlarında Şam'a gittim ve Araplar arasında komünist gruplar örgütlemeye dayanan işime başladım. 1931'e kadar Şam'da kaldım; orada birçok komünist grup örgütlemeyi başardım.[5]

4 ACEDOSPRA, fon 1, op. 67, d. 119.

5 *A.k.*.

Boyacıyan'ın anılarında yirmili yıllar dönemine ilişkin birçok ayrıntı dikkate değer önemdedir. Örneğin Fransız KP ile ayrıcalıklı ilişkiler, Fransız sömürge imparatorluğunda doğmuş komünist oluşumlar bakımından ortak bir özelliktir. Bununla birlikte, büyük olasılıkla 1925'e doğru oluşmuş ve Artin Madoyan'ın da üyesi olduğu Spartak Grubu Merkez Komitesi, erken dönemden itibaren doğrudan Komintern'e bağlı bir örgüt haline gelmeye çalışmıştır.

Her ne kadar otuzlu yılların başlarından önce Suriye'de ve Lübnan'da sözcüğün saf anlamıyla bir komünist parti var olmamışsa da Komintern'le ilişkiler fiilen 1925'ten itibaren kuruldu. Komintern'in Suriye'deki ve Lübnan'daki komünist gruplara gönderdiği talimatlar da bu bağlamda anlamlıdır: Bu talimatlar "illegal" çalışmayı ve devrimci "komploculuğu" teşvik eder ve bölgelere göre, Fransız mandası altındaki topraklarda değişik taktikler tavsiye eder. Örneğin ileri bir ülke olarak değerlendirilen Lübnan'da, Komintern, "feodalizme karşı savaş" sloganını yükseltir; Moskova'daki uzmanlara göre bu slogan köylüleri ve işçileri eşrafa ve büyük toprak sahiplerine karşı başkaldırmaya yöneltecektir. Buna karşılık örneğin Cebel-i Dürzi gibi politik iktidarın geleneksel, aşirete dayalı ve "feodal" yapısının hâlâ büyük bir ağırlığa sahip olduğu bölgelerde, Komintern, ülkede henüz aşırı güçlü durumdaki feodal sisteme saldırmaktan geri durmayı tavsiye eder ve dolayısıyla buralarda, yabancıya karşı nefreti körüklemek için milliyetçi damarın kışkırtılmasını öngörür. Öte yandan Komintern Suriye'de ve Lübnan'da, çok iyi propagandacı oldukları için Mısır'dan gelmiş Arap işçilerin istihdam edilmesini, ayrıca üyeleri artırmaktan çok, iyi eğitimli küçük bir çekirdek oluşturmaya dayalı bir devrimci taktiğin uygulanmasını önerir. Komünist programa konacak taleplerle ilgili olarak Moskova şu noktalara işaret eder: Bir temsili meclisin genel oyla seçimi, cinsiyet eşitliği, kadınlar için oy hakkı, mut-

lak basın özgürlüğü, vakıf mallarının ilgası ve işçilerle köylülerin borçlarının iptali. Bu demokratik talepler programı, Ermeni topluluğunun dar çerçevesini geniş ölçüde aşıyor ve Araplara yönelik daha büyük bir açılımı gerektiriyordu. İlk Arap komünist grubu Beyrut'ta 27 Ekim 1924'te ortaya çıktı; o tarihte yapılan toplantıya Yusuf Yazbek, Ferit Dehmen, Elias Gaşa Amin, Butros Haşemin ve Fuat Şimali katılmıştı. Fuat Şimali 1928-1933 arasında Suriye-Lübnan KP Genel Sekreterliği'ni yaptı ve bu partide "Arapçılığın" sağlam güvencesini oluşturdu. 1924'te kurulan Lübnan Halk Partisi'nden, Artin Madoyan'ın Spartak grubuyla tek bir örgüt içinde birleşince 1925'te Suriye-Lübnan KP doğdu; bu parti Komintern'e ancak 1928'de resmen üye kabul edildi. Elbette Suriye'deki ve Lübnan'daki komünist hareketin büyük ölçüde azınlıklara dayalı kökeni, Artin Madoyan, Haygazun Boyacıyan veya daha sonra Hagop Ter Petrosyan (Ermenistan'ın bu satırlar yazıldığı sıradaki devlet başkanının babası) gibi Ermenilerin ön planda rol oynaması, komünistlerin gözünde bir ilk günah olarak görüldü; nitekim Sovyetler'in "kök salma" sloganının yerel uygulaması olan "Araplaşma" politikası, otuzlu yıllar boyunca bu günahı silmeye çalıştı. Ne var ki kökenleri Suriye-Lübnan KP'de birinci planda rol oynamalarına engel olan bu akıl hocası Ermeniler, altının çizilmesi gereken bir ilk ivme sağladılar. Nihayet 1930'da rastlantısal olarak 18 yaşında bir üniversite öğrencisini, Halit Bektaş'ı Şam'da KP'ye sokan da Haygazun Boyacıyan oldu. Suriye Komünist Partisi'nin gelecekteki Stalinci yöneticisi olan Halit Bektaş Kürt kökenliydi.

Halit Bektaş

Halit Bektaş 1912'de Şam'da bir Kürt ailesinde doğdu. Şam Üniversitesi Hukuk Fakültesi'ne kayıt yaptıran Halit Bektaş, politik faaliyetleri ve Fransız yetkililerine karşı mücadeleleri nedeniyle eğitimini kesintiye uğratmak zorunda kaldı. Önceleri Ulusal Blok'ta eylemciyken, 1930'de Suriye-Lübnan Komünist Partisi'ne

katıldı; bu partide, Komintern'in parti kadrolarını yetiştirmekle görevli yerel yetkilisi N. Litvinski'nin hemen dikkatini çekti. KUTV'da öğrenim görmek üzere Moskova'ya gönderilen Halit Bektaş 1932'de Şam'a döndü. Fuat Şimali muhalefetini bertaraf etmeyi başardı ve Artin Madoyan, R. Ridha, Nikola Şauy ve F. El-Helu'dan oluşan yeni bir ekiple birlikte 1933'te Suriye-Lübnan KP genel sekreteri oldu. Halit Bektaş'ın kökeni ve kişisel duyguları hakkında Maxime Rodinson şunları yazıyor: "Arap önderi rolünü unuttuğu oluyordu. Gerçekten de Kürt kökeni onun için bir engel oluşturuyordu. Bu kendi başına trajik bir durum değildi. Arap toplumu güçlü bir özümleme gücüne sahiptir. Başkalarının yanı sıra birçok Kürt veya Araplaşmış yarı-Kürt, Arap milliyetçiliği çerçevesinde bile önemli politik roller oynadı; kimse onları Kürt kökenleri nedeniyle eleştirmedi, ancak en azından, kökenlere değil özümlenmeye vurgu yapılması gerekiyordu. Ne var ki doğuştan gelen kibri ve güç arzusu, Halit'i, alkol nedeniyle kontrolünü kaybettiğinde, çevresindeki Arapların 'Samiliği'ne oranla kendi Kürtlüğünü öne çıkarmaya ve 'Aryan' olmakla övünmeye itiyordu. Bu, ek bir 'üstünlük' oluyordu. İşte ırkçı öğretilerin, özellikle bunları kendilerini yüceltmek için kullanabilen kişiler üzerindeki yaygın etkisi buydu."[6]

Filistin Komünist Partisi'yle bağlantılar: Rusya ve Orta Avrupa Yahudilerinin rolü

Suriye-Lübnan KP'nin kuruluşunda Yahudi komünistler de, özellikle Rusya kökenli olanlar, önde gelen bir rol oynadı.

> Arap komünist partilerin kuruluşunda ve politik hatlarının tanımlanmasında Komintern'in bu Avrupalı Yahudilerinin oynadığı önde gelen rol, bu partilerin sunmak istediği, ulusal bağımsızlık ve Arap birliği bayraktarlığı görüntüsüne uzun süre zarar verdi. 1928'den itibaren Arap KP'lerinde yönetimin ulusal unsurlar ta-

6 Maxime Rodinson, "Les problèmes des partis communistes en Syrie et en Egypte", anılan makale, s. 420.

rafından ele alınışı da Arap milliyetçi çevrelerindeki kuşkuları ancak kısa bir süre için dağıtabildi.[7]

Suriye-Lübnan KP'nin kuruluşundan önceki karışık dönemde, tümü de Orta Avrupa kökenli Yahudiler olan birkaç Kominterncinin adını anmak yerinde olur: Yacob Tepper, Wolf Averbach, N. Litvinski ve Joseph Berger. Yirmili yıllardan otuzlu yıllara kadar Komintern'in Ortadoğu ağının baş kişisi olan Berger, Filistin KP yöneticisi olarak, bir komünist örgütün veya en azından Filistin KP'ye bağlı bir hücrenin kuruluşuna yardım etmek üzere, Kasım 1924'te Beyrut'ta görevlendirildi. Nitekim Joseph Berger'nin başlangıçtaki muhatabı İbrahim Yazbek bu bağımlılık ilişkisini önce reddetmişse de Suriye-Lübnan KP'nin dış ilişkilerinin çatısını Filistin KP'nin kurucu ağı sağladı.

Böylece yirmili yıllar boyunca Suriye-Lübnan KP, şaşırtıcı bir biçimde Komintern'in Ortadoğu'daki taarruz cephesi haline gelen Filistin KP'nin temsilcileriyle sürekli ilişki içindedir. Fransız istihbarat servislerine göre, "tüm Doğu'daki en etkin ajan" olan Berger'nin görevi ana hatları itibarıyla bilinir. Moskova-Paris arasında sayısız gidiş gelişten sonra yirmili yılların başlarında Filistin'de ortaya çıkmış bir Polonyalı Yahudi olan Joseph Berger, Fransız mandası altındaki topraklara 1924 yılı sonlarında vardı ve Ekim'de gemiyle Beyrut'a geçti. Komintern tarafından Suriye'deki ekonomik ve politik durumu incelemekle görevlendirilen Berger, aynı zamanda, Suriyeli komünistlerin eylemini raporlamak ve bunları Komintern'in yirmi bir koşuluna uygun tek bir örgüt içinde bir araya getirmeye çalışmak görevini de üstlenmişti. Berger'ye bu görev, Filistin KP ve Suriyeli ve Mısırlı komünistlerin delegesi olarak katıldığı Komintern 5. Kongresi'nden (Haziran-Temmuz 1924) sonra verildi. Dolayısıyla Suriyeli komünistlerle ilk ilişkileri Komintern'in direktiflerine uygun olarak kurdu. Joseph Berger, 7 Aralık 1924'te Beyrut'tan *Sicilia* adlı gemiyle, Hayfa ve İskenderiye

7 Majed Nehme, "Le parti communiste syrien", *Communisme*, 1984, s. 112-113.

üzerinden "Napoli ile Moskova" arasında bilinmeyen bir yere hareket etti, yanında Filistin KP'nin Viyana Komitesi'ne gönderdiği bir mektup ile Suriye KP'nin kabulüne ilişkin resmî talep vardı...

Abuzyam (Wolf Averbach) gibi başka Komintern görevlileri de Filistin KP aracılığıyla bir aktarım ajanı rolü oynamışa benziyor. Poale Zion'un sol kanadına mensup bir Rus Yahudisi olan Averbach, Filistin'e 1922'de geldi ve yerel KP'nin belli başlı yöneticilerinden biri oldu. Ona 1925'te Beyrut'ta rastlıyoruz. Başlangıçta bu grubun amacı Cebel-i Dürzi'deki isyancılarla, özellikle Sultan El Atraş ile ilişki kurmaktı. Daha sonra Averbach, Komintern Doğu Sekreterliği'nde görev aldı ve Arap hareketinde komünist eyleme ilişkin öğretinin hazırlanışına katkıda bulundu.

Nihayet Suriye-Lübnan KP'nin kökleri, yirmili yılların başlarında Mısır'daki Yahudi topluluğu içinde oluşmuş komünist gruplarla erken zamanlardan itibaren kurulmuş ilişkilerde de aranmalıdır. Lübnanlı ilk komünistlerden, gelecekte partinin yöneticisi olacak Fuat Şimali, Beyrut'un kuzeydoğusunda as-Suhailah köyünde, Marunî kökenli yoksul bir köylü ailesinde doğdu ve komünizm yoluna Joseph Rosenthal'ın kılavuzluğuyla girdi. Rusya kökenli bir Yahudi olan ve İskenderiye'de kuyumculuk yapan Joseph Rosenthal, Mısır komünizminin veya en azından onu oluşturan çeşitli grupçukların ana kişilerinden biridir. Komünist Kulüp'ün ve Toplumsal Araştırmalar Kulübü'nün kurucusu olan Joseph Rosenthal, KUTV'da öğrenci, ateşli devrimci ve Mısır'da Komintern görevlisi Avigdor'un gelecekteki eşi Charlotte Rosenthal'ın da babasıdır. Yirmili yılların başlarında Şimali, İskenderiye'de yaşadı ve 1922'de, Rosenthal'ın örgütüyle birlik olan Lübnanlı İşçi Partisi'ni oradan yönetti. Britanyalı yetkililer tarafından tutuklanıp Mısır topraklarından sürgün edilen Şimali, Beyrut'a dönerken İbrahim Yazbek'le tanıştı; Joseph Berger de Beyrut'a 1924'te yaptığı yolculukta İbrahim Yazbek ile bağlantı kurdu... Üyelerinin çoğuna Filistin KP ve Mısır'daki komünist

gruplar tarihinde rastlanan bu karmaşık ağ, bu partilerin temelini oluşturan azınlıklar ağının belirgin örneğidir. Komintern'in Arap kitleleri kucaklama özlemine elbette uygun olmayan bu yapı, Wolf Averbach'ın Filistin KP konusunda yaptığı kişisel tanıklıkta da belirttiği üzere, söylem ile gerçeklik arasında kapanmaz bir açığa yol açtı. Neredeyse tümüyle Yahudi olan bileşimi ele alırken Averbach şöyle demiş:

> Partimizin en büyük kusuru aslında hepimizin Yahudi olmasıydı. Partinin daha sonra Araplar arasında anlamlı bir biçimde geliştiği doğrudur, ancak bu gelişme çok yavaş biçimde gerçekleşebildi. Ne Komintern ne de çoğumuz bu sonuçlardan tatmin oluyorduk. Bir şeyler yapmayı her düşündüğümüzde, aramızda daha çok sayıda Arap üye olması gerekliliğiyle karşı karşıya kalıyorduk. Her hâlükârda Komintern'in görüşü buydu.[8]

Azınlık çemberini kırma konusundaki bu yaşamsal gereklilik, Ortadoğu'da komünizmin çocukluk hastalığı olan "azınlık sendromu"nu tedavi etmek amacıyla otuzlu yıllarda yükseltilen "Araplaşma" politikası sırasında da Suriye ve Lübnan KP'nin gelişimi ve sloganları üzerinde, tüm ağırlığıyla kendini hissettirdi.

Yirmili yıllar sonlarında Suriye ve Lübnan Komünist Partisi: İç yapıları ve dış ilişkileri

Parti ancak 1928'de Komintern'e resmen üye oldu ve Fuat Şimali'nin yönetimi altında partinin çabaları, kimi zorluklarla da olsa, iç örgütlenmeye ve eylemcilerin ideolojik olarak yetiştirilmesine yöneldi. Ne var ki Komintern'in değişik örgütleriyle kurulan dolaysız ilişkinin etkileri kendini hemen göstermemişe benziyor. Arşivlerdeki belgeler, tersine, yerel yöneticiler arasında bir bölünmeye ve dağınıklığa işaret ediyor. 1929'da Komintern Doğu Sekreterliği'ne gönderilmiş Hasan imzalı bir

8 Aktaran Hanna Batatu, *a.g.k.*, s. 384

raporda, Suriye-Lübnan KP örgütlenmesiyle ilgili zorluklar ve çatışmalar dile getiriliyordu. Parti "legal" çalışma üzerinde mi yoğunlaşmalı, yoksa devrimci yönelimini mi pekiştirmeliydi? Her hâlükârda, kim olduğu bilinmeyen bu Hasan, partinin yeni yönelimlerine ve Fuat Şimali yönetimine tamamen muhalif görünüyor:

> Yoldaşlar, bu gerici ve alabildiğine geciktirici zihniyetin, partinin legaliteye yapışmasından olduğu kadar, Suriye'de devrimin karakteriyle ve bu devrimde proletaryanın oynayacağı rolle ilgili, küçük-burjuva bir teoriden kaynaklandığını söyleyebilirim. 4. Kongre sırasında sorun üzerinde sıcak bir tartışma yaşadık: Parti, adından açıkça söz edilerek tanıtılmalı mı?[9]

"Profesyonel devrimciler"le ilgili eski tartışmanın yeniden doğuşu, bu rapordaki öfkeli havaya bakıldığında, Yusuf Yazbek'in ihracından ve yerine parti yönetiminde olması daha arzu edilir olan, işçi kökenli militan Fuat Şimali'nin geçişinden sonra parti saflarında kişisel bir çatışmayı gizler gibi görünüyor. Nedenleri ne olursa olsun Komintern "Şarkiyatçıları"na Suriye sorunuyla ilgili bu raporu kaleme alan kişi, "legal" ile "illegal" çalışma arasında bir bağ kurma gerekliliğini vurguluyor ve Suriye ve Lübnan KP'nin yeniden örgütlenişinin ana hatlarını ele alıyordu: Ona göre, parti merkezini sanayi bölgelerine taşımak, Komintern'le kalıcı ilişkiyi örgütlemek, işyeri hücreleri kurarak "yoldaşların hattını gözden geçirmek", haftalık yayın organı kurmak ve nihayet, parti faaliyetini köylülüğe, yoksul köylülere, tarım işçilerine, şimdiye kadar tamamen ihmal edilmiş olan bedevilere yöneltmek gerekiyordu. Elbette bu öneriler, yirmili yıllar sonlarında belli bir tecrit halinde yaşamını sürdürmeye çalışan yerel komünist örgütün eksiklerini derinlemesine ortaya çıkarıyordu. Görünüşe göre, o tarihte sorunu çözmek için Komintern, bütün komünist Arap örgütlerini tek bir yapıda bir-

9 RGASPİ, f. 495, op. 154, d. 375, y. 5-24.

leştirmek istiyor. Bunu en azından, Hasan'ın, Arap Komünist Federasyonu ile ilgili bir soruya verdiği cevap düşündürüyor. "Bu Federasyona karşı bir görüşe sahiptim, ancak yazılı raporumda da açıkladığım gibi, gerçekler bu bakış açımın hatalı olduğunu kanıtladı. Şimdi bu Federasyonu örgütlemek, ona bu ülkeler partilerini yönetme görevini vermek gerektiğini düşünüyorum." Göründüğü kadarıyla bu Federasyonun kuruluşu projesi gerçekleşmedi. Ancak Arap ülkeleri çerçevesinde emperyalizme karşı mücadele edebilecek birleşik bir örgüt kurma girişimleri, iki yıl sonra, 1931'de Suriye-Lübnan KP ile Filistin KP, Komintern 6. Kongresi'nin (Temmuz-Eylül 1928) ulusal burjuvazilere karşı mücadeleye ilişkin tezlerine uygun ortak bir karar almak üzere birlikte bir kongre düzenlediklerinde, fiilen gündeme geldi. Bu toplantıdan sonra kabul edilen ve "Arap komünist hareketinin tarihinde eşi olmayan"[10] toplu kararlar Ocak 1933'te yayınlandı.

Yirmili yıllar boyunca Suriye-Lübnan KP'nin dış ilişkilerinin başka bir yanı, Fransız KP'yle, özellikle de onun Sömürge Şubesi'yle -aslında kesintili- ilişkidir. Suriye-Lübnan KP ile FKP arasındaki ilişkiler sorusuna Hasan şöyle yanıt veriyor:

> Bu çok önemli ve yalnızca şimdi değil her zaman üzerinde konuşulması gereken bir sorun. Fransız KP'den tümüyle kopmuştuk; buradaki Fransız yoldaşlar son olarak bize, bunun yalnızca Fransız KP'nin değil, aynı zamanda bizim de hatamız olduğunu söylediler. Fransız KP'yle ilişkinin iyi bir çalışma geliştirmemize yardımcı olacağını düşünüyorum. Orduda, devrim sırasında Fransız KP'yle ilişkimiz vardı. Bir bildiri dağıtımı olmuştu ve kimi sonuçlar elde etmeyi başarmıştık.[11]

Bu ifadelerin dokunaklı saflığında ve yalınlığında, doğru gibi görünen birtakım olgular dile geliyor. Suriyeli komünistler ile Fransız KP arasındaki ilişki, yirmili yıllar boyunca, yalnızca

10 Majed Nahme, a.g.m., s. 113.

11 RGASPİ, fon 495, op. 154, d. 375, y. 5-24.

1925-1926'da, Rif Savaşı ile Cebel-i Dürzi isyanının bastırılması arasında bir koşutluk kuran Fransız KP'nin, sömürgeciliğe karşı güçlü bir kampanya yürüttüğü uğrakta etkili hale geldi. Arap milliyetçiliğinin yüceltilmesi, Fransız emperyalizminin simgesi olarak Şam'ın, 20 Ekim 1925'te General Sarrail tarafından bombalanması, gerçek bir "Suriye devrimi"nin koşullarını yaratmadı mı? Her hâlükârda Fransız KP'yle ilişkilerin en iyi kurulduğu dönem 1925-1927 dönemidir. Ne var ki yinelenen bir hatayla, bu ilişki doğrudan kurulacak yerde, bir kez daha bir azınlık kanalını, Mısır'daki komünist gruplar kanalını kullanacaktı. Nitekim o dönemde Ortadoğu komünizminde merkezî bir yer tutan Charlotte Rosenthal, 1926'da ve 1927'de Fransa'daki kimi parti üyeleri ile Suriye sendikaları arasında aracılık rolü oynadı. Bu çerçevede birçok kez Fransa'dan gönderilen paraları Suriye sendikal hareketinin temsilcilerine iletmekle görevlendirildi. Bununla birlikte, Fransız KP'nin maddi yardımı hiçbir zaman önemli boyutlarda olmadı. 1929-1934 arasında Suriye-Lübnan KP Politik Büro üyesi Hagop Ter Petrosyan da Fransız KP'nin yardımının maddi olmaktan çok manevi olduğunu belirtiyordu. Suriye KP'ye ulaşan zayıf mali kaynakların Viyana'dan geldiğini ve buna da Alman KP'nin aracılık ettiğini açıklıyordu. Yine de Fransız KP'yle ilişki konusunda Hagop Ter Petrosyan, sömürge karşıtı mücadelenin eylemcilerinden olan ve bir önceki yıl Uluslararası Kızıl Yardım'ın temsilcisi olarak Balkan ülkelerine gönderilen komünist milletvekili André Berthon'un 1931'de yaptığı ziyarete işaret ediyor.

Suriye-Lübnan Komünist Partisi tarihinde bir dönemeç: Araplaşma

Komintern'in stratejisinde 1933, "dönemeç yılı"dır. Hitler'in iktidara gelişiyle Avrupa'da faşizmin yükselişine karşı Stalin, Komintern'e "sınıfa karşı sınıf" sloganının yerine, 1935'te Halk Cephesi adını alacak olan Birleşik Cephe strateji ve taktiğini

benimsetti. 1933 yılında Suriye-Lübnan KP tarihinde de sonucu belirleyici bir dönemeç alındı. Gerçekten de bu tarihten itibaren parti, Moskova yönetimine daha sıkı bağlandı ve partiyi "Araplaştırma"yı, etkisini kitlelere yaymayı ve böylece azınlıklara dayalı olmasından kaynaklanan kusurlarını telafi etmeyi hedefleyen bir iç reforma girişmeye başladı. Halit Bektaş'ın 1933'te Moskova'da KUTV'daki eğitimini tamamlayarak geri dönüşü yeni yönelimlerle çakıştı: Şimali'nin yerine partinin başına Bektaş geçerken, yeni parti yönetimi de neredeyse tamamen Moskova'dan belirlendi. Arapçaya hiçbir zaman tam bir hâkimiyet sağlayamayan Artin Madoyan dışında partinin yeni yönetiminde azınlıklardan kimse yoktu: Bunun bir göstergesi de Hagop Ter Petrosyan'ın 1934'ten itibaren Politik Büro'da yer almamasıdır. Bundan sonra Suriye Partisi, çabalarını, Arap kitleleri arasında görüşlerini yaymaya ve ideolojik çalışmaya yoğunlaştırdı; bu da Halit Bektaş'ı, *Manifesto* gibi Marksizm-Leninizm'in kimi klasiklerini ve *Marksizm ve Ulusal Sorun* gibi Stalin'in kimi metinlerini Arapçaya çevirmeye yöneltti.

Ancak azınlıkların ve partinin iç örgütlenme tarihi bakımından "Araplaşma"nın etkileri tam olarak ne oldu? SSCB cumhuriyetlerinde "Bolşevikleşme" ve "kök salma" sloganlarının Ortadoğu'ya uyarlanmış biçimi olan Araplaşma, Ortadoğu KP'lerinin çoğunun, özellikle de Suriye KP'nin ve Filistin KP'nin ortak sloganıydı. KTUV arşivleri, otuzlu yıllardan itibaren, KP'lerin Araplaşması gerekliliğiyle ilgili bildirilerle dolup taştı; beklenmeyecek bir biçimde, Araplaşmanın savunucuları kimi zaman bizzat "azınlıklar" oluyordu. Bunun Suriye KP üzerindeki etkisi ne oldu? Benimsenip uygulamaya konduktan sonra bu önlem, Komintern yöneticileri açısından her türlü "azınlık" politikasını terk etme anlamını taşıdı mı?

Suriye KP'nin başında Halit Bektaş'ın yeni işlevi, Komintern'in yeni yönelimlerine denk düşüyordu. Ağustos 1933'te Komintern,

Suriye KP'nin yeni yönetimi ve propaganda yöntemlerine ilişkin bir dizi önemli karar aldı. Bu kararlar Fransız Yüksek Komiseri Kont de Martel tarafından şöyle özetleniyor: Parti Merkez Komitesi Beyrut'tan Şam'a taşınmalı ve çoğunluğu Arap olmalı; bundan böyle yazılı propaganda Arapça kaleme alınmalı ve Arap ulusal duygusunu yansıtmalıdır. Yüksek komisere göre bu değişiklikler "önemli birtakım sonuçlar yaratmaya adaydı, zira o zamana dek komünist öğreti Arap unsurlar arasında geliştirilmemişti. Birkaç milliyetçi önder, olası bir müttefik olarak gördükleri 3. Enternasyonal'le kimi zaman flört ettiyse de o zamana kadar gerek Hıristiyan, gerekse Müslüman Araplar, kapılarını komünist partisine ve taraftarlarına kapalı tutmuşlardı. Komünist öğreti, Suriye ve Lübnan Ermenileri ve Filistin Yahudileri arasında çok daha etkili oldu. Bu her iki azınlık da bir parti disiplinine boyun eğmeyi biliyordu ve onları SSCB'deki soydaşlarıyla birleştiren bir dizi sıkı bağ vardı. Bu durum ve koşullar sayesinde komünizm, Ermeniler ve Yahudiler arasında eylemci ve itaatkâr birtakım çekirdekler oluşturmayı başardı."[12] Böylesi koşullarda partinin Araplaştırılmasına yönelik talimatlar nasıl karşılandı? Yüksek komiser tarafından kaleme alınan rapor, Suriye'deki ve Lübnan'daki tüm kentlerin komünist delegelerinin hepsini bir araya getiren bir toplantının, Komintern'in aldığı yeni kararlar konusunda eylemcileri bilgilendirmek üzere Ekim 1933'te yapıldığına işaret ediyor. Yine aynı rapora göre, bu kararlar, nedenleri açıkça belirtilmese de "muhalefeti yöneten ve Moskova'nın kararlarına karşı mücadele eden" N. Litvinski ve karısı İta, Zadik Daduryan ve Hagop Ter Petrosyan gibi Arap olmayan eylemciler ve kadrolar arasında güçlü bir karşı çıkış doğurdu. Ne var ki bu dönem ve otuzlu yıllarda Suriye KP'nin Araplaşması sorunu üzerine sorgulanan Hagop Ter Petrosyan, –gerçi elli yıl sonra– ta-

12 MAE Nantes, BEY 573, D. de Martel'in Suriye Komünist Partisi'yle ilgili olarak 22 Haziran 1934'te kaleme aldığı rapor.

mamen farklı bir yargıda bulunuyor. Her ne kadar Suriye KP'yi Ermenilerin kurduğunu kabul etmeye hazır olsa da buna karşılık, gerek kendisinin gerekse o dönemdeki Ermeni komünistler bütününün, partinin Araplaşmasına muhalif bir tutum almadığını ileri sürüyor. Ona göre "Arap karşıtı" Ermeni ünü, politik nedenlerle kendisine daha sonra yakıştırılmış. Sovyet Ermenistanı'na özel duygularla bağlı çok sayıdaki Ermeni eylemci gibi, o da Araplaşmaya düşman muhalefet üyesi olmakla suçlandı. Her hâlükârda Araplaşmanın, partinin yönetici aygıtında yürütülen temizlik harekâtına yerel bir gerekçe oluşturduğunu düşünmek yerinde olacaktır.

Bu işin ayrıntıları ne olursa olsun, açıktır ki 1933'ten itibaren Komintern, partinin yönetici organlarında azınlık kökenlilerin fazlaca göze batıcı varlığının zarar verebileceği Arap yanlısı bir politika uygulamaya çaba harcadı. Ancak komünist parti, Arap milliyetçiliğinin sözcülüğünü açıkça üstlenebilir miydi? Bu konuda herhalde en yetkin çözümlemeci olmamakla birlikte Damien de Martel'e göre, "KP bakımından sorun, propaganda bildirilerinde 'burjuva' önderlerinin güçlü bir biçimde yerildiği Arap milliyetçiliğini nasıl kullanabileceği biçiminde ortaya çıkıyordu. Sözcüğün gerçek anlamıyla komünist partinin saflığını korurken, propaganda amacıyla Şark milliyetçiliklerinin kullanılmasına dayanan nazik rol, Uluslararası Kızıl Yardım'ın bir koluna verildi."[13] Bu uydu örgüt, gerçekten de apolitik ve insani bir görüntü altında, değişik Arap milliyetçi akımlarını uzlaştırmaya olanak verdi. Bir Suriye şubesinin kuruluşu, Kasım 1933'te, Suriye Komünist Partisi'nin delege olarak Elias Şatila'yı gönderdiği Moskova'da yapılan Uluslararası Kızıl Yardım kongresinde kararlaştırıldı. Ocak 1934'te Halit Bektaş başkanlığında yapılan bir toplantıda Kızıl Yardım Komitesi seçildi. Bu komitenin kuruluşu, Suriyeli komünistlere, milliyetçi Arap önderleriyle ilişki kurma ve "emper-

13 *A.k.*

yalizme karşı tek cephe" oluşturma olanağını sağladı. Bu cephe girişimi, Kızıl Yardım üyeleri ile milliyetçileri bir araya getiren yeni bir örgütün, Bahse el Kavme'nin (Ulusal Yeniden Doğuş) ortaya çıkışını beraberinde getirdi. Damien de Martel'e göre, bu komite Adnan el-Atasi, Taha Savaf, Raşit Firavun, Feriz el-Malek, İzzeddin, Şakir el-As, Şeyh Abdülmecid el-Hetib'den oluşuyordu.

Ne var ki Araplaşmadaki ilerlemeler Suriye Komünist Partisi veya ona bağlı örgütler içinde anlamlı oldu mu? Bu konuda Damien de Martel şöyle yazıyor:

> Merkez komitesinde ağırlık Araplara tanınmış olmakla birlikte, Ermeniler komünist veya benzer örgütlerde en etkin rollerden birini oynamayı sürdürdü. Bu katılım, Ermeni topluluğu bölen keskin düşmanlıkların en önemli nedenlerinden biriydi.[14]

Nitekim partinin "Araplaşması" yönünde harcanan çabalara rağmen, Suriye-Lübnan KP, militanlarının ve üyelerinin çoğunu Hıristiyan azınlıklar, özellikle de komünist propagandanın birçok uydu örgüt tarafından başarılı bir biçimde yürütüldüğü Ermeniler arasından çıkarıyordu. Suriye'de ve Lübnan'da HOG bunlar arasında en etkin olan örgüttü ve göçe *(nerkaght)* aday olacaklara çekici kılmak üzere Sovyet Ermenistanı'yla ilgili ideal bir imge yaymaya çaba harcıyordu. Böylece apolitik ve insani bir görünüm altında, Suriye-Lübnan KP komünist grubunun etkisi, 1933 yılı sonlarında Fransız manda yönetimindeki topraklarda HOG'un faaliyetlerine son veren topyekûn bir yasaklamaya kadar, Suriye'deki ve Lübnan'daki Ermeni topluluğu içinde görülmeye devam etti.

Topluluklar arasında bölünmelerin damgasını vurduğu bir dünyada, özellikle komünist akımın oluşumunda azınlıkların politik rolü, çoğunlukla Arap ve Müslüman bir çevrede, komünizmin eşitlikçi bir politik ifade tarzı olarak sahip olduğu tartışılmaz

14 *A.k.*

çekicilikle açıklanabilir. Suriye'de ve Lübnan'da ve genel olarak Arap dünyasında, komünist ideoloji yalnızca azınlıklar zemininde başarı gösterebilen dışsal bir öğreti olarak ortaya çıktı. Özellikle Ermeniler örneği bu açıdan onların öncü bir rol oynadığına tanıklık eder ve bu yan, Sovyet tarihbilimcileri tarafından, özellikle Brejnev döneminde vurgulanmadan geçilmedi, zira Ermenilerin Sovyetler Birliği'ne sadakatlerinin altını çizerken, ulusal gururlarını okşamaya da olanak verdi. Ermeni diasporası içinde çoğunluğun eğilimini temsil etmemekle birlikte, Ermeni komünistler yine de azınlık ağlarında asli bir rol oynadı. Ortadoğu'da, İkinci Dünya Savaşı öncesinde elbette oldukça dağınık kalmış olan Sovyet etkisinin iskeletini oluşturdular.

SİYONİZM İLE ARAPLAŞMA ARASINDA: FİLİSTİN'DE KOMİNTERN GÖREVLİLERİ

Ortadoğu'daki komünist hareketin tarihinde oynadığı temel rol nedeniyle Filistin KP özel bir dikkati hak eder. Komintern tarafından Ortadoğu'da tanınan ilk parti olarak, onun görevlileri, Suriye'de ve Lübnan'da olduğu gibi, "kardeş" komünist partilerin kuruluşunda birincil bir rol oynadı. En azından başlarda neredeyse tamamen Yahudilerin oluşturduğu bu parti, iki savaş arası dönemde İngiliz manda yönetimi altında tutulan Filistin'de, çelişkili sorunlarla yüz yüze geldi. Filistin KP, tarihsel olarak Poale Zion'un sol kanadından çıktığından, partinin Siyonizm ve Arap ulusal hareketinin doğuşu karşısında tutumu ne olmalıydı? Komintern'in başlangıçta değişken, sonrasında ise kesinlikle Siyonizm karşıtı konum alışı, Yahudi eylemcilerde özellikle "kök salma" (*korennizacija*) taktiğinin Ortadoğu'ya uyarlanmış biçimi olan Araplaşma uğrağında gerçek bir ikircime yol açtı. Ondan sonra Yahudi-Arap devrimci efsanesi ne oldu?

Filistin'deki komünist hareketin tarihi konusunda çok sayıda uzman vardır ve bu tarih, uzun zamandan beri Arap ve Yahudi tarihçilerin bir dizi eserine de konu oldu. Burada izleyeceğimiz yol, Filistin'de komünist hareketin gelişim evrelerinde, SSCB'nin Ortadoğu'daki azınlıklar karşısında benimsediği stratejiyi aydınlatan yanları araştırmakla yetinecek. Bu yaklaşım her şeyden önce, Bolşevikler tarafından Yahudi sorununun kavranışının altında yatan belli başlı öğretisel çizgileri anımsamayı gerektirir; elbette bu sorunun kökleri sosyalistler arasında yirminci yüzyıl başlarında, özellikle Marksizm ile Doğu dünyasının karşılaştığı uğrakta, ulusal sorunla ilgili olarak yürütülmüş olan tartışmaya kadar uzanır. Bu sorun konusunda kurucu babaların, Marx ve Engels'in mirası yoksuldur. Engels açısından Yahudiler, diğerlerinin yanı sıra bir Doğu toplumu, "yerel koşulların, tarımın ve başka her şeyin, öteki bedevilerle karşı karşıya getirdiği küçük bir bedevi aşireti"[15] oluşturmaktadır. Böylesi bir düşüncenin yoksulluğu karşısında, en ateşli takipçiler bile kendilerini olsa olsa aşırı bir çaresizliğin içinde boğulmuş bulmuşlardır. Yahudi sorunu 1905 Devrimi öncesi dönemden Birinci Dünya Savaşı'nın başlangıcına kadar, ulus ve sömürge sorunuyla ilgili olarak geliştirilen düşüncelerin ayrılmaz bir parçasını oluşturdu. Lenin ile Avusturya Marksistlerini karşı karşıya getiren topraktan bağımsız ulusal ve kültürel özerklik konusundaki tartışma sırasında, Filistin sorunu kısaca ele alındı. 1914 öncesinde ulusal sorun konusunda en büyük Marksist otorite olan Kautsky'ye göre, Filistin'deki tek devrimci olanak toprak devrimiydi. Ancak 1917 Devrimi ve daha da çok Balfour Bildirgesi, Bolşevikleri kararlı bir biçimde olumsuz bir yöne itti. Bolşevikler, özellikle de Lenin ve Stalin, Siyonizmin Rusya'daki devrimci hareket bakımından zararlı olabileceği değerlendirmesini yaptılar ve Siyonist ve Yahudi

15 Engels'in Marx'a Mayıs 1853 tarihli mektubu, Karl Marx, *On Colonialism and Modernization* içinde, New York, S. Avineri, 1968, s. 425.

sosyalist partileri "küçük burjuva" milliyetçi partiler olmakla suçladılar. Filistinli Yahudilerin ve genel olarak Siyonizmin karşısına, gelecekteki Sovyetler Birliği'nde Yahudi sorununun içeride "çözümü"nü koydular. 1920'den önce Siyonizme karşı bir kampanya olmadıysa da daha 1918'de Evsektsiy'lerin,[16] Ocak 1918'de Evkom'un[17] ve Mayıs 1919'da (BUND'un eski liderlerinin oluşturduğu komünist birlik) Komfarband'ın[18] kuruluşu, Rusya Yahudilerini kapsama ve onları Siyonist hareketten uzaklaştırma iradesine tanıklık ediyor. Nitekim 20 Aralık 1919'da, Yahudi İşleri Komiserliği (Evkom), bu konuda herhangi bir ikircime yer bırakmayan bir açıklama yaptı; buna göre Yahudi sorunu, Sovyet hükümeti sayesinde kesin bir çözüme kavuşmuştu. Buna koşut olarak, Siyonizme karşı saldırıların yoğunlaşması ile Bolşeviklerin Filistin Araplarına açılma politikası arasında bir karşılıklı ilişki olduğunu da tespit etmek gerekir. Bu politika, Aralık 1917'den, Bolşevikler Müslümanlara ilk çağrılarını yayınladıklarından beri aşikârdır. Gerek Stalin'in bu konudaki bir makalesi, gerekse Kasım 1918'de yapılan Rusya Müslüman Komünistleri Birinci Kongresi, Filistin'de Arap yanlısı bir konum alışın birer ön işaretiydi. Öte yandan, gizli diplomasi yöntemlerini teşhir eden Sovyet hükümeti, Filistin'de yayılmacı Çarlık politikasını kınamaktan da geri durmamıştı. Ortadoğu'da Sovyet diplomasisinin ilk zamanları ve özellikle Türkiye'de Kemalistlerle yakınlaşma girişimleri, Türk-Arap yakınlaşmasını hedefleyen bir "yeni strateji" doğurdu. Türk-Arap yakınlaşması, hele Bolşeviklerin himayesi altında hiçbir zaman

16 Evsektsiy: ЕВСЕ́КЦИЯ, еврейских коммунистических секций РКП(б) Rus Komünist Partisi (Bolşevik) içindeki Yahudi Komünist seksiyonu. *-çev.*

17 Evkom : Еврейский комиссариат по национальным делам / Milli İşler Yahudi Komiserliği. *-çev.*

18 Komfarband: Açılımı, "Litvanya, Polonya ve Rusya Tüm Yahudileri İşçi Birliği" anlamına gelen Sol Sosyalist Yahudi Hareketi olan BUND içinde, Ukrayna'da Sol Bund'çular Komünist Bund (Komfarband) olarak birleştiler. *-çev.*

somut bir hale gelmedi. Anti-Siyonizm ise, 1922'den itibaren, üyeliğe kabul için Komintern yürütücü organlarının belirlediği Filistin'de Yahudi kolonilerinin kurulmasına kararlı bir biçimde karşı çıkma koşulunu, Poale Zion'un sol kanadının kesin olarak reddetmesi üzerine pekişti.

İkinci aliya*: Filistin Komünist Partisi'nin kökenleri*

Filistin'deki komünist akımın köklerini, Avrupa ve Rus kökenli Yahudi göçmen çevrelerinde aramak doğru olur. Rusya'daki Marksist çevrelere ve Poale Zion'un ayrılıkçı sol kanadına mensup insanlar tarafından kurulmuş ilk Yahudi politik oluşumlar, hem Siyonist hem sosyalist esinli işçi partilerinin nüveleriydi. Nitekim 1904'te başlayan ikinci *aliya* sürecinde, gerçek sosyalist öncüler olan göçmenlerin bolluğu, iki işçi partisinin ortaya çıkışını, 1905'te kurulan Hapoel Hatasair'in (Genç İşçi) ve 1906'da Poalei Tsion (Sion İşçileri) kuruluşunu beraberinde getirdi. Bu küçük örgütlerin yanı başında, Birinci Dünya Savaşı öncesinde, tüm Yahudi emekçilerin tek bir politik ve sendikal örgüt halinde ivedi olarak birleşmesini gerçekleştirme arzusundaki bir "partisiz" grup da vardı. 1917-1919'dan itibaren "kaynaşma" sorunu, Filistin'deki Yahudi topluluğu Yişuv içinde öğretiye dayalı bir tartışma konusu oluşturdu. Ekim 1919'da fiili duruma gelen bu kaynaşma, sonuç itibarıyla yalnızca "partisizler"i ve bölünen Poale Zion'un sol kanadını kapsadı. "Marksizme ortak bağlılığın, Ekim Devrimi'ne sınırsız bir hayranlığın ve sınıflar mücadelesini yoğunlaştırma arzusunun birleştirdiği"[19] çok değişik kökenli insanları bir araya getiren bu grup, Filistin KP'nin içinden çıkacağı fideliği oluşturmasına karşın, en azından iki eğilim barındırıyordu: Uzlaşmaz Marksistlerin oluşturduğu "ön-komünist" bir akım (daha sonrasında bunlar Siyonizmi topyekûn reddedeceklerdi)

19 Alain Greilsammer, *Les communistes israeliens*, Paris, Presses de Sciences Po, 1978, s. 22.

ve Marksizmden esinlenen Siyonistlerin, "Siyonist proleter" akımı. Zaten eski Poale Zion üyesi olan bu eylemcilerin bir bölümü, Ekim Devrimi sırasında etkin bir rol oynamıştı ve Rusya'da kısa süreli olarak varlığını sürdüren Yahudi KP'nin oluşumuna katkıda bulunmuştu.

Bununla birlikte komünist partinin atası, Filistin'de kurucu kongresini Ekim 1920'de toplayan Sosyalist İşçiler Partisi (Mifleget Poalim Sozialisti, MPS) biçiminde ortaya çıktı. MPS önderlerinin Siyonizme karşı tutumu, "ön-komünist" grup içinde bile tamamen belirsiz kaldı. Kimi eylemciler, Siyonizmin "misyonerliğine" en düşman olanlar bile, yine de Siyonizm ile sosyalizmi uzlaştırmayı denediler; bunun için de proleter Siyonizminin, Siyonizm ideallerinin gerçekleştirilmesini sosyalist devrimin zaferine bağladığını ileri sürdüler. Bununla birlikte MPS'nin bütünü, emperyalist güçlerle, öncelikle de Büyük Britanya'yla uzlaşmakla suçladıkları dünya çapındaki Siyonist örgütlere canlı bir muhalefet gösterdiler ve yalnızca Yahudiler ile Arapların ortak bir sendikal örgütünü savundular. Ancak 1921'den itibaren MPS feshedildi ve Britanyalı manda yöneticileri, MPS'nin Avigdor veya Meyerson gibi eylemcilerinin çoğunu tutukladı. Bunlar arasından Filistin KP kurucusu Wolf Averbach Sovyet Rusya'ya gitmeyi tercih etti. MPS'nin kısa tarihi yine de birçok ilginç özellik taşır. Bir yandan Poale Zion'un sol kanadından gelen kurucuların çoğu, Rus imparatorluğunda değişik sosyalist örgütlerde eylemde bulunmuş ve Filistin'e göç etmiş Rus Yahudileridir; öte yandan Filistin'de komünist akımın tarih öncesi, başlangıçta Sovyet hükümetinin dış politikasıyla doğrudan ilişkisi olmayan Yişuv'un içsel bir olgusu olmuştur.

MPS'nin feshinden kısa süre sonra, 1921'de, "üçüncü *aliya*"nın başlaması, Filistin'de komünist akımın yeniden doğuşuna elverişli koşulları yaratan ortamda önemli bir rol oynadı. Çoğu Ekim Devrimi'ne katılmış Rus kökenli Yahudi göçmenlerden oluşan bu

yeni göçmen dalgası, 1922'de Filistin'de ağır bir ekonomik ve toplumsal kriz ile çakıştı. Bu iki olgu Avigdor'un Komintern'e gönderdiği uzun raporlara konu olan, Adhout Haavoda'nın (Emeğin Birliği) aşırı sol kanadı içinde komünizm yanlısı küçük çevrelerin patlamasını beraberinde getirdi. Ne var ki Siyonizm sorunu derin görüş ayrılıklarını doğurmaya devam etti. Siyonizmin terk edilmesini reddeden çoğunluk eğilimi, Ocak 1922'de Filistinli Komünist Partisi'ni (Palestenişe Komünistişe Partey, PKP) kurdu. Siyonizme şiddetle muhalif azınlık eğilimi, birkaç ay sonra rakip bir örgüt, Filistin Komünist Partisi'ni (Komünistişe Partey fun Palestin, KPP) kurdu. Temmuz 1923'e kadar bu iki parti Filistin'de komünist hareketin izleyeceği doğrultuyu tartıştı; ne var ki 1923-1924'te iki partinin toplam üye sayısı yüz-yüz elliyi geçmiyordu. Birlik, Joseph Berger veya Kasım 1922'de Rusya'dan geri dönen Wolf Averbach gibi Kominterncilerin eylemi sayesinde, şaşırtıcı bir biçimde azınlık eğiliminin öncülüğünde gerçekleşti. Dolayısıyla yeni partinin (PKP) birliği, hedef olarak Siyonizme ve Britanya emperyalizmine karşı mücadeleyi benimsemiş eski azınlığın uzlaşmaz temeline dayandı. Temmuz 1923 ile Temmuz 1924 arasında Siyonizm konusunda merkez komitesi içinde yaşanan ideolojik gerilimler, sonuç itibarıyla, PKP'nin ilk kadrolarının içinde yer aldığı yeni bir yönetici ekibin ortaya çıkmasına yol açtı. Herhalde onların aracılığıyladır ki sonunda PKP, Şubat 1924'te, azınlık karakterine ve esas itibarıyla "etkilerini henüz Arap kitleleri üzerinde hissettirebilecek zamana sahip olamamış Yahudi devrimciler"den[20] oluşmasına rağmen Komintern tarafından tanındı.

Komintern görevlileri: Averbach "ağı"

1924'te oluşan değişikliklerden sonra, PKP Sekreterliği belli bir birlik sergiler; bu da azınlık ağlarıyla ilgili bir inceleme çerçevesinde, kişilere yönelik bir araştırmayı ilginç kılar. PKP sek-

20 RGASPİ, fon 495, op. 154, d. 198, y. 37-38.

reterlik üyelerinin hepsi elbette Yahudi'ydi ve birtakım Siyonist hareketlerden, özellikle de Rus Poale Zion hareketinden geliyorlardı. Komünizm davasına ya Rusya'da ya da ikinci ve üçüncü *aliya* boyunca Filistin'e gelişlerinin hemen ardından kazanılmış bu insanlar, 20-35 yaş arası gençlerden oluşuyordu ve talimatlarını harfiyen uygulamaya çalıştıkları Komintern'in coşkulu ve sadık taraftarlarıydı. Filistinli KP üyeleri olmanın yanı sıra Komintern'in Ortadoğu'daki "seyyar hizmetkârları"ydı. Britanya polisi tarafından birçok kez tutuklanan, Filistin'den sınır dışı edilen veya Komintern'de ya da KUTV'da çalışmak üzere Sovyetler Birliği'ne çağrılan bu "profesyonel devrimciler" gizli, göçebe ve kozmopolit bir yaşam sürüyordu. Komintern'in Doğu Sekreterliği için uzmanlık görevlerini zekice yerine getiriyor ve değişik takma adlarla, Komintern'in çeşitli yayın organlarında, Ortadoğu'daki duruma ilişkin birçok makale kaleme alıyorlardı. Sovyetler'in Ortadoğu politikasındaki birçok oyuncu gibi bunların çoğu, 1929-1932 arasında Sovyetler Birliği'ne geri çağrıldıktan sonra, Stalin'in büyük temizlik kampanyaları sırasında trajik bir kadere kurban gitti. Ortadoğu'da yirmili ve otuzlu yıllarda Sovyet politikasının en etkin ağını oluşturan bu kuşaktan birkaçının yaşamını aktarmak gerekir.

Wolf Averbach

Wolf Averbach, 1924-1929 dönemi PKP liderliğinin ve Komintern'in Doğu "uzmanlar" grubunun ana figürüdür. *Imprekorr* ve *Novyj Vostok* dergilerinde değişik takma adlarla (başkalarının yanı sıra "Ebu Siam", "Haydar") çok sayıda makalenin yazarı olan Averbach, yirmili yıllar boyunca Komintern aygıtında sık sık kendisini gösterdi. 1890'da Rusya'da doğan Averbach, Poale Zion'un eski yöneticisi, yazar Aleksandr Heşin'in kardeşidir. Genç bir ergen olarak 1905 Devrimi'ne katıldı ve bir süre sonra Poale Zion üyesi oldu. Birinci Dünya Savaşı sırasında Rus ordusunda asker olan Averbach, Almanlara esir düştü ve ateşkesten sonra özgürlüğüne kavuştu;

dolayısıyla 1917 Devrimi sırasında devrimci mücadelenin içinde değildi. Savaş sona erince Poale Zion'a tekrar katıldı, Bolşevik ideolojiye duyarlı biri olarak, Rusya'da Poale Zion'un sol kanadının sekreteri haline geldi ve Yahudi Komünist Partisi'nin (YKP) kuruluşuna katkıda bulundu. Bu partinin Komintern'e üyelik sorunu gündeme gelince, Averbach üyeliğin en ateşli savunucularından biri olarak öne çıktı; bu da Komintern'in Yahudi sorunu konusundaki tutumu göz önünde bulundurulduğunda, Siyonizmden tam bir kopuş anlamına geliyordu. Evsektsiy'in feshinden önce veya sonra, Poale Zion'dan gelen çok sayıda üyeyle birlikte RKP (b)'ye katıldı ve Drujina'nın[21] ve Kızıl Muhafız'ın örgütlenmesinde etkin bir yer aldı. Filistin'de MPS macerasına katıldıktan ve ülkeden sınır dışı edildikten sonra 1921'de Rusya'ya geri döndü. 1922'de Filistin'e yeniden giden Averbach, Histadrut'un 2. Kongresi'ne katıldı ve Filistin'de Komintern'in gerçek görevlisi olarak yeraltında yaşamaya başladı. PKP'nin 1923-1924'te Siyonizme kökten karşıt ve "Araplaşma" yanlısı temelde birleştirilmesinin mimarlarından biri oldu. 1929'a kadar Filistin KP yöneticisi olan Averbach, bu dönem boyunca Komintern'in belli başlı görevlilerinden biri ve *Imprekorr*'un muhabiri oldu. Görünüşte bu dergi için kaleme aldığı makalelere Moskova'da yüksek değer biçiliyordu. Ne var ki 1929'da Moskova'ya döndüğünde Komintern tarafından Filistin'deki ayaklanmalar sırasında partiyi kötü yönettiği biçiminde eleştirilince, gözden düşeceği aşikâr hale geldi. Ortadoğu uzmanlığı böylece hızla son buldu ve Romanya'daki başka bir görevin de başarısızlığa uğramasından sonra, Kuzey Kafkasya'da bir MTS istasyonunun[22] politik yöneticiliğine atandı. 1936'da tutuklandı; temizlik harekâtından geçici olarak kurtulduysa da 1941 sonbaharında Almanların Moskova'ya taarruzu sırasında Moskova'daki bir hapis-

21 Drujina: Боевая дружина-группа боевиков-революционеров во время революции 1905-1907 годов. Askeri Drujina : 1905-1907 Devrimi'nde rol oynayan savaşçı-devrimci grup. *–çev.*

22 MTS/машинно-тракторные станции/Maşinna Traktornie Stantsii/Makine-Traktör İstasyonları: İlki 1928'de Odessa'da kurulan SSCB'nin büyük devlet tarım işletmelerini, sovhoz ve kolhozları besleyen devasa tarım makinesi parkları. *–çev.*

hanede infaz edildi. 1957'de itibarı iade edildi. Hem romantik hem enternasyonalist devrimcinin kalıplaşmış örneği, Yahudi ve Yiddiş kültürüyle yoğrulmuş Averbach, hiçbir zaman Yahudi sosyalizmini bir toprakla bağlı görmemiş olan BUND'un eski enternasyonalist geleneğinin mirasçısıydı. Joseph Berger'ye göre Averbach, "genç Rus Yahudilerinin Kitab-ı Mukaddes topraklarına gelip bu toprakları, Araplar henüz komünizmle ilgilenemeyecek kadar Müslümanlığa bağlı olduklarından, fiilen tümüyle Yahudi olacak bir 'proletarya diktatörlüğü"ne dönüştürmelerini istiyordu.[23]

Joseph Berger

Joseph Berger-Barzilay adına arşivlerde daha sık rastlansa da gerçekte PKP'nin başında Averbach'ın yardımcısı olarak kendini gösterir. 1904'te, Krakov'da, Hachomer Hatsair üyesi bir Yahudi ailesinde doğdu; bir grup göçmen gencin başında Filistin'e göç etti. Komünist grupların faaliyetlerine karıştı ve köktenci bir Siyonizm karşıtı haline geldi. Filistin komünist hareketinin ve KPP'nin aşırı sol kanadından gelerek birleşik PKP'ye üye oldu. 1924 sonlarında PKP temsilcisi olarak Komintern genel kuruluna katılmak üzere Moskova'ya gönderildi. Berger tek kelime Rusça bilmiyordu, ancak Averbach ona dil sorunu olmayacağı güvencesini verdi, zira Kominternciler Almanca, İngilizce, Fransızca ve çok zaman da Yiddiş bilen gerçek "enternasyonalistler"di. Gerçekten de Berger, Komintern'in Doğu Sekreterliği'nde, Ukrayna'dan gelmiş çok sayıda eski BUND'cunun var olduğunu gördü. Orada Doğu Sekreterliği'nin o zamanki müdürü Raskolnikov'la (Petrov) da tanıştı ve onun Ortadoğu sorunları, özellikle de Filistinli komünistlerin karşı karşıya bulunduğu sorunlar konusundaki yetersizliğine şaşırdı. Bununla birlikte Raskolnikov kendisinden Moskova'da kalarak Mart 1925'te toplanacak Komintern genel kuruluna katılmasını istedi. Ne var ki bu toplantıda Ortadoğu sorunları pek de ele alınmadı ve Zinoviyev ile karşılaştığında, Berger muhatabının ilgisizliğini fark etti: Zinoviyev kendisine dünyanın bu bölgesin-

23 Aktaran Alain Greilsammer, *a.g.k.*, s. 33.

de çok proleter var mı diye sormuş... Buharin'in üzerinde bıraktığı etki çok daha iyi oldu. Bu tatsızlıklara rağmen, Moskova'ya yaptığı bu ilk yolculuk, ona Komintern aygıtıyla ve belli sayıda Rus Yahudisiyle ilk temasları sağladı. Filistin'deki durum ve Yahudi-Arap ilişkilerinin gelişimi konularında raportör olarak, Komintern için, Filistin'de devrimci bir ayaklanma olanaklarını çözümledi. SSCB'ye, PKP delegesi olarak, Ağustos 1926'da ve Komintern 6. Kongresi için 1928 yazında iki kez daha gitti. O dönemde Moskova'da görece uzun süre kaldı ve muhtemelen *Lux* otelinde ikamet etti. Mart 1929'da Stalin'le görüştüğü söyleniyor. Filistin, Suriye, Lübnan ve SSCB arasında yaptığı çok sayıdaki yolculuk çoğu zaman gizlilik içinde yürütüldü (elbette bu göreli bir gizlilikti, zira her geçişi Fransız ve İngiliz yetkililer tarafından sistemli bir biçimde kaydedilmiştir!) Bu yolculuklar gerçek bir Kominterncinin yaşantısına yaraşır bir dizi maceraya da vesile oldu. Moskova'ya göç edenler arasında 1931'de son sıralarda yer aldı. Otuzlu yılların ortalarına kadar Berger, Şarkiyatçılık ve devrimcilik konusunda uzman konumunu korudu: 1932'den itibaren ders verdiği KUTV'da Arap öğrenciler bölümünün sorumluluğunu üstlendi ve aynı dönemde, Komintern'in Doğu Sekreterliği'nin üyesi oldu. Kısa bir süre Varga Dünya Politika ve Ekonomi Enstitüsü başkanlığı yaptıktan sonra, 1937'de tutuklandı, cezaevine kondu, ardından sürgüne gönderildi. Gulaglarda yirmi yıl geçirdikten sonra 1956 veya 1957'de serbest bırakıldı ve İsrail'e göç etmesine izin verildi. Altmışlı yıllarda İbranice anılarını ve ünlü *Le naufrage d'une génération* kitabını yayınladı.

PKP Sekreterliği'nin N. Leşçinski, Moşe Kuperman, Yakop Teper, Yosef Galaş gibi başka eylemci üyeleri veya Nahman List gibi, yönetici ekibe yalnızca yakın olan kişiler de anılmalıdır. Bunlardan birçoğu MOPR ya da Uluslararası Kızıl Yardım gibi Komintern'in uydu kuruluşlarında son derece etkin rol oynadılar. Yaşam öykülerinde birçok ortak nokta var: Filistin Komünist Partisi'nin kurucu kuşağı Rusya'da doğdu ve Rus eğitim ve kültürü aldı. Tümü, politik faaliyetlerinin bir uğrağında,

Siyonist hareketin sosyalist kanadında bulundu. Bu bakımdan komünizmi benimsemeleri ve daha da çok, uluslararası komünist harekete katılmaları kimi soruları da beraberinde getiriyor. Hem kozmopolit, samimi, idealist devrimciler, hem de romantik ve doktriner komünistler olarak bu insanlar, Siyonizm karşıtı söylemlerindeki şiddetin gösterdiği kadar, ilk kökleriyle bağlarını koparmışlar mıydı? Filistin'e göç etmeleri olgusu da komünizme katılımlarının, Yahudi sorununu, bu sorunu aşarak çözmenin bir aracı olduğunu göstermiyor mu? "Hepsi de partiye ve onun ideolojik kurallarına sadakat ile Filistin'de Siyonist öncülerin giriştiği kuruculuk çabasının onlarda yarattığı duygular arasında oluşan girdapta boğuluyordu."[24] Herhalde, bu liderlerden birçoğunun komünizm heyecanına kapılmasının nedeni, komünizmin Rus kültürü ile kendi kökleri arasında bir "kültürel köprü" oluşturmasıydı: Marksizm-Leninizm, böylece, bilinçli olarak veya bilinçsizce, Orta Avrupa ile kendilerinin de içinden geldiği Rusya arasında bir tür kültürel bireşimi temsil ediyordu. Aralarından politik sorunlarla daha fazla ilgili kimileri, Sovyetler Birliği'nin Filistin'deki Yahudi emekçilerinin arzu edilir bir müttefiki olduğunu ve o zamanlar geri kalmış bu ülkede, temel reformları ilerletme konusunda onlara yardımcı olacağını düşünüyordu. Bu bakış açısıyla, Siyonizmin hamisi olarak algılanan Büyük Britanya'ya karşı Sovyetler Birliği'yle ittifak gerekliydi. Nihayet, Averbach'ın temsil ettiği akım, Yahudi işçi hareketi seçkinlerinin, toplumsal değişim ve sömürgeciliğe karşı mücadele mesajını, Arap kitlelerine ulaştırmaya dayanan bir manevi ve entelektüel sorumluluğa sahip olduğunu düşünüyordu. Siyonizme açıkça karşı olmalarına rağmen, aralarından birçoğu, onları onlar yapan Yahudi sorununa duydukları bu bilinçsiz borç uğruna hayatını kaybetti.

24 Jacob Hen-Tov, *Communism and Zionism in Palestine, The Comintern and the Political unrest in the 1920's*, Cambridge, Schenkman Publ., 1974, s. 36.

Filistin KP (FKP) "azınlık yönetimli" parti (1924-1930)

Komintern'e üyelikle birlikte, FKP'nin hepsi de Yahudi olan yönetici ekibi olmayacak bir görev üstlendi. FKP, Siyonizmin kötücül etkisinden tümüyle kurtularak Filistin'deki Araplar arasında kök salmalıydı; ne var ki "Yiddişçe konuşan bir avuç Yahudi aydını nasıl olup da bir Arap komünizmi imgesi yaratabilirdi?"[25] Bu bir avuç insanın oynayacağı rol, dolayısıyla, bir "aydınlanmış seçkinler" grubunun, Arap halkına, politik bilincini oluşturmada ve sömürgeci ve emperyalist boyunduruğa karşı isyan fikrini yaymada yardımcı olacak bir öncü rolüydü. Nitekim FKP tarihinin bu ilk dönemi boyunca, Filistin'de komünist partinin eyleminin ana hatlarını ayırt etmek görece kolaydır. Söz konusu olan, fellaha, ona ait topraklar üzerinde Yahudilerin koloniler kurma hareketine muhalefet etmede yardımcı olmak, Siyonist partilerin eylemini içeriden sabote etmek, Arap işçi sınıfının haklarını savunmak ve nihayet, Yakındoğu'da komünist hareketin bütününe bir esin merkezi olarak hizmet etmekti.

İlk hedefin çarpıcı örneği, Kasım 1924'te "Afula Olayı"dır; FKP'nin, Emek Yizra'el (Marj Ibn Amir) Vadisi'nde koloniler kurmak üzere Yahudi Ulusal Fonu tarafından toprak alınmasına karşı başlattığı muhalefet, Araplar ile Yahudiler arasında bir dizi şiddetli çatışmayı beraberinde getirdi. Ancak ayaklanmaya davet edilen Arap bedeviler tarafından pek iyi anlaşılamayan FKP'nin tutumu, sonuç itibarıyla Yahudi nüfusun ona düşmanlığını körükledi. Uygulamada hem Yahudi işçi sınıfının hem de Arap işçi sınıfının savunulması, FKP'yi çoğu zaman çelişkili bir durumda bıraktı: Histadrut içinde sendikalı Yahudi işçilere göre daha düşük ücretle çalışan Arap tarım işçilerinin istihdamını savunarak, Siyonist solla ters düştüler ve sonuç itibarıyla, işverenlerin konumlarına yakın duran, savunulamayacak bir konumu savun-

25 Alain Greilsammer, *a.g.k.*, s. 35.

ma noktasına vardılar. Nihayet, öyle görünüyor ki FKP, üçüncü *aliya* sırasında, 1920'de hem öncü, hem de sosyalist bir zihniyetle kurulmuş olan Gdud Haavoda (Emek Taburu) gibi kimi Siyonist örgütler içinde çekirdekler oluşturma girişiminde başarılı oldu. Böylece FKP 1926'da bir "sol tabur"un ayrılmasında belli bir rol oynadı ve bu tabur 1928'de Sovyetler Birliği'ne giderek Kırım'da bir tarım kolonisi (Via Nova) kurdu. Öte yandan, OGPU'nun, görünürde Trilisser'in eşgüdümünde Siyonist örgütlere sızma girişimleri ise başarısızlığa uğradı. FKP'nin, özellikle yirmili yıllarda Yakındoğu'da komünist hareketin gelişimi içinde oynadığı uluslararası role gelince, Suriye-Lübnan KP ile kurduğu ilişkiler bu rolü fazlasıyla gösterir.

FKP'nin tecrit olmuşluğu ve üye sayısının azlığı, illegal oluşu ve manda yöneticilerinin sürekli baskısı, Komintern'i Filistin'de, Arap kitlelerine nüfuz etme çalışmasını daha az politik bir görünüm altında yürütmekle görevli bütün bir "cephe örgütleri" ağı kurmak zorunda bıraktı. 1924-1927 döneminde, Komintern'in taktiği "birlikçilik" sloganıyla özetleniyordu; özellikle Çin'de bu taktik, komünist parti ile Kuomintang'ın işbirliğini getirdi. Arap dünyasında ve daha özel olarak da Filistin'de "cephe örgütleri" ağı, yirmili yılların ikinci yarısından itibaren etkin oldu. Bu çerçevede FKP, Komintern'de bir aracı rolü oynadı.

Kominternciler, sömürge ve yarı-sömürge dünyada ulusal kurtuluş hareketleriyle olası bir ittifakın yararlarını ilk kez Arap dünyasında deneyimlediler. Nitekim 1925'te, Suriye'de Cebel-i Dürzi ayaklanması ile Fas'ta Abdülkerim isyanı, Fransız emperyalizminin ölüm çanını çalmışa benzer. Bu hareketlerdeki çarpıcı eşzamanlılık, FKP açısından "Arap kitleleri"ni daha duyarlı hale getirme gereğinin altını çizdi. Filistin'de Arap ulusal hareketini toparlama görevi, her şeyden önce, Komintern'in yan örgütlerinden Emperyalizme Karşı Birlik'e düştü. Şubat 1926'da, Ezilen Halklar Birliği adıyla kurulan, iki savaş ara-

sı dönemde Willy Münzenberg'in yönetiminde serpilip gelişen, cephe örgütlerinin tipik örneği olan Emperyalizme Karşı Birlik, ilk kongresini Brüksel'de yaptı. Brüksel'de 1927'de Egmont Sarayı'nda G. Lansbury, Einstein ve Sun Yat Sen'in dul eşinin onursal başkanlığında toplanan kongre, gerçekten de Siyonist partilerin, özellikle Poale Zion delegeleri ile Arap ulusal hareketi delegelerini, başkalarının yanı sıra İhsan el-Cabri tarafından temsil edilen Suriye Ulusal Komitesi'ni ve Cemal Efendi el-Hüseyni tarafından temsil edilen Filistin Ulusal Arap Kongresi'ni bir araya getirdi. Siyonistler ile Arap milliyetçileri arasında şiddetli tartışmalar meydana geldi ve sonuçta Cemal el-Hüseyni Kongre'den atıldı. Bununla birlikte Siyonizm karşıtı bir karşı-taarruz fazla gecikmedi ve Emperyalizme Karşı Birlik konseyinin toplantısı sırasında, Aralık 1927'de kendini gösterdi. Poale Zion'un yaptığı suçlamalardan öfkeye kapılan Suriye ulusal hareketi temsilcisi Şekip Arslan, Siyonizm temsilcilerini şiddetli bir biçimde azarladı: "Gündemde ne var? Filistin'e Yahudi göçü mü, emperyalizme karşı mücadele mi?"[26] Bu soruya, Komintern FKP aracılığıyla cevap vermekte gecikmedi. Özellikle Averbach'ın Siyonizmi İngiliz emperyalizminin elinde bir maşa olmakla suçlayan konuşması, Suriye, Mısır ve Filistin Arap milliyetçilerinin temsilcilerini toparlamayı başardı. Siyonizme karşı bu birliktelik, Poale Zion delegasyonunu ihraç etti ve aynı zamanda Komintern'in Arap milliyetçiliği davasına bağlanışının ve en "solcu" sürümü de dahil olmak üzere, Siyonizmin tüm biçimlerini mahkûm edişinin de işareti oldu. Bu yönelim, Temmuz 1929'da Frankfurt'ta toplanan Emperyalizme Karşı Birlik'in İkinci Dünya Kongresi sırasında onaylandı. Siyonizm, bir kez daha, "diğer emperyalist güçlere ve Filistin'deki Arap nüfusa karşı Büyük Britanya'nın ana dayanak noktası olarak" teşhir edildi.

26 Jacob Hen-Tov, *a.g.k.*, s. 48.

> [...] Siyonist burjuvazinin yardımıyla Büyük Britanya Arap ulusal hareketini ayartıp bölüyor ve Arap dinî burjuvazisi ile Yahudi burjuvazisi arasında, Filistin'deki işçilere ve köylülere karşı bir blok kurmaya çalışıyor.[27]

İkinci cephe örgütü, Ağustos 1920'de kurulmuş olan Profintern, Kızıl Sendikalar Enternasyonali de Sovyetler'in Filistin'deki hedeflerinin gerçekleşmesine yardımcı olarak hizmet etti. Yirmili yılların başlarından itibaren başlıca hedefi büyük Yahudi sendika merkezi Histadrut'tu. Yirmili yıllar boyunca, Profintern'in Filistin'deki Siyonist sendikal hareket içinde bir bölünmeyi teşvik ettiği dönemde, FKP'nin tecrit olmuşluğuna son vermek için kimi girişimler oldu. FKP ile Profintern yöneticileri arasındaki temasların bir örneği, 1928'de Nahman List ile Moskova'daki Profintern Ortadoğu Şubesi baş sorumlusunun görüşmesidir. Jacob Hen-Tov'a göre, Sovyet yetkililerinin Evsektsiy'in sürekli saldırılarını yönelttiği Rusya'daki Poale Zion'a karşı tutumu ile özellikle Profintern aracılığıyla Filistin'de onunla ilişkiyi koruma arzusu arasındaki karşıtlık ilginçtir. Sovyet politikasının teorisi ile uygulaması arasında özellikle azınlıklar alanında hissedilen bu farklılık, gerçekten de ele alınmayı gerektirir. Nitekim Filistin Poale Zion'u 1928'de Moskova'da toplanan Profintern kongresine davet edildi: Ne var ki Filistin Poale Zion temsilcisi Z. Abramoviç'in Moskova'ya varır varmaz bir sendikal örgütten çok bir politik partiyi temsil ettiği gerekçesiyle yetki belgesinin elinden alınması, Sovyet yetkililerinin kuşkulu olduğunu düşündükleri bir örgüte karşı genel kötü niyetlerini doğruladı.

Siyonizme karşı özellikle Filistin sendikal hareketi içinde yürütülen mücadele FKP'nin başka bir cephe örgütünün kullanımında da görülür: Fraksiyon. Bu örgüt komünistlere,

27 Uluslararası Toplumsal Tarih Enstitüsü, Amsterdam, Emperyalizme Karşı Birlik arşivi, y. 86.

Siyonizm karşıtı propaganda konusunda partininkinden görece daha ılımlı bir söylem sayesinde, Histadrut sendikal merkezinde legal bir çevreye sahip olma olanağı verdi; ne var ki bir süre sonra, bu ılımlı söyleme rağmen sendikal merkezden ihraç edildiler. Fraksiyon, kendini FKP'nin şiddetle Arap yanlısı söyleminden ayırmayı ve Filistin'deki Yahudi topluluğu içinde daha "savunulabilir" konumlar almayı başarmıştı: Komintern'in değişik yan kuruluşlarının bilinen uygulaması olan çifte dil kullanımı, bu olayda elverişli bir araç oldu. Yine de Fraksiyon yöneticilerinin de acı bir biçimde yaşadığı deneyimde olduğu gibi, bu durum zaman zaman girişilen temizlik hareketlerini de ortadan kaldırmadı. Yirmili yıllar boyunca Fraksiyon'un sekreterliğini yürütmüş olan Derfl, Komintern'in Filistin'deki ayaklanmalar sırasında Arapların koşulsuz desteklenmesi yönündeki genel hattını benimsemeyi reddettiğinden, "Troçkici" ve "oportünist" olarak suçlanıp tasfiye edildi. Fraksiyonun ajitasyon-propaganda ve değişik yayınlar sorumlusu Ze'ev Birman, Britanya polisi tarafından tutuklanarak Sovyetler Birliği'ne gitmek üzere sınır dışı edildi. Moskova'da bir yandan KUTV'da ders verirken, diğer yandan Ortadoğu'da Komintern adına birçok göreve gönderildi. Ancak o da 1937'de tasfiye edildi.

Yirmili yıllar boyunca Filistin'de faaliyet gösteren başka bir yan örgüt olan MOPR'un, yani Kızıl Yardım'ın Yerel Şubesi'nin görevi, insani ve apolitik bir temele dayalı olarak, dünya çapında Bolşevik tutsaklara yardım yetiştirmek üzere komünist olan-olmayan herkesten destek sağlamaktı. 1922'de Sovyet Rusya'da kurulmuş olan Kızıl Yardım, faaliyetlerini çoğu zaman illegal olarak yürüten bir dizi ulusal şubeye sahipti. MOPR'un Arapların davası için çabalarını yürütürken, öte yandan Britanyalı yetkililer tarafından Filistin'den sürülmüş Yahudi komünistlerin savunmasını üstlenen eylemi (gösteriler, açlık grevleri, vb.), Filistin'deki Yahudi topluluğunun sem-

patisini kazanmalarını sağladı. Kızıl Yardım'ın FKP ile ilişki içindeki Filistin Şubesi, hiç kuşkusuz Ortadoğu'daki en etkin şubeydi. Bizzat FKP yönetimi Komintern'den bu konuda kesin talimatlar aldı; nitekim Temmuz 1928'de Nahman List'in Moskova'daki MOPR genel merkezini ziyareti bunun bir kanıtı gibidir.

Ağustos 1929'da Ağlama Duvarı olayı, FKP'nin taktiğinde bir değişikliği beraberinde getirdi. Bu dönemeç, aynı zamanda Temmuz 1928'de toplanan Komintern 6. Kongresi'yle açılan uluslararası komünist hareketteki yeni evreye denk düştü. Çin'deki taktiğin başarısızlığa uğramasının getirdiği "sınıfa karşı sınıf" taktiği, komünist hareketin sömürge ülkeler ulusal burjuvazilerine karşı tam bağımsızlığı anlamına geliyordu. Bu yeni yönelim, FKP'nin el Hüseyni aşiretini yerel Çan Kay-Şek'ler olarak niteleyerek Filistin'deki Arap ulusal hareketini teşhir etmeye girişen söyleminde hissedilir oldu. Bu yaklaşım, Filistin'de Arap ulusal hareketinin Britanya emperyalizmine verdiği sanal veya gerçek ödünleri sürekli teşhire girişen FKP yönetici çevresi için daha rahatlatıcı oldu. FKP'nin Yahudi topluluğuna karşı tutumu da değişikliğe uğradı: Geçmişte Filistin'e Yahudi göçü Avrupa'da var olan sosyo-ekonomik koşulların bir sonucu olarak yorumlanırken, yani Nahman List'in sözleriyle, bir tür "Siyonizmsiz Siyonizm" yapılırken, Filistin'deki Yahudi topluluğunun bütünü artık Siyonistlerle bir tutulur hale geldi. Bu koşullarda, Kudüs'te Yahudiler ile Araplar arasındaki gerilimlerin simgesi olan Ağustos 1929'daki Ağlama Duvarı olayı, Yahudilere karşı ilk Arap ayaklanmasına yol açtığından, FKP yönetici ekibinde bir savunma refleksi doğurdu; bu da belli sayıda komünistin Yahudi askerî savunma örgütü Hagana ile işbirliğinde somutlaştı. Dolayısıyla "azınlık refleksi" yeniden su yüzüne çıkıyordu... Bu koşullarda FKP, çatışmaları ve katliamları teşhir eden bir karar yayınladı ve Yahudilerle Arapları ba-

rışmaya çağırdı. Komintern'in Filistin'e gönderdiği özel temsilci Bohumil Şmeral, açıklamaya "Arap ulusal hareketi içinde din adamlarının olumsuz etkisinin" teşhirinin de eklenmesinde ve "Müftü'nün yandaşlarıyla hiçbir anlaşmanın ve ortak cephenin olanaklı görünmediğini"[28] vurgulamanın gerekliliğinde ısrarcı oldu. Ancak 16 Ekim 1929'da Komintern Yürütme Kurulu'nun Filistin'deki olayları çözümleyen bir kararı, FKP yöneticilerine tam bir ferman gibi ulaştı: Komintern'e göre FKP yöneticileri, gerçek bir köylü devrimine dönüşebilecek Arap hareketinin devrimci gizilgücünü küçümsemişti. Moskova'daki uzmanlara göre, bu öngörü eksikliği, FKP'nin Arap kitlelerini seferber etmeyi ve 1924 talimatlarını uygulamaya koymayı başaramamış olmasından kaynaklanıyordu. Böylece "Siyonist" ve "emperyalist" etkilerle malûl olmakla suçlanan ve "Buharinci" olarak mahkûm edilen FKP yöneticilerine, parti üyelerinin hepsinin en hızlı biçimde Araplaştırılmasını gerçekleştirme emri verildi. Yahudiler Arap hareketinin yöneticileri değildi ve rolleri bir destek gücünün rolüne indirilmeliydi. Bu yeni talimatlar, elbette partinin büyük çoğunluğunu oluşturan Yahudi üyeler arasında bir şaşkınlığa ve gerilime yol açtı. Hayfa Şubesi üyelerinin neredeyse tamamının partiden ihracı bunun bir göstergesidir. Aynı biçimde, otuzlu yılların başlarında FKP yönetici ekibinin yenilenmesi, Komintern yetkililerinin Filistin KP'yi çoğunluğun partisi, yani bir Arap partisi yapma yönündeki ölçüsüz tutkusunu yansıtır. Moskova açısından Araplaşmaya verilen bu öncelik, mantıken, 1928'de Birobican Özerk Cumhuriyeti'nin kuruluşuyla birlikte, Yahudi sorununun SSCB'de kesin bir çözüme ulaştırıldığı varsayımına denk düşüyordu.

28 Aktaran Alain Greilsammer, *a.g.k.*, s. 60.

Öncelikli görev: Filistin KP'nin Araplaşması

FKP'nin "Bolşevikleşmesi", yani Araplaşması, çoğunluğu Araplardan oluşan yeni bir merkez komitesinin oluşturulmasıyla on iki ila on sekiz aylık bir süre içinde gerçekleşmeliydi. Dolayısıyla FKP'nin kurucuları, yirmili yıllar sonlarıyla otuzlu yıllar başlarında birbiri ardı sıra Moskova'ya döndüler. Başkalarının yanı sıra N. List, W. Averbach, J. Berger, Komintern tarafından Doğu Sekreterliği'nde veya KUTV öğretim kadrosunda yeni görevlere atandılar. Hepsi de yeni ideolojik çizgiye ayak uydurmak için gerçekten çaba harcamalarına rağmen, Stalin dönemindeki temizlik harekâtında ortadan kayboldular. Aralık 1930'da FKP 7. Kongresi sırasında geliştirilmiş olan Araplaşma teması, her şeyden önce partinin "Yahudi" olarak görünmemesi gereken imajında bir değişiklik anlamına geliyordu. "FKP artık bir Yahudi partisi değildir; elbette birtakım Yahudi üyeleri vardır (Yahudi üyelerinin tümünün ihracı uygulamada olanaklı değildi), ancak bunlar parti çizgisine uygun olarak, Arap işçi sınıfının çıkarlarına hizmet etmeyi kabul eden Yahudilerdir. Dolayısıyla 7. Kongre, iki etnik topluluktan üyeler arasında, toptan bir yer ve rol değişikliği yoluna gitti";[29] o kadar ki Araplaşmanın tepe noktasına ulaştığı 1930-1936 arasında, FKP Yahudi komünistlere yalnızca bir yardımcı rol verme eğilimine girdi. İkinci ideolojik dönüşüm, Araplaşma, 1929 Olayları'nı Arap kitlelerinin anti-emperyalist mücadelesindeki doruk noktası olarak gösteren, tarihsel bir gözden geçirmeyi de gerektiriyordu. Ekim 1930'da FKP yeni merkez komitesinin üç Arap üyesi vardı; bunlardan ikisi Sıtkı Necati ile Muhammed Muğrabi, 1931'de Britanya yetkililerince tutuklanarak Filistin'den sürgün edildi. FKP için Arap kadro bulmadaki güçlük, 1930-1936 arasında, Arap genç komünistlerden üç grubun birbirinin ardından

29 Alain Greilsammer, *a.g.k.*, s. 72-73.

KUTV'a gönderilmesini gerektirdi. Buna koşut olarak partinin derinlemesine Araplaşması, Filistin'deki değişik şubelere gönderilmiş yeni talimatlarla belirlendi; bunların her birinde üye kabul edilecek Yahudi ve Arap sayısı arasındaki kesin oran belirtiliyordu. Her ne kadar komünist öğretilere duyarlılık, pratikte esas olarak "azınlıklar"da olsa da teorik olarak Yahudi azınlığın rolünü inkâr eden Filistin KP içindeki bu "etnik kontenjan belirlemesi", merkez komitesinin Ekim 1932'deki talimatlarında da görülür; bu talimatlarda Hayfa, Tel Aviv-Yafa ve Kudüs şubeleri için Araplaşma hedefleri sayısal olarak belirlenir.

Ne var ki bütün bu önlemlere rağmen, partinin Araplaşması otuzlu yılların ortalarına gelindiğinde hâlâ fiilen sağlanmış değildi. Bir kez daha Arap kadroların kahredici eksikliği, Arap işçiler ve köylüler arasında ajitasyon-propaganda çalışmasının, çoğu zaman Arapça konuşmayan ve kimi zaman kendileri komünist eylemci olmayan çevirmenlerin eşlik ettiği birtakım Yahudilere emanet edilmesini zorunlu kılıyordu. Ancak 1934'te, KUTV'da yetişmiş bir Arap komünisti olarak Rıdvan el-Hilu'nun (Musa) Moskova'dan dönüşüyle birlikte, FKP Araplaşmayı gerçekleştirmiş olmakla övünebilir hale geldi. Ne var ki kimi derin dogmatik değişikliklere yol açtıysa da Araplaşma oldukça yapay kaldı. Bu açıdan göz açıcı bilgiler içeren KUTV arşivleri, otuzlu yıllarda Moskova'ya eğitim görmek üzere gelmiş Arap grubunun yapısını gayet iyi gösterir. Elbette Arap öğrenci sayısı dikkate değer oranlarda arttı, ancak düzeyleri çoğu zaman zayıf olarak değerlendirildi. Bu zaaflar ve belli bir inanç eksikliği, Mayıs 1930'da FKP Merkez Komitesi'nin Araplaşma sloganının yerine bir diğer sloganı, "Araplaşma artı Bolşevikleşme" sloganını geçirerek, var olan duruma ayak uydurma çabasını açıklar. Komintern talimatlarının bu yolla uyarlanması "Komünist Enternasyonal yöneticilerine, yeni bir sapma, eski Yahudi yöneticilerin, kendilerini düzeltmek bir yana, FKP'nin bundan böyle

bir Arap partisi olması gerektiğini anlamadıklarının yeni bir kanıtı olarak gözüktü."[30] Bu tartışma KUTV'daki Arap grubu içinde de birtakım yankılar uyandırdı; özellikle kimi Yahudi öğrenciler, "Araplaşma artı Bolşevikleşme" sloganıyla "şovenist" ve "Siyonist" tezleri savunmakla suçlandı. Ancak bütün bunların ötesinde, 1930-1939 arasında KUTV'a otuz kadar genç Arap göndererek FKP'yi iradi olarak Araplaştırma anlayışı, genel olarak bakıldığında bozguna uğradı: Arap kadrolar yetiştirmeye yönelik bu iradeci politika sonuç itibarıyla bir tek "Musa"yla sınırlı kaldı; yönetici bir rol oynayan ve 1934'te Parti Genel Sekreterliği'ni üstlenen tek kişi o oldu.

Araplaşmanın bilançosu ne oldu? Filistin'deki Araplar arasında kitlesel bir başarıdan yararlanmaksızın otuzlu yıllarda Araplaşmış FKP, Filistin Yahudi topluluğundan büyük ölçüde tecrit oldu. Siyonist partilerden ve Yişuv'dan topyekûn kopuş, Hitler'in iktidara gelişinin ve Filistin'e yeni bir Yahudi göçü dalgasının (beşinci *aliya*) Yahudi-Arap gerginliğini artırdığı 1933 yılı bağlamında meydana geldi. 1936'da Filistin Araplarının ayaklanması ve Müftü Hacı Emin el-Hüseyni'nin himayesinde Arap Yüksek Komitesi'nin kuruluşu, FKP açısından Komintern'in 7. Kongresi'nin (1935) hemen ertesinde yaşandı. "Faşizme karşı birleşik cepheler" taktiğini formüle eden Komintern, böylece Filistin'de FKP ile Siyonizme karşı güçlü bir kampanyaya girişmiş olan Arap milliyetçi partileri arasında sıkı bir işbirliğini teşvik ediyordu. Arap Yüksek Komitesi'nin talepleri, yani Yahudi göçünün topyekûn durdurulması, Yahudilere her türlü toprak satışının yasaklanması ve bir "Filistin temsili hükümeti"nin kurulması, Araplaşmış FKP yönetiminden koşulsuz bir destek sağladı. FKP'nin askerî katılımı ideolojik desteğini pekiştirdi. Böylece "FKP'nin Arap üyelerinin ödevi Siyonizmin ve emperyalizmin yıkımına et-

30 *A.k.*, s. 68.

kin olarak katılmaktır. Yahudi üyelerin ödevi, içeriden Yahudi kolonilerini 'sabote ederek' bu girişime yardımcı olmaktır."[31] Arap milliyetçilerine sağlanan bu koşulsuz destek politikası, Mihver Devletleri'nin sömürgecilik karşıtı ve Arap yanlısı propagandasının etkilerinin Müftü Hacı Emin el-Hüseyni üzerinde hissedilmeye başlandığı ve parti aygıtı içinde tutarsızlıkları ve çelişkileri artırdığı 1937-1938'de de devam etti. Aslında Mayıs 1936'dan itibaren FKP'nin izlemeye başladığı Yahudi karşıtı politikanın, Yahudi eylemcilerin büyük bölümünün vicdanını derinden yaralaması kaçınılmazdı. Nitekim 1936 yılı boyunca bunlardan birçoğu partiden ayrıldı ve her türlü politik faaliyetten çekildi. Komünizm davasına sadık kalan başkaları, Filistin'de her türlü politik faaliyetten geri durdular ve İspanya'daki Uluslararası Tugaylar içinde, daha kahramanca davaların hizmetine girdiler. Bu belirsizlik ortamında, 1937 başlarında, FKP yönetiminin talimatlarını Yahudi topluluğuna iletmekle görevli bir Yahudi Şubesi örgütlendi. Filistin'deki Arap ayaklanmasının son bulduğu 1939'da resmen dağıtılacak olan bu şube, Yişuv içinde cepheci bir strateji uygulamaya çalıştı. Ne var ki 1937'den itibaren FKP, Komintern'le her türlü doğrudan bağı kaybetmişti: Dolayısıyla Yahudi Şubesi'nin ortaya çıkışı, Sovyetler Birliği'nin uyguladığı "azınlık stratejisi"nin bir girişimi olarak değerlendirilemez. Yine de 1937-1939 fikir ayrılıkları, Moskova'nın Mayıs 1943'te Komintern'i dağıtmasıyla aynı zamana rastlayan, FKP'deki kesin bölünmenin ön belirtilerinden biri olarak görülebilir. Geçmişle çelişkili bir biçimde, o dönemden sonra Sovyetler'in Yahudilere yönelik politikası, SSCB, Büyük Britanya ve Amerika Birleşik Devletleri arasındaki Büyük İttifakın izin verdiği "diplomatik" bir biçim alacaktır.

31 Aktaran Joel Beinen, "The Palestine Communist Party, 1919-1948", *MERIP Reports*, 55, Mart 1977, s. 10.

KOZMOPOLİTİZM VE AZINLIK EYLEMCİLİĞİ: MISIR KOMÜNİZMİNDE YAHUDİ KUŞAĞI

Bir azınlık akımı olan ve değişik eğilimler arasında parçalanmış bulunan Mısır komünizmi, her ne kadar tarihi, aynı zamanda ve birçok bakımdan çarpıcı bir başarısızlık tarihi olsa da, ilginç bir örnektir. Komintern uzmanlarına göre Mısır, yüksek toplumsal, kültürel ve ekonomik gelişmişlik düzeyiyle Yakındoğu'da ağırlıklı bir yer işgal ediyorsa da komünist hareket burada hiçbir zaman gerçekten kök salamadı. Ne var ki iki savaş arası dönemde Mısır komünizmi "kırıntı halinde bir komünizm" olarak değerlendirilebilirse de, esas itibarıyla Mısır'daki gerek Yahudi topluluğunda gerekse Grek ve Ermeni topluluklarında harekete geçirdiği azınlık ağı, tam tersine, ele alınan dönemde Ortadoğu komünizminin en güçlü halkalarından birini oluşturdu. Mısır toplumunun bir bölümünde de var olan kozmopolitizmiyle ve Rus ve Avrupa komünizmiyle çoklu bağlantılarıyla Mısır'daki komünist hareket, birçok kere boyutları gerçek etkisiyle karşılaştırılamayacak ölçülerde bir "uluslararası ağ" yarattı. Azınlıklar tarafından ve azınlıklar için yaratılmış bu akımın tarihinin incelenmesiyle birçok ayırt edici özelliğe ulaşılabilir. Pek ender olarak birleşen ve sürekli olarak birbirine rakip grupçuklara bölünmüş olan komünizm, Mısır toplumu içinde pek marjinal bir etkiye sahip oldu. Kırklı yıllara kadar komünistler hemen hemen tamamen orta sınıflardan ve etnik azınlıklardan geliyordu. Nitekim Mısır'da hiçbir zaman kitlesel bir hareket yaratmayı ve birkaç "emekçi"yi ve bir avuç köylüyü fikirlerine kazandılarsa da ideolojilerini dar bir aydın çevrenin ötesine yaymayı başaramadılar. Buna karşılık, zaman zaman üniversite öğrenci çevrelerinde etkilerini hissettirdiler ve önce ulusal bir kimliğin, ardından da ulusal bir hareketin oluşmasına katkıda bulundular; böylece farkına varmaksızın, 1952'de iktidarın özgür subaylar tarafından alınmasına elverişli bir zemin hazırladılar.

Kimlik arayışı ile "Mısırlılaşma" arzusu arasında Yahudiler

İki savaş arasında ve özellikle otuzlu yıllardan itibaren, Mısır'daki Yahudi topluluğu yeni bir politik iklimle ve bir dizi meydan okumayla karşı karşıya kaldı. Geçmişte Yahudi topluluğunun yöneticileri, gerçek bir politik seçenekten çok Yahudilere Mısır topraklarında güvenlik ve uyumlu bir varoluş sağlamaya daha uygun oydaşmacı bir strateji benimsemişken, İslamcı veya Arapçı biçimiyle Arap ulusal hareketinin ortaya çıkışıyla yüzleşmek ve Filistin'deki Yahudi-Arap çatışması konusunda bir konum almak zorunda kaldılar. Kültürel bakımdan türdeş olmayan bu topluluk içinde, bölgesel ve toplumsal kökenine bağlı olarak, şöyle özetlenebilecek üç politik seçenek ayırt edilebilir: Bir Mısırlı yurtseverliğin bilincine varma, yerel sosyalist ve komünist hareketlere katılma ve nihayet, Siyonist eylemciliği benimseme. Görüldüğü gibi Mısır'daki Yahudi topluluğu içinde benimsenebilecek politik tutumlar, birbirinden son derece farklıydı. Her ne kadar yerel koşullara ayak uydurma Mısır politik yaşamına katılımı beraberinde getirebilse de etnik veya dinî bir özgücülüğün ortaya konuşu, son aşamada göçe yol açabilirdi. Ne var ki Mısır'daki Yahudi topluluğunun büyük çoğunluğu bu "kimlik arayışı"na kayıtsız kaldı, zira Mısır toplumuyla kendine özgü bir bütünleşme tarzı yaşadı.

Bir bütün olarak Mısır toplumuyla ilişkileri içinde Yahudi topluluğu nasıl tanımlanabilir? Bütünleşme sorunu ve uyrukluk konusu, güncel araştırmaların temalarını oluşturuyor. Mısır'daki Yahudi topluluğunun türdeş olmamasına rağmen özgüllüğünün sürekli korunması özellikle dil düzeyinde ortaya çıkıyordu. Nitekim iki savaş arası dönemde, Yahudi topluluğunun yalnızca en az eğitimli katmanları anadili olarak Arapça kullanıyordu ve aynı dönemde, Mısır topraklarında yaşayan Yahudilerin ancak dörtte biri Mısırlı uyruğuna sahipti. Mısır'da otuzlu ve kırklı

yıllar boyunca komünist hareketin hedefi olan "Mısırlılaşma" sorunu, aslında, bu politik akımın ortaya çıkışından önce de var olan azınlık sorununun verilerinden biriydi. Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra Mısır milliyetçiliği ve Pan Arapçılık kendini ortaya koydukça, bu sorunun önemi daha da arttı. Bu çerçevede "Mısırlılaşma" ikili bir hedefe hizmet edebilirdi: Yahudi topluluğunun Mısır toplumuyla bütünleşmesine yardım etmek ve bu topluluğun coğrafi, dilsel ve kültürel bölünmüşlüğüne çare olmak. Yahudiler Mısır ulusal hareketine ne derece katıldı?

Otuzlu yılların ortalarına kadar Mısırlı Yahudilerin ulusal harekete katılımı, David Hazan, Vita Sonsino, Feliks Benzakein, Leon Castro gibi tek tek birkaç kişiyle sınırlıydı; bunlardan Leon Castro hem Yahudi hem de Arap milliyetçi hareketlerine katılarak çalıştı. Öte yandan birkaç Yahudi politik şahsiyet, topluluğun çıkarlarını Senato'da ve Millet Meclisi'nde temsil ediyordu. Bunlardan bazıları değişik hükümetlerde bile yer aldı: Nitekim 1924-1925'te Joseph Aslan Cattoui önce Maliye, sonra Ulaştırma bakanı olarak art arda iki hükümete katıldı. Bununla birlikte, Yahudi topluluğunun kimi kesimlerinde "Mısırlılaşma" arzusunu kanıtlayan birtakım girişimlere ancak 1934-1935'ten sonra tanık olundu. Eylül 1934'te yerel Yahudi aydınları –bir grup yazar ve gazeteci– Mısır'da Arapça ilk Yahudi haftalık gazetesi olarak *al-Şams*'ı yayınlamaya başladı. Bu girişimi birkaç ay sonra, Temmuz 1935'te Yahudi Gençlik Derneği'nin kuruluşu izledi; derneğin sloganı "Yurt, İman ve Kültür", Yahudi mirasının aktarılması ile Mısırlı kimliğinin ve yurtseverliğinin yükseltilmesini birleştirme arzusunu gayet güzel yansıtıyordu. Yahudi topluluğu içinde doğmuş bu hareket, *Vafd*'ın talepleriyle dayanışma içinde olduğunu ilan etti. Filistin sorunuyla ilgili olarak Yahudi Gençlik Derneği, her iki halkın, Yahudilerin ve Arapların Sami ırkı ortaklığından geldiği fikrinin altını çizerek, iki topluluğun barış içinde bir arada yaşamaları lehine mücadele yürütüyordu.

Ancak Yahudilerin "Doğulu" kökenine dayalı bu kanıt, Siyonist hareketin eylemcileri tarafından da Yahudilerin Araplarla uyum içinde yaşamak üzere Filistin'deki ata topraklarına geri dönüşlerini haklı göstermek için kullanılıyordu. Nitekim haftalık *al-Şams*, Mısır Yahudilerinin sadık Mısır yurttaşları olduğunun altını çizmekle birlikte, Filistin'de Siyonist kolonilerin kuruluşunu büyük bir memnuniyetle karşılıyordu. Ne var ki politik, kültürel ve dilsel düzlemlerde Mısır toplumuyla bütünleşme çağrısı ancak sınırlı bir başarıya ulaştı. Verilere bakılırsa, kırklı yılların eşiğinde Yahudi topluluğunun "Mısırlılaşma"sı bir gerçeklikten çok bir efsaneydi: Kahire'de ve İskenderiye'de, orta ve üst sınıflar esas itibarıyla kozmopolit yapılarını koruyor ve Arapça konuşmuyorlardı. İşte Mısır komünizminin sorunlarının doğup geliştiği ortamın unsurları bunlardı. Mısır'da Yahudi topluluğunun ulusal hareketin içine girişi, gerçekte bir aydın ve edebiyatçı azınlığıyla sınırlı kaldı.

Buna karşılık, çok daha iyi kök salmış olan Siyonist akım, Mısır Yahudi topluluğunu uzun zamandır duyarlı hale getirmişti. Birinci Dünya Savaşı'ndan önceki dönemde, Siyonist akımın etkisi, orta ve alt sınıflardan gelen birkaç Aşkenaz göçmenle sınırlıydı. Ne var ki savaşın yol açtığı altüst oluşlar, Balfour Bildirgesi ve Filistin'de bir Yahudi Ulusal Ocağı tasarısı, Mısır Yahudi topluluğunda bir dayanışma atılımı doğurdu: Yardım fonları oluşturuldu, İskenderiye'de ve Kahire'de düzenlenen mitingler genel coşkuyu dile getirdi. Sefarad seçkinlerinden politik Siyonizme katılmış ender şahsiyetlerden biri olan Jack N. Mosseri'nin yönettiği Mısır Siyonistler Federasyonu'nun kurulması veya 1918-1924 arasında *La Revue sioniste* [Siyonist Dergi] dergisinin yayınlanması gibi kimi girişimler, -bu ilk coşku birtakım iç ayrılıklarla zarar görmüş olsa da- Siyonizm ideallerine yerel katılımı gösteriyordu. İki savaş arası dönemde, Almanya'da Nazizmin yükselişine de bağlı olarak Filistin'deki durumun gelişimi, Mısır Yahudilerinin

Siyonist harekete gitgide daha çok katılmasını beraberinde getirdi: 1929'da Ağlama Duvarı olayı sırasında, Filistin'deki Yişuv'a gönderilmek üzere gizlice kimi paralar toplandı ve beşinci *aliya* göçmenleri, İskenderiye'nin ve Kahire'nin önde gelen Yahudileri aracılığıyla maddi yardım aldı. Nihayet 1936-1939'da Filistin'de Arap ayaklanması sırasında, Mısır Yahudi topluluğu, milliyetçi ve İslamcı Arap muhalefetinin saldırılarıyla karşılaştı: Siyonizm lehine kamuoyuna dönük açıklamalar azaldıysa da Filistin'deki Yahudi kolonilerine gönderilmek üzere gizlice para toplamalar süregitti. Bununla birlikte, Yahudi topluluğunun Siyonizm konusundaki bu adım adım artan duyarlılığı konusunda yanılmamak ve bunu abartmamak gerekir. Mısır'da Siyonist akımın göreli zayıflığı, her şeyden önce 1926'da ve 1933'te yaşanan iki göç dalgası sırasında Filistin'e göçmen adaylarının düşük sayısında ortaya çıktı. Bu tespit, Siyonizm ile komünizm arasında bir karşılaştırmayla genişletilebilir:

> Siyonizm Mısır'da birçok bakımdan komünist eylemciliğe benzer bir biçimde, ikircikli bir rol oynadı. İlk bakışta, söz konusu olan, Batı tipi milliyetçilik ve Filistin çatışması gibi ithal edilmiş sorunlara, ithal edilmiş bir çözümdü. Ne var ki yeni ithal edilen bu Batı tipi milliyetçilik ve Filistin davasına bu duyarlılık, bunların özellikle otuzlu yıllardan itibaren Mısır politikası ve toplumu üzerinde önemli bir etkiye sahip olmasına engel olmadı. Kırklı yıllardan itibaren, İslamcı eylemcilik ve Mısırlılaşma, gayrimüslim azınlıkların rolünü kısıtladığından, artık geçici ve Mısır politikasına yabancı bir olgu olarak değerlendirilemez. Buna rağmen 1948'e kadar, Mısır Yahudilerinin çoğu, Yahudi milliyetçiliğini kendi durumlarına bir seçenek veya çözüm olarak görmüyordu. Vaat edilmiş topraklara göç (*aliya*) anlamsız bir düzeyde kaldı. Her ne kadar Siyonizm politik ve istatistik olarak en güçlü politik hareket –Yahudilerin Mısır milliyetçiliğine veya komünizme katılımlarından çok daha güçlü– olduysa da, Yahudilerin çoğunluğunu kazanmayı başaramadı ve seçkinlerin önemli bir muhalefetiyle

karşılaştı. Mısır Yahudileri ancak 1948 ve 1956 İsrail-Arap savaşlarından sonradır ki ülkeyi kitlesel olarak terk etmeye başladılar.[32]

Mısır toplumunun büyük çoğunluğu tarafından ithal öğretiler olarak algılanan gerek Siyonizm gerekse komünizm, Yahudi topluluğunun imajına belli ölçülerde zarar verdi. Tam olarak ne oldu?

Mısır komünizminin kökenleri: Birinci Perde

Genel bir bakış açısıyla, Yahudi topluluğunun Mısır Komünist Partisi'nin doğuşuyla ilgisini, "ülkenin politik yaşamında yer alma ve Mısır toplumuyla bütünleşme girişimi olarak yorumlamak olanaklıdır. Ancak sömürge vesayeti altındaki bir toplumda gayrimüslim azınlıkların karşı koymak zorunda olduğu ikilemler göz önünde bulundurulduğunda, bu çok daha köktenci bir yaklaşımı varsayar. Söz konusu olan, sosyo-politik düzene ayak uydurma girişimi değil, daha çok Müslümanların, Hıristiyanların ve Yahudilerin barış içinde bir arada yaşamalarını olanaklı kılacak tarzda sosyo-politik düzeni dönüştürme girişimidir."[33] Mısır Yahudileri için Marksizm aynı zamanda Mısır halkının Britanya emperyalizmine veya Siyonizme karşı mücadelesiyle özdeşleşme olanağını da temsil ediyordu. Nitekim Marksist eylemciler, "politik eylem sayesinde, MDLN'de,[34] Mısır KP'de veya diğer komünist gruplarda [...] Mısırlılıklarının tarihini, geçmişe dönük olarak değil, ama varsayımsal olarak parlak bir geleceğe doğru keşfederek, atalarının geçmişiyle yeniden bağ kurabildiler."[35]

---

32 Gudrun Krämer, *The Jews in Modern Egypt 1914-1952*, Londra, IB Tauris, 1989, s. 203.

33 *A.k.*, s. 172.

34 MDLN/Mouvement Démocratique de Libération Nationale (Demokratik Ulusal Kurtuluş Hareketi), Mısır'da 1947-1955 arasında faaliyet göstermiş bir komünist örgüttür. *-çev.*

35 Jacques Hassoun, "Les Juifs, une communauté contrastée", özel sayı, *Alexandrie 1860-1960, Autrement*, 20, Aralık 1992, s. 65.

Mısır'daki komünist hareketin uzak köklerini tespit etmek oldukça zordur: Yine de önemli bir olgu olarak, yüzyılın ilk on yılında işçi sayısındaki artışın ardından, Mısır'da sendikal hareketin erken gelişimine işaret etmek yerinde olur. 1907'den 1917'ye kadar işçi sayısı 376.000'den 420.000'e yükseldi. Mısır sendikacılığının gelişmesine koşut olarak, 19. yüzyıl sonlarında bir "azınlık" sendikacılığı da ortaya çıktı: Grekler ve Ermeniler 1895'te çok uzun ömürlü olmayan bir kunduracılar sendikası, 1899'da da sigara imalathaneleri işçileri sendikası kurdular. Bu ilk girişimler, Mısır'daki azınlıklar arasında sosyalist fikirlere belli bir açılmayı gösterir. İlk Mısır Komünist Partisi,[36] Birinci Dünya Savaşı sonrasında bağımsızlık hedefiyle Britanya'ya karşı ajitasyon ortamında doğdu. İlk çekirdeği, birçoğu yabancı, (hem Fabian sosyalizminden hem sosyal-demokrasiden hem de Marksizmden etkilenen) değişik sosyalist öğretilere açık ve Rus Devrimi'nin coşkusuyla harekete geçmiş bir sol aydın grubu oluşturdu. İlk sosyalist örgüt 1920'de Toplumsal İncelemeler Grubu olarak ortaya çıktı ve 1921'de Mısır Sosyalist Partisi adını aldı. Bu girişimi başlatan, 1920 yılı sonlarında İskenderiye'de karşılaşmış üç kişiydi. Rus kökenli ama İtalyan uyruklu Charlotte Rosenthal'ın babası, kuyumculuk yapan Joseph Rosenthal, kısa süre sonra "sağ sapmacılık"tan dolayı partiden ihraç edildi; izleyen süreçte partinin Komintern delegesi olacak olan Hüsnü el-Orabi; ve nihayet, partinin genel sekreteri olacak bir hukukçu, Anton Maroun. 1921'de Mısır Sosyalist Partisi, kendisini demokratik muhalefet eğilimlerinin tümünü bir araya getirmeye çalışan legal bir örgüt olarak takdim ediyor; ancak bu birlikçi hedef, iki ana kolu arasındaki karşıtlıkta ifadesini bulan derin bölünmeyi pek gizleyemiyor. Başında Joseph Rosenthal'ın bulunduğu İskenderiye kolu, esas itibarıyla azınlık unsurları,

36 Bkz. Selma Botman, *The Rise of Egyptian Communism, 1939-1970*, Syracuse, New York, Syracuse University Press, 1988.

İtalyanları, Grekleri, Ermenileri ve elbette Yahudileri kapsıyordu. Buna karşılık Kahire kolu, başlıca liderleri Hüsnü el-Orabi ve Salama Musa'nın da yansıttığı gibi, üyelerini en çok Arap kökenli Mısırlılardan devşiriyordu. Varlığının ilk iki yılı boyunca Mısır Sosyalist Partisi, hedeflerini, Mısır'da Britanya emperyalizmine karşı fiilen mücadeleye yoğunlaştırdı. Mısır politikasının genel çerçevesi içinde marjinal bir parti olan ve 1922'de yaklaşık bin beş yüz üyeye sahip olan Mısır Sosyalist Partisi, Vafd Partisi'nin düşmanlığına yol açtıysa da sendika çevrelerinin bir bölümünü kontrol etmeyi başardı. Öyle görünüyor ki 1922 yılı içinde Mısır Sosyalist Partisi'nin yönelimi sola kaydı. Bu köktencileşme bir "hizipleşme"yi de beraberinde getirdi ve sol kanat tarafından parti merkezinin Kahire'den İskenderiye'ye taşınması kararlaştırıldı. 1922 yılı içinde yeni bir merkez komitesinin seçimi, yeni bir partinin, 21 Koşul'u yerine getirerek Komintern'e ancak 1923'te üye olacak olan Mısır Komünist Partisi'nin doğumuna yol açtı.

Avigdor

Avigdor, 1882 Ukrayna doğumlu Yehiel Kossoi'nin en yaygın kullandığı takma addır. Yahudi Sosyalist Partisi (BUND) üyesi, Çarlık baskısına uğramış Avigdor, Birinci Dünya Savaşı arifesinde ABD'ye göç etti ve orada, İtilaf saflarında yer alacak bir Yahudi Lejyonu'nun örgütlenmesi kampanyasına katıldı. 1918'de Filistin'e gitmek üzere ABD'den ayrıldı; iki yıl sonra da Komintern aygıtının hizmetine gireceği Sovyet Rusya'ya geçti: Komintern Doğu Sekreterliği'nde istihdam edildi. 1921'de Mısır KP'nin 1. Kongresi'nden sonra, Komintern onu partinin gelişimi konusunda bilgi toplamak üzere Mısır'a gönderdi. Sovyet Rusya'ya geri döndüğünde, Haziran 1922'de yapılan KEYK 2. Genişletilmiş Genel Kurulu'na, Avigdor takma adıyla, Mısır partisi temsilcisi olarak katıldı. 1923'te *Imprekorr*'da biri Filistin, diğeri Mısır işçi hareketleri üzerine olmak üzere iki makale kaleme aldı. Komintern 5. Kongresi, 1924'te, şubelerin Bolşevikleşmesi kararını alınca,

Komintern'in talimatlarının uygulanmasını gözetmek üzere yeniden Yakındoğu'ya gönderildi, ancak tutuklanarak hapse atıldı. Sovyet Rusya'ya geri dönünce Kızıl Profesörler Enstitüsü'nde ders verdi; 1932'de değişik komünist grupları teftiş etmek üzere tekrar Yakındoğu'ya gönderildi. 1930'lu yıllar boyunca Sovyet Rusya'da ders vermeye devam ettiyse de 1936'da tutuklandı. Charlotte Rosenthal ile evli olan Avigdor 1938'de sürgünde öldü; ölümünden sonra itibarı iade edildi.

O tarihte Mısır KP'nin örgütlenmesi ve yapısı hakkında ne söylenebilir? Deneyimli bir ajitatör olan Avigdor, Şubat 1922'de toplanan parti konferansında, 467 militanın aidatlarını ödediğini, ancak aslında parti üye sayısının 600'ün üzerinde olduğunu belirtiyor. Mısır KP'nin o dönemde azınlıklara dayalı yapısı inkâr götürmez: Üyelerinin %80'i azınlıklara mensuptu, yani İtalyan, Yahudi, Grek ve diğerlerinden geliyordu. Değişik mesleki dallara mensup kent işçileri üye sayısının %48'ini, tarım işçileri ve yoksul köylüler %12'sini, küçük memurlar da %25'ini oluşturuyordu. Nihayet üyelerin %15'i de memur ve serbest meslek mensuplarıydı. 1922'de, merkezi Kahire'de olan Mısır KP, Nil deltasının belli başlı kentlerine dağılmış ve üye sayısı eşitsiz on bir yerel örgüte sahipti. Coğrafi bakımdan toplulaşmış bu örgütler arasında iyi bir eşgüdüm vardı ve merkez komitesi kararlarından düzenli yazışmalarla ve genelgelerle haberdar ediliyorlardı. "En etkin üyeler" arasından seçilen ve görevleri arasında "Mısır'daki ve yurtdışındaki diğer devrimci örgütlerle bağ kurmak" da bulunan illegal aygıt, bu üyelerin %10'unu kapsıyordu. Bunların çoğunluğu Kahire, İskenderiye, Port Said ve Mahalla el-Kübra gibi "sanayi merkezleri"nden geliyordu.[37] Mısır KP'nin özellikle sendikal eylem alanında etkisi en çok bu kentlerde hissediliyordu. Böylece 1923'te Mısır KP, yirmiyi aşkın sendikal örgütten oluşan bir konfederasyonu etkiliyordu; bunlardan çoğu yirmili

37 RGASPİ, fon 495, op. 154, d. 143, y. 423.

yılların başlarında savaşkan bir eylem yürütüyordu: Gaz, tramvay, elektrik, tekstil emekçileri sendikalarının yanı sıra Süveyş petrol rafinerileri emekçileri, yirmili yılların başlarından itibaren birtakım grevler ve lokavtlar örgütlemeye başladı. 1924'te Mısır KP, İskenderiye'de sendikaların tanınması ve sekiz saatlik işgününün kabulü için girişilen bir grevin başını çekerek yeni kurulan Zağlûl hükümetinin otoritesini sınama olanağını buldu. Ancak Zağlûl'un uzlaşmazlığı karşısında, bu grevler İskenderiye'deki ulusal iplik fabrikalarında ve Egyptian Oil Company'de daha köktenci bir yola girdi. Grevcileri ve isyancıları bastırmak üzere İskenderiye'ye gönderilen bir piyade taburu, bu sendikal eyleme katılmış Mısır KP üyelerinin büyük bölümünün tutuklanmasını beraberinde getirdi. Avigdor'a göre, Mısır KP'nin sendikal eylem içinde rol alışı, partinin Mısır'da bir emek konfederasyonu kurma girişiminde bulunduğu 1921'e kadar uzanıyordu. Elli bin işçiye eriştiğini iddia eden bu örgütlenme, değişik işçi birliklerini ve sendikal örgütleri bir araya getirdi: Süveyş Kanalı işçileri (Port Said), hamallar ve liman işçileri (İskenderiye), tramvay işçileri ve memurları (Kahire). Emek Konfederasyonu'nun en büyük başarıları arasında bulunan 1 Mayıs 1921 gösterileri, Mısır KP'nin ilk girişimlerinden biri olarak kabul edildi: İskenderiye'de dört bin, Kahire'de iki bin, Port Said'de ve Mısır'ın başka kentlerinde sekiz bin işçi gösteri yürüyüşü yaptı.

Mısır'da sendikal eyleme bu etkin katılım, Mısır KP'nin geleceği bakımından yalnızca görünürde umut vaat ediyordu, zira 1924'ten itibaren yaşanan tutuklamalarla, parti yönetimden yoksun bırakıldı. Bununla birlikte, Hüsnü el-Orabi'nin geri dönüşünden sonra, 1923'te 21 Koşul'u yerine getirerek Komintern'e üyeliğe kabul edilmişti. Komintern, Mısır KP'den bir toprak programı hazırlamasını, anti-emperyalist bir cephe oluşturarak partinin ulusal hareket içindeki konumunu güçlendirmesini ve İtalyan KP'yle sürekli bir bağlantı içinde olmasını tavsiye etti. Moskovalı

uzmanların iyimser değerlendirmelerine karşın, Komintern üyeliği partinin üye sayısını artırmasına pek bir katkıda bulunmadı, buna karşılık ilk çekirdeği oluşturmuş komünist grupçuğun yapısı üzerinde doğrudan birtakım sonuçlara yol açtı. Partinin Araplaşması sloganının zamansız bir biçimde uygulamaya konması, Komintern yönetiminin zorlamasıyla Joseph Rosenthal'ın partiden ihracını gerektirdi. Mısır komünizminin başlangıcındaki bu karanlık olaylarla ilgili pek az bilgi vardır. Joseph Rosenthal herhalde ihracını kabul etti, ancak aynı zamanda bunun gerçek nedenlerini öğrenmek için Komintern'le temasa geçmeye çalıştı. Öyle görünüyor ki Mısır'dan ayrılarak Avrupa'ya gitti; izi, kaynaklara göre ya Almanya'da veya Rusya'da kayboldu. Yine de Mısır KP'nin iç çelişkilerinin örnek krizlerinden biri olan "Rosenthal olayı" birçok bakımdan ilginçtir. Komintern tarafından "Siyonist ajan" olmakla suçlanan Joseph Rosenthal, Mısır'daki yabancı komünistlerin çoğu gibi, "Mısır'da açıkça uygulanamaz bir hat olan milliyetçi hareketle 'Tek Cephe' yerine, anti-emperyalist mücadeleye ve proleterler arasında çalışmaya"[38] öncelik vermeyi yeğliyordu. Bu Tek Cephe stratejisinin, Arap milliyetçi hareketleri karşısında bir Yahudi komünist yönetici tarafından uygulanması alabildiğine zordu. Rosenthal'ın ihracı, böylece, Mısır KP'nin azınlıklara dayalı yapısının doğurduğu sorunları açığa çıkardı.

> Yabancıların Mısır Sosyalist Partisi'nin, ardından da Mısır Komünist Partisi'nin faaliyetine katılımı, bir ilke sorununu, uluslararası komünist hareketin bütününde yinelenenduran bir sorunu gündeme getirdi. Her ne kadar enternasyonalist olduğunu iddia etse de 'ulusal' olmak isteyen bir partiye bir yabancı üye olabilir mi? Bu militan o ülkenin uyrukluğunu seçerek parti üyeleri arasında resmen yer almalı mı? Böyle bir parti, yabancıları üye alarak, herhangi bir yabancı merkezle suç ortaklığı yapmakla itham edilme riski taşımayacak mı? Mısır'da bu sorun yalnızca ilk komünist

38 Ilios Yannakakis, "Aux origines du communisme égyptien, 1920-1940", *Communisme*, 6, 1984, s. 98.

çekirdeğin parçalanmasının nedenlerinden birini oluşturmakla kalmadı, aynı zamanda komünist örgütlerin gelişimine de damgasını vurdu; yabancı eylemciler arasında bir tür 'gayrimeşruluk' kompleksi yarattı, öyle ki politik olarak söylenecek olursa, aşırı 'Mısırlılık etiketi' arayışı şizofrenik bir duruma geldi.[39]

Bu bağlamda, Osmanlı İmparatorluğu'nda ve Rus İmparatorluğu'nda Yahudilerin rolü, Mısır'daki Greklerin ve diğer azınlıkların rolü Komintern yöneticileri tarafından yok sayıldı. Şunu da belirtmek gerekir ki "Rosenthal olayı", Mısır KP'deki "azınlık sendromu"nu iyileştirmeyi başaramadı ve kırklı yıllar boyunca Henri Curiel'in benimsediği sloganla "Mısırlılaşma", Mısır'da komünist hareketin sürekli hedefi olmaya devam etti.

Komintern uzmanlarının gözüyle Mısır

Yirmili yılların başlarında Ortadoğu'da emperyalizmle ilgili olarak Komintern felsefesinin gerçek paradigmasını, deneyim ve çözümleme zeminini, diğer Ortadoğu ülkelerinden çok daha fazla Mısır sağlıyordu. Yine de açıktır ki Britanya'nın Mısır'da yerleşmesinin politik ve ekonomik düzenekleri, Marksizm-Leninizm'in bakışına eksiksiz bir uygunluk göstererek, nesnel olarak eşi bulunmaz bir okul örneği oluşturuyordu. Bu bağlamda, Komintern tarafından yayınlanan çeşitli dergilerde Mısır'la ilgili olarak yer alan makalelerin ve çözümlemelerin düzeyinin yüksekliğine işaret etmek yerinde olur. Konstantin Troïanovski'nin[40] uzun makaleleri, özellikle Büyük Britanya tarafından İngilizlerin Süveyş Kanalı hisse senetlerine el konulmasından sonra, Britanya İmparatorluğu'nun bütünü için asli bir kavşak, "Doğu ile Batı arasında gerçek bir koridor" haline gelen Mısır'da uygulanan ticaret kapitalizminin düzenekleri-

39 *A.k.*, s. 99.

40 Konstantin Troïanovski, "Klassy i Partii Sovremennogo Egipta", *Kolonial'nyj Vostok*, Novaja Moskva, 1924, s. 253-282.

nin çözümlenmesine yönelikti. Troïanovski böylece İngiliz ticaret politikasının Mısır'ın toplumsal yapısı üzerinde yarattığı sonuçları aydınlatıyor ve fellahın yoksullaşmasını buna bağlıyordu. Mısır'ın İç Savaş boyunca Amerikan pamuk üretimindeki düşüşün ardından 1860'larda pamuktaki patlama üzerine önce ekonomik olarak, sonra borçlandırma düzeneğiyle finansal olarak ve nihayet, 1882'de Britanyalıların yerleşmesiyle politik olarak vesayet altına alınmasının değişik evreleri, Marksistlere, örneğin İran gibi Batı emperyalizminin kurbanı başka Ortadoğu ülkeleri için geçerli bir tarihsel çözümleme modelinin ana kalıbını sağlıyordu. 1920'ye doğru Mısır'ın borçlarının kabarması, 1921'den itibaren buna ekonomik krizin eklenmesi bu süreci şiddetlendirdi. Mısır'daki büyümenin toplumsal ve ekonomik sonuçlarını inceleyen K. Troïanovski, gerçek bir sanayi proletaryasının doğuşunu gözlemledi; 376.341 kişi olarak fazlasıyla hassas bir biçimde hesapladığı bu proletaryanın değişik üretim sektörlerine (tekstil, metalürji, gıda, inşaat, vb.) dağılımını saptadı. Arkasından, mantıken bu durumun sonucu olarak Mısır'da yirmili yılların başlarında grev hareketinin evriminin olumlu seyri sayesinde Kahire'de, İskenderiye'de ve Süveyş Kanalı bölgesinde güçlenen sendikal hareketin gelişimini çözümledi. Nihayet Mısır'daki toplumsal hareketin bu çözümlemesi, ulusal burjuvazinin partisi Vafd ile 1921'de Mısır KP tarafından kurulmuş ve kararlı bir biçimde Moskova doğrultusunu benimsemiş Emek Konfederasyonu sayesinde toplumsal mücadelelerin ana yürütücüsü Mısır KP'nin karşı karşıya konduğu bir politik tablo ile tamamlandı. İstatistiklerle özenli bir biçimde desteklenmiş bu sergilemenin az çok beklenir niteliğinin ötesinde sonucuna dikkat çekilebilir. Toplumsal mücadeleler alanında Türkiye'nin önüne geçen Mısır, yalnızca Arap dünyası için değil, Müslüman Doğu'nun bütünü bakımından da gerçek bir devrimci kavşak haline gelmişti.

Mısır'daki durum hakkında Kominterncilerin yaptığı çok sayıda çözümleme arasından Karl Radek'in yaptığına da bakmak gerekir. 1919-1922 olaylarının, özellikle bu dönemde yükselen grev ateşinin titiz bir betimlemesini yapan Radek, Mısır'ın bağımsızlığının tanınmasını ve 1922 Anayasası'nı elde ederek Britanya emperyalizmine ilk geri adımları attırmayı dayatabilen bir hareket olarak, Mısır'daki ulusal hareketin etki gücünü ortaya koydu. Ne var ki Britanya emperyalizminin Mısır'daki temelleri –Süveyş Kanalı, pamuk üretiminin kontrolü– varlığını koruyordu. Bununla birlikte, Radek'e göre yirmili yılların başlarında meydana gelen çok sayıdaki grev ve gösteri, Büyük Britanya açısından son derece gerçek bir tehdit oluşturuyordu. Bunlar, "Britanya emperyalizminin kalbine değilse de en azından sinir merkezinin en hassas bölgelerine"[41] ulaşabilecek gerçek bir devrimci hareketin öncü işaretleriydi.

Bilimsel düzeyi görece yüksek bir derleme oluşturan bu makaleler, bir tür "uzman raporu" oluşturuyordu, zira büyük bir olasılıkla Komintern'in kozmopolit "aristokrasi"sine yönelikti. Ancak Mısır'ın kendisinde, yirmili yılların başlarında dağıtılan propaganda yazını daha basit bir düzeydeydi. Mısır'daki Sovyet propagandası, ancak kırklı yıllardan itibaren Büyük İttifak'ın kurulması uğrağında daha zenginleşmiş olarak gelişecektir.

Mısır komünizminin kökenleri: İkinci Perde

Uzmanların iyimserliğini boşa çıkaran 1924-1925'lerin etkili bastırma harekâtı, en önemlisini eski komünist yönetici S. Yannakakis'in çevresinde toplanmış Greklerin oluşturduğu bir dizi komünist grupçuğun birbirinden kopuk çabalarına rağmen, Mısır KP'nin Mısır politik sahnesinden silinmesini de beraberinde getirdi. Komintern'in zaman zaman gönderdiği ve 1925'ten

41 Karl Radek, "New Imperialist Attack in the East", *Communist International*, 9 Mart 1925, s. 22.

itibaren gitgide daha da seyrekleşen talimatlarına rağmen, komünist hareket illegal, tecrit edilmiş ve marjinal bir akım haline geldi; öyle ki 1935'te parti Komintern üyesi olarak bile sayılmıyordu. Ulusal hareketle her türlü işbirliğini reddeden "sınıfa karşı sınıf" stratejisi, başka yerlerde olduğu gibi Mısır'da da kendisi zaten alabildiğine azınlıkta kalan bir akımın marjinalleşmesinin nedenlerinden biridir. Sonuç olarak Mısır'daki ilk komünist hareketin kalıntıları, ancak, başkalarının yanı sıra S. Hristikis, J. Yordanidu ve K. Giftodimos (Karayorgis) tarafından temsil edilen bir "Grek Şubesi" içinde varlığını sürdürdü; K. Giftodimos, Berlin'deki Gençler Enternasyonali'nin yerel temsilcisiydi. 1934-1935'e kadar, hareket grupçuk boyutlarını koruduğundan, Araplaşma sloganı her zamankinden daha çok hayalci kalıyordu. Öte yandan Komintern, çoğu zaman "Troçkici" ve "sol sapmacı" olmasından kuşku duyduğu bu Grek veya Yahudi komünistleriyle ilişkilerde, büyük bir ihtiyatlılık gözetiyordu. Bu durum, otuzlu yılların ikinci yarısında Mısır komünist hareketi içinde alabildiğine aşikâr olan "azınlıkların içlerine kapanması" olgusunu yoğunlaştırdı: "Mısır toplumunda komünizm kök salamayınca, yabancı komünistler kendi topluluklarına 'kapandı'."[42]

Ancak, gerek uluslararası ilişkilerdeki gerekse iç durumdaki gelişmeler, 1935'ten itibaren, Mısır'da komünizmin yeniden doğuşu için görece elverişli koşullar yarattı: Ekim 1935'te İtalya'nın Etiyopya'yı işgali ve Britanya emperyalizmine karşı faşist diplomasinin yönettiği güçlü propaganda, İngilizleri Mısır üzerindeki baskılarını gevşetmek ve 1923 Anayasası'nı yeniden yürürlüğe koymak zorunda bıraktı. Öte yandan, Komintern'in artık ön-ayak olduğu "faşizme karşı birleşik cepheler taktiği", antifaşizm bayrağı altında toplanmış Mısırlı komünistlere yeni eylem biçimleri olanağı verdi. Antifaşizm yine de köken ülkelerinin komünist partileriyle bağlarını çok zaman korumuş olan Ermeni, Grek, İtalyan

42 Ilios Yannakakis, *adı geçen makale*, s. 106.

ve Yahudi topluluklarından gelen bir avuç Marksistin özelliği olarak kaldı. Mısır politik alanında pek etkin olmadılarsa da bunlar, Avrupa'da totalitarizm yükselirken, Mısır'ın İkinci Dünya Savaşı boyunca, Akdeniz'e kıyısı olan değişik ülkelerden gelen politik göçmenler için bir sığınma noktası olarak oynayacağı özel rolün habercisi oldular. Hâlâ "azınlıklara dayalı" olan Mısır Marksist hareketi, otuzlu yılların ikinci yarısında, Marksizme açık çevreler ve kulüpler aracılığıyla, antifaşist hareket içinde değişik politik bağlantıları olan Yahudilerle işbirliği yapmaya başladı. Bir bütün olarak Yahudi gençliği, Müslüman veya Kıpti Mısırlıları görece az ilgilendiren antifaşizm konusunda, son derece yüksek bir duyarlılık gösterdi. Böylece, antifaşist mücadele, zayıf biçimde "Mısırlılaşmış" Avrupalı ve Doğulu azınlıklara dayalı kozmopolit bir ağda kök saldı. Bu hareketlilik içinde, zengin bir Yahudi avukat ve gazeteci olan Leon Castro tarafından kurulmuş ve yirmili yılların sonlarında etkin olan "Denemeciler" grubuna işaret edilebilir. Bu kültürel ve bilimsel dernek, çoğunluğu Yahudi, İtalyan, Grek ve Suriyeli olan az sayıda aydını kendine çekti. Bu dernek sayesinde sol Siyonizme eğilimli olan Castro, yerel kamuoyunu Nazizme ve Yahudi düşmanlığına karşı seferber etmeyi denedi. Barışseverler hareketinden doğmuş ve 1934'te İsviçreli Paul Jacot-Descombes tarafından kurulmuş olan Barış Taraftarları Birliği, otuzlu yılların ikinci yarısından itibaren Mısırlı komünistlerin çoğunun içinde faaliyet yürüttüğü bir dernek oldu. Paul Jacot-Descombes, Kahire doğumlu İsviçreli bir Protestan'dı; babası Kahire'de bir işletme sahibiydi. Mısır'da yabancı eğitim kurumlarında öğrenim gören Jacot-Descombes, otuzlu yılların başlarında müzik eğitimini sürdürmek üzere Almanya'ya gitti. 1933'te Hitler'in iktidara geldiği sırada, Jacot-Descombes Mısır'da tatildeydi ve geri dönmedi: Dolayısıyla politikacı ve sol ideolog olarak kariyeri Barış Taraftarları Birliği'yle başladı. Komünizmle ilk temasları, S. Yannakakis'in başını çektiği küçük grup içinde

gerçekleşti. Ne var ki "Mısır'a özgü bir yol" gerekliliğine inanan Jacot-Descombes, esas olarak barışsever, demokratik ve antifaşist mücadeleye dayalı hareketinin konumunun da gösterdiği gibi, daha çok yasal tipte bir eyleme yöneldi. Barış Taraftarları Birliği, böylece Barış için Evrensel Topluluk (Rassemblement universel pour la paix) ile birtakım ilişkiler kurmayı başardı. Komintern'in uydu kuruluşları olan cephe örgütleriyle bu tip ilişkiler, anti-emperyalizm cephesindeki eylemi daha yirmili yıllarda etkili olan Münzenberg ağını hatırlatıyor. Jacot-Descombes'un başını çektiği hareket, Kahire ve İskenderiye liselerinde öğrenim görmüş, azınlık kökenli gençler arasında özellikle ilgi uyandırdı. Bunlar arasında Raymond Aghion ilginç bir örnektir: İskenderiyeli zengin bir aileden gelen bu Yahudi, önce sola, ardından Almanya'da Hitler'in iktidara gelişinden sonra Yahudi topluluğu içinde etkisi pekişen Barış Taraftarları Birliği'ne katıldı. Başka etkili komünist eylemciler de bir dönem Barış Taraftarları Birliği üyeliği yaptı; örneğin, Ekmek ve Özgürlük Grubu'nun yöneticilerinden bir İtalyan Yahudisi olan Marcel Israël. Ancak, Jacot-Descombes'un yönettiği barışsever hareket, İkinci Dünya Savaşı'nın başlamasıyla varlığını sürdüremedi. Artık varlık nedeni kalmayan Barış Taraftarları Birliği, kırklı yıllarda Mısır komünizminin kahramanlık günlerine katılacak olan bir bölüm "azınlıklara dayalı ağı" besleyerek ortadan kayboldu.

Bölünmelerin ve komploların üst üste bindiği Mısır komünist hareketinin içinden çıkılması pek de kolay olmayan örgüt şeması içinde, azınlıklara dayalı alttaki hat hep değişmez olarak kaldı. Yahudi topluluğu, hepsi de "Mısırlılaşma" sorunuyla şizofrenik derecede takıntılı, değişik komünist grupların içinde doğup yok olduğu potayı oluşturdu. Nitekim 1939'da Jacot-Descombes, Duwayk ve Derviş çevresinde oluşan İnceleme Grubu, hedef olarak önüne, Mısır toplumunun incelenmesini teşvik etmeyi ve yaymayı koydu. 1942'de bu grup, İngilizce ola-

rak, Mısır'da bulunan İttifak askerlerine yönelik bir şiir ve öykü derlemesi olan *Bugünkü Mısır* adlı kitapçığı yayınladı. Ancak bu çabalara rağmen grup, üyelerinin neredeyse tamamını yalnızca Mısır'daki Yahudi azınlık içinden devşirdi. Elbette Ahmet Sadık Saad, Yusuf Derviş ve Raymond Duwayk, gerçek bir Mısır Komünist Partisi kurmak isteyen ve Mısır'da pek de rastlanmayan Arapça bilen Yahudilerdi. Ne var ki onların girişimi de başından itibaren komünist hareketin acısını çektiği azınlık sendromunu silemedi.

> Komünist harekette Yahudilerin oynadığı önemli rol, komünist olmayan Yahudileri olduğu kadar Yahudi olmayan komünistleri de rahatsız ediyordu... Bu, komünizmin dışarıdan ithal edilmiş bir öğreti olduğu yolundaki suçlamayı haklı çıkarıyordu. Ayrıca, Siyonistlerin Filistin'de koloniler kurmasının karaltısı, Arap dünyasında öfkeye ve büyük üzüntüye yol açıyordu. Yahudi komünistler, Siyonist kolonilerinin, Avrupa tarafından özümlenmiş zengin Yahudilerin kendilerinden kurtulmak istediği yoksullar olduğunu ve Arap emekçilerin onlarla dayanışma içinde olması gerektiğini iddia ediyordu. [...] Savaş patladı patlayacak hale gelince, komünistler nöbet değişikliğini sağlamak için var güçleriyle soydan Mısırlı üyeler bulmaya çaba harcadılar. Üye yapılan ilk üç Mısırlının Yahudi olması hiç de şaşırtıcı değildi. Ancak bunlar taktik nedenlerle Müslümanlığı kabul etmeye karar verdi.[43]

Heikal'ın bu ifadeleri bir parça yumuşatılmayı gerektirse de her hâlükârda bunlar, Mısır'da otuzlu yılların sonlarında komünist grupçukların çoğunun marjinal bir durumda olduğunu doğruluyor. Aynı akım içinde başka girişimler de, örneğin halk kitlelerinin eğitim düzeyini iyileştirme amacıyla kırklı yılların başlarında kurulan Halk Kültürü İçin Gençlik Grubu ortaya çıktı. Arapça, matematik, tarih ve hukuk dersleri veren bu grup, biri işçilere yönelik olarak Bulak'ta, diğeri köylülere seslenmek üze-

43 Mohammed Heikal, *Le sphinx et le commissaire. Heurs et malheurs des soviétiques au Proche-Orient*, Paris, JA, 1980, s. 51.

re Kahire'nin banliyölerinden biri olan Mir Akba'da iki merkez açtı. Grubun 1942'de Rommel'in ilerleyişi üzerine Filistin'e doğru geri çekilme önlemlerine boyun eğmeyi reddeden üç kurucusu bulundukları yerde kaldı, ancak El Alameyn zaferinden sonra Jacot-Descombes ile bağlarını kopardı. 1945'te Ulusal Kurtuluş İçin Emekçiler Komitesi'ni ve sendikal alana yönelik köktenci bir gazete olan *al-Damir*'i yayınladılar.

Otuzlu yılların sonlarında Mısır komünist hareketinin gerçek köklerini, Marcel Israël, Henri ve Raul Curiel ile Hillel Schwartz tarafından kurulmuş olan Demokratik Birlik içinde aramak gerekir. "Mısırlılaşma" sloganına kafayı takmış, önde gelen bir rol oynamaya adanmış insanlarca kurulan bu grup, çoğu zaman birbirine rakip çok kollu bir ağ doğurdu. Karizmatik, hatta efsanevi bir kişilik olan Henri Curiel, İkinci Dünya Savaşı sırasında Mısır komünizminin kuruluşuna yaptığı katkıdan çok, altmışlı ve yetmişli yıllarda üçüncü dünya devrimci hareketlerinde oynadığı rolle kuşkusuz daha çok dikkat çekti. Tartışmalı bir kişiliğe sahip olan Henri Curiel, bugün bile atışmalar ve çelişkili değerlendirmeler yaratmaya devam ediyor. Mısır Yahudi topluluğunu yansıtan bir örnek olmamakla birlikte komünist hareket içinde Yahudi adanmışlığının temsilcisi olan Curiel, 19. yüzyıl başlarında Mısır'a yerleşmiş, Zamalek'li zengin bir bankacı ailesinden gelir. Birçok zengin Yahudi ailesi gibi Curiel'ler de yabancı bir uyruğa sahipti. Ancak 1935'te reşit olmak üzereyken, Henri Curiel İtalyan uyruğunu terk ederek Mısır yurttaşı oldu. Kahire Sainte-Famille Cizvit kolejinde eğitim gören, Fransız kültüründen beslenen Henri Curiel, Mısır'a kalpten bağlı olmasına rağmen hiçbir zaman akıcı bir biçimde Arapça konuşamadı.

> Komünist harekete katılmış Yahudilerin önemli bir bölümü, Curiel gibi zengin, kozmopolit ve Fransızca konuşurdu. Diğerleri daha çok Araplaşmış orta sınıflardan geliyordu. 20. yüzyılda onlar

da geleneksel olarak Fransız eğitimi alırdı, ancak Arapça bildiklerinden ve Mısır toplumuyla daha bütünleşmiş olduklarından, Arap-Mısır kültürü içinde kendilerini daha rahat hissederlerdi.[44]

Yahudi azınlığı Mısır komünist hareketine tam ne ölçüde katıldı? Her ne kadar Mısır komünist hareketinde Yahudi "kompleksi" iyi bilinen bir olguysa da şunu da vurgulamak gerekir ki, komünist hareket Yahudi topluluğunun çok küçük bir kesimini kapsıyordu. Genellikle, kırklı yıllarda Mısır'daki Yahudilerin sayısı yaklaşık olarak seksen bin kişi (Mısır toplam nüfusunun %5'i) olarak tahmin edilir. Bunlardan yalnızca beş yüz veya bin kişi, yani topluluk üyelerinin ancak %1'i fiilen komünist harekete katıldı. Ancak bu istatistiklerin göreli bir değer taşıdığı da belirtilmeli, zira her ne kadar "Yahudiler (o zamanlar iki bin-iki bin beş yüz kişiden oluşan) komünist hareket içinde çoğunluğu oluşturmaktan uzak idiyseler de, özellikle aygıtın orta ve üst kesimlerinde fazlasıyla temsil ediliyorlardı."[45] Hareketin sosyo-politik çözümlemesi, komünist hareketin esas itibarıyla kentli olduğunu ve Aşağı Mısır'da ve Delta bölgesinde, Kahire'de ve İskenderiye'de toplulaştığını gösterir. Yine de komünizme katılımın Müslüman bir ortamda azınlık sorununa bir çözüm getirmesi olgusu, Yahudi topluluğu içinde, Moskova'nın Araplaşma talimatlarına rağmen, gerektiği zamanda yarattığı olanaklardan yararlanmasını bilen Sovyetler Birliği lehine bir ağ oluşumunu besledi.

44 Joel Beinan, "Exile and Political Activism: the Egyptian Communists in Paris, 1950-1959", *Diaspora*, 2 (1), 1992, s. 76.

45 *A.k.*, s. 75.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

Sovyetler'in İran'a El Koymasına Doğru mu?

İkinci Dünya Savaşı sırasında ve sonrasında, özellikle de Soğuk Savaş'ın başlarında İran'ın rolü, uluslararası ilişkiler tarihinin iyi bilinen bir konusudur. Sovyetler Birliği'nin tutumuyla ilgili olarak ortaya birçok soru atılabilir. İran hangi tarihten itibaren Sovyet dış politikasının gerçek bir hedefi haline geldi? Sovyetler Birliği'nin İran'da bir nüfuz bölgesi kurma niyeti, Müttefiklerin yanında savaşa girmeden önce var mıydı?

Ağustos 1939'daki Alman-Sovyet Paktı'ndan sonra, Hitler SSCB'nin toprak özlemlerini sıcak denizlere, özellikle Hindistan ve Britanya İmparatorluğu'nun kapısı konumundaki İran'a doğru yöneltmeye çalıştı. Molotov'a göre bu öneri, Sovyet diplomasisinin kanmayacağı kadar kaba bir manevraydı. Ancak Berlin'de yürütülen gizli görüşmelerden önce, Kasım 1940'ta, Sovyet hükümeti İran topraklarının stratejik bölgelerinde birtakım askerî ve hava üsleri, ayrıca Trans-İran Demiryollarında transit hakkı elde etmek amacıyla Tahran üzerine baskı yapmayı denedi. Haziran 1941 öncesinde Sovyetler Birliği'nin İran'da henüz sınırlı stratejik hedefleri varken, ittifakların tersine çevrilmesinden sonra durum hissedilir ölçüde farklılaştı, zira SSCB'ye silah ve iaşe desteği İran topraklarından geçmek zorundaydı. 25 Ağustos 1941'de Sovyet askerî birlikleri İran'ı işgal etti ve "Britanya emperyalistleri"nin yeni ortakları arasında yer aldı.

Askerî operasyonların doğrudan yürütüldüğü bölgelerin dışında yer alsa da İran toprakları İkinci Dünya Savaşı'nın başlamasıyla birlikte, asli bir jeostratejik rol kazandı. Alman diplomasisinin sürekli kur yaptığı İran, Almanya'yla önemli ideolojik ve ticari bağlara sahipti; bu bağlar savaşın ilk iki yılı boyunca pek etkilenmedi, zira Alman-Sovyet Paktı Almanya ile İran arasında mal geçişi için Sovyet topraklarının kullanılmasına izin veriyordu. Otuzlu yılların başlarından itibaren İran'da Alman etkisinin yükselişi hep sürdü. Bu etki, bir yandan 19. yüzyıl sonlarının emperyalist yöntemlerinden miras alınmış (finans yatırımları, sanayi projeleri, ticari ilişkiler ve ulaşım yollarının denetimi gibi) geleneksel biçimler ile öte yandan Nazi propagandasına özgü politik konuları bağdaştırıyordu. Nitekim Nürnberg yasalarına 1936'da eklenen özel bir Reich kararnamesi, İran ulusunu "saf Ari ırktan" bir halk olarak tanıyordu. Ne var ki İran'da Alman kültürel etkisi Nazizmin yükselişinden önce de vardı; ayrıca bu etki, İran milliyetçiliğinin yüceltilişinin teşvik edildiği politik alanı da kapsıyordu. 1928'de Profesör Herzfeld tarafından Alman İran İncelemeleri Merkezi'nin kuruluşu, "Almanya'nın Doğu'da, özellikle İran'da yürüttüğü olağanüstü faaliyetin yeni bir biçimini ortaya koydu. Almanya büyük başarılar kazandığı ticari işler ve sanayi çabasının yanı sıra, yaklaşık bir yüzyıldır fiilen Fransa'nın gerçek tekelinde bulunan kültür alanına da girmek istiyordu. Bu girişim, geçmişlerinden ve tarihlerindeki şanlı sayfalardan gurur duyan İranlıların özsaygılarını ve milliyetçiliklerini okşamaktan geri durmuyordu. Şunu da kabul etmek gerekir ki Almanya'nın bunu başarmak için hayran olunacak araçları da vardı; Şarkiyata duyduğu doğal ilgi, İran incelemeleri alanında bizzat Rusya'nın ve İngiltere'nin kıskançlıkla baktığı ustalar ve bir okul."[1] Nazizmin yükselişiyle birlikte, Almanya'nın "Doğu'ya yönelik" ilgisi, uzmanlaşmış enstitülerin ve *Orient Nachrichten*

1 SHAT, Bertrand fonları, 1 K 246.

veya *Der Neue Orient* gibi dergilerin çoğalmasının da tanıklık ettiği gibi pekişti. Doğuluların otorite ilkesine duyduğu saygının bilincinde olan Almanya'nın sömürgecilik karşıtı ve Müslümanlık yanlısı propagandası, Führerprinzip ile "Doğu despotizmi"nin ilginç bileşimlerini oluşturdu. Haziran 1941'de Sovyet-Britanya işgalini ve 16 Eylül 1941'de aşırı Alman yanlısı Rıza Şah'ın tahtan indirilişini izleyen hanedan krizini haklı gösteren, işte bu Alman ekonomik varlığı ve politik etkisiydi. (Ülkede Alman teknisyenler ve görevliler kitlesel olarak istihdam ediliyordu.)

AZINLIKLARIN DOĞRU KULLANIMI: KUZEY İRAN'DA SOVYET İŞGALİ

1941 yılı Ağustos ayı sonlarından itibaren fiili hale gelen İran'daki İngiliz-Sovyet işgali, İran, Büyük Britanya ve Sovyetler Birliği arasında 29 Ocak 1942'de imzalanan ve ülkenin işgalinin genel koşullarını belirleyen antlaşma ile onaylandı. Ülke, güneyi İngiliz, kuzeyi Sovyet olmak üzere iki bölgeye ayrıldı; kuzey sınırı Tahran'ın enleminden geçiyordu. İçeride, Rıza Şah'ın tahttan indirilmesi, partilerin ortaya çıkışının ve özellikle 1941'de TUDEH (Kitleler) Partisi'nin kuruluşunun, basın özgürlüğünün genişleyişinin ve Meclis'in hak ettiği yeni rolü kazanmasının gösterdiği gibi, belli bir politik açılıma elverişli koşulları yarattı. İran'da bu politik çoğulculuğun yeniden doğuşunun sonucu, 1943 seçimlerinin ertesinde gözlemlendiği üzere, hükümette belli bir istikrarsızlık oldu, bu da işgal güçlerine, kendi etkilerine tabi politik partiler aracılığıyla kontrollerini sağlama olanağını verdi. Böyle olunca, TUDEH'in İran'ın kuzey eyaletlerinde birdenbire ve çarpıcı gelişimi, elbette rastlantısal bir sonuç değildi. Britanya etkisinin ağır bastığı güney bölgesinde ise milliyetçi hareket daha çok gelişti. Bu, özellikle Bağımsızlık Cephesi'nin kayda değer ölçüde etkin olduğu basın içinde kendini gösterdi.

Aralık 1942'den itibaren, güneyde Amerikan ordusu Britanya ordusuyla birleşti. İran hükümeti tarafından ordusunu, jandarmasını ve 1943-1945 arasında Dr. Millspaugh'un bir kez daha sorumluluğunu üstlendiği maliyeyi yeniden örgütlemek üzere, çok sayıda Amerikalı danışman işe alındı.

Kuzey İran'da SSCB: Bir ilhak stratejisi mi?

Kuzey İran'da "Sovyet hükümeti"nin yarattığı koşullar nelerdir? 1942-1943'te Sovyetler'in *Atlantik Şartı*'nın ilan ettiği – İran'ın toprak bütünlüğünün, politik egemenliğinin ve bağımsızlığının korunması ile ilgili– ilkelere saygı gösterme konusunda gösterdiği irade, görünüşte kalsa da vurgulanmaya değer. Nitekim eyaletlerin yönetimi 1943'te olağan işleyişini sürdürdü.

Sovyet işgal bölgesinde, Kızıl Ordu, eyalet merkezlerinde ve bir yandan doğudan batıya uzanan yol üzerindeki belli başlı kentlerde (Meşhed-Tahran-Tebriz), öte yandan Türk sınırı boyunca konumlandı; köylere de küçük birlikler yerleşti. SSCB ile İran arasındaki sınır tümüyle Kızıl Ordu tarafından kontrol ediliyordu; bu demektir ki, "Sovyet-İran sınırı, en azından o an için artık yoktu, zira sınırı yalnızca Sovyetler koruyordu ve çalışan tek bir İran gümrük memuru mevcut değildi. Gerçekte Rus sınırı, Tebriz'den Tahran üzerinden Meşhed'e uzanan Kuzey İran'daki doğu-batı yoluyla çakışacak biçimde yer değiştirdi."[2] Kızıl Ordu birliklerinin sivil halkla ve hatta İran devlet memurlarıyla her türlü teması dışlayan tutumu, Sovyet işgalinin başlarında örnek gibi görünüyordu. Bu tutum, kuşkusuz bir politik tercihi dile getiriyordu; buna göre kamu düzeni İranlı makamların yetkisinde olacaktı ve Kızıl Ordu ancak istisnai durumlarda müdahale edecekti. Aralık 1942'de Tahran'da açlık isyanları sırasında, Sovyet askerî birlikleri Meşhed sokaklarında yürüdü; bu da dü-

2 NARA, RG 226, R. A no: 1038.

zenin yeniden sağlanmasına yetti; Tebriz'de de benzer önlemler alındı. Bununla birlikte Sovyet yetkilileri, İranlı jandarmanın ve ordunun sayısını azaltma eğilimindeydi.

> Sovyet yetkilileri İran güçlerinin dağılmasını ilk teşvik edenlerdi, ancak daha sonra ve özellikle Doğu sınırında daha güçlü bir baskıya bizzat maruz kaldıklarında ve Kürt bağımsızlığı yönündeki politikalarının geri tepen bir silah olduğunun farkına vardıklarında, İran güçlerinin geri gelmesini sağladılar. Ne var ki Sovyetler, İran ordusunun Kürtleri kontrol edebilecek ve Azerbaycan'da genel güvenliği sağlayabilecek büyüklükte birlikler bulundurmasına hiçbir zaman izin vermedi. Uzun süre, İran jandarmasının Amerikalı danışmanı General Schwarzkopf'un Gilan'daki güçleri teftiş etme amacıyla Reşt'e yolculuk etmesine izin vermeyi reddettiler ve ancak çok yakınlarda Mazenderan'a gitmesine onay verdiler.[3]

Dolayısıyla protokol bakımından İran'ın toprak bütünlüğüne saygıya rağmen, Kızıl Ordu İran'ın kuzey eyaletlerinde gerçek iktidarı elinde tutuyordu: Fiilen, Sovyet işgal bölgesi tümüyle merkezî hükümetin yetkisinin dışındaydı.

Sovyetler'in İran'ın içişlerine müdahaleleri, Tahran'daki SSCB Büyükelçiliği aracılığıyla yapılıyordu. Bu, özellikle 1943 başlarında, maliye ve silah tedarikiyle ilgili antlaşmaların imzalanması sırasında aşikâr hale geldi. Bu mali antlaşmalar, İran maliyesinin Amerikalı sorumlusu Dr. Millspaugh'ın, Sovyet yetkililerin izlediği politikayla ilgili olarak sert yorumlarda bulunmasına yol açtı: Bu antlaşmalar İran hükümetini, Sovyetler Birliği'ne bir tür ödünç-kiralama olarak, ayda yaklaşık seksen üç milyon riyal ödemek zorunda bırakıyordu. Gerçek savaş müsadereleri olarak hammadde ve gıda ürünleri (buğday, arpa, pirinç) tedariki, bütünüyle İran aleyhine yapılıyordu; fiyat tespiti ve ödeme, belirsiz bir tarihe erteleniyordu. Nihayet, üretim yetersiz görüldüğünde, Sovyetler Birliği, İran ekonomisinin temel

3 *A.k.*

sektörlerinin kontrolüne olanak verecek, hammaddelerle ilgili olarak etkili bir biçimde teftiş yapmakla görevli olacak, birtakım Rus danışmanlara veya uzmanlara çağrıda bulunma hakkını da saklı tutuyordu. Kimi üretim sektörleri, işgal yıllarında tümüyle Sovyet kontrolüne geçen Hazar Denizi'ndeki balıkçılık örneğinde görüldüğü gibi ilhak edildi.

Kuzey İran'da Sovyet propagandası Tahran'daki Sovyet Büyükelçiliği üzerinden yürütülüyordu; Büyükelçilik'te bulunan TASS Ajansı'nın yerel muhabiri, Sovyet konsoloslukları ağı aracılığıyla bu propagandanın dağıtımını gözetiyordu. Büyük Anayurt Savaşı zamanının ayırt edici özelliği gereğince, İran'daki Sovyet propagandası, SSCB'nin aynı dönemde benimsediği çizgiye uygundu: Komünizm veya dünya devrimciliğinden çok, Rus milliyetçiliğini yüceltmeyi hedefliyordu. Milliyetçiliğe yapılan bu örtük teşvik, "İranlı kitlelerin ekonomik yoksunluğundan ve Sovyetler'in işgal ettiği eyaletlerdeki görece daha iyi yaşam koşullarından birtakım gerekçeler üreten İranlı komünistlerde belli bir hareketliliği dışlamıyordu."[4] Sovyet propagandası özellikle basında gelişkindi. Sovyet yanlısı basın, İran'da emekçi kitlelerin yoksullaşmasını vurguluyor ve Rıza Şah diktatörlüğünü ve Mihver devletlerinin yaptığı canice uygulamaları mahkûm ediyordu. Azerbaycan'da Rusça, Azeri Türkçesi veya Ermenice –kimileri Transkafkasya'dan gelen– gazetelerin ve broşürlerin pıtrak gibi çoğalması bile, azınlıkları kendine çekme arzusunu yansıtır. Farsça yayınlar arasında, otuzlu yıllarda Rıza Şah tarafından sürgün edilip Tacikistan'a sığınmış olan İranlı solcu filozof Lohuti'nin broşürleri, Sovyet himayesi altında Farsçanın ve İran kültürünün yeniden doğuşunu yüceltiyordu. Yazılı basın dışında Sovyet propagandası başka alanlarda da görülüyordu. Görüntüler (1943'te Tahran'daki Sovyet sergisi sırasında afişler, fotoğraflar, TASS "camlı duvar panoları"), Sovyet filmleri ve belgeselleri, insani gi-

4 *A.k.*

rişimler (Mayıs 1943'te Tahran'da Sovyet Hastanesi'nin açılışı), İran'da Sovyet varlığı konusunda olumlu bir izlenim oluşturmaya yönelikti. Nihayet "tüm gözlemciler, ancak görece küçük bir bölümü resmen örgütlüyse de Sovyetler'in İran'daki gizli servislerinin mükemmeliyetine tanıklık ediyordu. Ruslar tüm ülke boyunca serbestçe eylem yürütüyor ve gerek Tahran'da gerekse Kuzeydeki işgal bölgesinde insanları ve işleri yakından izliyordu."[5] Nitekim, Tahran'daki Sovyet Hastanesi'nin hem diplomatik hem de tıbbi çifte amacına, büyük olasılıkla NKVD'nin dış şubesi üyesi olan ve sürekli Kahire'ye gidip gelen müdürü Dr. Baroyan'ın kimliği de tanıklık eder.

1942 yılı boyunca Sovyet işgal bölgesindeki durum, Britanya ve Amerika'da henüz pek bir endişe doğurmadıysa da 1943'ten itibaren bu bölgenin tümüyle kapanışı, tam tersine, Sovyetler'in İran'ın kuzey eyaletlerini ilhaka yönelik bir stratejisi olduğu görüşünü güçlendirdi. Gerçekte bu varsayım daha Kızıl Ordu Kuzey İran'a yerleşir yerleşmez ileri sürülebilirdi. Bu, Azerbaycan'daki büyük toprak sahipleri ve köylülerin en müreffeh unsurlarında belli bir panik yarattı; nitekim bunların bir bölümü Güney'e kaçtı. Bunların gidişi Sovyet yetkililere topraklarına el koyma ve kimi müsadereler yapma olanağı verdi; bu arada spekülasyona başvurulması, toplumsal ve politik etkiler doğurmakta gecikmedi. Gıda maddelerinin Güney İran'a ihracının yasaklanması, Kuzey eyaletlerinin tecrit olmasını beraberinde getirdi ve hiç kuşkusuz Aralık 1942'de Tahran'da açlık isyanlarının patlak vermesinde belli bir rol oynadı. Birçok gözlemci açısından, Sovyet yetkililerin yapay yollarla gerçek bir yokluk ve kriz durumu yaratma amacıyla, Britanya bölgesini bilinçli olarak gıda maddelerinden yoksun bıraktıkları aşikârdır. 1944-1945'te Kuzey eyaletleri gitgide merkezî hükümetin denetiminden çıktı, o kadar ki merkezî hükümet Sovyet işgal bölgesindeki eyaletlere Rusların

5 *A.k.*

onayı olmaksızın vali bile atayamaz duruma geldi. Bu idari "el koyma"ya, Ermeni Taşnaklar veya Azeri Müsavatçılar gibi 1920-1921'de Transkafkasya'nın Sovyetleşmesi sırasında Kuzey İran'a sığınmış Kafkas milliyetçilerine karşı acımasız bir politik baskı eşlik etti: Gerek İran Azerbaycanı'nda gerekse tarafsız bölge ilan edilmiş olsa da Tahran'da, birtakım insanlar tutuklanıyor veya ortadan kayboluyordu (kimileri doğrudan Sibirya'ya gönderiliyordu). TUDEH üyelerine sistemli destekle bütünlenen bu politika, 1943'te Meclis'e birçok komünist milletvekilinin seçimine olanak sağladı.

Bundan sonra Sovyet propagandası yeni biçimler alıp güçlenebilirdi. Artık Orta Asya ve Transkafkasya kökenli ve mükemmel dil becerisine sahip nitelikli bir personelle donatılan Sovyet Büyükelçiliği'nin uyguladığı "geleneksel" biçimlere, 1943'ten itibaren yeni organların kuruluşu eklendi. Bunlardan VOKS'un (Sovyetler'in Yurtdışıyla Kültürel İlişkiler Derneği) Yerel Şubesi Ekim 1943'te kuruldu. Sovyet-İran Kültürel İlişkiler Derneği adıyla birtakım sergiler, konserler, Rusça dil dersleri, kütüphaneler örgütledi. 1944 başlarında, altmış beş kurucu üyeye sahip bu dernek elbette tümüyle Sovyetler'in nüfuzu altındaydı. Bizzat Sovyet Büyükelçisinin sözleriyle, amacı "iki ülkenin bilim insanlarını ve üniversite öğrencilerini bir araya getirmek" olan dernek, kültürel alanda girişimleri çoğalttı. Şubat 1944 sonlarında altı uzmanlık komitesi vardı ve 1944 yazından itibaren de birçok yerel şube, özellikle Tahran ve Meşhed şubeleri açarak, örneğin Arkeoloji Müzesi gibi saygın mekânlarda anma toplantıları ve geceleri düzenledi. Rus-İran dostluğunun "binlerce yıllık" geçmişini daha iyi gösterebilmek için, kültürel girişimler yalnızca Rus edebiyatının ve kültürünün yüceltilmesiyle sınırlı kalmıyordu. Sovyetler Birliği'ndeki milliyetlerin (Ermenistan, Azerbaycan, Tacikistan) kültürlerinin bir parça sulandırılarak da olsa onurlandırılması, kimi zaman İran'daki azınlıklar arasında

büyük bir coşkuyla karşılandı. Bu çerçevede, Temmuz 1943'te bir Ermeni "Jazz Band"ın İsfahan turnesi veya Tacikistan ulusal şairi Şerif Yurayev'in 1943 yaz ayları boyunca 16 İran kentinde verdiği 90 konferans sayılabilir. Sovyet propagandasının, savaş amaçlarıyla politik amaçları artık gelenekselleşmiş yöntemlerle birleştiren, Kızıl Ordu'daki Ermeni Birlikleri'nin ("Sasonlu Davit", General Bagramyan) Almanlara karşı kazandığı kahramanca zaferlerini kutlayan, SSCB'nin Asya cumhuriyetlerinde Sovyet başarılarını yücelten içeriği, 1944'ten sonra gitgide daha "azınlıklara dayalı" bir yönde gelişti. Propaganda yoksullaşmış İranlı kitlelerin yaşamı ile özgürlük ve rahatlığın yanı sıra refahtan yararlanan Transkafkasyalı ve Orta Asyalı Sovyet yurttaşlarının yaşamı arasında var olan karşıtlığın altını çizmeye koyuldu. Kimi zaman (İran Azerbaycanı ile Sovyet Azerbaycanı arasında ulusal akrabalık öne çıkarılarak) "azınlık kartı", kimi zaman (İran ile Tacikistan SSC arasındaki dilsel akrabalık gösterilerek) "çoğunluk kartı" oynanarak, bağlar ve yakınlıklar sürekli vurgulanıyordu. Aynı bakış açısıyla, Sovyetler'in İran'a yönelik araştırma çalışmaları (örneğin Pavlovski'nin eserleri) öne çıkarılıyordu; ayrıca 1944-1945'ten itibaren, etkili bir dinî propaganda, İran'daki Şii ruhbanı gözden düşürmek amacıyla, SSCB'de Müslüman din adamlarının sahip olduğu özgürlükleri belirtiyordu. SSCB'nin İslami propagandası doruk noktasına 1945'te, yaz aylarında Transkafkasya Müslümanlar Bürosu başkanı Şeyhülislam Ali Zade'nin İran'a yaptığı yolculuk sırasında ulaştı; Ali Zade bu gezide Tebriz, Kazvin ve Tahran'ı ziyaret ederek İranlı din adamlarıyla birçok görüşme yaptı ve SSCB'de Müslümanlığın uyumlu gelişimini gösterişli bir biçimde ortaya koydu. Buna karşılık ve laiklik çerçevesinde, Aralık 1944'te Meşhed milletvekili Parvin Gonabadi'nin Taşkent'e gezisine işaret etmek gerekir. İran'da Sovyet tutumunun sertleşmesine tanıklık eden son olay 1944 petrol krizidir. Bu kriz, Soğuk Savaş

rekabetini başlatan bir dönemeç oluşturdu ve 1951'de Musaddık tarafından İran petrolünün ulusallaştırılmasına kadar süregitti. İran'daki petrol imtiyazları konusunda "müttefikler arası düşmanlıklar" çerçevesinde, Sovyetler Birliği İran hükümetinden Kuzey'de yeni bir petrol imtiyazı talebinde bulundu. Bu talep Eylül 1944'te, Sovyet Dışişleri Komiser Yardımcısı S. Kavtaradze'nin Tahran'a ziyareti sırasında konu edildi, ancak İran hükümetinin kesin reddiyle karşılaştı; İran hükümeti 16 Ekim'de, ister Amerikalı ister Britanyalı ister Sovyet olsun tüm adayların başvurularını reddetti. Bunun üzerine İran hükümetine karşı, Sovyet yanlısı basının bütünü ve TUDEH tarafından, S. Kavtaradze'nin gözetiminde eşgüdümlü olarak yürütülen bir iftira kampanyası başlatıldı. Tahran'da ve Tebriz'de, Sovyet bölgesinin merkezinde, Sovyetler'in bir İngiliz-Amerikan oyununun sonucu olarak yorumladıkları bu durumu protesto etmek üzere birtakım gösteriler düzenlendi. İşte böylesine son derece gergin bir hava içinde, o zamanlar mecliste milletvekili olan Musaddık, her türlü petrol imtiyazı için meclisin ön onayının alınmasını şart koşan bir yasa önerisi sundu. 2 Aralık'ta oylanan bu yeni yasama önlemi, elbette Sovyet temsilcisi S. Kavtaradze tarafından ciddi bir biçimde eleştirildi.

TUDEH'in artan etkisi

İran'da komünist hareketin yeniden doğuşu, Sovyet işgali bağlamına oturtulmalıdır. Eylül 1941'de Rıza Şah'ın tahttan indirilmesinden birkaç gün sonra, 1937'de tutuklanmış "Elli Üçler" Grubu'nun en genç üyeleri tarafından kurulan TUDEH'in İran'ın işgali sırasındaki tarihi, belli başlı üç evreye ayrılır. Eylül 1941 ile Ekim 1942 arasında TUDEH örgütlenmesi oturtuldu. Yeni parti daha 1942'de tüm İran topraklarına dağılmış altı bin üyeye sahipken, komünist hareketin yapısı, gerek kuşaklar gerekse etnik köken bakımlarından açıkça çelişkiliydi.

> TUDEH'in kurucuları, çoğunluk itibarıyla Farsça konuşan Tahran kökenli gençlerden oluşurken, eski komünist liderlerden arta kalanlar, orta yaşa gelmiş, çoğu Azerbaycan doğumluydu ve dolayısıyla ana dilleri Azeri Türkçesiydi. TUDEH kurucuları, Marksizme Avrupalı solcu hareketler aracılığıyla gelmiş, üniversite eğitimli aydınlardan oluşurken, komünist liderler, Marksizme Leninizm ve Rus Bolşevik Partisi aracılığıyla gelmiş eylemciler, kendi kendini yetiştirmiş aydınlardı. Avrupa Marksist okulunda yetişmiş TUDEH kurucuları politikayı yalnızca sınıfsal bakış açışıyla ele alırken, Kafkasya'daki etnik kırımları ve Muhammed Hiyabani ile Küçük Han isyanları gibi yerel ayaklanmaları deneyimlemiş olan komünist liderler, toplumu, sınıfsal olduğu kadar topluluklar açısından da ele alma eğilimdeydi.[6]

TUDEH'in İran'ın kuzey bölgelerine yayılışı, Kasım 1942 ile Ağustos 1944 arasına tarihlenen ikinci evre boyunca gerçekleşti. Sendikal hareketin örgütlenmesiyle güçlenen ve Sovyetler'in etkili yardımıyla desteklenen TUDEH'in, 1943'te 14. Meclis seçimlerinde elde ettiği başarı, partinin "kök salması"nda sonucu belirleyici bir adım oldu. Ancak 1944'te toplanan TUDEH 1. Kongresi'nde delegelerin coğrafi kökenleri, –Tahran dışında– Kuzey eyaletlerinden (Azerbaycan, Mazenderan, Gilan) gelen eylemcilerin aşırı temsil edildiğini gösterdi. Bu kongre büyük ölçüde Radmaneş, Iraz İskendari ve A. Hovanesyan tarafından kaleme alınmış yeni bir programı kabul etti; yeni program TUDEH'in ideolojik çizgisinde dikkate değer değişiklikler getirmemekle birlikte, dinî ve kültürel konularda, İran azınlıklarına tam bir özgürlük tanınması gerektiğini kabul ediyordu. Nihayet Ağustos 1944 ile Ekim 1946 arasındaki dönem, TUDEH'in Güney'e doğru yayılmasına denk düşer. Artık tüm ülkeye yayılmış birçok basın organına sahip olan TUDEH, ulusal politik yaşam üzerinde gerçek bir etkiye sahipti ve 1944 sonbaharından itibaren, sıklığı Sovyetler'in İran politikasının

6 Ervand Abrahamian, *a.g.k.*, s. 283.

artan baskısına tanıklık eden birtakım kitle gösterileri düzenledi. TUDEH'in Güney'e doğru yayılışı ve Sovyetler'in İran'ın içişlerine sürekli müdahalesinin artışı, Britanya'nın konumunu tehdit eder hale geldi ve 1945'ten itibaren yalnızca İran'da değil, ama Yunanistan'da ve Türkiye'de de Soğuk Savaş'ın başlamasına yol açacak nesnel koşulları yarattı. Haziran 1946'dan itibaren ilerici partilerin birleşik cephesi biçiminde bir cephe stratejisinin uygulanması, TUDEH'in Şiraz'da, Yezd'de ve Huzistan petrol eyaletinde çarpıcı bir biçimde genişlemesini sağladı. Ağustos 1946'da TUDEH, yüz bin etkin üyesiyle, Kuzey azınlıkları arasında yardıma hazır müttefikleriyle ve işçi ve köylü çevrelerinde sağlam köklenişiyle etki gücünün doruğundaydı.

> Komünistler İran'da azınlıklar arasında olası bir enerji kaynağı buldular. Onlara sürekli olarak İran'ın sadık ve saygın yurttaşları olarak seslendiler ve Ermenilerle Asuriler gibi azınlık grupların desteğini elde ettiler.[7]

Gözlemcilerin çoğunun işaret ettiği gibi, İran'daki komünist ağın esas itibarıyla azınlıklara dayalı olma özelliği, ideolojik temelleri irdelenmeyi gerektiren değişik tarihî yorumlara yol açtı. Sovyetler'in genel olarak Ortadoğu'daki ve özel olarak da İran'daki politikasının azınlıkları araçsallaştırdığı yolundaki sav, SSCB'nin etnik azınlıklar aracılığıyla yürüttüğü bir istikrarsızlaştırma stratejisi varsayımını desteklemeye yöneliktir. Bu yorum genel olarak geçerli görünse de şu noktaya da işaret etmek gerekir: Bu yaklaşım, çoğu zaman toplumsal talepler ileri süremeyecek ve Batılı devletlerin emperyalizmine karşı çıkamayacak kadar aşırı geri kalmış kabul edilen bir çoğunluk içinde komünist hareketin kendiliğinden gelişme olanağını küçüksemeye yatkındır. Dolayısıyla, "azınlık tezi"ni savunanlar, iki savaş arası dönemde Ortadoğu'da –kendisi de oldukça tartışmalı bir kav-

7 George Lenczowski, "The Communist Movement in Iran", *The Middle-East Journal*, 1 (1), Ocak 1947, s. 40.

ram olan– yarı-sömürge ülkelerde, politik ve sosyal sorunların gerçekliğini silikleştirme eğilimindedirler ve bu nedenle de görece "gerici" olarak değerlendirilen bir yorumlama akımı içinde yer alırlar. Bu bakış açısının tam karşısında yer alan "Marksist" yorum ise, komünist öğretinin çoğunluk içinde elde edebileceği olası başarıları öne çıkarmaya çalışır. Örneğin İkinci Dünya Savaşı sırasında –kesinlikle inkâr edilemez bir tarihî gerçeklik olarak– İran'da komünist hareketin etnik profilini değerlendiren bu yorum, yine de azınlıklar sorununu toplumsal soruna bağlayarak azınlıkların önemini görelileştirme eğilimindedir. Nitekim, Ervand Abrahamian'ın en ciddi yorumcusu olduğu bu akım, etnik bölünmelerin birtakım sınıfsal bölünmelere denk düştüğünü, bunun da İran'da komünist partinin üye kaynağını açıkladığını kanıtlamaya çalışır. Bu görüşe göre TUDEH, üyelerini İran'ın en "çağcıl" iki toplumsal sınıfı içinden, bir yandan aydınlardan, diğer yandan işçi sınıfından aldığı için "etnik temeller"e dayanıyordu. Aynı bakış açısıyla, bu tarihçi, TUDEH üyelerinin bölgesel dağılımını inceleyerek, en yüksek üye sayılarının kentsel bölgelerde ve İran'ın en "çağcıl" eyaletlerinde, yani Kuzey eyaletlerinde olduğunu gösteriyor. İran'da komünist hareketin gelişiminde azınlıkların rolü söz konusu olduğunda, tarihçilerin kâh iç etmenlere kâh dış etmenlere yaptığı vurgu, aslında yarı itiraf edilmiş bir ideolojik tartışmayı yansıtır; bunun ana kusuru, başka bir asli etmeni, ulusal dinamikler etmenini göz ardı etmesidir.

Başlangıçtan itibaren, iki azınlık, İran komünist hareketinde önde gelen bir rol oynadı. Bir yandan İran Azerbaycanı'nda çoğunluğu oluşturan, ama Tahran'da, Gilan'da ve Mazenderan'da da dağılmış topluluklar halinde rastlanan Azeri azınlık, diğer yandan Tahran'da, Tebriz'de, Enzeli'de, Urumiye'de, İsfahan'da, Arak'ta ve Hamadan'da yoğunlaşmış olan, İran'daki Hıristiyan topluluklar, yani esas olarak Ermeniler ve daha küçük ölçüde

Asuriler-Keldaniler. Özellikle Azeriler ve Ermeniler, İran nüfusunun bütünü içindeki gerçek demografik ağırlıklarından tamamen bağımsız olarak, TUDEH'in yönetici aygıtında tümüyle belirleyici bir rol oynadılar: Nitekim İran toplam nüfusunun %27'sinden daha azını oluşturan Azeriler ve Türkçe dil ailesine mensup diğer gruplar, 1942-1948 döneminde, TUDEH yönetici aygıtı üyelerinin %32 ila %43'ünü oluşturdu. Bu dengesizlik, İran nüfusunun yalnızca %0,7'sinden ibaret olan Hıristiyanlar bakımından daha da çarpıcıdır: TUDEH yöneticilerinin %3 ila %8'i Hıristiyandı. Bu özellikler, partinin genel yapısı ve üyelerinin kaynağı incelendiğinde de doğrulanır. Nitekim 1. Kongre'deki 168 delegeden %26'sı, TUDEH'in Azerbaycan'daki hücrelerini temsil ediyordu. Bunların yanı sıra, Azerbaycan dışındaki bölgelerden gelen yaklaşık olarak %10 Azeri, %4 Ermeni ve %2 Asuri vardı.

> Böylelikle, TUDEH'i kimi incelemelerde ileri sürüldüğü gibi, hoşnutsuz azınlıkların partisi olarak sunmak hatalı görünse de, hareket içinde etkin bir yer alan Hıristiyanların ve Azerilerin sayısı elbette orantısızdı.[8]

Hıristiyan azınlıklar ve komünist hareket

TUDEH'in Hıristiyan azınlıklar, özellikle de Ermeni azınlık arasında elde ettiği başarı, bu partinin İran'da bulunan diğer etnik ve dinî azınlıklar (Sünniler, Bahailer, Yahudiler, Zerdüştçüler) arasındaki topyekûn başarısızlığıyla tam bir çelişki içindedir. Bu olgunun açıklanmasında toplumsal ve coğrafi etmenler kuşkusuz belirleyicidir; özellikle Hıristiyan azınlıklar çoğu zaman kentlileşmiş topluluklardır. Müslüman çoğunluğun geniş kesimlerini yerleşik veya göçebe köylüler veya çarşı esnafı oluştururken, büyük bölümü kentli olan Hıristiyanlar, memur-

8 Ervand Abrahamian, *a.g.k.*, s. 385.

luğun yanı sıra zanaatçı, kunduracı, dülger, makinist, elektrikçi, şoför vb. mesleklerde çalışıyordu. Bu meslekler, özellikle sendikalar aracılığıyla, TUDEH üyelerinin önemli bir bölümünü oluşturdu. Ne var ki TUDEH'in Ermeni topluluğu içindeki etkisi, aydınları ve kentli işçi sınıfını geniş ölçüde aşıyordu; bu etki köylülüğe ve tüccar orta sınıfa da ulaşıyordu ve bunun aracısı, içten içe duyduğu Sovyet yandaşlığının çok zaman TUDEH'e yaklaştırdığı Ramgavar Partisi'ydi. İran'daki Ermeni köylülüğün büyük bölümü bakımından Sovyet Ermenistanı'na sadakat, TUDEH'in seçim başarısına hizmet etmekten çok, özellikle 1946-1947'deki anayurda dönüş (*nerkaght*) sırasında Sovyet propagandasını besleyen belirleyici bir etmen oldu.

Kuzey eyaletlerinde Sovyet varlığı, Britanya konsolosunun gözlemlediği gibi, Urumiye bölgesinde kimi Ermeni ve Asuri köylerinin "köktenciliğini" kuşkusuz körükledi. Bir yandan merkezî iktidara şiddetli bir muhalefet gösteren, diğer yandan ayrılıkçı hevesleri dışa vuran birtakım "bağımsız şûralar" ortaya çıktı: Bu köyler vergi ödemeyi reddediyor, partizan çeteleri oluşturuyor ve yalnızca jandarmaları değil, sivil yetkilileri de köyden atıyordu. Nitekim 1942'den itibaren bu bölge, tıpkı Kuzey İran eyaletlerinin önemli bir bölümü gibi, bir tür *no man's land*/ kural dışı bölge haline geldi; buralarda merkezî iktidarın temsilcileri gibi, Britanyalı ve Amerikalı konsoloslar da ender olarak ve Sovyet işgal birliklerinin oldukça düşük hoşgörüsünün izin verdiği ölçüde dolaşabiliyordu. 1944'te merkezî hükümet bölgede otoritesini adım adım yeniden kurarken, Britanya konsolosu, Ermeni ve Asuri köylülerin TUDEH'e pek coşkulu bir destek verdiğine işaret ediyor. Nihayet Sovyetler'in İran Ermeni topluluğu üzerindeki etkisi yalnızca TUDEH Partisi kanalıyla işlemiyordu. Belirgin olarak Ermenilerden oluşan Marksist veya "tarafsız-liberal" yönelimli politik veya yardımsever örgütler de aktarım kayışları oluşturuyordu. Nitekim, "neredeyse komü-

nist olan Hınçak Partisi, komünist propagandanın yayılmasına hizmet ederken", Ramgavar Partisi "yardımsever örgüt"[9] işlevini kuşkuları besleyecek biçimde yerine getiriyordu. Bununla birlikte TUDEH'in ve Sovyet yanlısı partilerin Ermeni azınlık içindeki başarısının, açıkça anti-komünist tek parti olan Taşnak Partisi'nin konumunun zayıflamasıyla da açıklanabilir olduğunu vurgulamak gerekir.

> Ermeni topluluğu içinde TUDEH'in tek gerçek rakibi olan milliyetçi Taşnak Partisi, kısmen 1941-1944 arasında Müttefiklerin yürüttüğü kitlesel tutuklamalar nedeniyle, ama aynı zamanda bu partinin Pehlevi hanedanını destekleme politikasının 1938-1939'da Hıristiyan azınlıklara karşı Rıza Şah'ın saldırılarıyla bir anda çökerek itibar kaybetmesine yol açmasıyla, büyük ölçüde zayıfladı.[10]

Değişik suçlamalarla birçok Taşnak Partisi sorumlusunu tasfiye eden (tutuklayan, fiziki olarak ortadan kaldıran veya Sibirya'ya sürgüne gönderen) Sovyet yetkilileri, böylece, yirmili yılların başından beri bu bölgedeki azınlık politikalarının belli başlı amaçlarından birini, Taşnaksutyun'u etkisizleştirme amacını gerçekleştirmeyi başardılar. Amerikan istihbarat birimlerine göre, Aralık 1943'te A. Der Ohanyan'ın, K. Grigoryan'ın, V. Kalustyan'ın ve A. Babayan'ın Sovyetler'in kışkırtmasıyla İran polisi tarafından tutuklanması, "SSCB'nin, beşinci kolun faaliyetlerine son verme bahanesiyle, İran'da anti-komünist unsurların hepsinin temizlenmesi sürecine girdiğini"[11] gösterir. Kuzey İran'daki Sovyet işgal güçlerinin azınlıkların politik partilerine karşı keyfi tutumları, bu çerçevede, Ermeni azınlığın TUDEH'e desteğini açıklamada önemi görmezden gelinemeyecek bir dış etmen oluşturur.

Ancak iç, özellikle "etnik" etmenler de Hıristiyanların, programına Müslüman olanlar ile olmayanların politik ve toplumsal

9 PRO, WO 208/1772.

10 Ervand Abrahamian, *a.g.k.*, s. 388.

11 NARA, RG 226, OSS 84693.

eşitliğini koymuş ulusal çaptaki tek politik parti olan TUDEH'in yanında yer almalarını açıklar. Hıristiyan azınlığın taleplerini dikkate alan TUDEH, Ermenice ve Asurice gazete yayınlıyor, Rıza Şah'ın okulları kapatma politikasını eleştiriyor, 1942'de Ermeni okullarının yeniden açılmasını teşvik ediyor, Asuri okulların açılması için devlet yardımı talep ediyor ve nihayet, parlamentoda Asuriler için bir sandalye oluşturulmasını öneriyordu, zira Hıristiyan azınlığa ayrılmış iki sandalye sürekli olarak Ermenilere gidiyordu. Daha önemlisi, TUDEH dinî ayrımcılık yapmayan tek partiydi ve Hıristiyanları yönetici konumlara kadar yükseltebiliyordu. TUDEH'in Marksist ve ateist ideolojisi, bu enternasyonalist partinin, bir ölçüde şaşırtıcı biçimde, Hıristiyan azınlıkların Müslüman ortamla bütünleşmesinde güçlü bir araç gibi işlev görmesini açıklar.

Meclis'te Ermeni topluluğuna ayrılmış iki sandalye, TUDEH Partisi bakımından göz ardı edilemeyecek bir önem taşıyordu. Her ne kadar kuzey eyaletlerinde Sovyet yetkililerin varlığı, resmî adaylık yöntemlerinin yerel olarak uygulandığını düşünmeye izin verse de, 1944'teki 14. Meclis seçimleri TUDEH'in Ermeni azınlık içindeki etkisini ölçmeye olanak verir. Kabaca bu iki sandalye, bir yandan Azerbaycan Ermeni topluluğunu, diğer yandan Tahran'daki ve Güney'deki Ermeni topluluğunu temsil ediyordu. Britanya işgal bölgesinde, Amerikalı istihbarat servisleri belli bir çekimserlik gözlemledi ve Amerikan istihbarat servislerine göre orta değerde bir ajan olan TUDEH'in yerel adayı G. Simonyan seçimi kaybetti ve görev süresi dolan Dr. Akayan yeniden seçildi. Buna karşılık Kuzey eyaletlerinde TUDEH, Sovyet yetkililerince desteklenen değerli ve akıllı bir adaya sahipti. Arşavir (Ardaşer) Hovanesyan'ın seçim kampanyası, 1944 ilkbaharında Tahran'da ve ayrıca Rızaiye (Urumiye) bölgesinde yürütüldü. Tebriz ve çevresindeki ilçelerin Ermeni topluluğunun temsilcisi olan TUDEH'in Ermeni adayı, ezici

bir çoğunlukla seçimleri kazandı. Kuzey Ermeni topluluğunun temsilcisi olarak 14. Meclis'e giren A. Hovanesyan, böylece kariyerinin önemli dönemeçlerinden birini aldı. Moskova'da, KUTV'da öğretilen "illegal" politika teknikleriyle yetişmiş bir profesyonel devrimci olan bu kişi, yaşamının on bir yılını Şah'ın zindanlarında geçirmişti; artık TUDEH'in parlamentoya katılma taktiği çerçevesinde yeni bir role soyundu. TUDEH'in "en akıllı" lideri olarak tanınan ve her hâlükârda en yetkin Marksist teorisyen olan A. Hovanesyan, alabildiğine derinlikli ve elbette samimi bir insan olarak betimlenir. Ancak "uzun hapishane dönemi doğaldır ki onu acılaştırmıştı. Kendisini Ermeni topluluğu gibi gözden düşmüş bir azınlığın bayraktarı olmaktan çok, bir İranlı olarak takdim etmeyi severdi; nitekim adını Ermenice 'Ardaşes' yerine Farsça karşılığı olan 'Ardaşer' olarak kullanırdı. Bu nedenledir ki genel milletvekilliği için ilk adaylığı, özgül olarak Ermeni topluluğu adayı olmadığı için başarısız oldu. Bununla birlikte Seyit Ziya taraftarları, onu alaylı bir biçimde 'Ardaşes' diye Ermeni olarak adlandırarak dinî önyargıları kullandılar."[12]

İran Asuri-Keldani azınlığı örneği de dikkate değer. Batı Azerbaycan sınırları içerisinde, Urumiye Gölü ile İran-Türkiye sınırı arasında yer alan, bir "sığınak bölgesi" tanımına tam oturan, dağlık bir küçük köşeye sıkışmış Asuri-Keldani azınlığı, diğer azınlıklar gibi bir azınlık olarak görünür. Birinci Dünya Savaşı sırasında nüfusu on bin dolayında, 20. yüzyıl ortalarında ise yirmi beş bin olarak tahmin edilen bu azınlığın beşte üçü Rızaiye (Urumiye) kenti etrafında yerleşikti; burada Asuri-Keldani Hıristiyanlar, Kürtler veya Ermeniler gibi diğer azınlıklarla sıkı ilişki içinde yaşıyorlardı. Dolayısıyla sınırları net bir biçimde belirlenmiş bu alandaki Asuri-Keldaniler yalnızca Hıristiyan nüfusun bir bölümünü temsil ediyor ve Kürt

12 NARA, RG 226, OSS 126 793.

ve Müslüman aşiretlerin aksine, yerleşik bir hayat sürüyorlardı. 20. yüzyılda, bu dağlık köşenin dışında da Azerbaycan'ın geri kalan bölümünde ve Tahran'da dağılmış halde ve pek kalabalık olmayan bir Asuri-Keldani azınlık var. Örneğin Tebriz'de, demografik bakımdan pek önemli olmayan Asuri-Keldani azınlık, esas olarak Ermeni Hıristiyan mahallelerinde yaşar. İran Asuri-Keldanileri, Ortadoğu ülkeleri (İran, Irak, Suriye, Lübnan) ile Sovyet Transkafkasyası arasında dağılmış bir azınlığın bir halkasını oluştururlar. İran topraklarında stratejik önemi tartışmasız bir sınır bölgesinde yaşayan ve "enternasyonalleşmiş" ama aynı zamanda "ufalayıcı", acılı bir tarihten gelen bu diaspora, özellikle İkinci Dünya Savaşı sırasında, büyük devletlerin bir azınlığı araçsallaştırmasının örneğini bir kez daha sunar. Nesturî azınlığın hem Ortadoğu'da komünist partilerin kuruluşunda –özellikle komünist partisinin kurucularından birinin, Y. Salman'ın Asuri olduğu Irak'ta– oynadığı rol, hem de bu azınlığın Sovyetler Birliği topraklarında var oluşu üzerinde düşünmek gerektir.

SSCB'de yetmişli yıllardan beri Asuri azınlık üzerine bir dizi araştırma yapıldı. Bunlar, Ortadoğu'daki azınlıklara ilginin yeniden doğduğunu, Brejnev dönemi tarihçiliğinde bu konuda hissedilir bir yeniden canlanma yaşandığını gösteriyor. Asuri-Keldanilerin çağdaş tarihi, Ortadoğu'nun ezilen azınlıklarının yürüttüğü "ulusal kurtuluş mücadelesi"nin bir örneği olarak sunuluyor. Bu çalışmalarda, Sovyet hükümetinin Sovyetler Birliği'nin içindeki ve dışındaki Asuri-Keldani azınlık konusunda yürüttüğü politikaya pek ender ve yetersiz biçimde atıfta bulunuluyor; oysa yirmili yıllar boyunca Sovyet hükümetinin uyguladığı milliyetler politikası çerçevesinde Asuri azınlık göz ardı edilmemişti. Nitekim Aralık 1925'te, Moskova'da A. Rikov, M. Kalinin, G. Zinoviyev, G. Çiçerin ve J. Stalin'in himayelerinde ve Ermeni, Gürcü, Azeri ve Ukraynalı temsilcilerin katılımıyla

bir Asuriler Kongresi toplanmıştı. Birinci Dünya Savaşı sırasında emperyalist devletlerin politikasının kurbanı olan ve İran'la Mezopotamya'ya kaçmak zorunda bırakılan Asurilerin durumuna atıfta bulunan bir rapor, yurtdışındaki Asurilerin durumunu aktardıktan sonra, Müttefiklerin yerine getirmediği Asuri halkına gerçek bir "özerklik" sağlama vaadini anımsatıyordu. Bu bakış açısıyla, sömürgeci bir devletin –Çarlık Rusyası'nın– ortadan kalkışı ve emperyalizme karşı mücadeleye girişmiş Doğu sömürge halkları açısından umut taşıyıcısı Sovyetler Birliği'nin doğuşu, Asuri azınlık açısından olumlu olarak sunuluyordu.

Bununla birlikte Asuri azınlık, İkinci Dünya Savaşı sırasında Sovyetler'in İran politikasında marjinal bir rol oynadı. Bu her şeyden önce, özellikle diğer Hıristiyan ve Müslüman azınlıklarla karşılaştırıldığında, Kuzey İran'da Asurilerin çok mütevazı olan sayısıyla açıklanabilir. Öte yandan, Asuri azınlık içinde Sovyetler'e yönelik bakış açısı pek de olumlu değildi.

> Asuriler, değişik yabancıların varlığına rağmen durumlarının değişmediği görüşünü dile getiriyor. Ortalama Asuri, Sovyet etkisinin her zaman süregideceği Kuzey İran'da, ne İngilizlerin ne de Amerikalıların gelecekte büyük bir etkisi olmayacağını düşünüyor. Dolayısıyla Asuriler, Sovyet işgal güçlerinin çekilmesinden yanalar. Geçmiş zulümlere, özellikle Pehlevi rejimi sırasında Asurilerin mallarının müsaderesine rağmen, bir Asuri görüşünü şöyle dile getirdi: 'İran'da ateist komünizmle yaşamaktansa, Müslümanlarla ve Hıristiyan olmayanlarla yaşamayı tercih ederim.' Asuriler İran'da, Müslümanlarla barış içinde ve rahatça yaşayabileceklerini düşünüyorlar. Güvenliklerinin büyük ölçüde İran hükümetinin istikrarına bağlı olduğunu anladılar. Zayıf bir hükümetin eyleminden doğabilecek her türlü karışıklığın, hemen, Asuri Hıristiyanlar bakımından elverişsiz birtakım sonuçlar yaratabileceğine inanıyorlar.[13]

13 NARA, RG 59, 891.00/10-1944.

TUDEH, Asuri-Keldaniler arasından sınırlı ama göz ardı edilemeyecek sayıda yandaş kazandığında, çok özgül bir ortamla temas kurmuş oluyor. Her şeyden önce bu azınlıklara, Müttefiklerin İran'ı işgali sırasında birçok dil bilmeleri nedeniyle yüksek değer verildi. Kuzey İran'da Sovyet bölgesinde, Asuri-Keldaniler esas olarak, elbette TUDEH eğilimindeki kamyon şoförleri sendikasının denetimi altında sürdürülen bir meslek olarak, askerî konvoy kamyon şoförlüğünde istihdam edildiler. Bu kamyon hikâyesi göründüğünden daha ciddidir, zira bu ulaştırma aracı ajitasyon-propaganda görevlilerinin, özellikle İran Azerbaycanı'nda yaşayan dağ köylüleri arasında çalışanların ana desteğidir. Öte yandan, Amerikan istihbarat servislerinin ortaya koyduğu gibi, Şoförler Birliği'nin Azerbaycan'daki faaliyetleri, geleneksel sendikal gerekleri büyük ölçüde aşıyordu. "Azerbaycan'da TUDEH'e bağlı Şoförler Birliği, her kamyona iki şoför düşmesini öngören sendikal mevzuatı uygulamak üzere, Sovyet kontrol noktalarına nöbetçiler dikmeye yetkili kılındı. Bu önlem Sovyet kamyonlarına uygulanmadı."[14] Bu açıkça yalnızca Sovyet kamyonlarının geçişine izin verildiği anlamına gelir; bu da pek şaşırtıcı değildir. Öte yandan Asurilerin, kimi Sovyet yanlısı aşiret reislerinin başlattığı ve Mahabad Cumhuriyeti'nin ilk işaretleri olan isyanlara katılmaları, Sovyetler'in Asuri azınlık üzerinde göreli bir nüfuz kurduğunu gösterir. Nihayet, bizzat TUDEH'in içinde, "1931'de Sovyetler Birliği'nden İran'a gelen ünlü bir NKVD ajanı tarafından"[15] özel olarak bir Asuriler Şubesi kuruldu.

İran'da komünist partinin yeniden doğuşuna azınlık kökenlilerin katılımı, işgal dönemi boyunca Sovyet politikasının belirleyici etmenlerinden biri olarak görünür. 1943 ile 1946 arasında, ulusal duyguları yücelterek, eski toprakları yeniden kazanma ve özerklik özlemlerini körükleyerek, bir ayrılma süreci başlatmayı

14 NARA, RG 59, OIR Rapor no: 4304.

15 *A.k.*

gözeten azınlık stratejisinin sistemli bir biçimde uygulanması sayesinde, SSCB'nin etkisi, özellikle Ermeniler, Azeriler ve Kürtler gibi sınırları aşan azınlıklar arasında alabildiğine hissedilir oldu. Tartışmasız bir biçimde bu dönem, Sovyetler'in Ortadoğu politikasında azınlıkların kullanılması açısından, büyük önem taşıyan bir uğrağa denk düşer.

İRAN AZERBAYCANI'NDA AYRILIKÇI BİR STRATEJİ Mİ?

İran işgali sırasında SSCB'nin azınlık politikasının doruk noktası olan "Azerbaycan olayı", İkinci Dünya Savaşı'nın hemen ertesinde uluslararası ilişkiler tarihinin iyi bilinen bir gelişmesidir. 1946'da Kuzey İran'da Azerbaycan Özerk Cumhuriyeti'nin ilanı, muzaffer Sovyet güçleri tarafından işgal edilmiş bölgelerde bir uydu ülke oluşturma yönündeki ilk Sovyet girişimlerinden biridir. İran Azerbaycanı'nda kullanılan yöntemler, 1946 ile 1949 arasında Doğu Avrupa'da uygulamaya konacakların bir tür ön çalışması gibidir. Yakındoğu'da Amerikalıları, İngilizleri ve Sovyetler'i karşı karşıya getiren Soğuk Savaş'ın ilk habercisi olan bu kriz, aynı zamanda BM Güvenlik Konseyi'nin de gündemine getirilen ilk olaydır.

1941 yılı sonlarından itibaren Kuzey İran'daki Sovyet işgali, merkezî hükümetin İran Azerbaycanı üzerindeki kontrolünü hemen hemen tümüyle ortadan kaldırdı ve TUDEH'in yerel olarak gelişip güçlenmesine katkıda bulundu. Ne var ki TUDEH'in Azerbaycan Şubesi, 1945'te Azerbaycan Demokratik Partisi (ADP) kurulunca kapatıldı; yeni partinin başında komünist bir eylemci olan Cafer Pişevari vardı. Daha önceki yerel ayrılıkçılık girişimlerinden deneyimli bir devrimci olan Pişevari, 1921'de Gilan Cumhuriyeti'nde İçişleri Bakanlığı yapmıştı. Ardından 1936'ya kadar uzun yıllar SSCB'de sürgünde yaşadı. 1945 yaz aylarında Tebriz'de ADP'nin başlattığı hareketlilik, azınlık taleple-

rinin yinelenen temaları etrafında gelişti: Azerbaycan eyaletine özerklik ve Rıza Şah'ın yasakladığı Azeri Türkçesinin örgün eğitimde yeniden kullanımı. İran kolluk kuvvetlerinin müdahalesini engelleyen Sovyet yetkililerin bekle gör politikası sayesinde, ADP, Kasım 1945'te Azerbaycan idaresinin kontrolünü ele geçirdi. El çabukluğuyla gerçekleştirilen tek adaylı seçimlerin düzenlenişinin ardından 12 Aralık'ta Tebriz'de toplanan meclis, Azerbaycan Cumhuriyeti'nin özerkliğini ilan etti ve Pişevari başbakan oldu. Buna koşut olarak Sovyet-İran görüşmeleri devam ederken, Sovyetler Şubat 1946'da Kuzey İran'daki Sovyet işgal güçlerinin geri çekilmesinin önkoşullarını belirledi: Tahran tarafından Azerbaycan'ın özerkliğinin tanınması ve Kuzey İran'da hisselerinin %51'i SSCB'ye ait olacak bir karma petrol şirketinin kurulması. 1946'da, Nisan'dan Haziran'a kadar, Tahran ile Tebriz arasında birtakım görüşmeler yapıldı ve Haziran ayı ortalarında, özerklik yanlılarının taleplerinin çoğunun kabul edildiği bir anlaşmaya varıldı: Cumhuriyetin İçişleri Bakanı, İran hükümeti tarafından eyalet valisi olarak atandı. Ancak, Güney İran'daki durumun daha çok Sovyet çıkarlarına uygun biçimde gelişmesi, özellikle de petrol üreticisi Huzistan eyaletindeki işçi hareketliliği, sonunda İran hükümetini, kısmen Britanyalıların da desteği sayesinde, ulusal toprakların bütününde kontrolü yeniden sağlama noktasına getirdi. Tebriz hükümetinin ve Sovyetler'in muhalefetine rağmen, İran ordusu Aralık 1946'da Azerbaycan'a girdi ve Mahabad'ın teslim olmasından birkaç gün önce Tebriz'e ulaştı. Cafer Pişevari SSCB'ye kaçmayı başardı, ancak bütünüyle kriz, SSCB açısından tam bir bozgun oldu.

Sovyetler açısından bakıldığında, Azerbaycan krizinin anlamı görece karanlık bir mantığa dayanıyor: Güdülen ana hedef, İran petrollerinin bir bölümüne el koymak mı, yoksa İran Azerbaycanı'nın topyekûn ayrılması mıydı? Bunlar gerçek talepler miydi, yoksa ülkenin bütününü uydulaştırmanın ilk adımı

olarak, İran'da yeni bir güçler dengesi oluşturmaya yönelik baskı girişimleri mi söz konusuydu? Her hâlükârda, Moskova'da bir "Büyük Azerbaycan" oluşturma varsayımı ciddi olarak ele alınmamış olsa bile, azınlık kozu açıkça kullanılmıştı.

1906'da ve 1921'de ayrılıkçı eğilimler gösteren bir bölge olarak Azerbaycan'da, özerklik hareketinin kökenleri nelerdi ve 1941-1946 arasında, Sovyet propagandası bu bölgede hangi yeni güçleri harekete geçirmişti? ADP'nin yapısı nasıldı ve Sovyetler Birliği'yle ilişkilerinin niteliği ne ölçüde bilinebilirdi? Nihayet, bu sözcükle ifade edilebilecek olursa, "diplomatik tutumu" İran Azerbaycanı'ndaki özerklikçilerden yana olan Azerbaycan SSC'nin rolü nasıl yorumlanabilir?

İran Azerbaycanı'nda Sovyet stratejisi: "Açık sınır" politikası mı?

İran Azerbaycanı'nda ayrılıkçı hareketlilik, politik bağlamda yeni bir veri oluşturmaktan uzaktır: Bu akım, Meşrutiyet Devrimi sırasında, özellikle de yirmili yılların başlarında, Rusya İmparatorluğu'ndaki devrimci hareketin dümen suyunda gelişti. İran'ın işgaliyle doğan yeni koşullarda, Azerbaycan SSC ile yakınlık, Sovyet propagandasının ulusal çağrışımlı temaları, Azeri ulusal kimliğinin oluşumunda "Güney Sorunu"nun ortaya çıkışı, kuşkusuz, Sovyet karar vericiler tarafından bilerek uygulamaya konmuş bir araçsallaştırmanın göstergeleridir. İran Azerbaycanı'na Sovyet sızması, yirmili yılların başlarından itibaren bu gözenekli sınır bölgesinde gözlemlenen değişmez bir veridir. Otuzlu yılların sonlarından başlayarak, bu veri, göç hareketine dayalı yeni bir biçim aldı: *Muhacirlerin* geri dönüşü. SSCB'den sınır dışı edilen bu "İranlılar"ın bir bölümü, görünüşe göre İran Azerbaycanı'nda Sovyet propagandasının yayılmasına katkıda bulundu. Ancak her ne kadar Batılı kaynaklar bu insanları çoğu zaman "İranlı sığınmacılar" ola-

rak nitelese de bunların çoğu Azerbaycan kökenlidir. Bunların önemli bir bölümü, gerek Rusya'daki ve İran'daki devrimci hareketlerde, gerekse yirmili yıllarda İran KP'nin ilk dönemlerinde yer almıştır.

Mayıs 1938'de gerçek bir sefalet kervanı olarak ilk göç dalgası İran'a ulaştı:

> Sovyetler Birliği'nden gelmiş yaklaşık altı bin İranlı sığınmacı, kısa süre önce İran'a ulaştı ve beş-altı bin sığınmacının daha gelmesi bekleniyor. Şu anda gelmiş olanlar, tam bir sefalet içindeler ve birçoğu bulaşıcı hastalık taşıyor. Rusya'dan bu İranlıların sınır dışı edilişi çok zorlu koşullarda gerçekleşiyor ve gereksiz birçok acıya yol açıyor gibi gözüküyor. Tahran'daki Sovyet Büyükelçiliği, bu sınır dışı etme politikasının özel olarak İran'a karşı olmadığına, bunun Doğu Sibirya'da Japonlara da uygulanan genel bir politikanın bütünleyici parçasını oluşturduğuna işaret etti. Bununla birlikte kimi İranlı çevreler, Tiflis'teki ve Batum'daki İran konsoloslıklarının zorla kapatılmasıyla, Sovyet yetkililerin, bu konsoloslukların varlığının temel gerekçesini, yani Kafkaslardaki kalabalık İran kolonisini ortadan kaldırmaya çalıştıklarına inanıyor.[16]

Kasım 1938'de, toplam sığınmacı sayısı on beş bini aştı ve hiçbir yorumcu, Sovyet tutumunun gerekçeleri hakkında gerçekten tatminkâr bir açıklama yapacak durumda değildi: Yerel görüş, İranlıların Sovyet topraklarından sınır dışı edilişini Stalin'in temizlik hareketlerine bağlama eğilimindeydi; zamandizinsel açıdan bakıldığında en makul açıklama bu gibi görünüyordu. Bu hakiki "tehcir" kitlesel boyutlara ulaştı, zira Ocak 1939 sonlarında toplam sığınmacı sayısı otuz beş bin olarak tahmin ediliyordu. Komünizm propagandasının her türlü yayılmasını önleme amacıyla sığınmacılara uygulanan ayrımcı tedbirlerin kurbanı olarak, SSCB'den yeni gelenler, Tahran ve büyük kentlerin dışında iskân edildi. Birçok gösterge, bu insanların İran Azerbaycanı

16 NARA, RG 59, 761.91/186.

kökenli olduğunu ve kimilerinin Gilan hareketi emektarları olarak, İran Azerbaycanı'na sızmak üzere SSCB'de eğitildiklerini söylemeye olanak veriyor. Her hâlükârda, İran Azerbaycanı'nda özerklik yanlısı hareketin temelini değilse, önemli bir desteğini onlar sağladı. Komünist militan A. Hovanesyan'a göre, on binlerce köylü harekete katıldı ve bunlardan birçoğu daha önce Bakü'de ve Sovyetler Birliği'nin başka kentlerinde çalışmış ve oralarda "politik olarak yetişmiş"ti. İran Azerbaycanı kökenli bu "sınır aşırı" Azeriler, yüzyılın başlarında açlığın itkisiyle iş bulma umuduyla ve "feodal boyunduruk"tan kurtulmak için İran'dan ayrılmıştı. İran'a dönen ve özellikle işçilerden ve köylülerden oluşan bu topluluk içinde pek az aydın vardı. Geri dönenlerden kimileri Güney İran'ın sağlıksız bölgelerine yerleştirilirken, başkaları da zorla Azerbaycan'daki, Mazenderan'daki ve Tahran'daki fabrika ve atölyelerde çalışmaya gönderildi. Muhacirlerin maruz kaldığı bu incitici tedbirler, 1941'den itibaren ulusal kurtuluş mücadelesine katılmalarını büyük bir olasılıkla teşvik etti. Bu Azeri sığınmacıların Sovyetler Birliği'yle ve özel olarak da Azerbaycan SSC'yle ilişkileri tam olarak neydi? Bu soruya kesin bir cevap vermek olanaklı olmasa da Azeri Türkçesiyle kaleme alınmış Sovyet propaganda malzemesinin niteliği, İran Azerbaycanı'nda ulusal özlemleri araçsallaştırma varsayımını ileri sürmeye izin verir.

1941 yılı sonlarından itibaren Sovyet güçlerinin İran Azerbaycanı'nı işgali, bir yandan Sovyet propagandasına elverişli koşullar yaratırken, öte yandan Sovyet yetkililerin yerel işlere sürekli karışmasını da beraberinde getirdi. GUPP[17] (politik propaganda merkezî idaresi) içinde Azeri işleri "uzmanları"nın seferber edilmesi bunun bir işaretidir: İran Azerbaycanı'nda Sovyet işgalinin altıncı ayı dolmadan, Sovyet Azerbaycanı'ndan bir politik eylemciler heyeti, yerel Sovyet askerî komutanlığının davetlisi

17 Rusça açılımı: Glavnoe Upravlenie Politiçeskoy Propagandı. *-çev.*

olarak Tebriz'e geldi. Heyetin başkanlığını Azerbaycan KP Merkez Komitesi üyesi Aziz Aliyev ve Moskova'da yetişmiş, 19. yüzyıl Azerilerinin entelektüel tarihi konusunda uzman M. Kasımov yürütüyordu. Her ne kadar bu görüşmeler sırasında konuşulanlar tam olarak bilinmiyorsa da sonuçlarından biri, Azeri topluluğuyla ilişkiler kurup geliştirmeye yönelik özel bir birimin kuruluşu oldu. Bu birime mensup Mirza İbrahimov şu tanıklığı yapıyor:

> İşgal ettiğimiz Güney Azerbaycan bölgesinde çok sayıda Azeri asker bulunduğundan, onlara yönelik ajitasyon ve propaganda yürütmemiz ve aynı zamanda, daha ilk günlerden itibaren yerel halk ile askerî birliklerimiz arasında kurulmuş dostça ilişkileri pekiştirmeye yardımcı olmamız gerekiyordu.[18]

Tebriz bölgesinde bulunan Sovyet işgal güçlerine azınlıkları dâhil etme kaygısı açık bir biçimde görülebilir. Bu konuda Amerikan konsolosu Samuel G. Ebling şuna işaret ediyor:

> Sovyet askerî yetkilileri, yakın zamanda Tebriz ordusunun değişik bürolarının başına çok sayıda Kafkasyalı memur yerleştirdi. Eski kent komutanının yerine bir Sovyet Kafkasyalı geçirildi.[19]

Propaganda yürütmek üzere kurulan altyapı kendi başına hiçbir özgün yan taşımıyordu ve diğer azınlıklar örneğinden bilinen modele uygun olarak gelişiyordu. Artık iyice yerleşmiş önlemler cephaneliğinden özellikle akılda tutulması gerekeni, Sovyetler'in himayesinde çıkan, Arapça alfabeyle Azeri Türkçesiyle Tebriz'de yayınlanan ve ilk başyazarı Mirza İbrahimov olan *Vatan Yolunda* gazetesidir. Bu gazetenin yayınlanmasına Sovyet işgalinin hemen ilk günlerinde başlandı, ancak düzensizdi; Nisan 1944'ten itibaren günlük olarak çıkmaya başladı. Gazete, Sovyet askerî başarı hikâyeleri ile Azerbaycan SSC'deki yaşamın değişik yanlarını

18 Aktaran David B. Nissman, *The Soviet Union and Iranian Azerbaïdjan, The Use of Nationalism for Political Penetration*, Boulder ve Londra, Westview Press, 1987, s. 31-32.

19 NARA, RG 59, 891.00/3054.

yansıtan makaleleri ustaca birleştiriyordu. Mirza İbrahimov bu yayının görevini şöyle özetliyor:

> Anadilde okul, basın ve edebiyat yasağı altında yaşayan ve kimlikleri, milliyetleri, tarihleri, kültürleri ve dilleri despotik Rıza Şah rejimi tarafından inkâr edilerek her türlü zulüm ve kovuşturmaya maruz kalmış bulunan Güney Azerileri için, *Vatan Yolunda*, karanlıklar içinde bir ışık gibi parladı.[20]

Bu çerçevede Azeri ulusal kültürünün yüceltilmesi, eğitsel ve kültürel girişimler, Tebriz'de, Aziz Aliyev'in gözetiminde büyük bir gelişme gösterdi. Her şeyden önce okul alanında Tebriz'de bir Sovyet okulunun açılışı, Sovyet yetkililerinin arka plandaki niyetlerini açık bir biçimde ortaya koydu: Kasım 1944'te kapılarını açan okul, halkın tümüne, hepsinden önce de en yoksul kesime, özellikle Rusça ve Azeri Türkçesi eğitimi de dâhil kapsamlı bir eğitim olanağı sunuyordu. Bu girişim Tebriz'de aşikâr bir başarı kazandı; Samuel G. Ebling'e göre, iki hafta içinde okula dört bin beş yüz kişi başvurdu:

> Çarşaflı İranlı kadınlar büyük kalabalıklar halinde her gün Gülistan Bahçesinin kapısında toplanarak çocuklarını bu okula kabul ettirmeye çalışıyordu. Açıktır ki son derece kötü koşullarda yaşayan en yoksul İranlılar, Sovyet okulunun sağladığı olanaklardan etkilendi. Sovyet yetkililerinin yoksul kitlelere karşı gösterdiği şefkat, yardımseverlik alanında hiçbir adım atmamış İran hükümetine yönelik keskin bir eleştiriyi beraberinde getirdi.[21]

Ancak okula gösterilen ilgi çapının epeyce üstündeydi; nitekim azımsanmayacak bir sayı olsa da 1944-1945 öğretim yılında Sovyet okulunda yalnızca altı yüz öğrenci vardı. Bu girişim 1941'de Sovyet yetkilileri tarafından el konmuş olan Tebriz'deki Ferdovci Oteli'nin giriş katında bir Sovyet kitapçısının açılma-

20 Aktaran David B. Nissman, *a.g.k.*, s. 32.

21 NARA, RG 59, 891.00/9-2544.

sıyla tamamlandı; bu kitapçı da okulla karşılaştırılabilir bir başarı kazandı. Nihayet yardımsever girişimler de göz ardı edilmedi. Tebriz'de açılışı 3 Eylül 1944'te yapılan Sovyet sivil hastanesi, boyutları ve donanımı oldukça mütevazı olsa da anılmaya değer. Açılış gecesi "Sovyet doktorların ve konsolosluk sorumlularının söylevleri, hastanenin Azerbaycan sivil halkına hizmet vermek, halkın acılarını dindirmek ve fiziki durumunu iyileştirmek için kurulduğunu vurguluyordu. Ancak yeni hastaneyi ziyaret edenler, SSCB'de acil tıbbi ihtiyaçlar yakıcılığını korurken, Sovyet hükümetinin Tebriz'de sivil bir hastane kurma konusunda gösterdiği olağanüstü yetenek konusunda kendilerini sorgulamaktan da geri durmuyorlardı."[22]

1944'ten itibaren İran Azerbaycanı'nda Sovyet girişimlerinin ve eserlerinin hızla artması, elbette bu bölgede SSCB'nin gelecekteki tasarılarının kanıtı olarak değerlendirilemez. Bütünüyle özgün olmamak bir yana, kullanılan yöntemler, diğer azınlıklara yönelik olarak kullanılmış olanlarla özdeştir; ancak Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti'nin yıkılışından sonra bunlar daha eksiksiz bir biçim kazanacaktır: "Güney Sorunu"nun, Azeri ulusal bilincinin oluşumuyla bütünleşmesi.

SSCB'nin azınlık politikasında bir dönemeç: Azerbaycan Demokrat Partisi'nin kuruluşu

Sovyetler'in İran Azerbaycanı'ndaki faaliyetlerinin politik yanı daha karmaşıktır. Sovyetler, İran komünist hareketine yönelik tutumlarında, bir "azınlık dönemeci"ni hangi dönemden itibaren ve hangi tarzda aldılar? TUDEH Azeriler arasında özel bir taraftar kitlesi buldu, bu başarı bir dizi tarihî etmenle açıklanabilir: Bu azınlık içinde kökleri 1906'daki Meşrutiyet Devrimi'ne kadar uzanan köktenci bir geleneğin varlığı, yüksek

22 NARA, RG 59, 891.00/9-544.

kentlileşme oranı, göç dayatan demografik bir basınç ve nihayet, hem ulusal hem de azınlıklara dönük biçimine işaret edilen Sovyet etkisinin kendisi.

Bu koşullarda 1942 yılı başlarında TUDEH'in ilk şubesinin Tebriz'de kurulması mantıki bir adım ve gereklilik olarak görünüyor. Daha 1942-1943'ten itibaren TUDEH'in Azeri kolu, on iki binden çok üyeye sahipti ve partinin en önemli yerel şubesini oluşturuyordu. TUDEH'in üyelerinin bu azınlıklara dayalı ve "bölgesel esaslı" coğrafi ve etnik yapısı, 1942-1943'ten itibaren, "ortodoks" Marksist, "Jakoben" ve İran devletinin merkeziyetçi geleneğine taraftar Tahran'daki parti yönetimi ile yerel örgüt yöneticilerini karşı karşıya getiren bir iç ideolojik çatışmayı da beraberinde getirdi. Etnik sorun bir kez daha derin ideolojik görüş ayrılıklarının kökeninde yer alıyordu:

> Sorun genel olarak *milliyet* sorunu ve özel olarak da *millet* tanımı etrafında billurlaştı. Tebriz'deki TUDEH önderlerinin çoğu bakımından Azerbaycan'da Azerice kullanımı, bu bölgeyi, kendi bölgesel meclislerinin seçimini yapma ve yerel okullarda, mahkemelerde ve devlet dairelerinde kendi dilini kullanma devredilemez hakkıyla donanmış ayrı bir *millet* haline getiriyordu. Yerel önderlerden yalnızca birkaçı, Lenin'in milletlerin kendi kaderlerini tayin hakkına atıfta bulunarak, bu mantığı daha ileri götürüyordu. Ancak Tahran'daki TUDEH önderlerine göre, Azerice *milli* bir dil değil, *mahalli* bir lehçeydi ve Azeriler bir *milliyet* değil bir *halk*tı (*mardom*) ve Azerbaycan'ın kendisi de ayrı bir *millet* değil, İran *millet*inin, ülkenin geri kalan bölümüyle ekonomik, kültürel ve tarihî özellikleri paylaşan bütünleyici bir parçasıydı.[23]

Tanımları çok açık bu karşıtlık, Eylül 1945'te özgül bir partinin, Azerbaycan Demokrat Partisi'nin (ADP) kuruluşunun içine yerleştirileceği bağlamı oluşturur. ADP'nin Sovyetlerle kurduğu ilişkiler tam olarak neydi? Bu çerçevede TUDEH ile ADP arasın-

23 Ervand Abrahamian, *a.g.k.*, s. 390-391.

daki ilişkiler nasıl ele alınmalıdır? Sovyet yetkililerinin taktik seçimleri, azınlık taleplerini açıkça teşvik ederek, TUDEH'i çok zor bir konumda bıraktı:

> Sovyetler'in desteği ve esinlendiriciliği sayesinde belli bir güce sahipti, ancak SSCB'nin bölge sorunuyla ilgili tutumu, partiye zarar verme gizilgücünü taşıyordu.[24]

Sovyet politikasındaki dönemeç Eylül 1945'te yer alır; o zaman TUDEH yönetimiyle arasına belli bir mesafe koyan Sovyet yetkilileri, yerel hareketin oluşumunu teşvik etmeyi kararlaştırdı. "Bölgeci" bu tercih değişik biçimlerde açıklanabilir. En akla yakın açıklamalardan biri, Büyük İttifak içinde iyi niyetini 15 Mayıs 1943'te Komintern'in feshiyle gösteren SSCB'nin, yeni dış politikası çerçevesinde İran'a yönelik devrimci misyonerliğin terk edilmesi olabilir. Böylece TUDEH aleyhine azınlığa dayalı ve yerel bir parti seçeneği, daha genel etmenlerin de sonucu olabilir.

Bu kırılmanın en aşikâr işareti, Tebriz politika sahnesine Cafer Pişevari'nin aniden yeniden çıkışıdır; TUDEH'e yönelik eleştirilerini yoğunlaştıran Pişevari, TUDEH'in Azerbaycan'ın gerçek çıkarlarını temsil etmediğini ileri sürdü. Her ne kadar Sovyetler azınlıklara dayalı bir parti kurma yolunda ilk adımı atmayı 1944'te denemiş olsalar da, ilk İran KP kuşağından gelen Cafer Pişevari, Salamallah Cavit ve Cafer Kaviyan gibi emektar komünistlere ve ayrılıkçılara ancak Eylül 1945'te çağrıda bulundular. ADP, yerel politika sahnesine 30 Ağustos 1945'te Tebriz'de bir manifestonun yayınlanması ve bunun birkaç hafta sonra Sovyet basınında geniş ve övücü yazılarla yansıtılması sayesinde çarpıcı bir giriş yaptı. Manifestonun kendisi de bir tür "azınlık hakları savunusu ve sergilenmesi"ydi. Oldukça saf bir anlayışla merkezî hükümete mutlaka zarar vermesi gerekmeyen bir sistem olduğunu ileri sürerek, farklı dil grupları için kültürel

24 Louise L'Estrange Fawcett, *Iran and the Cold War, The Azerbaijan crisis of 1946*, Cambridge, New York, Cambridge University Press, 1992, s. 39.

özerklik ve yerel *özyönetim* ilkesinin savunulmasıyla başlıyordu. Bu gerekçelendirmeyi tarihî temellere oturtma kaygısıyla, manifestoda, Pers İmparatorluğu zamanında Darius'un kurduğu satraplıklar sisteminin de bu yerel özerkliği koruma kaygısını gösterdiği savunuluyordu! ADP böylece, sınıf farkı gözetmeksizin tüm Azerileri, Azerbaycan'ın haklarının savunulması için mücadeleye çağırıyordu. Metinde hiçbir ayrılıkçı talep yer almıyordu, ancak manifestoyu kaleme alanlar daha iyi bir parlamenter temsil (Meclis'te o zamanlar Azerilere ayrılan altıda birlik milletvekili oranının üçte bire yükseltilmesi) ve Rıza Şah döneminde girişilen İranlılaştırma politikasını mahkûm etmenin bir yolu olarak, Azericenin resmî dil olarak kullanımını istiyorlardı.

ADP'nin kuruluş koşullarını tam olarak bilmek ilginç olurdu. Bu konuda Sovyet kaynakları sessiz kalsa da Amerikan istihbarat servisleri, Sovyet Büyükelçisi Mihail A. Maksimov'un Tebriz ve Bakü'ye yolculuklarına işaret ediyor ve bununla ADP'nin kuruluşu arasında doğrudan bir bağ bulunduğunu düşünüyorlardı. Gerçekten de İran toprağına aşina ve Tahran'daki Sovyet Hastanesi'nden Dr. Baroyan'ın himayesi sayesinde İran'daki NKVD ağı içinde sağlam bir konuma sahip bulunan Maksimov'un, ADP'nin kuruluşuna katılmış olması yüksek bir olasılıktır; Ağustos ayı sonlarında SSCB'ye gidişi ve Eylül başında Tebriz'den geçişi bu varsayımı güçlendiriyor.

Mihail A. Maksimov

1901'de doğan Mihail A. Maksimov, yirmili ve otuzlu yıllar boyunca Afganistan'da değişik konsolosluk görevlerinde bulundu. 1942'de Meşhed SSCB Başkonsolosu olarak tayin edildi ve 1942-1944 arasında, Tahran'daki Sovyet Büyükelçiliği danışmanlığı görevini yürüttü. Merkezi Tahran'daki Sovyet Hastanesi'nde bulunan Sovyet istihbarat servislerinin yöneticilerinden biri olan Dr. Baroyan ile dostluğu, onun önce danışman, ardından büyükelçi

olarak atanmasına olanak sağlamış görünüyor. Maksimov entrikacı, oldukça itici bir kişi olarak ünlendi. İran'da Sovyet petrol imtiyazı sorunu, onun Tahran'da büyükelçilik yaptığı dönemde ortaya çıktı. O sıralarda oldukça kaba ve pek de diplomatik olmayan davranışlarıyla dikkat çekti. Tercih ettiği uygulama, hoşuna gitmeyen kimselerle kişisel "diplomatik ilişkileri"ni kesmekti. Petrol imtiyazları çekişmelerinden sonra kendisine Kızıl Yıldız nişanı verildi. Bakü yolculuğundan sonra Maksimov Tahran'a döndüyse de 26 Ekim 1945'te buradan kesin olarak ayrıldı. Yerine, Sovyetler'in eski Yugoslavya büyükelçisi İvan V. Sadçikov geldi.

Partinin üye sayısındaki hızlı artış oldukça etkileyicidir: ADP Eylül 1945'te henüz pek bilinmeyen bir grupçukken, Ocak 1946 sonlarında, çoğunluğu köylü (55.000), daha az sayıda işçi (6.000), aydın (2.000) ve zanaatkâr (3.000) olmak üzere, 70.000'den çok üyeye sahipti. Elbette ADP'nin gerçek sosyal bileşimi bakımından oldukça kuşkulu olan bu sayılar, ideolojik yönelimi açısından anlamlıdır: Söz konusu olan, tüm sosyal tabakaların birlikteliğini göstermek ve merkezî hükümetle çatışma konusunda Azerbaycan'da ulusal mutabakatın bulunduğunu kanıtlamaktı. ADP'nin yapılarının oluşturulmasındaki hız da şaşırtıcıdır ve komünist partilerinin yapılarıyla inanılmaz benzerliği, ya Sovyetler'in doğrudan ama pek de olası olmayan müdahalesini ya da deneyimli yöneticilerin işe el koymasını düşündürüyor: 1 Ekim 1945'te toplanan ADP 1. Kongresi'ne 235 delege katıldı ve 43 üyeli bir merkez komitesi ile 13 üyeli bir değişiklik komisyonu belirledi. 30 Ekim'de Tebriz'de ADP Konferansı yapıldı ve taşra encümenlerinin seçimi sorunu ele alındı. Nihayet, 8 Kasım 1945'te ADP Merkez Komitesi genel kurul olarak toplandı ve başka kararların yanı sıra, Azerbaycan'da çok yakın bir gelecekte bir halk kongresinin toplanmasını öngördü. Nitekim 20 Kasım 1945'te, Tebriz'de, Azerbaycan'ın değişik kentlerinden ve bölgelerinden gelmiş 687 delegenin katıldığı Halk Kongresi toplandı. Bu Halk Kongresi'nin ana işlevi, Tahran'daki merkezî hüküme-

te yüz elli bin imzalı bir dilekçeyle birlikte bir özerklik bildirgesi göndermek oldu. 12 Aralık'taki toplantısında Azerbaycan Meclisi, Azerbaycan özerk hükümetinin oluştuğunu ilan etti ve Cafer Pişevari başkanlığında bir kabine kurma yoluna gitti. 1946 yılındaki gelişmeleri burada ele almak söz konusu değilse de SSCB'nin taraf olduğu azınlıklarla ilgili yönlere bakabiliriz.

Ulusal sorun gerçekten de Azerbaycan özerklik taleplerinin odağında yer alıyordu. Marksist kavramlara uygun olarak yorumlanan İran Azerbaycanı'ndaki durum, okullarda ve devlet dairelerinde Farsça kullanımını dayatan İran merkezî hükümeti tarafından ezilen ve sömürülen bir azınlığın durumu olarak değerlendiriliyordu. Yeni hükümetin girişimlerinde birinci sıradaki yeri tam da bu dil sorunları işgal ediyordu: 1 Ocak 1946'da bir kararnameyle Azerice resmî dil olarak kabul edildi ve tüm hükümet belgelerinin Azerice kaleme alınması zorunluluğu getirildi. Eğitim ve kültür alanları ayrıcalıklıydı; nitekim eğitim bakanlığına ayrılan bütçe, geçmişte merkezî hükümetin Azerbaycan eyaletine aynı konuda ayırdığı tutarın iki katından yüksekti. Rıza Şah döneminde Azerbaycan eyaletinin bütününde 175 ilkokul varken, yeni hükümet yalnızca Tebriz bölgesinde, onun yanı sıra da Zencan ve Rızaiye'de 170 ilkokul ve 59 ortaokul açtı. Ayrıca bir lise ve demiryolu çalışanı yetiştirmek üzere dört bölümlü bir teknik lise kuruldu. Nihayet, 12 Haziran 1946'da, büyük bir simgesel anlam taşıyan bir kurum olarak, ilk Azerbaycan Üniversitesi, Tebriz'de kapılarını Azerice öğrenim görüp yetişecek tıp, mühendislik ve başka uzmanlık öğrencilerine açtı. SSCB'de ulusal kültürlerin geliştirilmesine yönelik önlemleri ve kurumları açık bir biçimde hatırlatan başka girişimler arasında, Tebriz'de beş bölümlü (heykelcilik, resim, grafik sanatlar, halı sanatı ve müzik) bir sanat okulunun açıldığına ve mutluluk ve emek temalarını öne çıkarmakla görevli "halk yetenekleri"nin gelişimini sağlamak üzere, Yazarlar ve Sanatçılar Birliği'nin ku-

rulduğuna da işaret etmek gerekir. Böylece Azerbaycan demokratik hükümeti, ulusal dilin korunması görevini, SSCB'deki kültürel ve ulusal kurumların örgütlenmesiyle tam bir uyum içinde gerçekleştirmeye çaba harcadı. Bu açıdan 1946'daki Azerbaycan deneyiminin, Sovyetler'in milliyetler politikası modelinin aktarımının ve ihracının bir örneğini oluşturduğu söylenebilir.

Sovyet-İran ilişkilerinde Azerbaycan SSC ve "Güney Sorunu"nun ortaya çıkışı

Her ne kadar 1946 yılı boyunca Azerbaycan'daki demokratik deneyim, Sovyet politikasının yenilgisiyle sonuçlandıysa da, Kuzey İran'daki özerklik ve ayrılık yanlısı taleplerin oluşturulmasında Azerbaycan SSC'ye verilen rolün açığa çıkarılması hafife alınmamalıdır. Bununla birlikte, bu Sovyet cumhuriyetinin varlığı, İran'daki komşu eyalette ayrılıkçı özlemleri canlı tutmanın ana gerekçesini oluştursa da Ermenistan SSC'de vatana dönüş hareketi sırasında yaşanan karmaşık durumun tersine, bu strateji hiçbir zaman yayılmacı bir milliyetçilik aşamasına kadar gelişme göstermedi. Ancak politik başarısızlığın ötesinde, Sovyetler Birliği'nin İran'daki Azeri halkına, kendini, Türkiye ve İran kadar güvenilir koruyucu bir güç olarak kabul ettiremediğine de değinmek gerekir. Yine de Sovyetler açısından, sınırın iki yakasında kimliksel ve birlikçi bir özelliği geliştirmeye dönük olarak tarihî ve kültürel gerekçelerin harekete geçirilmesi göz ardı edilmedi. Nitekim 1946 cumhuriyetinin başarısızlığa uğramasının ardından, bu özellik, Sovyet Azerbaycanı'nda "Güney Sorunu"nun ortaya çıkışında kendini gösterdi.

1945-1946 yılları boyunca "iki yanlı" kültürel ilişkiler Azerbaycan SSC ile İran Azerbaycanı arasında artık yerleşikleşmiş, çağrışımsal ve folklorik modeli izleyerek büyük ölçüde gelişti. Tebriz'de VOKS'un bir şubesi ve bunun Kültür Evi, 1945 yılı sonlarından itibaren kültürel gösterileri artırdı; Aralık 1945'te,

Devlet Filarmoni Orkestrası ve Devlet Tiyatrosu kuruldu. *Vatan Yolunda* gazetesinin himayesinde örgütlenen Cafer Handan şairler çevresi, 1944'ten sonra Tebriz'de gelişti. Benzer bir anlayışla, demokratik güçlerin girişimiyle Tebriz'de Kasım 1945'te kurulan, Sovyet Azerbaycanı Dostlar Derneği'nin ortaya çıkışına da işaret etmek gerekir. Böylesi girişimlerin Azerbaycan SSC'de de karşılığı oldu: Nitekim temsilciliğini şair S. Vurgun'un yaptığı AZOKS (Sovyet-Azerbaycan Kültürel İlişkiler Derneği) Ekim 1945'te Bakü'de kuruldu; ilginç bir biçimde şiir, Doğu'da Sovyet misyonerliğinin başarılı araçlarından birini oluşturdu. Bu kurumların tümü, İran Azerileri üzerinde beklenen etkiyi hemen yaratmadıysa da özellikle demokratik cumhuriyetin yıkılmasından sonra, ADP yöneticilerinin birçoğunun ve *Vatan Yolunda* ekibinin sığındığı (veya Sibirya'ya sürgüne gönderileceği yol olan) Azerbaycan SSC'de, Azerbaycan ulusunun birliği temasının yayılmasına yine de katkıda bulundu. Sonuç itibarıyla bu kurumlar, sınır izleğini, Azeri ulusunun bölünmüşlüğüne göndermede bulunan bir eğretilemeyi açıkça kullanan, bir ulusal kurtuluş edebiyatının ve simgeler dizgesinin başlangıç noktasını oluşturdu. Şair Kâmran Mehdi'nin 1980'li yıllardaki dizeleri buna hâlâ tanıklık eder:

> Düzdür, bir milləti ayırıb Araz.
> Amma... altındakı torpaq ki, birdir!...[25]
> (Gerçi Aras ulusumuzu böler, ama toprağa gelince o tektir.)

Böylece 1947'den itibaren "Güney Sorunu", kimlik arayışındaki SSCB Azerilerinin ulusal bilincinin oluşumunda asli bileşenlerden biri haline geldi. SSCB merkezî propaganda organlarında bu kimlik arayışının alabildiğine yankılanması göz önünde bulundurulduğunda, bunun ulusal duygunun araçsallaştırılmasının bir ek göstergesini oluşturduğunu görmemek zordur. Bu

25 Aktaran Adilhan Bayramov, *Sanat Mabetleri, Sanat Fedaileri*, s. 251. [www.anl.az/el/Kitab/2015/Azf-285288.pdf] –*çev.*

propaganda izleği, Kasım 1947'de *Aras'ın Öte Kıyısında* belgesel filmi Sovyet sinemalarında gösterime girdiğinde doruk noktasına ulaştı. Kızıl Ordu'nun İran Azerbaycanı'nı işgali sırasında 1945'te çekilmiş bu filmin gösterime girişi, "güney bölümü İran'ın gerici feodalleri tarafından ezilen" Azerbaycan'ın coğrafi, kültürel ve politik birliğini özel olarak yücelten yorumlarla karşılandı. B. Dunayevski'nin 1947'de yayınlanan bu konudaki makalesi özellikle etkileyicidir:

> Film, İran hükümetinin en iğrenç biçimde ihanet ettiği Güney Azerbaycan'ın özerk olduğu o unutulmaz günleri anlatıyor. 1945'te Sovyet Azerbaycanı'ndan gelen iki kameraman, Kuzey Azerbaycan (Sovyet) ile Güney Azerbaycan'ı (İran Azerbaycanı) bölen Aras'ın öte kıyısında bulunuyordu. Sovyet kameramanları, İran Azerbaycanı'nda kendi yurdunun topraklarında yaşayanla özdeş bir halkla karşılaştı, ama bir şeyler farklı görünüyordu. [...] İlkel araç-gereci, köylülerin korkunç yoksulluğunu, yabancı tiranlar tarafından köleleştirilmiş bu halkın gündelik yaşamını, İran Azerbaycanı halkının büyük yeteneklerini ve onun özgürlük ve bağımsızlık arzusunu yansıtan -onurlu bir geçmişin tanığı- abideleri filme çektiler. Film, Güney Azerbaycan halkının özgürlüğü ve zaferi için nasıl mücadele ettiğini gösteriyor. Film o zamanlar ilk kez ortaya çıkan yeni şeylerin tümünü gösteriyor: Nihayet kendinin olan bir toprağı işleyen köylü, yeni kurulmuş üniversitenin ilk profesörünün öğrencileriyle buluşması, Azerice ilk gazete, ilk filarmoni orkestrasının kuruluşu. [...] Ardından, bu ilk özgürlük deneyiminden sonra, halk kanlı baskı günleri yaşadı. Emperyalistlerin sadık uşağı Qavam hükümeti, imzalanmış olan antlaşmayı haince feshetti ve hükümetin askerî birlikleri genç ulusal ordunun üzerine gönderildi. İran Azerbaycanı'nda özerkliğin kısa ve trajik tarihi böyle son buldu.[26]

Sınır izleğini alabildiğine yücelten ve Aras'ı "gözyaşları vadisi" olarak niteleyen bu Sovyet propagandası örneği, Azeri yurt-

26 *Literatournaïa Gazeta*, 54, 1947.

severliğinin ve 1946 deneyiminin, Soğuk Savaş'ın sertleşmesine denk düşen bir söyleme nasıl eklendiğini oldukça iyi gösteriyor.

Azerbaycan'ın ulusal özlemlerine verilen açık desteğin ötesinde, Sovyetler'in niyetleri tam olarak neydi ve bunun uygulamadaki sonuçları ne olabilirdi? Sovyetler'in İran Azerbaycanı'nı gerçekten ilhak etme niyeti var mıydı?

> Kuşkusuz, SSCB o uğrakta İran içindeki her türlü kargaşa gizilgücüne destek vermiş gibi görünüyor. [...] Ancak, daha önce Gilan felaketi deneyimini yaşamış ve 1945'te, kendi sınırları içinde savaştan arta kalan ağır ulusal sorunları çözmek zorunda kalan SSCB'nin, kendini güney sınırlarında birtakım Müslüman halk demokrasileri örgütleme macerasına atabileceğine inanılabilir mi? Azerilerin ve Kürtlerin Sovyet askerî birliklerinin var oluşundan yarar sağlamak istedikleri gibi, ayrılıkçı hareketlerden kazanımlar elde etmek düşünülmüş olabilir; bu kadarı aşikâr, ama bunun ötesinde bir şey söylenemez.[27]

Sovyet propagandası, ayrılıkçılığı açıkça teşvik etmekten uzak duruyor, Kuzey İran'da Azeri halkına gerekli özerkliğe atıfta bulunmakla yetiniyor ve sonuç itibarıyla, yerel yurtseverliğe verilen fiili destek konusunda oldukça ölçülü görünüyordu. Her zaman olduğu gibi vurgu, ulusal duygunun kültürel, hatta folklorik yanları üzerine yapılıyordu; bu da iki Azerbaycan'ın Sovyet hükümetinin himayesi altında olası toprak bütünlüğünün sağlanmasına herhangi bir biçimde işaret etmiyordu. Kimi tarihçiler, bir "Büyük Azerbaycan"ın kuruluşunun, gerek iç, gerekse dış açılardan SSCB'de yaratacağı tehlikeli sonuçları belirtiyor. Azerbaycan'ın ulusal özlemlerinin fiilen gerçekleşmesi konusunda, buna hâlâ ihtiyaç duyuluyorsa, Sovyet politikasının olası görülmeyen samimiyeti konusunda yanılgıya düşmeksizin, denebilir ki 1946 deneyimi, Moskova'nın uyguladığı esas itibarıyla oportünist bir sınırları

27 Bkz. Hélène Carrère d'Encausse, "L'Iran en quête d'un équilibre", *Revue française de science politique*, 17 (2), Nisan 1967, s. 219.

aşan azınlıkların araçsallaştırılması stratejisini kanıtlar. Bu, yine de 1946 krizindeki rolü hâlâ değerlendirilmeyi bekleyen Bakü'nün yerel etkisini dışlamaz. Ancak, başka yerlerde olduğu gibi İran'da da azınlıkların ayrılık veya özerklik özlemleri, hedefleri tartışmasız bir biçimde başka bir yere, Soğuk Savaş çağına giriş arifesindeki bir dünyaya yönelik olan politik ve stratejik güçlerin yerel oyununda "noktasal" bir kaldıraç olarak hizmet etti.

"AŞİRETÇİ" BİR POLİTİKANIN DOĞUŞU: MAHABAD KÜRT CUMHURİYETİ

1946'dan itibaren Sovyetler Birliği'nin azınlık politikası, Kuzey İran'da Sovyet ordusunun varlığının elverişli kıldığı bir uygulama alanı buldu. İran Azerbaycanı ve Kürdistanı böylece özgün ancak geçici iki deneyime, özerk cumhuriyetler deneyimine sahne oldu; bu iki özerk cumhuriyetin İran merkezî hükümetine karşı ayrılıkçı hevesleri, Sovyetler Birliği'nden esinlenmiş olmasa da en azından destek buldu. Gerek "Azerbaycan olayı"nın uluslararası yanları, gerekse Kürt sorunundaki iç gelişmeler, olgusal verilere dayalı birçok anlatıya konu olduğundan bunlar burada tekrarlanmayacak.

Mahabad Cumhuriyeti, her ne kadar SSCB'nin müdahale derecesi henüz tam olarak bilinemese de, Sovyetler Birliği'nin azınlık stratejisinin İran'da dışa vurduğu olaylardan biri olarak ortaya çıktı. Ancak Mahabad Cumhuriyeti, birtakım özgüllüklere sahiptir ve Sovyetler'in, 1943 öncesinde hakkında gerçek bir politik öğretiye sahip bulunmadıkları Kürt azınlığın, "fırsatçı bir araçsallaştırılması" olarak belirir. Kürt ulusal hareketinin bir bölümüne verilen destek, gerçekten de Sovyet stratejisinde oldukça geç ortaya çıkmış bir veridir; nitekim Sovyetler'in İran topraklarında her türlü ayrılıkçı hareket lehine faaliyetlerini abartmayı seven Batılı gözlemcilerin neredeyse tümü bu konuda hemfikirdir. Gerçekten de bağımsız Kürdistan fikri yirmili

yıllarda oldukça yol aldıysa da başlangıçta bu fikir, rakip "emperyalist" güce, Büyük Britanya'ya ait bir özellikti. Nitekim, Sovyetler'in yirmili yıllar sonlarında İran Kürdistanı'ndaki faaliyetleri söz konusu olduğunda, Fransız askerî ataşesi René Bertrand çok büyük bir huzur içindedir:

> Kimi zaman Sovyet yetkililerin Kürtler arasında İngiliz karşıtı bir propaganda ve Kızıl Kürdistan yönünde bir eylem yürütme niyetinde oldukları ileri sürülür. Her ne kadar kimi Sovyet ajanları bazı Kürt reisleriyle ilişkiye geçmişse de, öyle görünüyor ki şu andaki amaç ilişkileri açık tutmaktan ibarettir. Kürtlere yönelik her türlü eylem konusunda Türkiye çok hassastır ve Moskova'nın şu anda resmen böylesi bir maceraya girişeceğini sanmam. Her hâlükârda, Tebriz'de ve Urumiye'de, bu türden bir eylemin ciddi bir işaretine rastlamadım. Bakü'den ve Tiflis'ten, Türk-İran sınırında Enver Paşa'nın kardeşi Nuri Paşa'nın ve Kızıl Kürdistan taraftarı Kürt Halil Paşa'nın büyük bir faaliyet içinde oldukları bildirildi. Bunun en küçük bir izini bulamadım. Kaldı ki Karadağ Kürtlerinin ve Azerbaycan Tatarlarının uğradığı katliamların hatırasının Moskova'nın işini daha da zorlaştırması bir yana, İngilizlerin Kürtler arasında yürüttüğü propaganda, onlarda komünizme ve Sovyetler fikrine karşı çok derin bir nefreti ve Londra'nın bir gün bağımsız Kürdistan'ın doğuşuna yardımcı olacağı fikrini yerleştirmeyi başardı. Bununla birlikte, geçmişte Çarlık Rusyası ile kimi Kürt reisleri arasındaki iyi ilişkiler, Erzurum'un ele geçirilişinin ertesinde Çarlık Rusyası'nın Kürt bağımsızlığı yönündeki jesti (Van Kürt hükümeti ve Abdürrezzak Bey, Simko İsmail Ağa ve General Ali Eşref Şemseddinov beyannamesi), kimi Rus konsoloslarının (özellikle B. Nikitin'in) yürüttüğü Kürt yanlısı faaliyet unutulmamalıdır.[28]

Sovyetler Birliği'nin azınlık politikasında görece geç bir etmen olan bağımsız bir Kürt devleti sorunu, Kuzey İran'da

28 SHAT, 1K246, Bertrand fonu, İran Kürdistanı'nda durum, 1927. Raporda adlar "Abdul Ryzah Bey", "Simko" ve "general Ali Achraf Chemsedirov" olarak yer almaktadır. *-çev.*

Sovyet işgaliyle birlikte 1942'den itibaren birdenbire yeniden ortaya çıktı. Azerbaycan Özerk Cumhuriyeti'yle tamamen eşzamanlı Mahabad Cumhuriyeti deneyimi, daha sonraki bir ilhakın ilk adımı olsun veya olmasın, Sovyetler'in bir nüfuz alanı yaratma niyetlerini açıkça ortaya koydu. Bu bakış açısıyla, Sovyet yetkililerinin uygulamaya koyduğu "ara halkalar", özellikle diplomasi alanındaki kullanımı özellikle açık, hatta Azerbaycan olayında olduğundan da daha açık olan SSCB'nin Transkafkasya cumhuriyetlerinin rolü üzerinde durmak gerekir. Nitekim, SSCB'deki milliyetler politikası, dışa, Ortadoğu azınlıklarına açılma politikasında ağırlıklı bir kanıt sağladı. Böylece varsayımsal ve hayalî bir diplomatik bağımsızlığa sahip olarak, Azerbaycan SSC ve daha düşük bir ölçüde Ermenistan SSC, gerekli kurumsal ve ideolojik cephaneliği sağladı.

İran'daki Kürt Sorunu karşısında Sovyetler: Gecikmiş bir araçsallaştırma mı?

Yarı göçebe veya yerleşik aşiretler halinde bölünmüş, çoğu Sünni olan Kürt halkı ve ülkesi Türkiye, İran ve Irak, Suriye ve SSCB arasında paylaşılmıştır ve merkezî hükümetler için sürekli bir tedirginlik kaynağı oluşturur. Birinci Dünya Savaşı'ndan ve Sèvres Antlaşması'nda yer alan özerk Kürdistan vaatlerinden beri, ayrılıkçı hareketler ve isyanlar Kürtler arasında çoğaldı. Özellikle Irak'ta, Britanya'nın etkisiyle, Şeyh Mahmut Barzani başkanlığında Eylül 1922'de ilk Musul Kürt hükümetinin ilanıyla, bağımsız Kürdistan yolunda bir girişimde bulunuldu. 1919-1920'de İran Kürdistanı'nda Simko İsmail Ağa'nın isyanı, Türkiye'de 1925'te Şeyh Sait, ardından da 1927-1930'da Ağrı isyanları, bölge tarihinde, ulusal özlemlerde yükselişin, iç düşmanlıkların ve diplomatları dönem dönem Kürt kartını oynayan büyük devletlerin oyunlarının damgasını vurduğu bir

"ivmelenme"yi gösterir.[29] Türkiye'nin doğu, Irak'ın kuzey ve İran'ın kuzeybatı (İran Azerbaycanı ve Urumiye Gölü bölgesi) vilayetlerinde dağınık haldeki Kürtler, bu üç devlet içinde karmaşık bir aşiret yapısına sahip, alabildiğine hareketli bir azınlık oluşturuyor. Demografik ağırlıklarını tahmin etmek güç olsa da Kürt nüfus yaklaşık olarak bugün toplam nüfusun Türkiye'de %20, İran'da %13, Irak'ta %20-25 ve Suriye'de %7,5'ini oluşturur.[30] Türkiye'nin, İran'ın ve Irak'ın bir iç istikrarsızlık etmeni olarak Kürt sorunu, gecikmiş olarak ve epey güçlükle bir politik ifadeye kavuştu. 1927'de, Bedirhan'ların ve Taşnak Partisi temsilcilerinin (V. Papazyan, A. Hatisyan ve R. Ter Minasyan) himayesinde Kürtler ile Ermenilerin anlaşmasına dayalı olarak kurulan Hoybun Partisi girişimi, bu ilk girişim, oyuncuların ülkeyle ve halkıyla gerçek bağlarının bulunmaması nedeniyle kısa ömürlü oldu.

Kürt sorunu İkinci Dünya Savaşı'ndan önce Sovyet dış politikasının önemli bir bileşeni değildi. Ancak 1946 olaylarını anlamak için Sovyetler Birliği'nde yaşayan Kürtlere yönelik Sovyet politikasına bir göz atmak gerekir. (1992'de yayınlanan tahminlere göre sayıları üç yüz bini aşkındır ve toplam Kürt nüfusun %1,5'ini temsil etmektedir.[31]) 1959 nüfus sayımına göre, SSCB'de Kürtler Ermenistan SSC (21.000), Gürcistan SSC (16.000) ve Azerbaycan SSC ile Türkmenistan'a dağılmıştır. Yirmili yıllarda Stalin politikası, ulusal sorunun yalınkat ve bin defa hatırlatılmış çözümü olarak, diğer milliyetlere olduğu gibi Kürtlere de, "biçimi itibarıyla ulusal, içeriği itibarıyla proleter bir kültür" uygulaması tanıdı. Nitekim "Erivan Sovyet Cumhuriyeti'ne dâhil edilmiş on altı bin Kürt, yararlandıkları muameleye karşı hiçbir

29 Bkz. Hamit Bozarslan, *La question kurde. Etats et minorités au Moyen-Orient*, Paris, Presses des Sciences Po, 1997.

30 *A.k.*, s. 30.

31 *A.k.*, s. 37.

şikâyeti olmayan tek Kürtlerdir. 1929'da giderleri SSCB hükümeti tarafından karşılanan bir dil kongresi, Erivan'da Kürt aydınlarını bir araya getirdi ve onlar da bu kongrede Kürtçe alfabeyi kabul etti. İlkokullarda çocuklara Kürtçe eğitim veriliyor; hatta Kürtçe eğitim veren bir lise, bir üniversite ve Kürtçe yayınlanan iki de gazete var. Özcesi Sovyet hükümeti, tüm Ortadoğu'daki yurtsever ve savaşçı Kürtlerin, kendisi için nasıl birinci sınıf bir kaldıraç oluşturabileceğini kavramıştı. Rusların tutumu, Ermenistan SSC'nin kuruluş döneminden itibaren değişmedi. Bu tutum şöyle özetlenebilir: Kürtlerin bir milliyet olarak tanınması ve SSCB dışındakiler de dâhil, Kürt kökenlilerin sevgisini kazanmak için sürekli çaba gösterilmesi."[32] Ancak yirmili yıllar boyunca bu "Kürt politikası" taslağı, vurgulanması gereken dışarıya dönük hiçbir girişimle beslenmedi; yalnızca birçok kez Sovyet propagandası, İkinci Dünya Savaşı öncesinde, Sovyet Kürtlerinin "ezilen kardeşleriyle" dayanışma içinde olduğu konusunda radyo yayınları yaptı. Bununla birlikte, İkinci Dünya Savaşı sırasında SSCB'deki Kürtlerin ulusal kültüründeki serpilip gelişme, dışarıya dönük Kürt yanlısı yeni propagandanın ana konusunu oluşturdu; zira Sovyetler Birliği Kürt "milliyeti"nin varlığını tanıyan dünyadaki ilk ülkeydi. Yine de Kuzey İran'ın işgalinden sonra Sovyetler'in "Kürt politikası"ndaki hazırlıksızlığını, İran'daki Kürt aşiretlerinin çeşitliliğine ve toplumsal karmaşıklığına, toprak ve politika birliğinin yokluğuna atfetmek gerekir.

İran'da Kürtler değişik eyaletlerde, Azerbaycan'da, Kirmanşah eyaletinde, Horasan'da ve Güney bölgelerinde eşitsiz bir biçimde dağılmıştır ve derin kültürel ve dilsel farklılıklar gösterirler. Ancak burada söz konusu olan yalnızca Azerbaycan ve Urumiye Gölü bölgesi Kürtleridir, zira Sovyet işgal alanındaki bu bölgeler, Mahabad Cumhuriyeti'nin doğduğu topraklar-

32 SHAT, 4 H386.

dır. İran'da Kürt ulusal hareketinin gelişiminde Sovyet yetkililerin adım adım el koyuşu aşikârdır. Nitekim 1942'den itibaren Mahabad bölgesinde milliyetçi bir örgütün, Komel'in ortaya çıkışı, tüccar ve aydın orta sınıftan gelme az sayıda Kürt'ün ulusal özlemlerini dile getiriyordu. Başlangıçta üye sayısı bilinçli olarak yüz dolayında sınırlanmış hücrelerden oluşan gizli bir örgüt olan Komel, Şii Kürtler ve Hıristiyan Asuriler de üye olarak kabul edildilerse de, görece kapalı bir yapı olarak ortaya çıktı. Kuran'a el basarak üye kabul töreni, henüz basit düzeydeki etnik-dinî bir ideolojiden güç alan gizlilik niteliğine tanıklık eder. Nisan 1943'te merkez komitesi oluşan Komel, 1944'ten itibaren Kürdistan'ın kuzeyi boyunca gerek Mahabad yakınlarındaki tarafsız bölgede, gerekse Miyanduab yakınlarındaki Sovyet işgal bölgesinde gitgide etkisini artırdı. Aynı zamanda Irak Kürtleriyle ve Beyrut'a yerleşmiş Bedirhan ailesiyle bağları sayesinde gelişen Komel'in ideolojisi ve politik hedefleri, Kürt ulusunun toprak temeli olarak "Büyük Kürdistan" sınırına ulaştı. Bundan sonra, Irak'taki değişik Kürt politik örgütleriyle temaslar, Kürt Komünist Partisi'nin birkaç temsilcisinin de içinde yer aldığı bir Cephe'nin oluşumuna olanak verdi. Her ne kadar çoğunluk özellikle bir özerk bölge yaratılmasına dönük ulusal hedefler gütmeye devam ettiyse de Cephe oluşumu yine de önemli bir dönemeç oldu. William Eagleton'a göre,[33] bu Kürt Cephesi'nin komünist üyeleri politik bir öğretinin formüle edilmesini gözettiler ve milliyetçi hareketi, özellikle dış ilişkiler alanında, belli belirsiz Sovyet yanlısı bir yönelime sevk ettiler.

1941'den 1946'ya kadar, Kuzey İran'ın işgal dönemi boyunca Sovyetler'in Kürtlere karşı "aşiret esaslı" politikası, üç evreye ayrılabilir. 1941 yılı sonlarından 1942 yılı ortalarına kadar,

33 Bkz. William Eagleton, *La République kurde de 1946*, Brüksel, Complexe, 1991, s. 72. Kitabın Türkçesi için bkz. Mehabad Kürt Cumhuriyeti 1946, William Eagleton Jr., çev. Mehmet Emin Bozarslan, Birinci Baskı, Koral Yayınları, İstanbul, 1976; İkinci Baskı, Komkar Yayınları, Köln-F. Almanya, 1989. *-çev.*

Kızıl Ordu, işgal bölgesinde İran ordusunun topyekûn dağılmasının ardından, Kürt aşiretleriyle ilgili olarak -belki de bilinçli bir biçimde-, onları tümüyle denetimsiz bırakmaya dayalı bir tutum izledi. Ne var ki baskınların ve yağma olaylarının artması, bu politikada ani bir değişikliği zorunlu kıldı. Bunun sonucunda, daha 1942 yılı ortalarından itibaren, Sovyet resmî temsilcileri, kendi otoritelerini dayatarak bir tür düzen sağlamaya çaba harcadılar; hatta bu amaçla, kuzey bölgesinde Kürtlerin daha çok olay çıkardığı kimi yerlere İran birliklerinin girmesine izin verdiler. Nihayet, ancak 1944 yılı sonlarından itibarendir ki Sovyet nüfuz bölgesi dışındaki yerler de dâhil olmak üzere, İran topraklarında yerleşik diğer Kürt grupları arasında Sovyet etkisini yaygınlaştırma iradesini dışa vuran, kuzey aşiretleri arasında propagandayı örgütleme girişimleri gerçekten elle tutulur hale geldi.

Ne var ki daha büyük bir ölçekte Sovyetler Birliği lehine bir "aşiret görüşü" oluşturma çabaları, o tarihlerde beklenen başarıyı sağlamadı. Her ne kadar SSCB'nin, İkinci Dünya Savaşı öncesinde İran'daki Kürt aşiretlerine yönelik bir ilgi gösterdiğine ilişkin herhangi bir emare yoksa da tek başına bu veri, Kürtlere yönelik planlı bir politikanın başlangıcını açık bir biçimde tespit etmeye olanak vermez. Gerçekte, 1942'de Bakü'de toplanan ve birçok İran Kürt aşiret önderinin davet edildiği konferans, bu konuda önemli bir gösterge olarak kabul edilebilir. Sovyet güçlerinin Kuzey İran'ı işgalinin başlarında, bireysel gibi görünen kimi girişimler sonucunda, sınırın her iki tarafında Kürt reisleri onuruna düzenli aralıklarla birtakım "şenlikler" düzenlendi. Öte yandan, İran'da konumlanmış Sovyet birlikleri içinde, hem Sovyetler Birliği'nde hem de İran'da yaşayan aşiret gruplarına mensup birçok asker vardı. Kürtler lehine Sovyet propagandası 1944 sonlarından itibaren açık bir biçimde yoğunlaştı ve "Kürtlere özgürlük getiren Sovyetler Birliği, ezilen ulusal azın-

lıkların koruyucusudur"[34] yolundaki açıklamalar, gitgide daha sık duyulur hale geldi. Azınlıklara yönelik bu yüceltici yaklaşım, İran'daki Güney Kürtler arasında da önemli adımlar atılmasını beraberinde getirdi; bunun ilk izlerine Temmuz 1944'te rastlandı ve TUDEH'in İran'daki Kürt azınlığa yönelik politikasına yansımaları da görüldü.

İran Kürdistanı'na Sovyet sızması ve Kürdistan Demokrat Partisi'nin kuruluşu

İran'daki iki işgal gücünün, Büyük Britanya'nın ve SSCB'nin dikkatini çekebilecek Kürt ulusal hareketindeki gelişmeler, Sovyetler Birliği'nin gündemini 1944'ten itibaren işgal etmeye başladı. Archie Roosevelt'e göre,[35] Kürdistan'da ve İran Azerbaycanı'nda (genellikle Azerbaycan SSC kökenli, Sovyet Müslümanları) Sovyet devlet memurlarının ve ajanlarının artan faaliyeti, bu dönemden itibaren hissedilir hale geldi. Kürdistan'da ilk politik sızma denemeleri, Rızaiye'deki Sovyet konsolosluğundan hareketle başladı; konsoloslukta görevli bir Sovyet Kürt'ü olan Yüzbaşı Caferov çok faaldi: Kürt kıyafetleri giyen bu Sovyet ajanı, Kürt aşiretleri ve köyleri arasında serbestçe dolaşıyordu. Sovyet ajanları Mahabad'da değişik bahanelerle birtakım ilişkiler kurmayı başardı: Resmî görevleri Kızıl Ordu için at satın almak olan "Abdullahov" ile "Haciyev", Komel temsilcileriyle ilk ilişkileri kurdular. Komel'in Sovyet yanlısı yönelimi böylece Mahabad bölgesinde başladı; burada SSCB'nin ideolojik etkisi, özellikle, aşiret düzeninden kopmuş kentli küçük burjuvaziden gelen milliyetçi genç aydınlar arasında gelişti. İkinci Dünya Savaşı sırasında İran'da kurulmuş çok sayıdaki kültür derneği ağını harekete geçiren Sovyetler'in Kürtlere

34 NARA, R. A Report no: 2707.

35 Bkz. Archie Roosevelt, "The Kurdish Republic of Mahabad", *The Middle-East Journal*, 1 (3), Temmuz 1947, s. 251.

yönelik eylemi, özellikle Sovyet Kültürel İlişkiler Derneği'nin (VOKS) İran Şubesi aracılığıyla hissediliyordu: Komel'in misyonerliği hızlı sonuç verdi ve artık toplantıları özel mekânlara sığmaz oldu. Dikkat çekmeyen bir merkez sahibi olmak isteyen Komel önderleri, Sovyetler'e başvurarak VOKS'un Mahabad'da bir şubesinin kurulmasını talep ettiler. Sovyetler de buna, İran'da özgül olarak Kürt bir şube kurarak cevap verdiler. "Kulüp merkezi kısa sürede Kürtlerle doldu; yeni hamilerine minnetlerini, Leningrad savaşından zaferle çıkan askerlere Kürt tütününden yapılmış on kasa sigara göndererek gösterdiler."[36] Komel, Rızaiye Sovyet konsolosunun ve Azerbaycan'daki VOKS temsilcisinin de katıldığı Mahabad'daki dernek merkezinin açıldığı gün gizlilikten çıktı. Bu açılış törenine, özellikle Kürt milliyetçiliğinin zaferine adanmış bir operanın, *Dayika Niştiman*'ın (Ana Vatan) temsil edilmesi damgasını vurdu: Hiç alışılmadık bir biçimde bu opera, üç eşkıya, Irak, Türkiye ve İran tarafından aldatılıp parçalanan Kürt ulusunun yaşadığı acıları ve oğullarının onu kurtarışını sahneliyordu.

> Tamamen milliyetçi bir hava hâkimdi, zira *Dayika Niştiman*, yürek acılarını ilk kez dramatik bir biçim altında ifade edilmiş olarak gören Kürtler arasında derin bir etki yarattı. Temsiller dinî uyanış toplantılarına benzer bir nitelik kazandı. Davaya katılanların sayısı hızla arttı. Dolu salonda aylarca oynandıktan sonra, opera yola çıktı. Temmuz 1945'te Sovyet bölgesinde Uşnu'ya (Uşneviye'ye) ulaştı. Gözetimden sorumlu Sovyet görevlisi oyundaki İran karşıtı mesajı eleştirdi ve kötüler rolüne İranlıların yerine Nazilerin konmasını emretti. Kısa süre sonra, Sovyetler oyun metninde öylesine ustaca küçük değişiklikler yaptırdılar ki sonuçta SSCB, yurtlarının kurtuluşu için mücadele eden Kürdistan'ın oğullarının ana desteği haline geldi.[37]

36 *A.k.*, s. 252

37 William Eagleton, *a.g.k.*, s. 74.

Ancak her ne kadar ulusal duygu tepe noktasına ulaştıysa da bu, Sovyetler'in eylemini o kadar da kolaylaştırmadı: Kürt reislerinin yabancı müdahalelere ve özellikle de komünist öğretiye karşı duydukları güvensizlik, oynaklıkları ve günübirlikçilikleri, adanmış bir yönetici arayışının önünde devasa engeller oluşturuyordu. Oysa böylesi bir yönetici, Sovyet etkisi altında bir Kürt ulusal hareketinin doğuşu bakımından zorunlu bir önkoşuldu. 1945 yılı sonlarında, Tebriz'deki Sovyet konsolosluk görevlileri Cafer Pişevari yönetiminde Azeri Demokrat Partisi'ni örgütlerken, Bakü'den gelen bir Sovyet ajanı, Tuğgeneral Atakişiyev, Mahabad'a bir dizi yolculuk yaptı ve bu geziler boyunca Komel liderlerinin kimileriyle birtakım ilişkiler kurdu. Bu yönetici çekirdek içine, Sovyetler'in müdahalesi sayesinde ve Komel kurucularının, onun güçlü ve otoriter karakterinin partiye kişisel olarak el koymasına götürmesi kaygılarını dile getirmesine rağmen, Mahabad'ın dinî önderi ve en saygın Kürt ailelerinden birine mensup Qazi (Kadı) Muhammed dâhil oldu. Her hâlükârda işte o uğrakta, "Qazi Muhammed dönüşüme uğramaya başladı ve bu dönüşüm, bu dinî 'şeyh'i, yapay olarak yaratılmış bir Kürt Halk Cumhuriyeti'nin politik yönetimine taşıdı."[38]

Qazi Muhammed

1946'daki Mahabad olayları sırasında yaklaşık 45 yaşında olan Qazi Muhammed, Mahabad'ın en kalburüstü Kürt ailelerinden birine mensuptu: Mahabad'ın en saygın kadısı Qazi Ali'nin oğluydu. Kadiri tarikatından olan ve geleneksel ve dinî bir eğitim almış olan Qazi Muhammed, yine de babasının tedarik ettiği kitaplar sayesinde çağcıl kültürün temel bilgilerini edindi: Nitekim anadili Kürtçe, Farsça ve Azeri Türkçesinin yanı sıra, Rusça ve İngilizceye de nispeten hâkim sayılırdı. Muhammed, Mahabad'da babasından yargıçlık görevlerini miras almadan önce, şehrin *evkaf*ını yönetti. Qazi Muhammed kadı ve şeyh ola-

38 NARA, RG 59, 891.00 Kürtler/1-1547.

rak, Rusların bölgeye gelişinden önce, hem değişik aşiret reislerinin hem de merkezî iktidarın saygısını kazanmayı başarmıştı. "Kürtlerin yol açtığı çok sayıda karışıklık ortamında, Qazi Muhammed, aşiretler ile merkezî hükümet arasında bağlantı olarak hizmet gördü."[39] Mükemmel hatip, çağcıl ve ilerici politik, ekonomik ve sosyal görüşlere açık olan Qazi Muhammed, anlaşıldığı kadarıyla, seyrek olarak bölgeden geçen veya Mahabad'da oturan -kimi Lüterci misyonerler, birkaç Amerikalı, bir Alman doktor ve bir Kürtle evli Mahabad'daki tek Avrupa kökenli kişi olan "Bayan Dahl" gibi- yabancılarla çok iyi ilişkiler kurmuştu.

Her ne kadar Mahabad, güney sınırı bir saatlik yolda, Miyanduab'da bulunan Sovyet işgal bölgesi içinde olmasa da, bölgeye Sovyetler'in gelişi elbette yerel diplomatik oyundaki verileri değişikliğe uğrattı. "Sovyetler, Azerbaycan'da Cafer Pişevari'nin oynadığı role benzer bir rol oynayacak bir Kürt lideri aramaya başladıklarında, seçimleri, o sırada Kuzey bölgelerindeki değişik Kürt aşiretleri üzerinde otorite kurabilecek tek Kürt olarak görülen Qazi oldu."[40] General Atakişiyev'in 1945 yılının ikinci yarısındaki görevi de genellikle aşırı bireyci olan aşiret reislerinin çoğunu Qazi Muhammed'in yönetimi altında toplamaktı. Görüldüğü kadarıyla, aşiret reislerinin katılımının arkasında duran neden, Sovyetler'den askerî malzeme tedarik etme umuduydu. Kişisel çıkarlarına aykırı düşen Sovyet müdahalesi, Kürtlerin işlerine Sovyetler'in daha doğrudan karışmasını önleyebilecek, kötülerin iyisi bir yol kabul ediliyordu. Bu aşamada, Mahabad Cumhuriyeti'nin kuruluşundan önceki dönemde Qazi Muhammed ile Sovyet görevlileri arasındaki ilişkilerin dengeli bir çözümlemesi yerinde olur. Tebriz'deki Amerikan yardımcı konsolosu G. Dooher'a göre:

39 *A.k.*

40 *A.k.*

Qazi Muhammed, Sovyetler'in, Azerbaycan'daki Pişevari dâhil göreve getirdiği kişilerin çoğundan çok daha büyük bir kişisel saygınlığa sahipti. Hiçbir biçimde tipik bir Kürt'e benzemiyordu ve o zamanlar Tebriz'de alabildiğine yaygın olan tepeden tırnağa silahlı aşiret reislerinin geleneksel savaşçı görüntüsüne sahip değildi. Olağan konuşma sırasında kendini ölçülü bir sesle ifade ediyor ve politik inançlarını daha heyecanlı bir biçimde dile getirdiğinde bile ses tonu sakinliğini koruyordu. Göründüğü kadarıyla komünist partisi çizgisinde yetişmemişti, zira ortalama Sovyet yanlısı bir militana göre görüşlerini çok daha samimi bir biçimde açıklıyordu. Dinî görevlerine rağmen, Qazi, bağnaz bir Müslüman değildi. Gerek Tebriz'deki Asurilerin Hıristiyan önderi, gerekse buradaki Fransız Katolik Misyonunun başkanı, onu 'sade bir insan' ve 'iyi bir insan' olarak tanımlıyor. Diğer taraftan Tebriz'deki Britanya konsolosluk görevlileri kesinlikle bu görüşe karşı çıkıyor. Gayet emin bir biçimde Qazi'nin gerçek bir namussuz, çift taraflı ajan, bir şarlatan ve bir Sovyet yaratığı olduğunu söylüyorlar. Bu görüşleri belki de Qazi'nin Britanyalılara açıkça düşman olması ve iki kez Britanyalı konsolosluk görevlilerinin Mahabad'dan zorla atılması dayatıyor. Hiç kuşkusuz Qazi Muhammed bir fırsatçıdır, ama belirgin biçimde, fırsatçılığının hiçbir ideolojiye dayanmadığı izlenimini veriyor; Kürt halkının çıkarlarına topyekûn adanmışlığında, belli bir ölçüde samimi gibi gözüküyor. Şu anda, savaşın oluşturduğu rastlantılar onu Sovyet kampına yerleştirdi; bununla birlikte bu durum karşısında büyük bir coşku duymuşa benzemiyor ve birden çok kez, Sovyetler'e ve onların Azeri meslektaşlarına karşı güvensizliğini kanıtladı.[41]

Sovyetler ile Kürtler arasındaki ilk görüşmeler, Kuzey İran'da Azeri ayrılıkçılığının uyanışında olduğu gibi, yine Azerbaycan SSC temsilcileri aracılığıyla oldu. Bakü'ye ilki Kasım 1941'de, ikincisi Eylül 1945 sonlarında gönderilen Kürt heyetleri, son derece genel ifadelerle dile getirilen Sovyet dostluğundan ve Kürt-Azeri kardeşliğinden çok daha kesin hedeflere sahipti.

41 *A.k.*

1945 sonbaharında İran Kürdistanı, Sovyetler'in Kuzey İran'da biçimlendirmeyi umduğu nüfuz alanının gerçekten destek noktalarından biri haline geldi. General Atakişiyev'in Eylül 1945'te duyurduğu Qazi Muhammed yönetimindeki Kürt heyetinin yolculuğunun belirgin amacı, Azerbaycan'da uygulamaya konmuş olana benzer bir taktikle, Kürt ayrılıkçılığına Sovyet yanlısı bir yön kazandırmaktı. Azerbaycan SSC Bakanlar Kurulu Başkanı ve Azerbaycan Komünist Partisi Birinci Sekreteri Mir Cafer Bağırov tarafından kabul edilen Kürt heyeti, Tebriz'den bu yolculuğu yalnızca turistik amaçlı yapmadıysa da, Sovyet geleneğine uygun olarak gezinin bu yanı eksik kalmadı. Söz konusu olan ilk öncelik, varlığı bile Sovyetler'in silah ve para yardımına bağlı olacak İran Kürdistanı'nda ayrı bir devletin kuruluşuna yönelik Kürt özlemlerini ortaya koymaktı. Kürt heyeti ile Mir Cafer Bağırov arasındaki görüşmeyi W. Eagleton şöyle anlatıyor:

> Saat 19'da Kürtler, iyi giyimli, altmış yaşını göstermeyen iri yarı bir kişiye takdim edilmek üzere salona alındılar. Hatları ve dili ziyaretçilere tanıdık geliyordu, zira Kuzey İran Kürtlerinin çoğunun aşina olduğu, Tebriz'de kullanılana pek benzeyen bir lehçe ile konuşan tipik bir Azeri Türkü'ydü. Bağırov oturumu Sovyetler'in milliyetler konusundaki tutumuyla ilgili bir sunumla açtı. Ayrı kültürlere ve dillere sahip insanlar, diye açıkladı Bağırov, ayrı hükümetlere sahip olmalıdır. İran'da böyle dört 'milliyet' var: Farsça konuşan İranlılar, Gilanice konuşan Hazar Denizi'nin güney kıyılarında yaşayan halklar, Azerbaycan'ın Türkçe konuşanları ve Kürdistan'ın Kürtçe konuşanları. Yolun sonunda, bunların her biri yerel özerklikten yararlanmalıdır ve bundan ilk yararlanacak olanlar da Azerbaycan Türkleridir. Kürtlerin kendi devletlerini kurmalarını aceleye getirecek bir durum yok, diye ekledi Bağırov. Kürtlerin özgürlüğü, yalnızca İran'da değil, ama aynı zamanda Türkiye'de ve Irak'ta da halk güçlerinin zaferine dayalı olarak kurulmalıdır. Kendi başına bir Kürt devleti, gelecekte 'ulus' bir bütün

olarak birleştiğinde çok arzu edilir bir şeydir. Bu arada, Kürtlerin özlemleri Azerbaycan'ın özerkliği çerçevesinde gerçekleşmelidir.[42]

Ne var ki bağımsız bir Kürdistan'ın kurulması varsayımını, uzak bir geleceğe ve her hâlükârda İran Azerbaycanı'nda kurulacak bağımsız bir devlet çerçevesine oturtan kanıtlar, elbette Qazi Muhammed'in başkanlık ettiği heyet bakımından kabul edilebilir değildi. Göründüğü kadarıyla itirazları Bağırov'u ikna etti ve Bağırov, yalnızca malzeme sevkiyatı ve Bakü Askerî Akademisi'nde Kürt öğrencilerin yetiştirilmesi biçiminde askerî yardım yapılması değil, aynı zamanda propaganda için lojistik araçlar sağlanması sözü de verdi. Bu vaatler elbette Kürt hareketinin Sovyetler'in azınlık stratejisinin gereklerine daha sıkı bir biçimde uyarlanmasını varsayıyordu: Bağırov, Komel'in mevcut biçimiyle Kürt ulusunu ilerletebilecek güçte olmadığını ve ancak bir Kürdistan Demokrat Partisi'nin bu görevi yerine getirebileceğini düşünüyordu. Böylece Bakü'ye gelen ikinci heyetin hedefleri apaçıktı:

> Ertesi sabah 8'de, Kürtler kendilerini Bakü'ye getirmiş olan trenin özel vagonunda yerlerini aldı. Her biri, bir dostluk göstergesi olarak, çerçevelenmiş bir Stalin portresi taşıyordu. Ama bu, Sovyetler'in Bakü'de omuzlarına bindirdiği yüklerin en hafifiydi.[43]

Sonuçları fazla beklemek gerekmedi; geri döner dönmez Qazi Muhammed, Kürt seçkinleri Mahabad'da bir meclis halinde topladı ve Kürdistan Demokrat Partisi'nin kurulduğunu ilan etti. Bu açıklamanın ardından bir bildiri yayınlandı; bildiride Kürt halkının "dünyanın faşist boyunduruktan kurtuluşundan yararlanmak ve *Atlantik Şartı*'ndaki vaatleri paylaşmak"[44] istediği belirtiliyordu. Kürtlerin demokratik özlemleri, insan ve azınlık haklarına saygı konularında, çok genel ifadelerle kaleme alınmış

42 William Eagleton, *a.g.k.*, s. 81.

43 *A.k.*, s. 84.

44 Aktaran Archie Roosevelt, *a.g.k.*, s. 254

olan bu bildiri, bilinçli olarak Sovyet etkisini herhangi bir biçimde hissettirebilecek en küçük bir iz taşımıyordu; zira tersi durumda, çoğu komünizme düşman Kürt eşrafının (aşiret reislerinin ve dinî şeyhlerin) anlayışsızlığıyla karşılaşabilir veya buna yol açabilirdi.

Kısa süre önce dağıtılmış Komel üyelerinin oluşturduğu yeni parti yönetimi, içine en etkili Kürt dinî önderlerini ve aşiret reislerini de almak durumundaydı; tersi durumda, Mahabad'a Barzani ve çok sayıda silahlı adamı gelinceye kadar bunların muhalefeti yıkıcı olabilirdi. Kürdistan Demokrat Partisi Yürütme Komitesi, bu durumda, Qazi Muhammed'in dışında, bölgenin baş mollası ve Mahabad Meclisi'nin gelecekteki başkanı Hacı Baba Şeyh'i ve harekete daha sonra katılmış olsa da Mahabad Cumhuriyeti Savaş Bakanlığı'nı üstlenecek olan Ammar Han'ı da içine aldı. Mahabad Cumhuriyeti hükümetinin çekirdeğini oluşturacak olan bu yönetici ekip, Sovyet nüfuzu altında son derece varsayımsal bir Kürt bağımsızlığının koşullarını yerel görevlilerle görüşecekti.

Sovyet varlığı ve Mahabad Cumhuriyeti: Azınlıklar arası ilişkiler sorunu

22 Ocak 1946'da Mahabad Cumhuriyeti'nin ilan edildiği uğrakta, Kürdistan'daki Sovyet varlığı, aynı dönemde İran Azerbaycanı'nda mevcut durumla karşılaştırılamayacak kadar önemsiz olsa da çözümlenmeye değer. Her ne kadar Mahabad'da "ne toplumsal devrim, ne toprakların dağıtılması yönünde ciddi bir eğilim, ne Marksist öğretinin benimsenmesi, ne gizli polis, ne de Sovyetler'in yetiştirdiği 'kadrolar' [...] söz konusuysa da Sovyet etkisi yine de gerçekti; bunun derecesi, Kürt liderlerinin yaptığı hesaba dayanıyordu, onlara göre davaları ancak Sovyetler'in isteklerinin önünde gittikleri ve onların tavsiyelerini izledikleri takdirde başarıya ulaşacaktı. İşbirliği, gönüllü bir biçimde, basında Sovyet haber kaynaklarının kullanılmasına,

Sovyet önderlerinin övülmesine, Rus askerî gücünün yüceltilmesine ve gerek evlerde, gerekse resmî dairelerde Stalin portrelerinin yaygın olarak asılmasına kadar uzanıyordu."[45]

Kürdistan'da seferber edilmiş personelin ve görevlilerin, bir kez daha, esas itibarıyla azınlık kökenli olduklarını tespit etmekte şaşırtıcı bir yan yoktur. Yine de Kürt örneğinde, Sovyetler Birliği'nde bu azınlığın görece zayıf varlığı, aynı dönem boyunca Ermeni ve Azeri örneklerinde olduğu kadar büyük bir kesimi harekete geçirmeyi engelledi. Sovyetler Birliği'nde "Kürt özerkliği" kanıtı yine de görevini yaptı. Öte yandan Sovyet propagandası, Kürt kökenli bir "Leningrad kahramanı"nın, Samand Siyabendov adlı bir Kızıl Ordu yarbayının askerî yiğitliğine övgüler düzdü; böylece Sovyet Kürtlerinin Büyük Anayurt Savaşı'na yaptığı katkıları yüceltti. Yine Kürt kökenli başka bir Sovyet yarbayı, Aslanov, daha 1941'de İran Kürdistanı'ndaki aşiretlerle ilişkiye girmişti. Ancak bunlar istisnai örneklerdi ve İran Kürdistanı'na gönderilen Sovyet görevlilerinin çoğu, General Atakişiyev gibi Azerbaycan SSC kökenli Kızıl Ordu mensuplarıydı; nitekim General Atakişiyev, Mayıs 1946'da Sovyet askerî birlikleri İran Azerbaycanı'ndan geri çekilinceye kadar Tebriz'de kaldı. Kürtlerin de başvurduğu Atakişiyev'in belli başlı yardımcıları Tebriz Sovyet Hastanesi'nde bulunuyordu: Samadov ve Koliyov adlı iki hekim, Kürtlerin belli başlı muhataplarıydı ve Azerbaycan Cumhuriyeti'nin son günlerinde buradan ayrılıncaya kadar da bu konumlarını korudular. İran'da uygulamaya konan azınlıklara yönelik stratejide Sovyet hastanelerinin rolüne bir kez daha tanık olunuyor; nitekim Atakişiyev'in himayesinde düzenlenen Bakü'ye ikinci heyetin yolculuğundan önce, heyet üyeleri Tebriz Sovyet Hastanesi'nde toplanmıştı. Ayrıca Tebriz'de, Kürt işlerinde uzmanlaşmış küçük bir Sovyet subay grubu vardı: Binbaşı Yermakov, Kuzey İran Kürtleri ve özellikle Şikak aşireti

45 William Eagleton, *a.g.k.*, s. 113.

uzmanı Binbaşı Caferov, Nakadeh'te görevli Yüzbaşı Samadov ve Uşneviye'de görevli Yüzbaşı Fetullahov. Hepsi Sovyet işgal ordusuyla birlikte Mayıs 1946'da İran topraklarından ayrıldı.

Sovyetler'in Kürtlere yönelik politikasında ilk açılımlar, aslında daha 1941'de, Komel yöneticilerinin küçük çekirdeğiyle ilk temasları kuran orta düzey iki subay, yarbay veya albay Aliyev ve teğmen veya yüzbaşı Mustafayev tarafından gerçekleştirildi. Ancak bunların merkezleri Mahabad'da değil, Mustafayev'in Sovyet konsolosluğunda askerî ataşelik görevinde bulunduğu Rızaiye'deydi.

> Aliyev ile Mustafayev Kürt kıyafetleri içinde, Türkiye ve Irak sınırı boyunca Kürt aşiretleri arasında dolaşıyorlar. Kürtçeyi rahatça konuştuklarından oldukça iyi karşılanıyorlar. En iyi dostları arasında üç Kürt aşiret reisi var; bunlardan ikisi gerçek dönekler ve kargaşa çıkarıcılar, nitekim geçtiğimiz yıl İran ordusuyla yaşadıkları birçok zorluktan Rusların askerî müdahalesiyle kurtuldular. Bu Kürt reisler, Rızaiye bölgesinde Baranduz Irmağı boyunca yaşayan Zaro Ağa, Makü bölgesinde Abdülkadir ve Irak sınırına doğru Macit Bey'dir.[46]

1945'te Sovyetler'in Kürtlere yönelik politikasının bir numaralı yürütücüsü, yine bir Azeri, Rızaiye Sovyet konsolosluğunda ataşe Hakimov oldu; Hakimov Azerbaycan'a özerklik ilanından önce gelmiş ve cumhuriyetin yıkılışına kadar da orada kalmıştır.

> Görevi gereği sık sık Mahabad'a gidiyor ve Qazi Muhammed ve diğer reislerle görüşüyordu. Hakimov Kürt kabileleri ve önderleri hakkında bilgi sahibi, iri yapılı, sevimli bir insan izlenimi bırakıyordu. 1946'da SSCB'nin Kürt politikasının uygulanmasından doğrudan doğruya sorumlu kişi oydu.[47]

Buna karşılık, Mahabad'da sürekli bulunan Sovyet personeli 1946 yılı boyunca göreli olarak sınırlıydı. "Kakağa" olarak

46 NARA, RG 226, OSS 132 227.

47 William Eagleton, *a.g.k.*, s. 115.

anılan Yüzbaşı Selahattin Kazimov, Mart 1946'da cumhuriyetin askerî danışmanı olarak gönderildi. Etkin ve akıllı bir subay olarak ünlenen Kazimov, "kökeni dolayısıyla, Mahabad'daki hemen hemen herkesin anladığı Azeri Türkçesini bilmesine rağmen, yerel insanların işlerine pek karışmayan sıradan bir adamdı."[48] Onun faaliyetleri, 1946 yılı boyunca, aynı yılın Şubat ayında gelmiş olan Mahabad'daki Sovyet "ticari temsilcisi" Asadov'la desteklendi. Asadov, cumhuriyet yıkılana kadar Mahabad'da kaldı ve daha sonra Rızaiye'deki Sovyet konsolosluğu personeline dâhil oldu.

> Asadov'un 'ticari' görevleri, daha önceleri Hacıyev, onun ardından Babayev tarafından yerine getiriliyordu; ne var ki ticari faaliyetlere pek az zaman ayırıyordu, asıl görevi Kakağa'nın askerî görevlerini desteklemek üzere siyasi danışmanlık yapmaktı.[49]

Böylece İran Kürdistanı'na sızmak üzere kullanılan Sovyet görevliler ağı, ne denli mütevazı olursa olsun, esas olarak Sovyet Azerilerinden oluşuyordu. Kuşkusuz aynı dönemde İran Azerbaycanı'nda geçerli politik koşulların dayattığı bu etnik uzmanlaşma, İran Azerbaycanı'na tanınan stratejik önceliğin bir işaretiydi. Öte yandan Mahabad Cumhuriyeti ile Tebriz hükümeti arasındaki ilişkilerin esas olarak toprak sorunlarına bağlı olarak kötüleşmesi ve Sovyet yetkililerinin desteğiyle çatışmanın oldu bittiye getirilerek çözüme kavuşturulması, İran'ın kuzey bölgelerinin oluşturduğu azınlıklara dayalı satranç tahtasında, "Kürt kartı"nın ikincil niteliğinin bir kanıtıdır. Mahabad Cumhuriyeti'nin 22 Ocak 1946'dan 17 Aralık 1946'ya kadar süren kısa ve trajik tarihi de,son tahlilde buna tanıklık eder.

Qazi Muhammed'in kuruluşunu ilan ettiği ve başkenti Mahabad olan Kürt Cumhuriyeti, görece geniş topraklar üzerin-

48 *A.k.*

49 *A.k.*, s. 116

de yönetim kurma iddiasındaydı: Dar anlamıyla Mahabad bölgesi dışında, yeni devlet, "Büyük Kürdistan" tasarısının devamı ettiğini gösteren birtakım toprak taleplerinde bulunuyordu. Bu talepler, kuzeyde Türk ve Sovyet sınırlarına yakın Hoy ve Makü şehirleri de dâhil olmak üzere Urumiye Gölü'nün batısında yer alan İran Azerbaycanı'nın batı kesiminin bütününü, güneyde Serdeşt ve Sakız bölgelerini, Miyanduab'ın batısındaki yerleri kapsıyordu. Bu toprak talepleri anında Azeri ulusal hükümetiyle bir çatışma konusu oluşturdu; Azeri ulusal hükümeti bu topraklar üzerinde Kürtlerin otoritesini kesinlikle reddetti ve Kürt Cumhuriyeti'nin Mahabad'ın çevresinde dar bir alanla sınırlanmasına katkıda bulundu. Qazi Muhammed bu topraklara adım adım sızma stratejisini benimsemeyi yeğledi ve gücünün büyük bölümünü, hükümetiyle, yasama meclisiyle ve özellikle örgütlü bir orduyla gerçek bir devlet kurup ayağa kaldırmaya ayırdı. Hükümet, esas itibarıyla Qazi ailesinden, Mahabad bölgesinin birkaç okur yazar Kürt'ünden ve İran'ın değişik bölgelerinin yanı sıra Suriye'den ve Irak'tan gelen bir dizi Kürt sürgününden oluştu. Ne var ki demokratik bir görünüme ve bir yasama meclisinin, yani Orta Kürdistan'ın belli başlı mollalarından biri olan Hacı Baba Şeyh başkanlığındaki Kürt Ulusal Meclisi'nin varlığına rağmen, iktidar esas olarak Qazi Muhammed'in ve en azından Mayıs 1946'da Kızıl Ordu'nun bölgeden ayrılmasına kadar, Sovyet danışmanların elindeydi. Bu iktidar yine de sınırlıydı, zira dışarıdan Şikak, Beyzade, Celali ve Milani gibi Kürt aşiretlerinin reislerinin desteğine bağlıydı. Buna karşılık, Sovyetler'in oluşturduğu propagandaya yönelik altyapılar, Mahabad'a *Mahabad Radyosu* adı verilen bir radyo istasyonu ve Kürtçe yayınlanan bir günlük gazete gibi kimi yenilikler de getirdi.

> Böylece Şubat-Nisan 1946'da Kürt liderler yeni rejim için gerçek bir hükümeti sağlamlaştırmaya çalıştı; Tebriz hükümetiyle toprak tartışmalarıyla uğraşacak ve Sovyetler'in kendi çıkarları için on-

> ları Azeri isyancılara karşı kullanmalarından kaygılanacak kadar zamanları yoktu. Ne var ki Nisan ayında, Kızıl Ordu'nun Büyük Kürdistan ile ilgili verdiği sözleri yerine getirmeden ve Kürt ordusuna vaat ettikleri ağır ve motorize donanımları sağlamadan İran topraklarını boşaltacağı aşikâr hale gelince, cumhuriyet yöneticileri, Kızıl Ordu bölgeyi terk etmeden önce Rusların desteğini elde edeceklerini umarak, Batı Azerbaycan toprakları konusunda seslerini yükseltmeye başladılar.[50]

Nisan ayı başlarında, Kürt yöneticiler, bu alanda Sovyetler'in yardımını beklemenin beyhude olduğunu anladıklarında, Tebriz hükümetine karşı tutumları sertleşti ve tartışmalı topraklarda askerî birlikler toplamaya başladılar. Sovyetler'in aracılığı, başlamasına katkıda bulundukları özerklik süreci çerçevesinde azınlıklar arası ilişkilerin doğurduğu zorluklara tanıklık eder.

> Rızaiye'deki yardımcı konsolos Hakimov, Qazi Muhammed'i ve belli başlı Kürt önderlerini çağırdı ve onlara Tebriz'e gidip Cafer Pişevari, General Atakişiyev ve Sovyet Başkonsolosu Krasnik ile görüşmelerini bildirdi. Kürtlere Azeri ulusal hükümetiyle mutlaka bir antlaşmaya varmaları gerektiği söylendi, zira Pişevari Tahran'a giderek merkezî hükümetle görüşecekti; Kürt Halk Cumhuriyeti adına da görüşme yapabilmeliydi.[51]

23 Nisan 1946 tarihli Kürt-Azeri Antlaşması işte bu koşullarda görüşüldü; sonuçta "iki kardeş cumhuriyet" alabildiğine genel ifadelerle birbirlerini tanıdılar ve onları karşı karşıya getiren toprak anlaşmazlığı ancak pek belirsiz bir biçimde çözüme kavuşturuldu. Her hâlükârda bu "belirsiz" denge Kızıl Ordu'nun ayrılmasından sonra varlığını korumadı ve gerek Mahabad deneyimi, gerekse Tebriz deneyimi, İran merkezî hükümeti Tahran'daki Sovyet büyükelçisinin müdahale tehditlerinin saf bir göz korkutma taktiği olduğuna kanaat getirince son buldu:

---

50 NARA, RG 59, 891.00 Kürtler/1-1547.

51 William Eagleton, *a.g.k.*, s. 115.

Mahabad Cumhuriyeti'nin kurucuları, Azeri mevkidaşlarından farklı olarak Sovyetler Birliği'ne sığınmaya çalışmadılar ve Kürt ulusal hareketinin devlet kurma yönündeki bu ilk denemesinin bedelini, canlarıyla, hapisle veya sürgünle ödediler.

İlk bakışta SSCB'nin Kürt politikası tam bir yenilgiyle sonuçlandı; zira Kuzey İran Kürtleri üzerindeki Sovyet etkisi çok kısa sürede son buldu. Bunun nedenlerini Tebriz'deki Amerikan yardımcı konsolosu G. Dooher, Ocak 1947'de şöyle sıralıyor:

> Kızıl Ordu etkisinin yerini, başlıca becerileri blöf yapmak ve boş vaatlerde bulunmak olan birkaç Sovyet görevlisinin etkisinin alması; bu davranış tarzı, gururlu Kürt reislerinin en hoşlanmadığı şeydi. Ruslar tarafından, Kürtlerin reislerine bağlılıklarını dikkate almayı başaramayan propaganda yöntemlerinin kullanılması. Sovyetler'in, Kürtlerin Tebriz hükümetine göre bir azınlık rolü oynadıklarını düşünmekte ısrar etmesi. Sovyetler'in, özellikle Kürtlere askerî donanım sağlama konusundaki ihmalkârlığı. Kürt aydınlarının, Amerika Birleşik Devletleri'nin SSCB'nin yayılmacılığıyla ilgili politikasının ciddiyetinin bilincine varması. Sovyetler'in bağımsız bir Büyük Kürdistan fikrini destekleme yeteneğinden yoksunluğu; oysa bu, Kürtlerin İran hükümetine karşı direnişlerini sürdürmeye teşvik edebilecek biricik ideolojik etmendi.[52]

İran'ın belli başlı çatışma alanlarından birini oluşturduğu Soğuk Savaş bağlamında, o günlerin koşulları çerçevesinde kaleme alınmış bu çözümleme, yine de Sovyetler'in Mahabad deneyiminden kimi dersler çıkardıklarını unutturmamalıdır; nitekim ellili yılların başlarında SSCB'de Kürt araştırmalarında yeni bir yükseliş görülecektir. Bu yeni ilgi bağlamında, Mahabad deneyimi, Kürt halkının ulusal kurtuluş mücadelesinde anlamlı bir aşama ve Sovyetler Birliği'nin, emperyalizmin kurbanı azınlıklara sağladığı korumanın bir ek kanıtı olarak sunulmaktadır.

52 NARA, RG 59, 891.00 Kürtler/1-1547.

BEŞİNCİ BÖLÜM

Ortadoğu'da Azınlıkların Korunması, Etki Kazanmanın Yolu

Akdeniz Ortadoğusu'nda Sovyetler ile azınlıklar arasındaki ilişkiler, İkinci Dünya Savaşı sırasında köklü bir dönüşüme uğradı. Arap milliyetçilerinin Mihver devletleri lehine gösterdiği yönelim, kuşkusuz Sovyet diplomasisinin kimi azınlıklara yönelik yeni ilgisini anlamayı olanaklı kılan bağlamı oluşturuyorsa da, bu değişimin iç belirleyenleri de vardır, zira Büyük Anayurt Savaşı zamanında, SSCB'nin uzlaşmaz ve kesinlikle enternasyonalist ideolojik söylemi, yerini yurtseverliği esas alan sloganlara ve dinî kurumlara karşı resmî "normalleşme" önlemlerine bıraktı.

SSCB'de Nazizme karşı propagandanın gereklerinin zorunlu kıldığı Antifaşist Yahudi Komitesi'nin kuruluşu, Sovyetler'in Filistin'deki Yahudilere karşı tutumunda da hissedilir bir değişikliği beraberinde getirdi. Siyonizme sıcak bakmayan SSCB, bir cephe örgütlenmesinin, yerel olarak yarı resmî ilişkiler yürütmeye olanak vereceği Yişuv içinde birtakım ilişkiler kurmayı arzuluyordu. 1943-1944'ten itibaren İvan Mayski'nin ziyareti de dâhil olmak üzere Sovyet resmî heyet ziyaretlerinin sıklığı, Sovyetler ile Siyonist yöneticiler arasında kurulmuş diplomatik bağlara tanıklık eder.

Suriye'nin ve Lübnan'ın bağımsızlığının tanınması mutlak bir öncelik olarak kabul edilse de Suriye'de ve Lübnan'da da Sovyet nüfuzunun azınlıklara yönelişi pekişti. Bu arada, Fransız manda yönetiminin gidişinden endişe duyan kimi azınlık mensupları, Sovyet temsilcileriyle ilişki kurma girişiminde bulundu ve hızla birçok eğilim ortaya çıktı. Diaspora Ermenilerinin Sovyet Ermenistanı'na dönüşü yönündeki propaganda, Yakındoğu azınlıkları arasında yurtseverlik izleğinin kullanıldığını aşikâr hale getirir. Öte yandan İkinci Dünya Savaşı boyunca SSCB'de uygulanan yeni din politikası, Rus Ortodoksluğu'na Doğu Ortodoks azınlıklarının sempatisini kazanma olanağı veriyordu. Sovyet yetkililerinin eşgüdümünde, 1945'te Rus Ortodoks Kilisesi Patriği'nin Ortadoğu'ya gelişi de Hıristiyan Doğu'nun koruyucu gücü olarak Rusya'nın rolünü yeniden oluşturma niyetine tanıklık ediyordu. Aynı hedef doğrultusunda Ermeni Kilisesi'nden de yararlanıldı. Böylece bu kısa dönem boyunca Hıristiyan azınlıkların gözlerini boyama girişimleri, 19. yüzyıl Rus diplomasisinin geleneksel biçimlerine bir geri dönüşü anımsatır.

SSCB VE FİLİSTİN YAHUDİLERİ: SOVYET DİPLOMASİSİNDE BİR ARA OYUN

1942'den itibaren Ortadoğu'daki Sovyet diplomasisinin yeni özellikleri arasında, Filistin'deki Yahudi Yişuv'a karşı tutum değişikliği, şaşırtıcı bir gelişme olarak ortaya çıktı. Otuzlu yıllar boyunca Komintern sorumluları, ilke olarak, Siyonizme şiddetle karşı bir konum benimsemiş iken, bu tutum Sovyetler Birliği'nde ve Sovyet ordusunun işgal ettiği topraklarda yaşayan Yahudilere karşı genel olarak iyiliksever bir söylem lehine geçici olarak terk edildi. Bu değişiklik Haziran 1941'deki Alman işgaliyle birlikte belirginleşti. 1939-1941 arasında, yani Alman-Sovyet Paktı döneminde Sovyetler, Nazi Almanyası'nın

Yahudilere yönelik zulümlerine en küçük bir imadan özenle kaçınmışken, 1941 yaz aylarından itibaren tam tersine bunlara göndermeler katlanıp durdu.

Bu gelişme, Kızıl Ordu'nun Polonya, Litvanya, Letonya ve Romanya gibi yakın geçmişte işgal ettiği topraklarda yürütülen Sovyet savaş propagandasının kimi temalarına da uygun düşüyordu: Ek iki milyon Yahudi'nin SSCB nüfusuna katılması, Orta Avrupa'da Nazi karşıtı propagandanın gelişimi, Sovyetler Birliği çapında Yahudiler lehine yeni yapıların kurulmasını gerektiriyordu. Yine de bu yön değişikliği, Polonya'da, Ukrayna'da ve Beyaz Rusya'da Panslavizmi yüceltmekte tereddüt göstermeyen SSCB'nin uyguladığı bir "etnik göz boyamacılık"[1] örneğinden öte bir şey değildi. SSCB Yahudilerine yönelik bu yeni ihtimam, Sovyet yetkilileri ile Filistin'deki Yahudi topluluğu arasında örneği görülmedik türde birtakım ilişkilere yol açtı. Bu yeni ilişkiler, Ortadoğu'da hiç kuşku yok ki daha geniş kapsamlı kaygılara yanıt veren bir azınlık stratejisinin uygulamaya konduğunu açık bir biçimde gösteriyordu. Filistin'e yansımaları küçümsenemeyecek bu yeni politikanın eğilimleri üç eksen etrafında eklemleniyordu: Antifaşist Yahudi Komitesi'nin (AYK) kuruluşu, bu Komite ile Filistin'de ortaya çıkan Sovyet yanlısı örgütler arasındaki özel ilişkiler ve nihayet, İkinci Dünya Savaşı sırasında SSCB'nin Siyonist yöneticilerle kurduğu diplomatik temaslar.

Antifaşist Yahudi Komitesi'nin kuruluşu

Yirmili yıllarda Sovyetler Birliği'nde "akışkan ulusal grup" olarak tanımlanmış olan Sovyet Yahudileri, 1930'da Komünist Parti'nin Yahudi şubelerinin dağıtılmasından sonra, özgül organlara sahip değildi. 1928'de Birobican'da koloni kurma gi-

1 Shimon Redlich, *Propaganda and Nationalism in Wartime Russia. The Jewish Antifascist Committee in the USSR, 1941-1948*, Boulder, East European Quarterly, 1982, s. 11-13.

rişimlerine ve 1934'te buraya "Yahudi özerk bölgesi" statüsü verilmesine varan "Yahudi milliyeti"nin topraklandırılması, politik aygıt içinde özgül olarak Yahudi yapıların ortadan kalkışını beraberinde getirmişti. Bu açıdan bakıldığında, AYK'nın kuruluşu, Sovyet hükümetinin Siyonizm karşıtı konumunun, Sovyetler Birliği'nde Yahudi sorununun "toprak bakımından çözümü" ile dengelendiği otuzlu yıllardan bir kopuşa işaret eder. AYK Nisan 1942'de kurulduysa da Sovyetler'in Yahudilere karşı iyi niyetlerinin ilk işaretleri, Alman işgalinin hemen ardından ortaya çıktı. Bu çerçevede, tanınmış komedyen Solomon Mikhoels veya İlya Ehrenburg gibi AYK'nın ünlü yüzleri arasında yer alacak kimi şahsiyetlerin de katıldığı 24 Ağustos 1941 tarihli halka açık toplantı anılmaya değer. Her şeyden önce yurtdışındaki Yahudileri seferber etmeye dönük bu gösteri, kimi zaman son derece duygulu ifadelerle, tüm dünya Yahudilerine çağrıları çoğaltmaya vesile oldu. Aslında tipik bir özümlenmiş Yahudi olarak değerlendirilen İlya Ehrenburg gibi birçok Sovyet sanatçısı ve aydını, kökenlerini açıklamaya girişti. Ünlü bir konuşması sırasında, İlya Ehrenburg köklerini yeniden keşfetmekten gururla söz etti:

> Ben bir Rus yazarıyım. Ama Naziler bana başka bir şeyi hatırlattı: Anamın adı Hanna'ydı. Ben bir Yahudi'yim ve bundan gurur duyuyorum.[2]

Bu açıklamalar Sovyetler Birliği'nde Yahudi topluluğunun gerçek bir yeniden doğuşunun işareti olarak yorumlanabilse de bunların arkasından hemen somut girişimler görülmedi; bunun tek istisnası, Sovyet iktidarının SSCB'de özgül olarak bir Yahudi kültür hayatının rönesansı açısından yeni düzenlemelerini dile getiren, *Pravda*'nın 25 Ağustos 1941 günlü nüshasında yayınlanan bir rapor oldu.

2 *Ibid.*, s. 39.

Bir Yahudi komitesinin kurulması fikri Ağustos 1941 toplantısı sırasında dile getirilmişti; ancak bu tasarının Sovyet yetkililerinin dikkat odağına yerleşmesi aynı yılın sonbaharında, -Beria'nın bir özel görevlisinin Hitler Karşıtı Yahudi Komitesi örgütleme görevini Polonya BUND'unun iki yöneticisine verdiği– Erlich-Alter olayı sırasında oldu. Ancak H. Erlich ile V. Alter, daha sonraları AYK Genel Sekreteri olacak, kendisi de eski BUND üyesi olmakla birlikte Çeka ve NKVD içindeki uzun meslek hayatı nedeniyle Sovyet yöneticilerine daha güvenilir görünen Sahno Epstein tarafından suçlandılar. Nisan 1942'de kurulan AYK, tüm yöneticilerinin katılımıyla Mayıs 1942 sonlarında toplanarak komitenin hedeflerini saptadı. Bu toplantının başta gelen amacı, ABD'deki Yahudi topluluğundan kaynak sağlamak ve Kızıl Ordu için yardım fonları oluşturmaktı. Stalingrad zaferinden sonra AYK hedeflerini hissedilir ölçüde değiştirdi: Nitekim AYK yöneticilerinin ikinci tam üyeli toplantısı, Yahudi savaş sığınmacılarının yerleştirilmesi ve kurtarılmış topraklarda bir Yahudi kültürünün "rönesansı" sorunlarını ele aldı ve nihayet, Yahudilerin kurbanı olduğu zulmü gösteren belgelerin yayınlanması zorunluğunun altını çizdi. Öte yandan, 1942 yaz aylarından itibaren AYK, Sovyet Yahudilerine dönük ana propaganda aracı haline gelen *Eynikayt* adlı bir yayın organına sahip oldu.

Ağustos 1943'te Moskova'da kent merkezinde Kropotkin caddesindeki bir binaya taşınan AYK, o dönemde yarısı Yahudi yazarlardan oluşan seksen tam zamanlı çalışanıyla gerçek bir kurum haline geldi. Komite, böylece Der Emes yayınları, Yazarlar Birliği Yahudi Şubesi, Moskova Yahudi Devlet Tiyatrosu ve Ukrayna Bilimler Akademisi Yahudi Kültürü Şubesi gibi, SSCB'de hâlâ varlığını koruyan birkaç Yahudi yapısı arasında faaliyet gösteren bir tür birleştirme çizgisi haline geldi. O dönemden itibaren, Sovyetler'in askerî başarıları bağlamında AYK'nın

propagandası hissedilir ölçüde güçlendi ve yetkililerin koşulsuz desteğinden yararlandı: Moskova'da Sütunlu Salon'da üç bin kişinin katıldığı Nisan 1944'teki toplantı, bu açıdan bir tür doruk noktası oldu. Tamamı *Moskova Radyosu*'ndan yayınlanan bu gösteri, faşizme karşı mücadelede Yahudi halkının birliği zorunluğunun bir kez daha vurgulanmasına vesile oldu. Çok sayıda konuşma nihai çözümün trajik boyutlarına açıkça gönderme yaparken, S. Mikhoels ile I. Fefer, SSCB'de Yahudi düşmanı anlayışın mutlak olarak yokluğunu ve işgal edilen bölgelerden tahliye edilen Yahudilere Kızıl Ordu'nun yaptığı yardımı vurguladılar. Bu toplantıya yurtdışındaki (ABD, Kanada, Filistin) çeşitli Yahudi örgütleri çok sayıda selamlama mesajı gönderdi. Özcesi, Epstein'ın kullandığı iyimser deyişle söylenecek olursa, gerçek "yeni insan"ın, Sovyet Yahudisi'nin ideal yaşam koşullarını yansıttığı kabul edilen bu üçüncü buluşmayla ilgili muazzam bir tanıtım yapıldı.

AYK üyesi şahsiyetler iki kategoride sınıflandırılabilir: Bir yanda Komite yönetimindeki kilit görevlerde bulunan (Mikhoels, Fefer, Markish ve Bergelson gibi) Yiddiş kültürünün seçkin temsilcileri, diğer yanda geçmişte herhangi bir Yahudi faaliyetine katılmamış olmakla birlikte, AYK içinde rol almaya davet edilen (örneğin Kızıl Ordu Tıbbi Hizmetler Şefi Tuğgeneral Kreiser, Profesör Vovsi, müzisyen Oistrakh, akademisyen Lina Stern, vb. gibi) Sovyet dünyasının Yahudi adı taşıyan ünlü şahsiyetleri. Shimon Redlich'e göre, "AYK'nın bileşimi, savaş boyunca Sovyet propagandasının tekniklerini ve yöntemlerini olduğu kadar, kırklı yıllarda SSCB'deki Yahudi topluluğunun taşıdığı gizil gücü açık bir biçimde yansıtıyordu. (SBKP Yahudi Şubelerinin eski eylemcileri de dâhil olmak üzere) Yahudi politik alanındaki yönetici şahsiyetler, otuzlu yılların sonlarındaki temizlik harekâtlarının kurbanı olmuştu. Açıktır ki ABD'deki ve Büyük Britanya'daki Yahudiler nezdinde Sovyet propagandasının hedeflerine ulaşma-

sı için, parti aygıtındaki görevlilerden çok yazarlar, sanatçılar ve bilim insanları çok daha etkili sözcüler oluyordu."[3]

Sovyet politikasında topyekûn bir yön değişikliğine tanıklık eden AYK'nın kuruluşu, yerel bir Yahudi örgütünün, "V" (Zafer) Birliği'nin açıkça Sovyet yanlısı bir eğilimi temsil ettiği Filistin'le de yeni bağlara yol açtı. Her ne kadar başlangıçta Filistin, kendi başına, Sovyetler Birliği'nin bu yeni politikasının ana kaygılarından birini oluşturmadıysa da, özellikle ABD'deki Siyonist eğilimli Yahudilerin sempatisini kazanmak için zorunlu bir araç haline geldi. Buna karşılık, savaşın sonunda, Sovyet yöneticilerinin Filistin'de Siyonizm konusundaki tutumu, daha genel olarak SSCB'nin Ortadoğu'da bir rol oynama özlemlerinin ifadesi oldu.

Sovyetler Birliği'ne bir destek örgütü: Filistin'de "V" (Zafer) Birliği

Haziran 1941'den itibaren Alman istilasının yarattığı yeni koşullar, Yişuv ile Sovyetler Birliği arasındaki ilişkileri tamamıyla dönüşüme uğrattı: Filistin'de "V" Birliği'nin kuruluşu ve oynadığı rol buna tanıklık ediyor. Gerçekten de 1941-1948 dönemi, nihayet Filistin'deki Yahudi komünistlere Sovyetler Birliği'yle, otuzlu yılların ikinci yarısında ve daha da çok Molotov-Ribbentrop Paktı'ndan sonra ciddi biçimde gevşemiş olan ilişkileri yeniden etkili biçimde kurmak için bir fırsat yarattı. Son olarak, tüm bu dönem boyunca içten içe süregiden Yahudi-Arap çatışmasının, yerelde karmaşık uluslararası seçenekleri belirlediğini de hatırlatalım: Yişuv'un Britanya politikasına karşı duyduğu hınç, Mihver propagandasına duyarlı Arap ulusal hareketinin yönelimleri, SSCB'nin "üçüncü oyuncu" olarak ortaya çıktığı ortamı oluşturucu öğelerdir.

3 Shimon Redlich, *a.g.k.*, s. 74.

Solomon Mikhoels'in başkanlık ettiği birinci toplantı, Filistin'deki politik iklimde gerçekten de ani bir değişime yol açtı: Sovyetler Birliği Yahudilerinin yaptığı dayanışma çağrısı, Yişuv içinde heyecan ve olumlu bir karşılık yarattı; Yişuv'un gençlik örgütü Hashomer Hatzair ile Yahudi Ajansı, anında bunun sözcülüğünü üstlendi. Kısa süre sonra 28 Eylül 1941'de, Filistin'deki Yahudi topluluğunun temsilcilerinin resmî bir mesajı, *Kudüs Radyosu*'ndan Sovyet Yahudilerine duyuruldu: O dönem Yişuv'un politik şahsiyetlerinin çoğu Rusya kökenliydi ve Sovyet politikasında meydana gelen değişim, Sovyetler Birliği Yahudileriyle nihayet dostça ilişkiler kurma umudunu canlandırdı. SSCB'ye maddi yardımda bulunma iradesi, sendika merkezi Histadrut Kızıl Ordu'ya tıbbi malzeme toplamak üzere bir fon kurulduğunu ilan ettiğinde, biraz daha sonra, Ekim 1941'de ortaya çıktı. Kısa süre sonra da esas olarak köktenci sosyalistlerin ve liberal aydınların desteklediği bir örgüt, Faşizme Karşı Savaşta Sovyetler Birliği'ne Yardım Komitesi adıyla ortaya çıktı. Bu "tarafsız" adlandırmaya rağmen, Siyonist olmayan sol sosyalist S. Tsirulnikov gibi kimi (komünist hareketin) yol arkadaşları, "cephe" türünde bu örgütün oluşumunda sonucu belirleyici bir rol oynadı: Antifa (Filistin'de İspanya İç Savaşı sırasında kurulmuş ve Poale Zion'un sol kanadının desteklediği Antifaşist Birlik) örgütü üyesi olan S. Tsirulnikov, bir kripto-komünist [gizli komünist] gibi davranmakla suçlandı. Başka bir kilit şahsiyet, Alman Yahudi yazar Arnold Zweig da bu komitenin örgütlenmesinde son derece etkin bir çaba sergiledi. Hitler'in iktidara gelişinden sonra Filistin'e göç eden Arnold Zweig Siyonistti, daha sonra, parti sıralarına katılmaksızın komünist oldu. Ancak her ikisi de (komünist hareketin) sadık birer yol arkadaşıydı. İşte bu başlangıç çekirdeğiyle, 1942 yılı başlarından itibaren komite, Filistin'deki Yahudi kamuoyunda yavaş yavaş sempati kazanmaya başladı. Mayıs 1942'de komite, Zafer Birliği ya da "V" Birliği adını aldı.

İlke olarak her türlü politik kurumdan bağımsız bu yeni örgütün, başlangıçta Filistin, Yahudi ve Arap topluluklarına seslendiği kabul ediliyordu; bu da hiç kuşkusuz Filistin KP eylemcilerinin de örgüte katıldığını gösterir. Ne var ki Birlik yönetiminin aşırı aşikâr bir biçimde Siyonist yönelimde olması nedeniyle komünistler yönetimden ayrılarak, yerlerini Histadrut'tan ve ona üye örgütlerden gelen yöneticilere bıraktı. Böylece "V" Birliği'ne, Birlik başkanı S. Kaplanski ve sekreteri L. Tarnopoler'in temsil ettiği sol Siyonist akım hâkim oldu ve her eğilimden sosyalistlerin desteğini sağladı. Birlik üyelerinin aşırı politik çeşitliliği, iç çatışmaların çokluğunu olduğu kadar örgütün Yişuv içinde elde ettiği oldukça önemli başarıyı da açıklar: Daha kurulduğu ilk yıldan başlayarak "V" Birliği yaklaşık yirmi bin üyeye ulaştı ve tüm Filistin'de yüz dolayında şube açtı. "V" Birliği'nin ideolojik yönelimlerindeki ikilik, kurucular grubu içindeki politik bölünme çizgisini yansıtıyordu: Dolayısıyla bu cephe örgütünün temel hedefleri, bir yandan Nazi Almanyası'na karşı mücadelesinde SSCB'yi koşulsuz desteklemek, diğer yandan Sovyetler Birliği'nin Siyonizme karşı daha olumlu bir bakış açısını benimsemesi için gerekli çabayı göstermekti.

Ağustos 1942'de "V" Birliği, tüm Filistin çapında 250 delegenin katıldığı ilk kongresini Kudüs'te topladı. Bu toplantı, ilk kez Sovyet resmî temsilcilerinin katılımı nedeniyle kendi başına önemli bir olaydı. Bu çerçevede Mihaylov-Petrenko ziyareti, Ortadoğu'da Sovyet diplomasisinde bir dönemecin işareti oldu. Nispeten ikincil önemdeki konumlar olan sırasıyla birinci sekreter ve basın ataşesi oldukları Ankara'daki büyükelçilikten gelen S. Mihaylov ve N. Petrenko, bir yandan kamuoyunu ve politik çevreleri Sovyetler'in savaş hedefleri doğrultusunda seferber etmekle, diğer yandan Filistin'deki durum hakkında bilgi toplamakla görevlendirilmişlerdi. Yine de Siyonist hareket lehine en küçük bir görüş dile getirmiyorlardı; nitekim S. Mihaylov

"V" Birliği kongresinde oldukça beylik ve ihtiyatlı bir konuşma yaptı:

> Arapların ve Yahudilerin burada yan yana oturduğu bir toplantıya katılmaktan mutluluk duyuyoruz. Ülke boyunca yolculuk ettik ve bir bölümünü keşfedebildik. Esas olarak, Yahudi ulusunun böylesine kısa bir sürede neleri başarmış olduğunu görebildik. Gerek Yahudi ulusunun şanlı tarihinin, gerekse Arap ulusunun şanlı tarihinin köklerini aldığı bu ülkeden çok etkilendik. [...] Ülkemizde, SSCB'de 154 milliyet var. Milliyetler sorununu, tek bir ulusun diğerlerine egemen olmasını engelleyerek ve milliyetler arası karşıtlıkları bertaraf ederek çözüme kavuşturduk. İşte karşınızda duran ben bir Rus'um. Dostum Petrenko Ukraynalı ve Yahudi, Beyaz Rus, Gürcü, Ermeni, Çeçen vb. dostlara sahibiz. Aramızda hiçbir fark görmüyoruz. Hepimiz Sovyet Yurdunun çocuklarıyız. Aynı zamanda, şu Sovyet sloganı doğrultusunda her milliyetin ulusal kültürünü, dilini ve geleneklerini geliştiriyoruz: Biçimi itibarıyla ulusal, içeriği itibarıyla sosyalist bir kültür.[4]

Filistin ziyaretleri sırasında bu iki Sovyet temsilcisi, Yahudi ve Arap uluslarına uzlaşmayla ilgili yatıştırıcı çağrılar yapmakla yetindiler ve Filistinli komünistlerle temas kurmaktan göstere göstere uzak durdular. S. Mihaylov, Yahudi Ajansı'nı şahsen ziyaret etmeyerek bu görevi yardımcısı N. Petrenko'ya bıraktı.

Öte yandan "V" Birliği temsilcileri, özellikle Sovyetler Birliği'nde veya Kızıl Ordu'nun işgal ettiği topraklarda bulunan Yahudi sığınmacıların Filistin'e göç olanakları konusunda Sovyetler'den daha kesin bir taahhüt yapmalarını bekliyorlardı; diplomatlar o sırada bu talebe hiçbir kesin cevap vermediler. Bununla birlikte Mihaylov-Petrenko ziyareti, özellikle 1944'ten itibaren "V" Birliği ile Filistin'e komşu ülkelerde, ağırlıkla da Kahire'deki ve daha sonra açılan Beyrut'taki Sovyet temsilci-

4 Aktaran Lukasz Hirszowicz, "The Soviet Union and the Jews during World War Two, The Visit of two Soviet Representatives in Palestine, 1942", *Soviet Jewish Affairs*, 4 (1), 1974, s. 75.

liklerinde görevli Sovyet diplomatları arasında bir dizi ilişkinin başlangıcını oluşturduğu dikkate alındığında, göz ardı edilemeyecek bir önem taşır. Nitekim o dönemde birlik, yarı resmî bir biçimde, SSCB için diplomatik görevler yerine getirdi; 1943'te kurulan SSCB'yle Ticari İlişkileri Geliştirme Derneği aracılığıyla birlik, Filistin'de görevli Sovyet ticari temsilcileriyle işbirliğini yürüttü.

S. Mihaylov Filistin'de ilişkilerini sürdürürken, Mayıs 1944'te başka bir Sovyet yetkilisi devreye girdi: Arap işlerinde uzmanlığıyla ünlü, Moskova'daki Şarkiyat Enstitüsü mezunu, Kafkasyalı bir Müslüman olan Abdurrahman Sultanov, Kahire'deki Sovyet temsilciliğinde ikinci sekreter olarak görevliydi. Sovyetler tarafından "V" Birliği'yle irtibat görevlisi olarak seçildi. Mihaylov tarafından yetkilendirilen ve büyük bir olasılıkla AYK aracısı olarak, Sultanov Sovyet talimatlarını "V" Birliği'ne aktarmaktan sorumluydu. Filistin'e yaptığı ziyaret, Yişuv içindeki Siyonist akımlara yönelik Sovyet girişimlerinde yeni bir aşamaya işaret etti: Sultanov, "V" Birliği yöneticilerinin dışında, David Ben-Gurion dâhil Yahudi Ajansı temsilcileriyle de görüştü ve savaştan sonra Sovyetler'in Yahudi ve Ortadoğu sorunu konusundaki tutumunun, Yahudilerin Sovyet çıkarlarına sağlayacağı desteğe bağlı olduğunu açıkça hissettirdi. Sovyet diplomasisinde Siyonist akımlara karşı birdenbire ortaya çıkan bu daha açık yaklaşım, en azından bu dönemde Filistin'i ziyaret eden Sovyet resmî görevlilerinin nispeten artan sayısı hesaba katıldığında, 1945 yılı boyunca pekişti. Ne var ki Sovyet diplomasisi, diğer taraftan Arap topluluklarını kendine çekme girişimlerinden de geri durmadı. Nitekim 26 Mayıs 1944'te Arap aydınlarının Yafa'da düzenledikleri bir toplantıya katılan Sultanov, Yahudi-Arap çatışması konusunda açık bir tutum sergilemekten özenle kaçındı ve SSCB'deki Müslümanların yararlandığı dinî özgürlüklere ve Müslümanların Sovyetler'in

savaş çabalarına yaptıkları katkılara ilişkin alabildiğine genel bir söylevle yetindi.

Şuna da işaret etmek gerekir ki "V" Birliği temsilcileri ile Sovyet görevlileri arasında birtakım ilişkiler, savaş sırasında Müttefik diplomasisinin kavşağını oluşturan Tahran'da da kurulmuştu. Değişik birlik temsilcileri, insani diplomasi gerekçesiyle, tıbbi malzeme sağlamak üzere Sovyetler Birliği'ndeki Yahudilerle temas kurmaya çalıştı. Nitekim "V" Birliği, Nisan ve Aralık 1943'te, daha sonra Kasım 1944'te Kızıl Ordu'ya birçok kez tıbbi malzeme ve askerî cankurtaran teslimatı yaptı. Bu çerçevede "V" Birliği'nin birçok temsilcisi, gerek Sovyetler Birliği'ne yararlı bir iş yapma, gerekse Yişuv ile Sovyetler Birliği Yahudileri arasında ilişki kurma umuduyla Tahran'a gitti. Birlik temsilcileri Tahran'da hem Sovyet Büyükelçisi A. Smirnov'la hem de Sovyet Hastanesi müdürü ve Sovyet Kızıl Haçı'nın misyon şefi ünlü Dr. Baroyan'la ilişki kurdular; Dr. Baroyan, "Yişuv'un askerî potansiyeline büyük bir ilgi gösterdi."[5] Sovyet resmî basın organlarında bu insani girişimin yarattığı zayıf yankı, SSCB'nin, aslında, kendi sınırları içinde hangi biçimde olursa olsun Siyonist fikirlerin yayılmasını pek de istemediğini gösterir. Bu, "V" Birliği ile Moskova'daki AYK arasındaki ilişkilerin adım adım kötüleşmesini de açıklar; Tahran'daki "cankurtaran teslimi"ne ilişkin olumsuz gelişmeler de bunun bir örneğini oluşturur:

> Kısa süre önce birlik, Rusya'ya yönelik tıbbi donanımları teslim edecekti. Bu donanım altısı Güney Afrika'dan, ikisi Peru ve Arjantin'den toplanmış fonlarla satın alınmış sekiz cankurtarandan oluşuyordu. Ayrıca bir miktar ilaç ve cerrahi alet vardı. AYK'yı bu donanımın dağıtılmaya hazır olduğu konusunda bilgilendirdiklerinde, birlik temsilcileri malzemeyi Tahran'daki Sovyet görevlilerine vermek yerine Moskova'da bizzat teslim edip edemeyeceklerini sordular. Ne var ki Moskova'daki AYK bu isteği

5 Shimon Redlich, *a.g.k.*, s. 144.

kabul etmedi ve birliğe, bu hediye Ruslara Tahran'da da verilse, Moskova'da da verilse aynı propagandaya konu olacağı bilgisini verdi. Birlik bu cevaptan, Moskova'daki komitenin Sovyet yöneticilerinin birlik ile Rusya'da yaşayan Yahudiler arasındaki her türlü doğrudan teması engellemek istedikleri sonucunu çıkardı. Birliğin 15 Ekim'de yapılan bir toplantısında, üyelere, Ruslara donanım satın almak için toplanmış olan fonların şu anda Rusya'ya sığınmış Yahudilere insani yardım sağlamak için harcanmasının AYK'ya önerildiği bildirildi. Yazdıkları mektupta birlik yöneticileri, mütevazı yardımlarına artık muzaffer Kızıl Ordu'nun, ölüm kalım kavgası yürüten sığınmacı Yahudiler kadar ihtiyaç duymadığının altın çizdiler. Anlaşıldığı kadarıyla AYK, hiçbir açıklama yapmaksızın bu öneriyi reddetti.[6]

"V" Birliği ile AYK arasında, 1944 yılı boyunca başka nedenlerle de görüş ayrılıkları doğdu; Sovyet politikası bu alanda esas itibarıyla iki örgüt arasında aşırı doğrudan ilişkileri önlemeye dayanıyordu. AYK'nın, birliğin davetlerini, özellikle S. Mikhoels ve I. Fefer'in Filistin'i ziyaret etmeleri davetini sürekli olarak cevapsız bırakmış olması anlamlıdır. Aynı biçimde, her ne kadar "V" Birliği'nin Filistin'deki faaliyetleri *Eynikayt* gazetesinde raporlara ve makalelere konu olduysa da, bunlar Siyonizme her türlü açık göndermeden özenle arındırılıyordu. Nitekim AYK'nın organı "V" Birliği'nin programını yayınladığında, Siyonizmin Filistin'deki hedefleriyle ilgili madde olduğu gibi çıkarıldı. Yişuv'un ılımlı sosyalistlerine yönelik eleştirilerin artışı, Sovyet rejimine bağlılığı tartışmasız muhataplar lehine yapılan sistematik tercih, birlik ile AYK arasındaki ilişkilerin Sovyet yöneticilerinin belirlediği dar sınırların ötesine geçemeyeceğini oldukça iyi gösterir. Elbette SSCB ile Siyonist yöneticiler arasındaki diplomatik temaslar bu dönem boyunca da devam etti, ancak "V" Birliği'nin kimi yöneticileri ile AYK arasındaki sürekli sürtüşmeler, Sovyet hükümetinin Sovyet Yahudilerine yönelik

6 NARA, RG 226, OSS 48407.

Siyonist misyonerliğin tüm biçimlerine karşıtlığını kararlı bir biçimde koruduğuna işaret eder. Sovyetler'in çelişkili tutumu, "dış politika değerlendirmeleri ile SSCB'deki Yahudi sorunu arasında var olan kesin ayrımla açıklanır. Yalnız başına bu olgu, tam da Sovyetler'in Siyonist örgütlerle ve Yişuv'la diplomatik temaslarının devam ettiği bir sırada, 'V' Birliği ile AYK arasındaki ilişkilerin niçin kötüleştiğini açıklayabilir."[7] Sovyet tarihçiliği apaçık nedenlerle bunu mutlak bir sessizlikle geçiştirse de aslında tam da ele alınması gereken şey, SSCB ile Siyonist yöneticiler arasındaki diplomatik ilişkilerdir.

Londra: Mayski ve Siyonist yöneticiler

Sovyet Hükümeti ile Siyonist hareketin temsilcileri arasındaki temaslar, özellikle Londra'da, İkinci Dünya Savaşı sırasında Müttefiklerin diplomasisinin önemli bir kavşağını oluşturan bu kentte gelişti.[8] Bu girişimde İvan Mayski'nin kişisel girişimi özel olarak anılmaya değer. Sovyet diplomasisinin bu "emektarı", Yahudi kökenli olduğundan, görünüşe göre bu konuda ön planda rol oynadı. 1943'e kadar Büyük Britanya'da Sovyet büyükelçisi, 1946'ya kadar Dış İlişkiler komiser yardımcısı olan İvan Mayski, tıpkı Maksim Litvinov veya Solomon Lozovski gibi, 1937 büyük temizlik harekâtından kurtulmayı başarmış az sayıdaki Yahudi kökenli "ilk kuşak" diplomatlardan biridir. Gerçekten de eski bir Menşevik olan Mayski'nin, mesleğini Sovyet devletinin en üst basamaklarında sürdürmeyi başarabilmiş olması oldukça dikkate değerdir. Deneyimli ve otuzlu yılların ikinci yarısı boyunca Avrupa politikasına derinlemesine hâkim bir diplomat olarak, 1939-1943 arasında, Sovyetler ile Müttefikler arasındaki ilişkilerde önde gelen bir rol oynadı.

---

7 Shimon Redlich, *a.g.k.*, s. 148.

8 Jacob Hen-Tov, "Contacts between Soviet Ambassador Maisky and Zionist Leaders during World War II", *Soviet Jewish Affairs*, 8 (1), 1978, s. 46-56.

Filistin'deki Siyonist hareketin çeşitli yöneticileriyle Londra'da büyükelçi olduğu sırada ilişki kurduysa da anılarında elbette bundan hiçbir biçimde söz etmez. Jacob Hen-Tov'a göre, Alman-Sovyet Paktı'nın sona ermesinden de önce başlayan bu ilişkiler, Sovyetler'in işgal bölgesindeki Orta Avrupa Yahudilerinin göçü sorunuyla ilgiliydi. İlk resmî temaslardan biri, 1940'ta Filistin Haham Başı Herzog'un girişimiyle oldu; Herzog, Mayski'den Litvanya'dan Yahudi din adamlarının göçüne izin verilmesini talep etti. Aynı dönemde Dr. Weizmann, İvan Mayski'yle görüştü ve ona, Yahudi Ajansı'nın Filistin'e gitmek isteyen Litvanya'daki Polonyalı göçmenlere çıkış vizesi verilmesiyle ilgili kaygılarını iletti. Almanların Sovyetler Birliği'ni istilasından sonra iki Siyonist temsilci, Z. Brodetsky ile B. Locker, Sovyet büyükelçiliği birinci Sekreteri N. Novikov'u ziyaret ederek Polonya'daki Siyonist eylemcilerin durumunu gündeme getirdi ve Sovyet yetkililerde merhamet uyandırmaya çalıştı. Bu taleplerin somut sonuçları olmadı, ancak bir ay sonra Mayski, İngiltere'deki Yahudi Hahambaşı Hertz'e ve Filistin Hahambaşı Herzog'a birer mektup göndererek, Sovyet hükümetinin, Sovyetler'in işgal ettiği bölgelerde bulunan yedi hahama çıkış vizesi ve Filistin'e gitme izni verildiğini bildirdi. Bu ilk iyi niyet işaretleri âdeta bir hazırlık dönemi oluşturdu; bunun ardından, Sovyet diplomatı ile Siyonist yöneticiler arasındaki ilişkiler, genel politika konularında daha kesin bir yola girdi. Bu arada, Moskova'da AYK'nın kuruluşu, herhalde Siyonist yöneticileri, SSCB'nin Yahudi politikasında gerçekten bir dönemecin alındığına inandırdı.

Dr. Weizmann ile Mayski, Eylül 1941'de Londra'da bir kez daha görüştüler: Bu yeni buluşma, Yahudi Ajansı'nın AYK'nın faşizme karşı mücadelede tüm dünyadaki Yahudilere yaptığı dayanışma çağrısına, olumlu cevabını resmen bildirmesine vesile oldu. Siyonist yöneticilerin bu çabaları, 1941 sonbaharında,

David Ben-Gurion'un Mayski'ye, Siyonizmin sosyalist yanlarının da altını çizerek, Yişuv'un Sovyet savaş çabasına hangi yollardan katkıda bulunabileceğini açıklamasıyla pekişti. Her ne kadar Mayski böylesi bir önerinin temellerinin sağlamlığı konusunda, kuşku değilse bile kimi kaygılar taşısa da, Ben-Gurion'dan bu sorunla ilgili ayrıntılı bir yazılı açıklama istedi. Bu görüşme sırasında David Ben-Gurion, Siyonistler ile Sovyetler Birliği arasında var olan önceki yanlış anlamaların artık sona erdiğini umduğunu dile getirdi ve hatta Histadrut'un Moskova'ya bir heyet göndermesini önerdi; ancak Sovyet hükümetinden bu öneriye bir cevap gelmedi. Kaleme aldığı muhtırada Ben-Gurion, Filistin'de emekçi hareketin yönelimlerinin ve savaş çabasına katılımının altını çiziyor, övücü bir dille, Sovyetler Birliği'nin savaştan sonra Filistin'de oynamak durumunda olacağı rolün gereği olarak, bu ülkede Siyonistlerin ve sosyalistlerin neler başardığını bilmesi gerektiğini belirtiyordu. Bu girişimi bir süre sonra Weizmann'ınki izledi; Weizmann, Mayski'ye Siyonizmin felsefesini ve kamplardan kurtulan Yahudi sığınmacıların biricik barınağı olabilecek Filistin'de Yahudi topluluğunun büyüyüşünü hangi bağlama oturtmak gerektiğini açıklayan bir muhtıra sundu. Bu gerekçelendirme çabasında, Filistin'e Yahudilerin yerleşmelerinin tedrici niteliği vurgulanıyor ve önemli bir nokta olarak Weizmann, Siyonizmin zihniyeti ve hedefleri ile Sovyet komünizmininkiler arasında cüretkâr bir karşılaştırmaya girişiyordu. Buna koşut olarak Weizmann, bu iki topluluk arasındaki savaş çabasının daha da güçlendirdiği tarihî ve kültürel yakınlıkların altını çiziyordu. Daha hassas taleplere giriş niteliğindeki bu genel teori sorunlarından sonra, Siyonist temsilciler, Polonyalı Yahudi sığınmacılar sorununu ve bunların Filistin'e göçü olasılığını ele aldılar. SSCB'deki Yahudilerin durumunu bir yana bırakan görüşmeler, yalnızca "Doğu Avrupa'da ilhak edilen topraklardaki" Yahudiler üzerinde yoğunlaştı.

1943 yılı boyunca, Sovyet diplomasisinin Filistin sorunlarına artan ilgisi, "yüksek düzeyde" çok sayıda resmî ziyarette dile geldi; bu ziyaretlerden, ABD'deki Sovyet Büyükelçisi Litvinov'un Mayıs 1943'teki ziyareti ile özellikle Ekim 1943'ten itibaren Dışişleri yardımcı komiseri haline gelmiş olan Mayski'nin, Müttefik zaferi olasılığının neredeyse kesinleştiği bir uğrakta yaptığı ziyaret dikkat çekicidir. Her ne kadar Mayski orada öncelikle Britanya yönetiminin resmî konuğu olduysa da, Filistin'e böylesi yüksek düzeyli bir Sovyet yetkilisinin ziyareti bir "ilk" olarak gözükmektedir: Londra'da daha önceki görüşmeleri dolayısıyla Filistin'deki Yahudi sorununa aşina olan Mayski'nin seçilmesi elbette önemsiz değildir. Bu üç günlük gezide, Britanya Yüksek Komiserliği'ndeki bir davet sırasında Ben-Gurion'la bir görüşme ve Kudüs yakınlarında tarım kolonilerinin kurulduğu bölgelere bir ziyaret de gerçekleşti. Yahudi Ajansı (Ben-Gurion ve E. Kaplan) ile Histadrut temsilcilerinden oluşan bir heyetin eşlik ettiği İvan Mayski, böylece iki Kibutz ziyaretinde bulundu. Bu ziyaret sırasında Sovyet diplomatı, Rusça konuşanların bulunduğu kolonilerde ortak yaşamın değişik yönlerine canlı bir ilgi gösterdi. Ben-Gurion daha sonra kaleme aldığı bir raporda, o gün Mayski'nin kendisini savaştan sonra Yişuv'un projeleri ve yeni bir Yahudi göç dalgasını emebilme yeteneği konusunda sorguya çektiğini belirtti. Sovyetler Birliği'nin Filistin'de Yahudi sorununa gösterdiği beklenmedik ilginin bu işaretleri, Yahudi Ajansı temsilcileri tarafından bir sürpriz olarak, ama elbette coşkuyla karşılandı.

Bu noktada Mayski'nin ziyaretinin gerçek önemi ve savaşın ikinci evresi boyunca Sovyetler'in Ortadoğu politikasının genel doğrultusuna yansıması ele alınmalıdır. O dönemde Sovyet basınında bu konuda hiçbir makale yayınlanmadıysa da Mayski'nin Filistin ziyareti ertesinde kaleme aldığı rapor, büyük bir olasılıkla Siyonist özlemlerin gerçekleştirilmesinden yanay-

dı ve SSCB'nin Yişuv'a karşı geçici olarak "hayırhah" tutumuna katkıda bulundu. Burada aynı zamanda, Filistin'deki Yahudi topluluğu ile İngiliz yetkililer arasındaki ilişkilerin gitgide gerginleştiği bir uğrakta, Ben-Gurion açısından bir diplomatik zafer de söz konusudur. Gerçekten de Sovyetler'in Filistin'de bağımsız bir Yahudi devletinin gerçekleşmesine olası desteği göz ardı edilebilir bir etmen değildir. Daha sonraki diplomatik raporlar, S. Mihaylov'un, S. Sultanov'un ve N. Novikov'un raporları, Moskova'da AYK propagandasının zaten daha önce hissettirmiş olduğu Sovyet politikasındaki bu değişimi doğrular. Nihayet, bir Amerikan istihbarat raporundaki verilere inanılacak olursa, 1944 ilkbaharında Sovyet yetkililer, Yahudi Ajansı temsilcilerine kendi konumlarını oldukça ince ayrıntılı terimlerle bildirdiler:

> Yahudi Ajansı'nın Londra Şubesi'nin bir raporu 5 Temmuz'da Kudüs'e ulaştı; bu raporda Haziran ayının ikinci yarısında Dr. Weizmann'ın Dr. Bénès tarafından kendisini ziyarete davet edildiği ve Dr. Weizmann'a Çekoslovak diplomatik kanalları aracılığıyla Moskova'dan bir cevap alındığı bilgisinin verildiği belirtiliyor. Sovyet yetkililer, Filistin sorunu konusunda tam bilgi sahibi olmadıklarından daha erken bir cevap gönderemediklerini açıklıyorlar. Şimdi artık Mihaylov'un, Sultanov'un ve Novikov'un raporları ellerinde olduğundan, görüşlerini şu terimlerle ifade etmek istiyorlar. SSCB'nin Filistin'de Yahudi politikasına destek vermemesi için hiçbir neden yoktur. SSCB, Yahudilerin Araplardan çok daha fazla rol oynadığı Filistin'in ekonomik gelişmesine özel bir ilgi duymaktadır. Filistin'de Rus kökenli çok sayıda insan ikamet ettiğinden, ülke Ortadoğu'da bir Rus kültür merkezi haline gelebilir.
>
> Yahudi Ajansı raporu, Sovyet cevabının SSCB'de olası bir Siyonist propaganda konusunda yapılmış taleplere hiçbir atıfta bulunmadığının altını çiziyor. Dr. Weizmann, Dr. Brodetsky ve Shertok'a göre cevap belirsizlikler taşıyor ve fazlasıyla karanlık; Dr. Bénès aracılığıyla Sovyet yetkililerden, 'Yahudi politikası' terimiyle ilgi-

li ek aydınlatma getirmelerini ve Siyonist propaganda sorununda kesin konumlarını belirtmelerini istemek niyetindeler.[9]

Sovyet tutumunda bu ikircimli durum, "V" Birliği ile AYK ilişkilerinde de görülüyordu.

SSCB'nin Siyonizme karşı geleneksel düşmanlığını göstermediği ve İsrail devleti tasarısını desteklediği bu ara dönem, bilindiği gibi kısa sürdü. Bu ara dönem, savaştan kaynaklanan çok özel koşullarla bağlantılıydı: Sovyetler açısından, Arap ulusal hareketinin bir bölümünün Mihver devletlerine yöneldiği bir uğrakta, Britanya mandasının son bulacağı beklentisi içinde, savaş sonrasında Ortadoğu'da bir rol oynama özlemi, bu açılımın ana gerekçelerini oluşturdu. Dolayısıyla açıktır ki "azınlık" kartı (Yahudi nüfus 1947'de Filistin nüfusunun yalnızca %30'unu oluşturuyordu), daha önce işaret edilen ince ayrıntılarla ve çekincelerle kendini yeniden dayatıyordu. Ne var ki İkinci Dünya Savaşı'nın sona ermesinin ve özellikle de ilk Arap-İsrail Savaşı'nın ertesinde yön değişikliği sert oldu: Moskova'da AYK, Solomon Mikhoels'in Minsk bölgesinde "kazaen" ortadan kaybolmasından kısa bir süre sonra, Ekim 1948'de dağıtıldı. "Beyaz Gömlekliler komplosu"nun en sıcak günlerinde, Şubat 1953'te İvan Mayski'nin gözden düşüşü de büyük bir olasılıkla savaş sırasında Siyonistlerle yürüttüğü diplomatik faaliyetlerle bağlantılıydı. Yalta Konferansı sırasında Stalin'in en yakın danışmanlarından biri olan ve 1955'te Yüksek Sovyet Prezidyumu tarafından itibarı iade edilen bu Sovyet diplomatı, İkinci Dünya Savaşı sırasında Siyonistlerle ilişkilerinin "karanlık" dönemine, ne açıkça anılarında ne de özel olarak hiçbir zaman değinmedi.

9 NARA, RG 226, OSS 42382.

SURİYE VE LÜBNAN: DOĞAÇLAMADAN ARAÇSALLAŞTIRMAYA

İkinci Dünya Savaşı sırasında Yakındoğu ülkelerindeki iç durum önemli ölçüde değişikliğe uğradı. Kurumsal açıdan, Doğu'da Fransız mandası altındaki ülkelerin bağımsızlığı beklentisi, Sovyetler Birliği'ne bundan böyle bu ülkelerde diplomatik temsilciliklere sahip olma olanağı veriyordu. 1943'te Kahire'de ve 1944'te Beyrut'ta Sovyet temsilciliklerinin açılışı, SSCB'nin Yakındoğu'daki azınlık politikasında yeni bir aşama ve yeni koşulların kaynağını oluşturdu. Buna İkinci Dünya Savaşı'nın değişikliğe uğrattığı yerel bağlamı da eklemek uygun olur.

Doğu'da savaşın ilk ayları Fransız yönetiminin düzenli işleyişine son verince, Fransız mandası altındaki topraklar sözcüğün gerçek anlamıyla bir "genel vali"nin, General Puaux'nun yönetimine bırakıldı; o da Suriye ve Lübnan anayasalarını askıya aldı. Haziran 1940 ateşkesinin sonuçları, Puaux'da Britanyalılarla bölgesel işbirliğini koruma umutlarını yok etti. Ateşkesi ve koşullarını kabul etmek zorunda kalan General Puaux, Aralık 1940'ta, yerini Vichy'den görevlendirilen General Dentz'e bıraktı. Vichy rejimi boyunca Doğu'da Britanya ablukasına tabi olan Suriye ve Lübnan, sonunda Akdeniz'de Almanya'nın yeni ilerleyişlerini (Mayıs 1941'de Girit'in işgali) gerekçe gösteren İngiliz askerî müdahalesine konu oldu. Suriye ve Lübnan, oldukça karmaşık yapılı Müttefik birliklerince özgürlüğüne kavuşturuldu; bu birlikler, 12 Temmuz 1941 ateşkesinden sonra Vichy rejimi güçlerini bulundukları yerleri boşaltmak zorunda bırakan General Catroux'nun Özgür Fransız Ordusu birliklerini de kapsıyordu.

Yerel halkların desteğini sağlamak ve yerel milliyetçilerin muhalefetini yatıştırmak amacıyla Özgür Fransa temsilcileri, Britanyalı müttefiklerinin kendilerini buralardan uzaklaştırma ve zamanı geldiğinde Doğu'da Fransız nüfuzuna tamamen son

verme niyeti taşıdığından kuşku duymakla birlikte, Suriye'nin ve Lübnan'ın bağımsızlığının ilanı ilkesini kabul ettiler. Gerçek şu ki Suriye'deki ve Lübnan'daki "Fransız-İngiliz" yönetimi bir dizi belirsizlik taşıyordu:

> de Gaulle'ün talep ettiği, Özgür Fransa'nın dünyanın geri kalan bölümünde Fransız meşruiyetini eksiksiz olarak kullanma yetkisini kabul etmeyen Anglosaksonlar, yine de Doğu'da Fransa'nın haklarını terk edebilmesi için burada bu yetkiyi ona tanımak istiyordu; ancak de Gaulle ve adamları, böylesi bir terkte bulunabilmelerinin hukuki bakımdan olanaksız olduğunu belirtiyorlardı. Suriyeli ve Lübnanlı politikacılar durumun tamamen farkındaydı ve Fransızlar ile Anglosaksonlar arasındaki karşıtlıktan yararlanıyorlardı.[10]

El Alameyn zaferinden ve Yakındoğu'da Alman tehdidinin uzaklaşmasından sonra, bu iki ülkenin bağımsızlığı sorunu yeniden gündeme geldi ve İngilizler, Fransız yetkilileri buralarda seçim düzenlemeye zorladı. Suriye'de Temmuz 1943'te ve Lübnan'da Ağustos-Eylül 1943'te düzenlenen seçimler, öngörülebileceği üzere, bağımsızlık yanlılarının büyük zaferiyle sonuçlandı. Lübnan'da Kasım 1943'te patlak veren ağır krizden sonra Fransız yetkililer, –savaş henüz bitmediğinden– Özel Doğu Askerî Birlikleri Komutanlığı dışındaki devlet yetkilerini, Suriye'deki ve Lübnan'daki yeni hükümetlere devretmek durumunda kaldılar.

SSCB'nin Suriye'nin ve Lübnan'ın bağımsızlığını ivedi olarak tanıması, bu ilk "sömürgeciliğe son verme" sürecine onayını gösterir. SSCB, Ağustos-Eylül 1944'te Müttefik kampta yeni devletlerle ilk diplomatik ilişki kuranlardan biri oldu. Ne var ki böyle davranmakla Sovyetler, konumlarını açık bir biçimde ortaya koymadılar. Suriyeli ve Lübnanlı milliyetçiler bu davranışı SSCB'nin Araplara yönelik yeni politikasının doğuşu gibi yorumladılarsa

10 Bkz. Henri Laurens, *L'Orient arabe. Arabisme et islamisme de 1798 à 1945*, Paris, Armand Colin, 1993, s. 349.

da, SSCB, özellikle müttefikleriyle bir sürtüşme yaşamama kaygısıyla, o uğrakta bekle ve gör tutumunu benimsedi. Kendi açılarından, yeni devletlerin "Arap" özelliğinden ve eski koruyucu devletlerinin, yani Fransa'nın ani gidişinden endişe duyan azınlıklar, kuşkusuz Sovyetler'e yönelik olarak kendi oyunlarını oynamaya çalıştılar. Nihayet şunu da tespit etmek gerekir ki, açıkça Sovyet yanlısı hareketler, taraftarlarını hâlâ yalnızca azınlık çevrelerinde buluyorlardı. Bu durum Suriye'deki yöneticisi Halit Bektaş'ın, Suriye'nin ve Lübnan'ın bağımsızlığının yaman bir savunucusu olduğu Komünist Parti için de geçerliydi.

Arap politikası mı, azınlık atacılığı mı?

1943'ten itibaren Sovyetler Birliği, tüm Ortadoğu için, Müttefiklerin askerî genel karargâhı olan Kahire'den hareketle yürütülen bir diplomatik varlık gösterme politikası başlattı. Mısır ile Sovyetler Birliği arasındaki diplomatik ilişkiler Ağustos 1943'te kuruldu ve deneyimsiz genç bir diplomat olan N. Novikov sayesinde, Sovyet politikası belirginleşti. Hem bir gözlem evi hem de bir kavşak oluşturan Kahire'deki Sovyet diplomatik temsilciliği aracılığıyla, Sovyet yetkililer, Filistin'deki Yahudi sorunu ve Suriye ile Lübnan'da biçimlenip kesinleşen bağımsızlıklar konusundaki konumlarını açıklığa kavuşturdular.

N. Novikov

Novikov diplomatlık mesleğine 1938'de başladı. 1937'de ciddi biçimde temizlik harekâtına maruz kalmış Doğu toprakları uzmanı eski danışmanlar ve diplomatlar bölüğünün yerine gelen "yeni kuşak" Şarkiyatçılardan. Batılı gözlemcilerin tümü kendisini işin acemisi olarak değerlendirmede hemfikir olsa da, Novikov, tümüyle rejim tarafından yetiştirilmiş Sovyet diplomasisinin ikinci kuşağından gelir. Yüzyıl başlarında doğan Novikov, Leningrad Doğu İncelemeleri Enstitüsü'ndeki eğitimini 1930 yılında tamamladı ve Türkiye alanında ekonomi uzmanı olarak mezun oldu.

Otuzlu yılların ilk yarısında Moskova'da ve Tacikistan'da Dış Ticaret Komiserliği'nde çalıştıktan ve Nerimanov Enstitüsü'nde Türkiye ekonomisi dersleri verdikten sonra, Novikov Kızıl Profesörler Enstitüsü'nde *öğretim üyesi adayı* olduysa da bu okul 1938'de kapatıldı. Aynı yıl Litvinov tarafından şahsen kabul edildikten sonra, ilk olarak gerçek bir dış politika emektarı olan A. Miller'in yönettiği MID'in ["Ministerstvo Inostrannih Del" yani Dışişleri Bakanlığı] Doğu Şubesi'ne girdi ve 1943'e kadar SSCB'de kaldı. 26 Ağustos 1943'te Kahire'ye atanan Novikov fiilen Kasım ayında başladığı bu görevde uzun süre kalmadı. Bir yıl sonra Gromiko'nun yanında büyükelçi danışmanlığı yapmak üzere Washington'a gönderildi. İzleyen dönemde Novikov, Yugoslavya, Yunanistan ve ABD büyükelçiliği yaptı. Novikov'un anılarında Ortadoğu'da yürüttüğü faaliyetler dönemi önemli yer tutuyorsa da bunlar esas itibarıyla olay anlatımlarından ibaret.

Suriye'de ve Lübnan'da yeni Sovyet diplomatik temsilciliklerinin kurulmasından kısa süre önce N. Novikov, 1944 Temmuz ayı içinde Kudüs'ten, Şam ve Halep üzerinden Beyrut'a uzanan bir Yakındoğu gezisi yaptı. Yolda, yeni kurulmuş Suriye ve Lübnan hükümetlerini SSCB'nin kendileriyle diplomatik ilişki kurma niyeti konusunda bilgilendirdi; çok sayıda coşkulu gözlemci bunu Yakındoğu'da Rusların itibarının yeniden yükselişinin işareti olarak yorumladı. Bu gezinin kilit uğrağı, Sovyet misyonu temsilcileri ile Suriye Dışişleri Bakanı Cemil Merdam Bey arasında Bloudan'da düzenlenen bir görüşme oldu ve Suriye'nin bağımsızlığının fiilen tanınması noktasına vardı. Lübnan'ın bağımsızlığı, 1944 Ağustos ayı başlarında, mektup teatisiyle tanındı; mektuplaşmanın yalın biçimi, "Arap belagatindeki abartıdan çok, Kremlin'in ihtiyatlı ve geleneksel tutumu"na[11] uygun düşüyordu. Sovyetler'in yeni devletleri resmen tanımasına yönelik Doğu ülkelerine yapılan bu gezinin akışı, her ne kadar birkaç ay önce kendisi de Şarkiyat eğitimi al-

11 MAE Nantes, BEY 825, 5 Ağustos 1944.

mış TASS Ajansı temsilcisi Mihail Kopostov'un ziyareti olmuşsa da, bunun Sovyet diplomatlarının zemin hakkında ciddi bir bilgisi olmaksızın, doğaçlama bir davranış olduğu izlenimini veriyor. Suriye'nin ve Lübnan'ın bağımsızlığının tanındığı uğrakta SSCB'nin öngördüğü "azınlıklara yaklaşım" neydi? En azından görünüşte, Novikov'un, Suriye'de yayınlanan *Le Matin* gazetesi yöneticisinin ilginç anlatısına göre, bu konuda en küçük bir fikri yoktu. Bu makaleyi kaleme alan, bir Grek Katolik olan Kecati, Novikov ve yardımcısı A. Dneprov'la Bloudan'da Sovyet heyeti davetinde karşılaşmışlar.

> A. Dneprov bana onlarla ne konuşmak istediğimi sordu. Ben burada SSCB temsilcilerini görmekten büyük mutluluk duyduğum yanıtını verdim, zira iki şey kafamı kurcalıyordu: Bu ülkede eninde sonunda hangi Avrupa devletinin ağırlıklı bir etkiye sahip olacağı sorunu ve azınlıklar sorunu. Bir gün önce Novikov'la azınlıklar üzerine konuşmuş olduğumu söylemeliyim. O sırada bana şu cevabı vermişti: 'Azınlık yoktur.' Kendisine benim de bir Grek Katolik olarak azınlık mensubu olduğumu söylediğimde şaşırdığını fark ettim ve beni bir Müslüman sandığını gayet iyi anladım. A. Dneprov'a bu sabah şunu söyledim: 'Suriye'nin bağımsızlığını tanımaya geldiniz; neyi tanıyacağınızı tam olarak biliyor musunuz? Durumun ve iş göreceğiniz insanların farkında mısınız?' O ve o sırada yanımızda bulunan büyükelçi, Suriye hakkında hiçbir bilgileri olmadığını ve böylesi bir bilgiyi toplayacak durumda da olmadıklarını bana belirtme konusunda hemfikirdiler. Benim bir devlet görevlisi olup olmadığımı sorduktan ve benim tamamen bağımsız olduğuma güvendikten sonra, Filistin'e geldikleri andan itibaren Dışişleri Sekreteri Haydar Bey Rikabi'nin kendileriyle ilgilendiğini ve bir daha da yakalarını hiç bırakmadığını söylediler [...]. Büyükelçi bizzat ekledi: 'Bloudan Oteli'nde bir garsonu alıp bize cumhurbaşkanı olarak takdim etselerdi, biz bunun farkına varamazdık.' Ardından kendilerine açtığım konulara dönerek bana şunları söylediler: 'Bize azınlık mensuplarından söz ediyorsunuz, ama bize azınlık yok dediler.' Bunu onlara kimin söylediği-

ni bildiğimi sandığımı (nitekim, Şam Grek Ortodoks milletvekili Naim Antaki aceleyle Bloudan'a gönderilip onlarla temas kurmuştu) ve bu kişinin azınlıkların çıkarlarını politik tutkularına ve kişisel çıkarlarına kurban etmiş bulunduğundan, azınlıklar adına kesinlikle söz söyleme hakkına sahip olmadığı cevabını verdim. Buna biraz şaşırdılar ve kendilerinin neredeyse karantinada tutulduklarını bir kez daha yinelediler. A. Dneprov bana Kahire'de Patrik Aleksandros III'ü gördüğünü, ancak onunla genel politikaya girmeksizin yalnızca özel sorunları ele aldıklarını belirtti. Onlara, bizim açımızdan, yani Müslüman olmayan Suriyeliler açısından, Ortadoğu'daki Hıristiyanlığın geleneksel dostu Rusya'nın konumunun büyük önem taşıdığını ve SSCB'nin eski Çarlar imparatorluğunun politikasını benimseyerek, çıkarlarımızı korumaya ve hâlâ gözümüzü diktiğimiz Fransa'nın buradaki işini kolaylaştırmaya kararlı olup olmadığını öğrenmekten büyük mutluluk duyacağımızı söyledim.[12]

Koruyucu bir devlet arayışındaki azınlıkların şaşkınlığını gösteren bu tanıklık doğru kabul edilirse, SSCB'nin Ortadoğu'daki ilk temsilcisi, Suriye ve Lübnan konularında ve burada yaşayan Arap ve Arap olmayan topluluklar hakkında son derece yüzeysel bilgilere sahipti. "Konuları sessizce geçiştirme havası",[13] bilgisinin boyutlarını hissettiren bir diplomatın mesafeli tutumunu göstermekten çok, bilgisizliğin maskesi olabilirdi.

Suriye'nin ve Lübnan'ın bağımsızlıklarını tanıdıktan sonra, SSCB buralara bir temsilci tayin etmek durumundaydı. Nitekim Eylül 1944'te, D. Solod, SSCB'nin Suriye ve Lübnan büyükelçisi olarak atandı. Danışmanlık görevinde bulunduğu Kahire'deki Sovyet temsilciliğinden gelen Solod, Doğu sorunları konusunda daha bilgili görünüyordu: Ekim 1944'te Beyrut'a gelmeden Tahran'da bulunan Solod, İran'daki Sovyet görevlileriyle temas ettiğinden, Novikov'a oranla azınlıklar alanında daha iyi bir

12 MAE Nantes, BEY 825, 22 Temmuz 1944.

13 *A.k.*, 15 Ağustos 1944.

deneyim sahibi olmuş olabilir. 1908'de Kiev'de doğan Solod, Novikov'la aynı kuşağa mensuptu ve diplomatlık mesleğine 1937'de başlamıştı. Moskova Üniversitesi'nden mezun olduktan sonra 1937-1941 arasında Dışişleri Komiserliği'nde görev yapan D. Solod, 1940-1941'de SSCB'nin Yugoslavya'daki tam yetkili temsilcisi, ardından 1943'e kadar İran'daki SSCB Büyükelçisi olarak görev yaptı. 1943-1944'te Kahire'deki Sovyet temsilciliğinde danışmanlık yaptıktan sonra 1950'ye kadar sürdüreceği SSCB'nin Suriye ve Lübnan tam yetkili temsilciliğine atandı. Daha sonra, özellikle Süveyş krizi sırasında Mısır'daki büyükelçiliği ve ardından Moskova'ya geri çağırılması, Sovyet diplomasisinde "sıradan bir şahsiyet" olmadığını aşikâr kılıyor. Komünist basında coşkuyla duyurulan Beyrut'ta ve Şam'da Sovyet temsilciliğinin kuruluşu, daha 1944'ten itibaren, komünist propagandanın yükselişi olasılığıyla karşı karşıya kalan Fransız ve İngiliz yetkililerde güçlü kaygılar doğurdu. Sovyet temsilciliğinin görkemli bir binaya yerleştiği ve Sovyet servislerinin çok iyi örgütlenmiş olarak tanındığı Şam'da, Sovyet temsilcisinin gelir gelmez Rus soyluluğu tarafından terk edilen malların bir dökümünü çıkarılmasını istediği Beyrut'ta, Sovyetler'in gelişi çok sayıda yoruma ve yer yer heyecana yol açtı.

1945-1946'da SSCB'nin Arap ülkelerine karşı izlediği politikanın –sürekli bir zaman kazanma ve tereddüt politikasının– dolambaçlı yollarına girmeksizin, Doğu ülkelerinde Sovyet politikasının hizmetindeki "azınlık ağları"nın sürekliliğine dikkat edilmelidir. Sovyet diplomasisi kimi zaman pek basit araçlara sahip olsa da Suriye'de, Lübnan'da ve ayrıca Mısır'da, yine İran'daki aynı yapıları ve kimi zaman aynı insanları kullandı. Bu çerçevede Tahran'daki Sovyet Hastanesi'nin müdürü ve Sovyetler'in Kızıl Haç Ortadoğu sorumlusu, yukarıda İran'daki Sovyet gizli servislerindeki rolüne işaret edilen Dr. Baroyan'ın Kahire'ye ve Beyrut'a gidiş gelişleri anlamlıdır. Aynı

biçimde çok sayıda rapor, Beyrut'taki İran konsolosluğunun, yerel eylemcilerle "Tahran, Kahire ve Ankara'dan gönderilenlerin buluşma noktası"[14] olduğuna işaret ediyor. Sovyet yanlılığıyla ünlü İran konsolosu Mesut Rida Bey, gerçekten de Beyrut'ta, Suriye'nin ve Lübnan'ın işlerinde çevirdiği sürekli entrikalarıyla ve çoğu Ermeni olan komünistlerle ilişkileriyle tanınıyordu. Dolayısıyla daha diplomatik temsilcilik açılmadan önce, "azınlık bulutsusu", Sovyetler Birliği açısından "doğal" bir nüfuz alanı olarak ortaya çıkıyordu. 1944'te SSCB'ye yakın kabul edilen çevreler, gerçekten de etnik ve dinî azınlıklardı. Yüz seksen bin kişilik nüfusuyla Suriye ve Lübnan'daki Ermeni azınlık, "Rus servislerinin kendisine eleman sağlayabileceği, etkin ve gelişkin kişiler"e[15] sahip olarak değerlendiriliyordu. SSCB'de vicdan özgürlüğüne ve Ortodoks Kilisesi'nin yeniden doğuşuna vurgu yapan yeni propagandaya duyarlı Grek Ortodoks çevrelerle ve nihayet, daha az olmakla birlikte, Sovyetler'in İran'daki Kürt aşiretleri arasında yürüttüğü faaliyetlerin kısmen yansıdığı Kürt azınlıkla kimi bağlar kurulabilmesi olasılığı vardı. Lübnan'da Sovyet yanlısı çevreler, esas olarak işçi nüfustan (komünist partisinin ve sendikaların eylemi) ve aydın katmanlardan (ilkokul öğretmenleri, teknisyenler, üniversite öğrencileri) geliyordu. Böyle bir bağlamda birkaç aylık işleyişten sonra, Doğu'daki Sovyet temsilciliklerinin kimileri özgül olarak azınlıklara dönük yarı resmî şubelerle donanmış olması pek de şaşırtıcı değildir. Nitekim rivayete göre, Nisan 1945'te Beyrut'taki Sovyet temsilciliğinin değişik koşut birimlerinde çalışanların sayısı yaklaşık sekseni bulmuştu. Bu birimler dört ayrı bölüme ayrılmıştı. "Politik ve askerî casusluk bürosu" olarak faaliyet gösteren istihbarat ofisi D. Solod'un sorumluluğundaydı, ama uygulamada, eski bir İspanya İç Savaşı eylemcisi olan Albay

14 MAE Nantes, BEY 825, 21 Ağustos 1944.

15 *A.k.*

Dimitri adında biri tarafından yönetiliyordu. Ankara'daki Sovyet askerî ataşesine bağlı bu birimin belli başlı yedi sürekli çalışanı ve otuza yakın ajanı vardı. Eski bir Kominternci olarak anılan Tardiyev'in yönetimi altındaki komünist partilerle irtibat bürosu, komünist *Saut el Chaab* (Halkın Sesi) gazetesine mali destek sağlıyor ve yerel komünist propagandanın konularını belirliyordu. Özgül olarak azınlık sorunlarına dönük Kürt-Ermeni İşleri Ofisi, konsolos Ruben Aharonov ve başka iki Sovyet Ermenisi tarafından yönetiliyordu. İki Ermenice gazeteye mali destek sağlayan bu görevliler, yerel Hınçak yandaşlarının ve Ermeni ruhbanının sempatisini kazanmaya, bir yandan da Taşnak Partisi'nin etkisini azaltmaya çalışıyorlardı. Nihayet, bir Müslüman İşleri Ofisi, propagandadan sorumlu Kırım kökenli iki Sovyet Müslümanı tarafından yönetiliyordu. İlk başlardaki yadsınması olanaksız doğaçlamaya rağmen bu yapıların kuruluşu, Sovyetler'in azınlık ortamına yerleşme hızına tanıklık eder. Suriye'deki ve Lübnan'daki Ermeni azınlık örneği, İkinci Dünya Savaşı sırasında ortaya çıkan yeni eylem biçimlerini teşhis etmeye olanak verir.

Yurtseverlikten yayılmacı milliyetçiliğe

Otuzlu yıllar boyunca komünist parti, Suriye'de ve Lübnan'da değişik şanslara sahip oldu. On yıl boyunca yinelenip duran Araplaşma sloganına rağmen azınlıklara dayalı bir parti olarak, yönetimi ve stratejisi, sayılarını artırdılarsa da Müslüman Arap çevrelerinde arzulanan taraftarları kazanmayı hâlâ başaramamış bir avuç eylemcinin ayrıcalıklı alanı olarak kaldı. Aslında otuzlu yılların sonlarından itibaren, Suriye'de ve Lübnan'da komünist partinin faaliyetleri ve taraftar kitlesi, Fransa'da meydana gelen politik olaylar zaman dizinine bağımlı oldu. Nitekim Halk Cephesi hükümeti döneminde geniş bir hareket özgürlüğünden yararlanan parti eylemcileri, 1939'dan itibaren, Vichy hüküme-

ti süresince (1940-1941) manda yönetimi altında sıkılaşan ciddi kovuşturmalara uğradı.

İngilizlerin gelişiyle, Sovyetler Birliği'nin savaşa girişiyle ve Büyük İttifak'ın oluşumuyla birlikte, komünist partinin politik etkisi, Sovyetler Birliği'nin saygınlığı Kızıl Ordu'nun zaferlerine koşut olarak arttıkça büyüdü. Tıpkı Avrupa'da olduğu gibi burada da "Stalingrad etkisi" göz ardı edilemez. Nitekim Suriye'nin ve Lübnan'ın her tarafına dağılmış olan bin beş yüz üyesiyle komünist parti, 1942-1943'ten itibaren gerçek üye sayısıyla orantısız bir etki çevresine ve gücüne sahip oldu. Özel bir eğitimden geçmiş, Maxime Rodinson'un deyişiyle Stalinci liderin basmakalıp örneği olan Halit Bektaş, Artin Madoyan veya Nicolas Chaoui gibi birkaç yöneticinin eyleminin yanı sıra, özgül olarak azınlık örgütlerine ek olarak, SSCB'nin Dostları Derneği, Antifaşist Birlik ve Rus Gazileri Destekleme Derneği gibi koşut örgütlerin çoğalması, bir dizi aktarım kayışı oluşturdu. 1942'den itibaren yeniden kavuşulan ifade özgürlüğü Suriye'deki ve Lübnan'daki komünistlere, yayını 1939'da kesintiye uğrayan biri Arapça *Saut el Chaab*, diğeri Ermenice *Joghovurti Tsayn* (Halkın Sesi) olmak üzere iki gazeteye sahip olma olanağını verdi. Bu iki gazete 1942'den itibaren günlük hale geldi ve Halit Bektaş'ın bu vesileyle yaptığı konuşmanın da gösterdiği gibi, SSCB'nin 1944'te Suriye'nin ve Lübnan'ın bağımsızlığını tanımasını coşkuyla selamladılar:

> SSCB'yle diplomatik ilişkiler kurulmasını ilk bizler talep ettik. Ne mutlu ki Suriye'nin ve Lübnan'ın çok sayıdaki samimi yurtseveri sesimize ses kattı. Her şey, ülkemizdeki sorumlu çevrelerin, ülkemize karşı çok iyi bilinen iştahları besleyen kimi emperyalist çevrelerin muhalefetine rağmen, bu hakikati kavramaya ve buna uygun davranmaya başladığını gösteriyor. Bu emperyalist çevreler, uluslararası durumumuzun güçlenmesini, bağımsızlık haklarımızın, attığı imzayı hiçbir zaman inkâr etmeyen ve ülkemiz üzerinde hiçbir zaman hiçbir emperyalist amaca sahip olamaya-

cak olan SSCB gibi bir büyük güç tarafından desteklenmesini istemiyorlar.[16]

Nihayet "SSCB'nin, başkalarının yaptığı gibi, diplomatik bağlarla bağlı olduğu bir devletin içişlerine karışmadığını" ilan eden Halit Bektaş, bu konuda İran'daki Sovyet askerî birliklerinin varlığını örnek veriyor; ona göre bu birliklerin orada bulunmasının biricik nedeni savaş gerekleri ve açıkça görüldüğü gibi, çatışmalar son bulunca bu birlikler de geri çekilecek. Suriye'de ve Lübnan'da komünist partinin "bir sosyal reform partisi değil", her şeyden önce "bir ulusal kurtuluş partisi" olduğunu açıklayan Halit Bektaş, SSCB'nin Doğu Akdeniz'de Çarlık Rusyası'nın 19. yüzyılda işgal ettiği konumları yeniden kazanmaya çalıştığı yolundaki yaygın görüşü de reddediyordu: Böylece Suriye'deki komünist partinin tanımladığı ulusal çizgi, Sovyet savaş propagandasının yurtsever yönelimleriyle tam olarak örtüşüyordu. Bu ulusal çizgi, her ne kadar Suriye ve Lübnan Komünist Partisi seçkinleri, 1944'ten itibaren, karanlık ve anlaşılmaz nüfuz mücadeleleriyle sarsılmış olsa da, Ermeni azınlık arasında özellikle elverişli bir eylem alanı buluyordu. Bu nüfuz mücadeleleri sonucunda Ağustos 1944'te Halit Bektaş tarafından Şam'a gönderilen Artin Madoyan, böylece Lübnan KP yönetiminden uzaklaştırıldı; bu arada "kurucu" kuşaktan çok sayıda başka üye de Sovyet Ermenistanı'na dönmeyi tercih etti. Bu iç çatışmalara rağmen, Sovyetler Birliği'nin olumlu imajı yalnızca Ermeni topluluğunun komünist eylemcileri arasında gelişmekle kalmadı. Komünist partinin Ermenice günlük gazetesi *Joghovurti Tsayn*, bir bütün olarak Ermeni topluluğu ile Sovyetler Birliği arasındaki yakınlaşma noktalarını ortaya koyuyordu.

Önce 1935'te, ardından 1937'de yeniden kurulan *Saut el Chaab* gazetesinin peşi sıra Şubat 1938'de yayınlanmaya başlayan

16 MAE Nantes, BEY 825, Temmuz 1944.

Joghovurti Tsayn, o zamanlar hiç de geniş bir okur kitlesine sahip değildi. Önce Artin Madoyan, ardından Hovannes Aghbaşyan tarafından yönetilen bu gazete, savaş öncesinde mütevazı bir haftalık yayın organıydı. 1939'da yasaklandıktan sonra Şubat 1942'de bin beş yüz tirajlı bir günlük gazete olarak yeniden gün yüzüne çıktı. Her ne kadar gazetenin güttüğü amaç Arap halkının ulusal kurtuluşuysa da *Joghovurti Tsayn*, komünist partinin Arapça organının Ermenice çevirisinden ibaret değildi. Elbette kimi makaleler (savaş haberleri, Halit Bektaş'ın demeçleri vb.) ortaktı, ancak kimi makaleler doğrudan Ermeni topluluğuna yönelikti. Dolayısıyla güncel olaylarla ilgili genel konular, azınlık kaygıları göz önünde tutularak dile getiriliyordu: Sovyetler Birliği'nin savaş çabası, bu çerçevede Sovyet Ermenistanı savunması ve nihayet, Suriye'nin ve Lübnan'ın ulusal bağımsızlığı sürecinde Arap ve Ermeni halklarının ittifakı.

Savaş haberleri, ikinci cephenin açılması gereği, 1942 ilkbaharından Stalingrad'a kadar gazetenin hâkim konularını oluşturdu. Makaleler böylece, hedef kitleleri faşizme karşı seferber etmek olan bir genel yönelim gösteriyordu. Bu dönemde Stalin portrelerine pek az yer verildi; daha çok o dönem Sovyet afişlerinde ve gazetelerinde kullanılan görsel malzeme yansıtıldı. Kukrinitsi'nin ünlü desenleri Hitler'i alaya alıyor ve Alman istilasını Napolyon ordularınınkiyle özdeşleştiriyordu; desenlerin altında Arapça ve Ermenice kaleme alınan yazılarda, "Rusya'dan geri çekiliş"in yakın olduğu belirtiliyordu. Almanların Kafkasya'daki ilerleyişine dolaylı olarak değinen kısa ya da bilerek iyimserlik katılmış haberler, sosyalist geleneğin anma günleriyle birleştiriliyordu: 1 Mayıs sayısı olduğu kadar 14 Temmuz sayısı da faşizmi lanetlemeye vesile oldu. Sovyetler'in Türkiye'nin tarafsızlığına ilişkin görüşü, birçok kez genel ifadelerle anımsatılıyordu: Bu konu kolayca "azınlık" düzeyine taşınabiliyordu, zira "Ermenilerin düşmanları"ndan

söz ederken Artin Madoyan, Ankara ile Berlin arasındaki gayriresmî suç ortaklığını teşhir ediyordu.

Böylece *Joghovurti Tsayn* sütunlarında, SSCB savunması hem genel hem de "azınlık" boyutuyla ele alınıyordu: Suriye ve Lübnan Ermeni topluluğunun yapacağı maddi desteğin gerekliliğini vurgulayan çok sayıdaki yazı ve makale, Sovyet Ermenistanı savunması için yurtsever çağrıları birbiri ardına yayınlıyordu. Örneğin Sovyet Ermenistanı'ndaki mimari başarılara, aile yaşamındaki mutluluklara ya da Ermenistan SSC'de tek parti rejiminin politik yararlarına ilişkin propaganda yazıları, 1946-1947'deki anayurda dönüşe (*nerkaght*) aday binlerce Ermeni'nin duyarlılığını artırmak üzere, Sovyetler Birliği'nde ideal bir yurt imajı oluşturuyordu. "Klasik" hale gelen bu söyleme, savaş içindeki Sovyet Ermenistanı savunması için seferberlik yönünde yapılan sürekli çağrılar ekleniyordu. Ağustos 1942'de, Alman askerî birliklerinin ilerleyişi Kafkasya'yı tehdit ettiğinde, gazetede Ermenistan haritası önünde tüfeği omzunda bir Kızıl Ordu askerini temsil eden desen, şu altyazıyla yayınlandı: "Sovyet Ermenistanı Kızıl Ordu sayesinde güvendedir."[17] Suriye'de ve Lübnan'da, Artin Madoyan'ın yönetimi altında Sovyet Ermenistanı'nın savunmasına bu etkin destek, anayurda dönüşü önceleyen propaganda operasyonlarını hazırladı: 1942'de, gerçekten de her şeyden önce Suriye'de ve Lübnan'da yardım toplamaya dönük olarak Ermenistan Savunma Birliği kuruldu. Mart 1942'de günlük *Joghovurti Tsayn* gazetesi, elbette bu yeni derneği öne çıkardı. Artin Madoyan, "Doğu Cephesi'nde Ermenilerin bağımsız yurdunu savunan ve aynı zamanda bu cephede Nazilere karşı savaştıkları için bizler, Suriye ve Lübnan Ermenileri için de mücadele eden" Kızıl Ordu Ermeni Birlikleri'nin rolüne ilişkin bir başyazı kaleme aldı. Bu bağlamda Suriye ve Lübnan Ermeni topluluğuna dayanışma çağrısı çıkarıldı:

17 *Joghovurti Tsayn*, 24 Ağustos 1942.

> Cömertçe verelim! Sevgili yurdumuzun varlığını korumak için verelim! Ulusal varlığımızın korunması için verelim! Daha güzel günler görmek için verelim! Yurt savunması için verelim![18]

Ermenistan Savunma Birliği'nin bu propagandası 1942 ilkbaharından itibaren yoğunlaştı; nitekim Haziran 1942'de düzenlenen bir mitinge yaklaşık beş bin kişi katıldı. Çeşitli hatiplerin söz aldığı mitingde, Feracallah Hellu, Araplar ile Ermeniler arasında dayanışma zorunluluğunu vurguladı. Artin Madoyan'a gelince, 1942 Ağustos ayı sonlarında yayınlanan nehir-söylevinde, Suriye'deki ve Lübnan'daki Ermeni topluluğunun rolünün öneminin altını çizdi. 1943-1944'te ayrı yurtseverlik telleri titretilerek, Kızıl Ordu "Sasonlu Davit" tümeni veya General Bagramyan tümeni için yeni destek fonları oluşturuldu; bu da Ortadoğu'daki değişik Ermeni toplulukları arasında kullanılan Sovyet yanlısı propaganda izleklerinin özdeşliğini gösterir. Nihayet bu yurtseverlik patlaması, yurdun ve ulusal kimliğin savunulmasında -otuzlu yıllardan beri SSCB'de enkaz halinde olan- Ermeni Kilisesi'ne de geniş yer verdi.

Suriye ve Lübnan'ın ulusal bağımsızlığının ilanıyla oluşan çerçevede Arap ve Ermeni halklarının birliği izleği, 1943-1944'ten itibaren komünist günlük gazetenin ana propaganda konularından biri oldu. "Ermeni ve Arap halklarının dostluğunun simgesi" olarak gazete, SSCB ile Suriye ve Lübnan arasında diplomatik ilişki kurulmasına geniş yer ayırdı ve bu çerçevede, okurlarına, Sovyet diplomatik gezilerinin ayrıntılı raporlarını sundu. N. Novikov'un Suriye'ye ve Lübnan'a yaptığı ve resmî görüşmelerin çokça olduğu gezi, SSCB'nin ulusal bağımsızlık sürecinde oynadığı rolü bir kez daha hatırlatmaya vesile oldu: Suriye ve Lübnan komünist partilerinin yayınladığı ortak bildiri, bu diplomatik tanımanın Arap sorununu demokratik bir biçimde çözüme kavuşturmanın yolunu açtığını vurguladı. Aynı

18 *Joghovurti Tsayn*, 13 Mart 1942.

biçimde D. Solod'un Suriye'ye ve Lübnan'a gelişi selamlandı ve M. Kalinin ve V. Molotov tarafından imzalanmış güven mektupları teatisinden Lübnan Cumhurbaşkanı tarafından kabul edilişine kadar, Solod'un her davranışı övgüyle yorumlandı. Bu diplomatik tanıma, beraberinde, Ekim Devrimi'nin yirmi yedinci yıldönümü vesilesiyle Sovyetler Birliği onuruna Beyrut'ta ve Şam'da, SSCB-Lübnan Dostları Derneği ile SSCB-Suriye Dostları Derneği tarafından düzenlenen anma toplantılarını getirdi. Riad Sohl ve Cemil Merdam Bey gibi resmî şahsiyetleri, Suriye ve Lübnan komünist partileri temsilcilerini ve Raif Huri gibi (komünist hareketin) yol arkadaşlarını bir araya getiren bu anma toplantıları, 1944 sonbaharının etkili günlerini oluşturdu. Bunun hemen ardından Sovyet Ermenistanı'nın kuruluşunun yirmi dördüncü yıldönümü, 26 Kasım 1944'te, Beyrut'taki *Rialto* sinemasında kutlandı. D. Solod ve Riad Sohl'un katıldığı bu toplantı, politik bölünmüşlüklerin ötesinde, Ermeni topluluğunun bütününü "cephe örgütleri"nde bir araya getirme hedefini güden aynı oydaşmacı eğilimi sergiledi: Nitekim, Hrant Deveciyan'ın başkanı olduğu Sovyet Ermenistanı Dostları Örgütü, Antelias/Kilikya Ermeni Katolikosluğu'nun bir temsilcisinin varlığından yarar sağladı. Diğer yandan Sovyetler Birliği Dostları Örgütü'nün başkanı yazar Ömer Fahuri, bu toplantıda Sovyet barış mesajına gerekli bir başka nokta ekledi: Ermeni-Arap dostluğu. 1945 yılının hemen başlarında, benzer toplantılar bu kez Kızıl Ordu'nun kuruluş yıldönümü vesilesiyle düzenlendi ve Sovyet askerî zaferleri boyunca da aralıksız devam etti.

Nihayet SSCB'nin Türkiye'ye diplomatik taarruzu çerçevesinde Stalin, 1921'de Kemalist Türkiye'ye geri verilen Kars ve Ardahan topraklarını Sovyet Ermenistanı adına talep ettiği uğrakta Ermeni azınlığın rolü, Suriye'de ve Lübnan'da özellikle hissedilir hale geldi. 1878'de Rus Çarlığı tarafından ilhak ve

1919-1920'de bağımsız Ermenistan Cumhuriyeti topraklarına dâhil edilmiş Doğu Anadolu'daki bu eski vilayetlerle ilgili talep, Sovyet diplomasisinin uyguladığı azınlık stratejisinin çarpıcı bir örneğidir. Kızıl Ordu Doğu Avrupa'nın önemli bir bölümünü (Finlandiya toprakları, Doğu Prusya, Baltık ülkeleri, Curzon hattının doğusundaki Polonya, Besarabya ve Rutenya) işgal etmişken, Molotov'un Moskova'daki Türk büyükelçisine 1925 Dostluk Antlaşması'nın yenilenmesi bağlamında Türk-Sovyet iyi ilişkilerinin Kars ve Ardahan'ın Sovyet Ermenistanı'na verilmesini varsaydığını söylemesiyle, bu sorun resmî bir biçimde ortaya çıktı. Önce Stalin tarafından Potsdam Konferansı sırasında ileri sürülen bu talep, Türk hükümetinin itirazlarına ve SSCB'nin toprak bakımından yayılma tehditlerine özellikle duyarlı olan Harry Truman ve Clement Attlee tarafından reddedildi. Bu talep, Sovyet diplomasisinin hızla öne çıkardığı tarihsel gerekçelere dayanıyordu: Geçmişte bu iki vilayet Ermenilere verilmişti, ayrıca bunlar, 1878'den 1918'e kadar Rus İmparatorluğu toprakları içinde yer almıştı. Bu vilayetler Türklere, genç Sovyet rejimine emperyalist devletlerin dayattığı Brest-Litovsk Antlaşması (1918) çerçevesinde geri verildi ve bu durum 1921 tarihli Türk-Sovyet Antlaşması'yla onaylandı. Ermeni sorununun toprak bağlamında böyle fırsatçı bir biçimde sömürülmesi, Türk hükümetinin tepkisiyle karşılaştı; Türk hükümeti Türkiye'nin toprak bütünlüğüne halel getirebilecek her türlü ödünü reddederken, neden yok olduklarına değinmeksizin, bu bölgede Ermeni nüfusun yaşamadığını da ileri sürebildi.

İşte bu ortamda *Joghovurti Tsayn* yayılmacı milliyetçi talepleri büyük bir coşkuyla yansıttı ve genel kaynaşmaya ilk adımda katıldı: Anadolu topraklarının Sovyet Ermenistanı'yla yeniden birleştirilmesi umudu, Suriye'deki ve Lübnan'daki Ermeniler arasında büyük bir coşku yarattı ve Eylül 1945'ten itibaren Beyrut, Halep, Şam ve Zahle'de mitingler düzenlediler. Türkiye

Ermenistanı sorunu etrafındaki bu seferberlik, hemen hemen tümü Doğu Anadolu kökenli Suriye ve Lübnan Ermeni topluluğu sığınmacılarını, büyük ölçüde, 1946-1947'deki anayurda dönüş kampanyasına hazırladı. Sovyetler'in Ortadoğu ülkelerindeki bu yeni propaganda yöntemi, 1945 yılı sonlarında daha belirgin hale geldi; *Moskova Radyosu* bir yandan Sovyet-Arap dostluğunu pekiştirmek üzere Arapça programlar, diğer yandan Ermeni azınlığın umutlarını yeniden yükseltmeye dönük olarak Sovyet Ermenistanı'nı cennet gibi gösteren anlatılar yayınlamaya başladı. Böylece aynı dönemde İran Azerbaycanı'nda uygulanmış stratejiyle karşılaştırılabilir bir yaklaşım uyarınca, Türkiye, SSCB'nin Ortadoğu'daki azınlıklara yönelik hedeflerinin ikinci odağını oluşturdu.

Gelecek yıl Erivan'da!

SSCB'nin 1945-1946'da Suriye ve Lübnan'daki azınlıklara yönelik propagandasının son bir yönü olan Sovyet Ermenistanı anayurduna dönüş kampanyası, bütünüyle yukarıda betimlenen bağlamın bir parçası oldu. "Kutsal birlik" politikası, Stalin diplomasisi tarafından Ermeni yayılmacı milliyetçiliğinin araçsallaştırılması ve nihayet, gerek Suriye'de ve Lübnan'da, gerekse Avrupa'da savaş sonunda kötüleşen sosyo-ekonomik koşullar, bu ikinci ve en önemli *nerkaght* (anayurda dönüş) dalgasının bir bütün olarak gerekçelerini belirledi. Gerçekten de 1946 ile 1948-1949 arasında yüz bini aşkın Ermeni, esas itibarıyla İran'dan, Yunanistan'dan, Lübnan'dan, Suriye'den, Bulgaristan'dan, Romanya'dan, Fransa'dan, Mısır'dan, Filistin'den, Irak'tan ve ABD'den anayurda dönüş yaptı. SSCB Yüksek Sovyeti'nin 21 Kasım 1945 tarihli kararnamesiyle izin verilen bu göç, doğaldır ki Ortadoğu ülkelerinin hepsinde Ermeni diasporasına yönelik propagandanın ana izleğini oluşturdu.

Ermenilerin anayurtlarına dönüşü propagandasının santra vuruşu Ermeni Katolikosu'nun seçim toplantısı sırasında yapıldı. Nisan 1938'de Katolikos Horen I'in kuşkulu biçimde kaybolması, Eçmiadzin'in Katolikos makamını fiilen yedi yıl boş bıraktı. Haziran 1945'te toplanan kongre, Sovyet yetkililerin Eçmiadzin Katolikosluk makamını diaspora Ermenilerinin tümünün buluşma merkezine dönüştürme niyetini ortaya çıkardı. Bu niyet birkaç ay önce Piskopos Çörekçiyan'ın bir görevlisinin İran'a gönderilmesiyle de zaten kendini göstermişti. 1932'den bu yana ilk kez SSCB'nin bütününden ve diaspora ülkelerinden gelen resmî delegeleri bir araya getiren bu kongre, Sovyet Ermenistanı etrafında ulusal toplanma iradesinin gösterişli bir dışavurumu oldu. 1941 yaz aylarından itibaren SSCB'nin izlediği yeni dinî politikanın bir sonucu olarak Ermeni Kilisesi ile Sovyet Devleti arasındaki bu barışma, Sovyetler Birliği'nin iç ve dış politikasındaki yeni yönelimlerin girizgâhıydı. 1938'den beri zorlu geçiş koşullarında görev yapan eski *locum tenens*'in (kaymakam), Kevork VI adını alan Başpiskopos Çörekçiyan'ın Katolikos seçilmesi bir sürpriz değildi ve yurtseverliği yüceltici açıklamalara ve mesajlara vesile oldu. Katolikos seçimi kongresi, anayurda dönüş konusunda ilk propaganda kampanyasını başlattı. Bu propagandada, yurtseverlikle ilgili ve ekonomik konular ustaca işlendi ve bunlar, izleyen onlarca yıl boyunca "ulusal" çağrışımlı izlekler oluşturdu. Anayurda dönüş yönündeki yurtsever izlekler burada doğal bir gelişme alanı buldu. Sovyet Ermenistanı anayurduna dönüş, gerçekten de diaspora Ermenilerinin çoğunluğu bakımından sürgünlük ve vatansızlık durumunun sonu anlamına geliyor ve özellikle, Osmanlı Ermenilerinin kendi yurtlarına olanaksız geri dönüşü acı izleğiyle yeniden bağ kuruyordu. Diaspora basını, bu arada yeni bir konu bularak bunu öne çıkardı: Öncüleri ilk yurtları olan Filistin topraklarını değerlendiren Yahudi halkıyla kendi du-

rumlarını karşılaştırma. Anayurda dönüş, böylece, yeniden doğuşu trajik soykırım ve iki dünya savaşı günlerinden sonra mucize olarak görülen bir ulusal ocağa "geri dönüş" ve bir araya gelme anlamını taşıyordu: Sovyet yurdunda pırıl pırıl bir gelecek vaat ediliyordu. Nihayet bu, Ermeni sorununun toprak bakımından çözüme kavuşturulması da demekti. Dolayısıyla, eski Kars ve Ardahan vilayetleriyle ilgili yayılmacı milliyetçi talepler ikili bir işlev görmüştü: Bunlar, Soğuk Savaşı önceleyen uluslararası koşullar çerçevesinde Türkiye üzerinde baskı aracı ve anayurda dönüşler için gerekçe olmuştu.

Halk Komiserleri Sovyeti'nin [Kurulu'nun olacak] 22 Şubat 1946 günlü kararnamesinin uygulanmasıyla, anayurda dönüş propagandası daha kesin bir biçim aldı: Tüm ülkelerde göç komiteleri oluşturuldu; bu komiteler o ülkedeki Sovyet Büyükelçiliğine bağlı olarak "ilerici" şahsiyetlerin ve kilisenin himayesinde ve Sovyet Ermenistanı'ndan gelen temsilcilerin sorumluluğundaydı. Göçle ilgili tüm ülkelerde olduğu gibi Suriye'de ve Lübnan'da da bu komiteler önceden belirlenmiş bir modeli izledi: Komiteleri yerel büyükelçilikte bir büroya yerleşen Erivan'dan gelmiş bir veya iki temsilci oluşturdu. Bunlar göçün resmî örgütleyicileriydi ve bu komiteleri, diasporanın, Taşnaklar dışında, Hınçak, Ramgavar veya önde gelen komünist şahsiyetlerden oluşturmakla görevliydiler. Suriye'de ve Lübnan'da bu temsilci, Mart 1946'da Beyrut'a gelen cana yakın bir genç olan G. Nazaryan'dı. G. Nazaryan, Suriye ve Lübnan Ermenilerinin anayurda dönüş hazırlıklarını, Ermeni kökeni azınlık sorunlarındaki özel yetkinliğini açıklayan Sovyet Konsolosu R. Aharonov ile sıkı işbirliği içinde nasıl yürüttüğünü, Ermenistan KP Birinci Sekreteri K. Harutyunov'a şöyle anlatıyor:

> Bu yılın 12 Martında Beyrut'a vardığım gün, Suriye'de ve Lübnan'da Ermenilerin anayurda dönüş hazırlıkları çalışmasının durumu şöyle: Ermenistan SSC Bakanlar Konseyi'ne bağlı Yurtdışı

Ermenilerini Karşılama ve Yerleştirme Komitesi'nin bir mektubuna dayalı olarak, halkın taşınmasını sağlama amacıyla bir Suriye-Lübnan Komitesi kuruldu. Bu Komite on bir kişiden oluşuyor ve merkezi Beyrut'ta. Sovyet diplomatik temsilciliğinin ve özellikle Beyrut'taki Sovyet konsolosu Ruben Aharonov Yoldaşın etkin yardımı sayesinde, komitede değişik ilerici Ermeni örgütlerinin temsilcileri yer aldı ve bileşimi Sovyet Ermenistanı tarafından denetlenip onaylandı. SSCB'yle Kültürel İlişkiler Derneği Başkanı ve komünist *Aravod* (Şafak) gazetesi başyazarı Hrant Deveciyan komite başkanlığına seçildi. Eşzamanlı olarak, Şam'da ve Halep'te de alt komiteler oluşturuldu. Bu alt komiteler Beyrut'taki komitenin talimatlarına uygun olarak hareket ediyor ve bunlar da ilerici ve yurtsever Ermeni eylemcilerden oluşuyor. Partisiz, büyük tüccar, Ermeni kolonisi içinde Sovyet Ermenistanı'na sevgi besleyen bir yurtsever, kararlı bir antifaşist ve anti-Taşnak olarak tanınan ve bu özellikleriyle Şam'daki Ermeni topluluğu içinde kesin bir ağırlığa sahip olan Hrant Grigoryan, Şam Komitesi'ni yönetiyor. İş için Mısır'a gitmiş olan başkanın yokluğunda Halep Komitesi başkanlığını (başkan yardımcılığı görevine seçilmiş olan) Dr. Haçatriyan yürütüyor. Dr. Haçatriyan, Ermenilerin taşınma hazırlıklarında var gücüyle çalışan partisiz ve ilerici bir eylemci.[19]

G. Nazaryan raporunun ilerleyen bölümlerinde, Sovyet Ermenistanı anayurduna dönüş politikasının Suriye'de ve Lübnan'da karşılaşabileceği pratik ve ideolojik engelleri sıralıyor. Dönüşe karşı çıkan şahsiyetlerin başında, "ajanlarını çoğunlukla Taşnaklar ve faşist Araplar arasından sağlayan"[20] ve Araplarla Ermeniler arasındaki çatışmaları körüklemeye çalıştığı söylenen Fransızlar ve özellikle İngilizler geliyor. Nihayet G. Nazaryan, göç adaylarının taşınmasının ortaya çıkardığı sorunları ele alıyor. Anayurda dönüşle ilgili tüm ülkelerde görülen, ancak burada değişik oyuncularının teşhis edilmesine olanak veren süreğen sorun:

19 ACEDOSPRA, Fon 1, op. 26, d. 47, y. 188-189.

20 *A.k.*, y. 196.

En karmaşık sorunlardan biri taşımaydı, zira burada gemi kiralama olanağı yoktu. Burada İngiliz veya Fransız şirketi yoktu; ayrıca olsa bile Fransızların ve İngilizlerin kendi çıkarlarına aykırı gördükleri bir hedef için gemi kiralanmasına onay vermeleri pek olası değildi. Bu sorunları değerlendirdikten sonra, diplomatik temsilcilik ve komite üyeleriyle ortaklaşa olarak şu üç olanağı tespit ettik. Birinci olanak: Maddi yardım için İlerici Örgütler Komitesi'nin kaynaklarıyla ABD'den bir gemi satın almak. Kimi Ermeni zenginleri komiteye maddi yardıma hazır olduklarını bildirdi. Kilikya Katolikosu, Amerika'daki ilişkilerini kullanarak bu geminin satın alınmasını sağlamayı üstlendi. Dostlarına bir telgraf göndererek bir gemi almalarını istedi. Ne var ki çok kısa zamanda anlaşıldı ki, büyük olanaklarla bile bir gemi alınması kolay değil ve bu çözüm yolu seçilse bile, geminin Beyrut'a varışı Eylül ayını bulacaktı. İkinci olanak: Sovyet-Romen denizcilik şirketi yönetimine başvurarak, belirleyecekleri koşullarla bir geminin tahsis edilmesini istemek. Komite Sovrom şirketine resmen başvurdu. Mayıs ayının ilk günlerinde cevap vermeleri bekleniyordu. Ancak cevabın hemen gelmeyeceği anlaşıldı. Bu bilgiyi bize, Nisan ayının ikinci yarısında Beyrut'ta bulunan Sovrom'un *Transilvanya* gemisinin kaptanı verdi. Üçüncü olanak: İlk iki çözümün başarısızlığa uğraması durumunda, komitenin başka bir seçeneği kalmadığına göre, SSCB hükümetine başvurarak anayurda dönüş ihtiyacına cevap verecek bir gemiyi tahsis etmesini rica etmek. Tam yetkili temsilci Solod Yoldaş, bu üç olanağı Dışişleri Bakanlığı'na bildireceğini ve taşımanın doğurduğu soruna çözüm bulunması için bakanlığın müdahalesini isteyeceğini belirtti. Böylece taşıma sorunu Moskova'ya iletildi, ancak ben buradan ayrılmadan henüz bir cevap gelmedi.[21]

G. Nazaryan, elbette Sovyet Ermenistanı anayurduna dönüş propagandacısı olarak da ateşli bir faaliyet yürüttü. Sovyetler Birliği'nde gündelik yaşamdan 1936'da kabul edilen yeni Anayasa gibi politik ve kurumsal olanlarına kadar, çok değişik sorulara

21 ACEDOSPRA, Fon 1, op. 26, d. 47, y. 197-198.

cevap veriyordu. Nisan 1946 sonlarında, komiteyle birlikte geniş çaplı bir ajitasyon ve propaganda çalışması yaptı. Beyrut'ta, Şam'da ve Halep'te her seferinde binlerce kişinin katıldığı bir dizi miting düzenlendi; Beyrut'ta Büyük Tiyatro'da düzenlenen toplantıda, "Sovyet Ermenistanı, Sovyetler Birliği'nin eşit yetkili bir üyesi" başlıklı uzun bir konuşma yaptı. SSCB'ye ve Sovyet Ermenistanı'na ayrılmış bir sergi de Nisan 1946'da Şam'da açıldı; açılışa yalnızca Erivan'dan gelen temsilci değil, ama aynı zamanda Sovyet diplomatik temsilciliği muhabiri olan TASS Ajansı temsilcisi ve Halit Bektaş da katıldı. Bütün bu faaliyetler, azınlık ortamındaki ağların örtüştürülmesini bir kez daha kanıtlıyor: Artık eski yapılara, başkalarının yanı sıra komünist partinin yapılarına, kendi faaliyetleri de Sovyet diplomatik temsilciliği tarafından denetlenen bütün bir yurtsever göç komiteleri bulutsusu ekleniyor.

1946-1948 döneminde anayurtlarına dönenler arasında Ortadoğu kökenli Ermenilerin yüksek oranı, göç komitelerinin Ortadoğu'da yürüttüğü faaliyetin başarısına tanıklık ediyor. Bu dönemde Sovyet Ermenistanı'na göç eden yüz bini aşkın insan arasında, Suriye-Lübnan'dan (1946-1948'deki göçmenlerin yaklaşık %32'si) ve İran'dan (1946-1948'deki göçmenlerin %2'si) gelenler çoğunluğu oluşturuyordu. Bu, her şeyden önce, SSCB'nin daha yüksek göçmen kotası ayırarak Ortadoğu ülkelerine öncelik tanımasının bir sonucuydu. Bu seçimde, Soğuk Savaş'ın başlarında Sovyetler Birliği'ni özellikle Ortadoğu ve Akdeniz bölgesinde varlığını ortaya koymaya yönelten dış politika zorunlulukları da önemli bir yere sahipti. Öte yandan, özümlenmemiş ve geleneksel değerlerini kararlılıkla koruyan Ermeni gruplarından oluşan bu ülkelerdeki toplulukların zorlu sosyo-ekonomik koşulları da bir etmendi. Seçilmiş bir anayurda geri dönüş umudunun Ermenilerde yarattığı coşku ve yerel komünistlerin bu göç dalgası hazırlığına önemli katılımı da, Soğuk

Savaş arifesinde SSCB'nin Ortadoğu'daki etkisinde, esas olarak azınlıklara dayalı yönlere tanıklık eder.

HRİSTİYAN AZINLIKLAR: 19. YÜZYIL DİPLOMASİSİNE GERİ DÖNÜŞ

SSCB'nin Stalin dönemi boyunca Yakındoğu ve Ortadoğu'daki dış politikasının eylem araçları arasında dinî kurumların kullanımı ilk bakışta beklenmedik ve şaşırtıcıdır. Bu karmaşık bir inceleme konusudur; bir yandan Rus Ortodoks Kilisesi ile Sovyet devleti arasındaki ilişkilerin gelişimini, öte yandan Sovyetler Birliği'nin "çok dinli" yapısının bu alanda olanak verdiği kurumsal çok yanlılığı ele almayı gerektirir. İkinci Dünya Savaşı sonunda, Ortadoğu, SSCB'nin Doğu Ortodoks azınlıkları arasında gücünü ortaya koymasına elverişli bir eylem alanı sunuyordu; bu alan, ayrıca, yeni oluşmuş kimi diasporalar içinde azınlıklara yönelik özel hedefler güdülmesine de olanak veriyordu. Nihayet çok daha iddialı bir politika etmeni olarak, Sovyet Müslümanlığı bu coğrafi alanda muazzam diplomatik açılım olanakları sunuyordu. SSCB'nin 1941'de uğradığı askerî felaketler bağlamında ortaya çıkan bu dinî kurumlarla işbirliği politikası, savaşın sonlarına doğru nasıl SSCB'nin Doğu Hıristiyanlarına yönelik diplomasisinin bileşenlerinden biri haline geldi? Rus Ortodoks Kilisesi ve Ermeni Apostolik Kilisesi örneklerinden hareketle, Stalinci diplomasinin bu şaşırtıcı emeli –SSCB'ye, Doğu Hıristiyan azınlıklarının hamisi rolünü yeniden kazandırma emeli– ortaya konmaya çalışılacak.

Bir Dinî NEP mi?

Ekim 1917'den itibaren din, Sovyet yetkililerin var güçleriyle mücadele ettiği, özü itibarıyla karşıdevrimci olarak nitelenen bir pratikten ibaretti. Yeni rejim tarafından 1918'den beri yürütü-

len kilise karşıtı kampanya, 1923'te "Yaşayan Kilise" bölünmesinin Ortodoks Kilisesi'ni bir konum almak ve Sovyet rejiminin meşruiyetini kabul etmek zorunda bıraktığı uğrakta, daha bir güçlendi. 1925'te Patrik Tikhon'un ölümüyle Patriklik makamı boşaldı. Metropolit Petro'nun 1926'da Sibirya'ya sürgün edilmesinin ardından, "Patriklik makamının muhafızı" Metropolit Sergey (1867-1944), kiliseyi adım adım rejimle etkin bir işbirliğine yöneltti. Bu süreç, 1927'den itibaren "Sergeycilik" adı verilen bir uzlaşma formülüyle açıldı. Buna göre kiliseye komünist rejim çerçevesinde bir sadakat ve uzlaşma tutumu dayatıldı. Bu, 1927'de yayınlanan ünlü bildiride açıkça görülür:

> Sözlerimizle ve davranışlarımızla, en ateşli Ortodoksların Sovyetler Birliği'nin sadık yurttaşları olabileceğini kanıtlamalıyız [...]. Ortodoks olmak, aynı zamanda da Sovyetler Birliği'ni medeni yurdumuz olarak kabul etmek istiyoruz. Onun sevinçleri ve başarıları, bizim sevincimiz ve başarımız, onun yenilgileri bizim yenilgimiz olacak.[22]

Kilise sıradüzeninin üyeleri ile Sovyet devletinin –farklı gizli polis kuşakları da dâhil olmak üzere– değişik yetkilileri arasındaki bu sıkı işbirliği, İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra SSCB'nin dış politikasında Ortodoks Kilisesi'nin araçsallaştırılmasının zeminini uzun zamandır hazırlıyordu.

Sovyet savaş çabasının ve Sovyet yurdunu savunmanın gerektirdiği manevi seferberliğin dayattığı dinî yumuşama, 1941 sonbaharından itibaren hissedilir hale geldi; nitekim Sovyet basın sütunlarında dinî özgürlükler izleğiyle ilgili kimi makaleler görülmeye başlandı. Din ve dinî ibadetle ilgili resmî söylemde tam bir çark edişin bu ilk işaretleri, aynı zamanda Bolşevikler tarafından geçmişte kapatılmış Ortodoks kiliselerinin törenlerle yeniden açıldığı işgal edilmiş topraklarda Almanların yü-

22 Aktaran Kathy Rousselet, "L'Eglise orthodoxe russe et la politique", *Problèmes politiques et sociaux*, 687, 18 Eylül 1992, s. 9.

rüttüğü "kurtuluş" propagandasına da bir cevap oluşturuyordu. 1934'ten beri Moskova'da ikamet eden Apostolik temsilci ve Saint-Louis-des-Français rahibi Léopold Braun, SSCB'de dine karşı bu ani tutum değişikliğini Vatikan'a bildirdi:

> Olayların esinlendirdiği din lehine bu çark edişin ilk kanıtı, Moskova Radyosu'nun 4 Nisan 1942 günü sabah 6 yayınındaki afallatıcı duyuru oldu. Bu, Rusya'nın kutsanmasından beri, Slav ülkelerinde bayramların bayramının arifesi olan Kutsal Cumartesi'ydi. Spikerin, halkın özlemlerine cevap vermek üzere, Moskovalıların Paskalya gecesi ayinlerine katılma yönündeki eski Rus geleneğini yaşayabilmeleri amacıyla (sıkıyönetim altındaki) Moskova'da gece sokağa çıkma yasağının gece boyunca uygulanmayacağına ilişkin sözleri halkta genel bir şaşkınlık yarattı! 1942 Paskalyasının kutsal gününde, Moskova'daki Epifani Kilisesi'nde, devrimden bu yana görülmedik bir dinî ihtişam içinde, beş piskopos ve on rahibin birlikte gerçekleştirdiği bir ayin yaşandı. Şuna işaret etmek gerekir ki bu ayin, hükümetin talebi üzerine olabildiğince şaşaalı biçimde gerçekleştirildi ve çekilen çok sayıda fotoğraf daha sonra yurtdışına dağıtıldı ve yayıldı.

1941 sonbaharında din karşıtı propagandanın son bulmasının ötesinde, Léopold Braun Sovyet yetkililerin dine karşı yeni ihtimamının "kapsayıcılığına" da tanıklık ediyor:

> Ekim 1941'de, Moskova'nın en çok tehdit altında bulunduğu bir sırada, hükümet aniden, daha birkaç ay önce din karşıtı basının en kaba biçimde küfrettiği başkentteki en yüksek ruhban mensuplarının kişisel güvenliği için olağanüstü ve hiç beklenmedik bir özen göstermeye başladı. Özel bir vagon tahsis edilerek Metropolit Sergey, sözde Metropolit Aleksandr Vedenski, Hahambaşı ve Molla, tehdit altındaki kentten uzaklaştırıldı.[23]

Léopold Braun'un trajikomik günlüğü, kimi zaman "dinî NEP" olarak nitelenen bu yeni yönelim konusunda alabildiğine

23 MAE Nantes, BEY 825, 13 Eylül 1942.

bilgi vericidir. Bu yeni yönelim, 1942'de Sovyet hükümetinin yayınlattığı *SSCB'de Din Gerçeği* başlıklı, dış propagandaya yönelik kitapla pekişti.

Aynı zamanda Rus Ortodoks Kilisesi'nde gerçek bir yeniden örgütlenme yaşandı. 4 Eylül 1943'te, Metropolit Sergey ile iki yardımcısı, Nikolay ve (gelecekteki Patrik) Aleksey, özel bir görüşme için Stalin'in yanına çağrıldı. Bu görüşme birkaç gün sonra Patriklik makamının yeniden kuruluşuna varan bir Sinod'un (din meclisinin) toplanmasında ete kemiğe bürünen bir tür gayriresmî uzlaşma antlaşmasını belirledi. Böylece on altı yıllık gecikmeyle Sergey, 15 Mayıs 1944'te yaşama gözlerini yummadan kısa süre önce, Rus Ortodoks Kilisesi Patrikliği yüksek makamına ulaştı. Ocak-Şubat 1945'te halefini seçmek üzere toplanan yeni Sinod, Aleksey'i seçti ve 10 Nisan 1945'te yeni Patrik, yanında (Dışişleri Bakanı) Molotov'un bulunduğu Stalin tarafından kabul edildi; bu, Sovyet iktidarının Rus Ortodoksluğu için bir diplomatik görev öngördüğünün işaretiydi. Böylece 1945'ten itibaren Rus Ortodoksluğu, özellikle Doğu ve Orta Avrupa'da Kızıl Ordu tarafından işgal edilen bölgede, uluslararası kilise cephesinde Sovyet devletinin çıkarlarına hizmet etme durumuna geldi; bu bölgede Ortodoks halka (Romanya, Bulgaristan ve Yugoslavya'nın bir bölümü) himayesini ya da etkenliğini sunarken, başka yerlerde (Macaristan, Polonya, Doğu Almanya, Çekoslovakya, Arnavutluk) Katolikliğe ve Protestanlığa bir karşı-denge unsuru oluşturacaktı. Ne var ki Moskova Patrikhanesi'nin otoritesini yeniden kurma iradesi, en açık olarak, Ortodoks azınlıkların kalabalık olduğu Ortadoğu'da kendini belli etti. Moskova'nın eski "Üçüncü Roma"nın emelleriyle yeniden bağ kurduğu bu yeni atılım, Sovyetler Birliği'nin bu bölgede azınlık stratejisinin önemli yanlarından biri oldu.

Stalin diplomasisi çerçevesinde Ortodoks azınlıkların korunması

Etnik ve dinî bir mozaik olan Yakındoğu, İkinci Dünya Savaşı'nın sona ermesinin ardından, yerel Ortodokslarla yeniden ilişki kurmak isteyen Rus Ortodoks Kilisesi'ne doğal -ve aslında geleneksel- bir etki alanı sundu. Tarihsel olarak dört patrikhaneye (İstanbul, İskenderiye, Antakya ve Kudüs) bölünmüş, teorik olarak sıradüzeninde eşit ve özerk olan Doğu Ortodoksluğu iki grup halinde ele alınabilir: Bir yanda Antakya ve Kudüs Patrikhaneleri çevresinde toplanmış ve Mısır'daki "Kalkedon Konsili öncesi" inanca sahip Kıptilere çok yakın olan Arap Ortodoksluğu ile, diğer yanda Yunanistan ve Kıbrıs Otosefal [Bağımsız] Kiliseleri, Girit Özerk Kilisesi ve *primus inter pares* (eşitler arasında birinci) kabul edilen İstanbul Patrikhanesi'nden oluşan Grek Ortodoksluğu. 1943-1944'ten itibaren bu Patriklikler, her yerde aynı ölçüde olmasa da kesin bir başarı sağlayan Moskova'nın özel bir ihtimamına konu oldu.

> Stalin'le görüşmenin hemen ardından Rus Ortodoks Kilisesi'nin en çarpıcı çabaları Ortadoğu'ya yöneldi ve büyük ölçüde karşılığını aldı.[24]

Gerçekten de SSCB'nin uyguladığı yeni dinî politikanın dış belirtileri, daha 1943'teki "normalleşme"yle birlikte fark edilir hale geldi. Sovyet diplomasisinin kendini ortaya koymak için araç olarak kullandığı bu yeni dinî boyut, laik ve köktenci Üçüncü Cumhuriyet döneminde bile süren ve yüzyıllara yayılan Katolik Kilisesi'nin himaye uygulamasına alışkın Fransız gözlemcilerin ve diplomatların gözünden kaçmadı. Sovyetler'in ilk adımları, örneğin İstanbul'daki gibi, Grek Ortodoksluğu'yla ilgili oldu:

---

24 William C. Fletcher, *A Study in survival. The Church in Russia, 1917-1943*, Londra, SPCK, 1965, s. 19.

> Varlık Vergisi Kanunu'nun uygulanması sırasında Sovyet temsilcileri, kanundan şiddetli bir biçimde etkilenen Rum azınlıklara çok canlı bir ilgi gösterdi. İstanbul'da Patrikhane'ye mensup iki papazın Sovyet Büyükelçiliği'nden çıktığı anda Türkler tarafından tutuklandığı bildiriliyor. Sovyetler onlara parasal yardımda bulunmuş. SSCB'nin Rum Ortodoks Kilisesi'ne gösterdiği dikkati tespit etmek özellikle ilginç. Gerçekten de Ruslar, ruhbanın bir bütün olarak Rum halkı üzerindeki etkisini biliyorlar ve uygun bir dinî politikaya yaslanarak, İstanbul'daki Rumlar ve hatta işgal edilmiş Yunanistan'daki Grekler arasına sızmanın bir yolunu bulabilirler.[25]

Grek nüfusuna yönelik bu özel dikkat, birkaç ay sonra Kahire'deki CFLN [Comité français de libération nationale/ Fransız Ulusal Kurtuluş Komitesi] temsilcisinin, komünist teorilerin ilerlemesinden çok, Rus Ortodoksluğu'nun gösterdiği gelişmeden etkilendiği Mısır'da doğrulandı:

> Özellikle Yunanistan'dan çok sayıda sığınmacının Mısır'a gelmesinden sonra, Grek kolonisi içindeki komünizmin güvenlik güçlerini birçok kez endişelendirdiğini biliyorum. Ortodoks çevrelerde ve özellikle Grek Ortodoks Kilisesi'nde, Stalin ile Rus Kilisesi arasındaki uzlaşma, İskenderiye Patriği Christophoros II'nin uzun kutlama telgrafında dile gelen çok güçlü bir etki yarattı. Yunanistan Prensi Pierre'in, Rus asıllı eşi Prenses Irène, Doğu'dan, bu vesileyle Patrik Sergey'e dikkat çekici bir telgraf gönderdi. Tüm basının duyurduğu Patrik Sergey'in Kudüs ve belki de Kahire ziyareti de Ortadoğu'daki tüm Ortodoks çevreler tarafından sabırsızlıkla ve neredeyse coşkuyla bekleniyor.[26]

Bu bağlamda Doğu Akdeniz'de Sovyetler'in varlık gösterme politikası, Rusya'nın Ortodoksların geleneksel hamisi rolünü yeniden canlandırmasıyla ortaya çıkıyordu; nitekim Moskova

25 MAE Nantes, BEY 825, 10 Mart 1943.

26 MAE Nantes, BEY 670, 1 Kasım 1943.

Patriği, bu imajı gerek Grekler gerekse Ortodoks Arap azınlıklar arasında yaymak için sürekli bir çaba içindeydi.

İlk başlarda Yakındoğu'da SSCB'nin dinî taarruzu, Rus Ortodoks Kilisesi yönetim kademeleri henüz hiçbir doğrudan müdahale aracına sahip olmadığından, Sovyet diplomatik temsilcilikleri kanalını kullandı. Yakındoğu'da görevde bulunan Sovyet diplomatlar, göründüğü kadarıyla yeni rollerine doğaçlamasına daldı ve dinî işlere alışıldık olmayan bir ilgi gösterdiler. Mısır'daki Sovyet büyükelçisi N. Novikov, Rus kökenli halktan bir kadın olarak Yunanistan Prensi Pierre ile evlenerek kraliyet ailesi üyesi haline gelmiş Prenses Irène'in aracılığıyla ve el altından etkisiyle, Ortodoks Grek patriklerinin çeşitli temsilcileriyle görüşmelerini çoğalttı. Ağustos 1944'te, Lübnan gezisi sırasında Novikov, Grek Ortodoks Patriğiyle görüşmesi sırasında Prenses Irène'in rolüne açıkça atıfta bulundu; Fransız yetkililer bunu şöyle yorumladı:

> Fransa'ya adanmışlığı iyi bilinen Prenses Irène, Novikov üzerinde hayırlı bir etki yapıyor. Prenses Irène Tahran'a, ardından da Stalin'in kendisini yakından tanıdığı Moskova'ya bir ziyaret yapmak üzere. Beyrut Metropoliti, Prensesin Beyrut'a geldiğinde kendisine her türlü özenin gösterilmesi gerektiğini belirtiyor, zira Doğu'da durumun gelişimi bakımından, Moskova'da belirleyici bir rol oynayabilecek güçte olduğunu düşünüyor.[27]

Birkaç gün sonra, Kahire'ye dönüş yolculuğu sırasında Filistin'den geçen Novikov, Prenses Irène'in aracılığıyla Kudüs Grek Ortodoks Patriği tarafından kabul edildi. Her ne kadar bu görüşme sırasında Novikov, alışkanlığı olduğu üzere, son derece ihtiyatlı davrandıysa da, Kudüs görüşmesi Yakındoğu'da Sovyet diplomasisinin yeni bir evresine denk düşmüş gibi görünüyor; ancak Kudüs'teki Amerikan Konsolosunun belirttiğine göre, Kudüs Patriği bu yeni yaklaşıma son derece şüpheci bir biçimde bakıyor:

27 MAE Nantes, BEY 825, 10 Ağustos 1944.

> Önce Grek Ortodoks Patriği'yle, ardından da Prenses Irène'le buluşmalar olmasaydı, bu ziyaret pek ilgi çekmezdi. Söylendiğine göre, Sergey'in Filistin'e bir ziyaret planladığını öğrenince Ortodoks Patriği 'diplomatik bir rahatsızlık' belirtti ve Ruslar Filistin'deki dinî yaşamda yeniden ortaya çıktıklarında çok şeyden vazgeçmek zorunda kalmaktan korkuyor. Fikir mi değiştirdi, yola mı geldi? Bilmiyorum, ancak bu kısa zamanda anlaşılır. Prenses Irène'in entrikaya doğal bir yatkınlığı var ve şu anda kocasıyla birlikte Patrikhanede ikamet ediyor. Belki de kendisi, Ruslar ile Ortodoks Kilisesi arasındaki aracıdır. Bir defasında bana Yunanistan'a kesinlikle ilgi duymadığını, tüm zamanını ve enerjisini Ortodoks Kilisesi'ne adamaya hazır olduğunu söylemişti. Bildiğiniz gibi kendisi Rus'tur. Bana göre Filistin'de henüz o kadar çok belirsiz şey var ki Ruslar yerel işlere karışmaya hazır değiller. Büyük bir olasılıkla, çıkarlarının nerede olduğunu gerçekten anlamadan, malvarlıklarının iadesini talep etmeyecekler. Sultanov'un ve Novikov'un bu ziyaretleri, muhtemelen keşif amaçlı gezilerden ibaret. Prenses Irène konuşmayı seviyor ve büyük bir olasılıkla bu konuları aydınlatabilir.'[28]

Ancak Sovyet diplomasisinin yerel Ortodokslara duyduğu ilgi, 1944 yılı boyunca, özellikle Sergey'in ölümünden sonra Moskova'da bir Sinod toplanma olasılığı ortaya çıkınca daha da pekişti. Örneğin Suriye'de ve Lübnan'da, Büyükelçi D. Solod, Patrik Alexandre III ile mükemmel ilişkiler kurdu; bu da Antakya Patrikhanesi'nin Slav Ortodoksluğu'nun bir "uydu"su haline gelmesinin ön girişimiydi. Bir Amerikalı gözlemci alaylı bir biçimde şöyle yazıyor:

> Ne var ki şimdilerde Solod, ikonalar, özellikle doğduğu bölge olan Kiev ikonaları konusunda uzman olma havası atıyor ve kendisinin iyi bir Ortodoks Hıristiyan olduğunu söylüyor.[29]

28 NARA, RG 59, 761.67N/8-1944.

29 NARA, RG 226, OSS 51517.

1945 Sinodu ve Patrik Aleksey'in Ortadoğu gezisi

Patriklik makamının boşalması nedeniyle 31 Ocak-2 Şubat 1945'te toplanan Sinod, Slav Ortodoksluğu ile, temsilcileri onur konuğu olarak davet edilen Doğu Ortodokslukları arasında ilişkileri yeniden kurmanın ideal gerekçesini oluşturdu. Bu gelişmeler, dört Patriğin her birinde şaşkınlıktan coşkuya kadar değişen tepkiler doğurdu. Büyükelçi Solod'un bu vesileyle kendisiyle temasa geçtiği Antakya Patriği, bir kez daha saflığıyla dikkat çekti:

> Sovyetler'in temsilcileri bana, Rus Ortodoks Sinodu'nun, Kutsal Ortodoks Kilisesi'nin geleneklerine ve kurallarına uygun olarak Rusya'nın yeni patriğinin seçimini yapacağı bilgisini verdi. Bunlar Sovyet hükümeti tarafından onaylanmış. Mareşal Stalin, tüm Ortodoks Patriklerin, yeni Rus Patriğinin seçiminde ve taç giymesinde hazır bulunmalarını arzuluyor. Rus Ortodoks Sinodu'ndan gelmesi gereken bu davet henüz elimize ulaşmadıysa da Sovyet temsilcileri, Patrik seçiminin yapılacağı 31 Ocak 1945'ten önce Moskova'da olabilmemiz için şimdiden hazırlık yapmamızı istediler. Rus eğitimi aldığımızdan ve müteveffa Sergius'un seçiminden itibaren Rus Sinodu'yla sıkı ilişkiler içinde bulunduğumuzdan ve savaş öncesinde Antakya Kilisesi ile Rusya Kilisesi'ni bağlayan dostluk ve ilişkileri yeniden oluşturabilme amacıyla, Ekselansları Sur, Sayda ve Homs başpiskoposlarıyla birlikte Moskova'ya gitmeye karar verdik, zira ilişkilerimiz mükemmeldir ve aramızda hiçbir parti veya nüfuz çekişmesi yoktur. Ocak ayı ortalarında yola çıkacağız. Sovyet hükümeti bu yolculuk için bir özel uçak gönderecek.[30]

Moskova'nın Sokolniki mahallesinde *Voskresenskyie* (Diriliş) Kilisesi'nde toplanan Sinod, her ne kadar yabancı konuklar ne tartışmalara ne de oylamaya katıldılarsa da ve gündem –Metropolit Aleksey'in Patriklik makamına seçimi ve Rus Ortodoks

30 MAE Nantes, BEY 825, 5 Ocak 1945.

Kilisesi'nin yönetimi için tüzüğün kabulü– yerel bir nitelik taşısa da, "Panortodoks/Ortodoks Kiliseleri bütününü kapsayan" bir nitelik kazandı. Sovyet hükümeti tarafından etken bir biçimde konuk edilen Doğu Ortodoks ruhani önderleri etkileyici bir heyet oluşturuyordu: Thiatyre (Akhisar) Metropoliti Germanos tarafından temsil edilen İstanbul Ekümenik Patrikhanesi, dört ruhani önderin eşlik ettiği Patrik Christophoros tarafından temsil edilen İskenderiye Patrikhanesi, Homs'tan Metropolit Alexandre ve Tir ile Sayda'dan Metropolit Théodore'la birlikte gelen Patrik Alexandre III tarafından temsil edilen Antakya Patrikhanesi ve nihayet, Sebastia Başpiskoposu Athenagoras tarafından temsil edilen Kudüs Patrikhanesi. Bu etkileyici ruhani önderler takımı, Halk Komiserleri Kurulu nezdinde Ortodoks Kilisesi İşleri Komitesi Başkanı G. Karpov tarafından resmen temsil edilen Sovyet hükümetinin, Yakındoğu'daki dış politikasında Moskova Patrikhanesi'ne biçtiği rolü oldukça iyi gösteriyor. Savaş sırasında kilisenin yurtsever eylemini yücelten heyecanlı bir söylev verdikten sonra Karpov, sözü Patrik Alexandre III'e verdi; o da gerçekten unutulmayacak konuşmasında, Doğu Ortodokslukları ile Rus Kilisesi arasındaki yüzyıllara yayılan dayanışmanın altını çizdi:

> Ortodoks Doğu'nun dört Patriği, bu görkemli anda konuk sıfatıyla burada, sizlerin arasında olmaktan özel bir mutluluk duyuyor [...]. Eski Apostolik Kilise'yi bütünüyle temsil eden dört Patriğin burada bulunuşu, Ortodoks Kilisesi'nin tarihine, özellikle de Kutsal Rusya Kilisesi'nin tarihine özel bir sayfa olarak girecektir. Eski Çağ'dan bu yana ve Ulu Tanrı'nın inayetiye Ortodoksluğun temelini ve dayanağını oluşturan dört Patrik, bugün bu büyük olayı içtenlikle kutsuyor; bazıları bu büyük olayın anlamını kavramıyor olabilir, ama kendimizi Tanrı'nın inayetine emanet etmiş bizler için bu bir mucizedir: Düşmanın Rusya'nın kutsal topraklarını çiğnediği ve aşağıladığı şu son yıllarda geçirdiği imtihanlardan sonra, Rus Ortodoks Kilisesi, tıpkı kor içindeki altın

> gibi kendisine zarar gelmeden yeniden ayağa kalkmayı ve bugün ilahi bir sevinçle zafere ulaşmayı başardı [...]. İsa Efendimizle birlikte yatan, göklerin bahşettiği bilgelikle, kilise gemisini sakin ve güvenilir bir limana ve Ortodoks imanının zaferine ulaştıran pek aziz Patrikler Tikhon ve Sergey'in anıları ölümsüz olsun![31]

Böylece Ortodoks dünyasının birliğinin gerçek bir gösterisi olan 1945 Sinodu, kimi Doğu patriklerinin, özellikle İskenderiye Patriği Christophoros'un aşırı yüceltici açıklamalarıyla yeniden ortaya çıkan Rusya'nın Hıristiyan Doğu'nun hamisi rolünü onayladı. Yayın organı *Orthodoxia*'nın Moskova Sinodu konusunda her türlü yorumdan kaçındığı İstanbul Ekümenik Patrikhanesi'nin ihtiyatlı tutumu, Sovyet hükümeti tarafından büyük bir tantanayla ve şatafatla düzenlenen dinî törenlerdeki tek uyumsuz nota oldu. Bu ihtiyatlı tutum, Sovyet rejimiyle politik ve dinî görüş ayrılıklarından çok, Ortodoks dünyasında önceliğe sahip olmak için Moskova ile İstanbul arasındaki geleneksel rekabetten kaynaklanıyordu.

1945'te Yakındoğu'da SSCB'nin dinî taarruzunun ikinci güçlü uğrağı olan ve Stalin'le 10 Nisan görüşmesi sırasında öngörülen Patrik Aleksey'in gezisi, ana hatları birkaç ay önce belirlenmiş olan "yeni doğrultu"yu güçlendirdi. Resmen söz konusu olan, Kutsal Topraklarda ve Yakındoğu ülkelerinde bir hac ziyaretinde ve Doğu Patriklerine "iade-i ziyaret"te bulunmaktan ibaretti; ancak bu dinî görünümlü gerekçeler, Yakındoğu'daki yeni Sovyet diplomasisinin hedeflerini pek de gizleyemiyordu. Gezi, 28 Mayıs 1945'te, yani Almanya'nın teslim oluşundan üç hafta sonra başladı. Yalnızca Yakındoğu ve Ortadoğu'ya hasredilmiş beş önemli uğrak gezinin güzergâhını çiziyordu: Kudüs ve Kutsal Topraklar, Mısır, Beyrut, Şam, Tahran ve Bağdat.

---

31 Aktaran "Le probleme religieux en URSS", Les relations extérieures du patriarcat de Moscou, *Notes et études documentaires*, 1624, 14 Haziran 1952, s. 6-7.

Beraberinde Metropolit Nikolay ve imana dönmüş eski ayrılıkçı Başpiskopos Vitali de dâhil çok sayıda ruhani önder olmak üzere ve Sovyet hükümeti temsilcisi G. Karpov'un eşliğinde, Patrik Aleksey SSCB'den, Sovyetler Birliği Kahramanı bir pilotun kullandığı (bu da Sovyet yöneticilerin bir "kutsama"sı olarak değerlendirilebilir) uçakla ayrıldı. Basında geniş yer verilen, bir Rus Patriğinin Kudüs'ü bu ilk ziyareti, –her şeyden çok Rusya'nın 1917 öncesinde yaptığı mali yardımların canlandırılmasına ilgi duyan müminler ve alt düzey din adamları Arap olmakla birlikte– Grek olan yerel kilise eşrafı için çarpıcı nitelikteydi. Kendi açısından Moskova Patriği de Filistin'deki topraklarını ve emlâkını geri almak ister gibiydi. Nitekim "Doğu müminleri önünde Rus Kilisesi'nin yeniden sahip olduğu özgürlüğü ve saygınlığı öne çıkaran Patrik Aleksey, elbette Filistin, Mısır ve Suriye'deki temsilcilerini arındırmakla uğraşacak ve aynı zamanda, hâlâ Rus göçmenlerin elinde bulunan vakıf mallarının ve dinî mülklerin Moskova lehine düzenlenmesini sağlayacaktı."[32] Her ne kadar Moskova Patrikhanesi birkaç yıl sonra kimi emlâkını geri alabildi ve Kudüs'te sürekli bir temsilcilik kurabildiyse de, Rus göçmenlerinin elinde bulunanları yeniden kazanma girişimleri sonuç vermedi. Patriğin Filistin'de kaldığı sürenin geri kalanı, esas olarak Kutsal Toprakların ziyaretine ayrıldı. 1945 Haziran ayı ortalarında beraberindeki heyetle birlikte Patrik Aleksey Mısır'a vardı ve Patrik Christophorus tarafından İskenderiye'de ve Kahire'de kabul edildi. Gezinin kuşkusuz en başarılı olan bu bölümü birçok resmî törenle geçti: Kral Faruk tarafından kabul edilme, Moskova heyetinin Ortadoğu gezisine katılmayı kabul eden İskenderiye Patriğinin özellikle sıcak karşılaması. Gezinin bu evresi, kilise idaresi bakımından da başarıyla taçlandı ve Mısır'a göç etmiş Beyaz Rus topluluğunun kiliseleri,

32 MAE Nantes, BEY 825, 3 Haziran 1945.

Moskova Patrikhanesi'nin ruhani önderlik bölgesine bağlandı. Haziran sonunda heyet, Ortodoks topluluğu burada kalabalık ve etkili olduğu için bir konaklamayı zorunlu kılan Beyrut'a vardı. Patrik Aleksey, yeni açılmış Sovyet büyükelçiliği zorunlu ziyaretini de ihmal etmeksizin kenti gezdi. Ne var ki görünüşe bakılırsa en başarılı uğrak Şam oldu. Gerçekten de tecrit edilmiş halde bulunan ve Grek kiliseleriyle hiçbir teması olmayan Antakya Patrikhanesi, mali güçlükler içindeydi; öyle ki Moskova'yla eski ilişkilerin yeniden kurulması neredeyse mucizevi bir çözüm etkisi yarattı. Böylece Aleksey'in gezisinden sonra kararlaştırılan ödenek akışı, Antakya Patrikliği'ni minnettar kılacak ve onu elbette Ortadoğu'da Slav Ortodoksluğu etkisinin en sağlam dayanaklarından biri haline getirecekti.

İç politika değerlendirmelerinden çok dış politika amaçlarının belirlediği "dinî NEP", böylece, İkinci Dünya Savaşı sonrasında Sovyetler'in Ortadoğu'daki diplomasi uygulamasının yeni araçlarından bir olarak ortaya çıktı. Her ne kadar gerek İstanbul Ekümenik Patrikhanesi, gerekse Kudüs'teki Rus Ruhani Temsilciliği açıkça bu politikayı görmezden gelseler de, 1945 Sinodu ve Rus Patriğinin gezisi, diplomasinin yeni araçları olarak, Doğu Ortodoksluğu'yla bağları yeniden kurma olanağı verdi. Ne var ki hedefi Rus Ortodoks Kilisesi'nin en üst sırada yer almasını sağlamak olan bu girişim, ancak kısmen başarıya ulaştı. Yakındoğu ve Ortadoğu'da Ortodoks Kilisesi'nin eylemiyle ilgili Moskova Patrikhanesi'nin telkinleri –Rus Ortodoks Kilisesi'nin gözetiminde okulların açılması, Kudüs'te bir ruhban okulunun kurulması, Rusça eğitim–, belli bir tedirginlik ve hatta özellikle Kudüs'te açık bir husumet yarattı. Dolayısıyla Moskova Patrikhanesi, çok iddialı hedeflerini düşürmek zorunda kaldı; bu da Patrik Aleksey ve Moskova Sinodu'nun elli üyesinin imzalayarak Eylül 1945'te Bloudan'da toplanan bir konferans sırasında Doğu Ortodoksluğu temsilcilerine sun-

duğu bir muhtırada ifadesini buldu. İşbirliği için yeni temeller önerildi. Yakındoğu ve Ortadoğu kiliselerinin bağımsızlığı tanındı, Sinod üyeleri, dinî faaliyetlere en küçük bir politik propaganda katma niyetlerinin bulunmadığını beyan ettiler. Buna karşılık dinî törenlerin usulüyle ilgili, manevi ve dinî düzeyde koruma yetkisiyle donanmış Rus Ortodoks Kilisesi, Moskova Patrikhanesi'ne muhalif Rus ruhban temsilciliklerine karşı talebinde ısrarcı oldu ve Moskova Sinodu ile Ortadoğu kiliseleri arasında aracı olmak üzere Kudüs'e bir metropolit gönderilmesi kararlaştırıldı. Leningrad'dan Metropolit Gregorius'un, heyetiyle birlikte, herhangi bir somut sonuç elde edemese de Kasım-Aralık 1946'da Yakındoğu'ya yaptığı gezinin anlamı da herhalde buydu. Sovyet diplomasisinin Rus Ortodoks Kilisesi'nin üstünlüğünü pekiştirme yönünde harcadığı çabalar, Soğuk Savaş'ın başlamasıyla birlikte daha çok güçlükle karşılaştı: İran krizinden Berlin ablukasına kadar Sovyet dış politikasındaki saldırganlık, "Üçüncü Roma"nın barış çağrılarını, gerçekten de gitgide daha güvenilmez kılıyordu. Bu koşullarda, Sovyetler Birliği'nin Yakındoğu ve Ortadoğu'daki dış politikasında Rus Kilisesi'nin araçsallaştırılmasının, 1948'den itibaren geçici bir duraklamaya uğraması şaşırtıcı değildir.

Ermeni Kilisesi örneği

Ortadoğu'daki Sovyet politikasında Ermeni Kilisesi'nin araçsallaştırılması, kabaca benzer bir çizgi izledi. Dört ayrı ruhani yönetime bağlı (Eçmiadzin Katolikos Makamı –Sovyet Ermenistanı–, Kilikya Katolikos Makamı –Lübnan'da Antelias–, İstanbul ve Kudüs Patrikhaneleri) bu ulusal kilise, diaspora coğrafyasını temel alan bir piskoposluk yapısının yansıttığı, "parçalanmış bir ulusa dayalı hukuki"[33] bir düzene sahipti. Ancak

33Claire Mouradian, *a.g.e.*, s. 363.

Ortadoğu'da diasporanın varlığı, Sovyet Ermenistanı'nda, Erivan dolaylarındaki Eçmiadzin makamına yakın olmanın olanak verdiği bir nüfuz alanı arayışını dışlamıyordu:

> Diaspora Ermenilerinin sevgisini kazanma ve Kilikya Katolikos Makamının ruhani önderlik bölgesi içinde bulunan Doğu kolonilerini Eçmiadzin'in üst otoritesine tabi kılma, savaşın sona ermesinin ardından Sovyetler Birliği'nin Ermeni politikasının değişmez hedefleri bunlardı.[34]

Aslında Sovyet Ermenistanı'ndaki kilise, yirmili ve otuzlu yıllarda, saldırgan tanrıtanımazlık dönemi boyunca Rus Kilisesi'yle aynı kötü muameleye maruz kalmıştı. 6 Nisan 1938'den itibaren, Eçmiadzin Katolikos Makamı da boştu; rivayete göre meşru Katolikos Khoren I, Çeka üyelerince boğulmuştu. Dolayısıyla bir geçici görev dönemi yaşandı; bu dönemde sadık ve yıkıcı faaliyetlerinden pek kuşku duyulmayan Kevork Çörekçiyan, *locum tenens* (kaymakam) işlevi gördü. Savaşa girişinin ardından Sovyetler Birliği'nin izlediği yeni dinî politika hattında, Temmuz 1941'de Çörekçiyan, *Ermeni Halkına Çağrı*'yı yayınladı ve Kızıl Ordu'nun esenliği için dua etti. SSCB'nin savunulmasında yaptığı işbirliğinin karşılığı olarak Ermeni Kilisesi de Ortodoks Kilisesi'nin elde ettiği ödünleri rejimden aldı: Ruhban okullarının yeniden açılması, süreli bir yayın çıkarma vb. Nisan 1944'te Kremlin'de, Stalin ile Başpiskopos Kevork Çörekçiyan'ın görüşmesi Ermeni Kilisesi ile Sovyet devleti arasında âdeta bir antlaşma koşulları yarattı ve 1945'te, kilisenin seçim usullerini belirleyen ve idaresinin kurallarını saptayan bir iç yönetmeliğin yayınlanmasına olanak verdi. Bu önlemler bütünü, dinî uzlaşmanın nihai adımını da belirledi ve Haziran 1945'te Katolikos seçimi için bir Sinod toplantıya çağrıldı.

---

34 "'Le probleme religieux en URSS'. La situation de l'église arménienne", *Notes et études documentaires*, 2239, 8 Aralık 1956, s. 3.

Daha önce incelediğimiz örnekte olduğu gibi, Doğu'da Sovyet diplomatik faaliyetinin, 1944'ten itibaren, tartışmasız bir biçimde Ermeni dinî işlerine yöneldiğini göz önünde bulundurmak yerinde olur. Yakındoğu'daki değişik ülkelere yaptığı gezi sırasında N. Novikov, Beyrut'ta Başpiskopos Ardavast Sürmeyan ile görüştü. Politik düzeydeki herhangi bir sorunu açıkça ele almaktan geri duran Novikov, bu görüşme sırasında, Ermeni Kilisesi'ne destekleyici bir ilgi gösterdi ve özellikle, Eçmiadzin temsilcisi Profesör A. Abrahamyan'ın pek yakında Suriye'yi ve Lübnan'ı ziyaret edeceğini hatırlattı. 1944 ilkbahar ve yaz aylarında Abrahamyan'ın Ortadoğu ülkelerine yaptığı gezi, kendisinin belli başlı sorumlularından biri olduğu Dinî İşler Komitesi aracılığıyla Eçmiadzin Kilisesi'ne verilmiş dış görevleri pek güzel yansıttı. Ortadoğu toplulukları karşısında Ermeni Kilisesi temsilcisi sorumluluğunu taşıyan A. Abrahamyan, 1939'a kadar Narkomindel içinde resmî görevlerde bulunmuştu ve kimi kaynaklara göre, Anastas Mikoyan'ın akrabasıydı. Ne olursa olsun, görevi aşikârdı. Gezisinin değişik duraklarında Profesör, çok sayıda söylev ve konferans verdi; bunların yurtsever ve politik bakımdan "tarafsız" içeriği, açık bir biçimde, kilise aracılığıyla Sovyet Ermenistanı konusunda herkesin hemfikir olacağı bir imaj oluşturmayı hedefliyordu. Aynı zamanda, elbette, Apostolik Kilise'nin ve Ermeni halkının birliğinin biricik garantisi olan Eçmiadzin'in ruhani üstünlüğünü pekiştirmek de söz konusuydu. Suriye'de ve Lübnan'da SSCB diplomatik temsilciliğinin kurulmasıyla birlikte, Büyükelçi D. Solod ile Konsolos R. Aharonov, Ortodoks Kilisesi'nin durumunu ve Moskova Patrikhanesi seçimlerine ilişkin sorunları ruhani önderlere aktarmak üzere Antelias'taki Katolikos Makamına resmî bir ziyaret yaptılar. Böylece, Ortadoğu ülkelerinin bütününde Sovyet diplomatları, tıpkı Eçmiadzin görevlileri gibi, 1945 seçim Sinodu hazırlıklarına

etkin bir biçimde katıldılar: Her topluluk içinde ruhani önderler, ruhbandan veya kilise dışından katılımcılar listelerini hazırlamaya davet edilirken, Çörekçiyan'ın gönderdiği görevliler de faaliyetlerini yoğunlaştırdı.

Görüldüğü gibi, Haziran 1945'te toplanan Eçmiadzin Sinodu resmî bir görev yerine getirdi: Bir yandan kilise ile Sovyet rejimi arasındaki barışmayı teyit ederken, öte yandan diasporadaki tüm Ermenilere, ulusal birliğin yeniden kuruluşunun simgesi olarak sunuldu. Beklendiği gibi, eski *locum tenens*'i (kaymakamı), Katolikos Kevork VI'nın seçimini, biçimi itibarıyla alabildiğine şatafatlı bu seçimi, özellikle Ermeni Kilisesi'nin dış ülkelerdeki temsilcilerinin huzurunda gerçekleştiren Haziran 1945 Sinodu, birkaç ay önce toplanmasına izin verilen Rus Kilisesi'nin Sinodu gibi politik bir anlam taşıyordu. Gerçekten de Sinod'un *ex officio* (re'sen) üyeleri olan İstanbul ve Kudüs patriklerinin 1941 yılında vardıkları karşılıklı tanıma antlaşmasına dayalı olarak davet edilen Kilikya Katolikosunun varlığı ve dış ülkelerden ruhani ve laik değişik temsilcilerin katılımı, bu olayın altında yatan politik niyetleri oldukça iyi gösteriyordu: Gerçekten de Ermeni ulusunun birliğini dile getirmenin ötesinde Sinod, Anadolu'daki Türk topraklarının Sovyet Ermenistanı'yla yeniden birleştirilmesi sorununu ele aldı ve anayurda geri dönüş ilkesini yineledi. Nitekim, "Mareşalin sözlerini yansıtan Katolikos, olayı Ermeni Kilisesi ve böylesine acılar çekmiş Ermenilerin insani davası bakımından bir haçlı seferi olarak sundu. Böylece temsilciler evlerine, neredeyse Kutsal Kitap'ta kayıtlı bu vaatle tutuşmuş biçimde döndüler."[35] Eçmiadzin davetlilerinin birçoğu gerçekten de bu havadaydı ve bunlar, Katolikos seçimiyle ve Sovyet Ermenistanı'nın gerçekleştirdiği "harika ilerlemeler"le ilgili coşkularını açıkça ifade etmeyi gerekli gördüler. "İkna edilenler"

35 NARA, RG 226, OSS 25058.

arasında Kudüs Patriği G. İsrailyan'a[36] da işaret etmek yerinde olur; geri dönüş yolculuğunda Bağdat'ta mola veren İsrailyan, burada Sovyet Ermenistanı ve kilisenin rolü hakkında bir konuşma yaptı:

> Ermeni halkı mutlu ve herkesin işi var. Ülkede genel bir ilerleme görülüyor; binalar, yollar ve köprüler inşa ediliyor. İnsanlar çok iyi giyimli.[37]

Bu coşkulu izlenimler ve övücü ifadeler, Kilikya Katolikosu Karekin Hovsepyan'ınkilerle taban tabana zıttı; Hovsepyan, Sinod'un akışından alabildiğine tedirgin olarak, Sovyet makamlarına rehin hizmeti gördüklerinden emin bir biçimde geri döndü:

> Delegeler emir altında hareket etmek zorunda bırakıldılar ve kendilerine söz hakkı tanınmadı. Sokakta serbestçe yürüyüp diledikleri insanlarla konuşamadılar. Genel izlenim, insanların çok yoksul olduğu ve yetersiz beslendiği, ancak bundan şikâyet etmenin pek akıllıca olmayacağı yolunda. Sokaklarda neredeyse genç yok, zira çoğu Kızıl Ordu'da askere alınmış. Bu savaşta Ermenilerin kayıpları epey yüksek oldu.[38]

Sonuçta Sinod Eçmiadzin'in üstünlüğünü pekiştirmeyi ve Antelias makamını doğrudan onun etkisi altına almayı açık bir biçimde hedeflediyse de, operasyon için ancak bir yarım başarı denebilir. Ne var ki bu iki Katolikosluk arasındaki ilişkilerle sürekli oynayarak, Sovyet politikası yine de Ortadoğu'daki diaspora içinde, 1945-1946'da belli bir uzlaşma sağladı ve bu da istatistiklere ve anayurda geri dönüşte sağlanan başarıda ifadesini buldu. Buna karşılık bu strateji, Ermeni topluluklarının çoğunu derinlemesine böldü ve özellikle 1952'den itibaren, önce

36 G.: Gyuregh *-çev.*.

37 NARA, RG 226, OSS 17994.

38 NARA, RG 266, OSS 14204.

Antelias, ardından Eçmiadzin'de yine ortaya çıkan geçici görev dönemleri, Sovyetler'in kilise işlerine müdahalesine elverişli koşulları bir kez daha yarattığında, Taşnakların açık muhalefetiyle karşılaştı. Öte yandan, o dönemde Sovyetler Birliği artık İkinci Dünya Savaşı'nın "kahramanlık günleri"ndeki imajından yararlanmıyordu ve Soğuk Savaş koşullarında, Eçmiadzin'in yeni girişimleri, 1956'da, Ortadoğu toplulukları içinde, diasporanın bütünündeki piskoposluklarda ortaya çıkan bölünmelerle de birleşerek gerçek bir siyasi krize yol açtı.

Sonuç

Sonuç itibarıyla azınlıklara yönelik Sovyet politikası ne oldu? İkinci Dünya Savaşı ertesine kadar Ortadoğu'da izledikleri yolu ele aldığımız değişik Sovyet veya azınlıklara mensup karar vericilerin veya seyyar eylemcilerin özlemleri nelerdi? "Büyük diplomasi"nin kıyısında kalmış bu tarih parçacıklarının ve kişisel ağların içinde hangi gelişmeleri bulabiliriz?

Son bir hikâye, yeri ve zamanı –Sovyet işgali başlarında Kuzey İran– bize oldukça açıklayıcı gelen politik ve azınlıklara ilişkin küçük bir öykü. Söz konusu olan, yerel Ermeni topluluğunun Sovyetler'e en düşman olmakla ün salmış bölümündeki politik durum hakkında, Mısır'daki Taşnak bürosuna gönderilmiş kişisel bir mektup.[1] Savaş zamanı sansürü ağır kısıtlar getirdiğinden, "şifreli" yazılmış bu belge, amaçları karanlık bir savaş vurgusu taşıyan bir öykü üzerinden, uluslararası büyük diplomasiye ilişkin politik olayları azınlıkların küçük evreni içinde ele alıyor.

> Size Gazlagaşlı Gazar'ın oğlunun (hayalî bir kişilik) hikâyesini anlatmak istiyorum. Bu çok ilginç ataerkil bir aileyle (Taşnak Partisi) ilgili. Bir zamanlar, Suren (V. Babayan) adlı bir ilkokul öğretmeni, aile başkanı olarak belirlendi. Çevresini anlama yeteneğinden yoksun bu adam, ailenin yalnızca üç üyesine dayanıyor, diğerlerini ihmal ediyor ve her şeyi kendi ellerinde topluyordu. Deneyimli aile üyelerinin onda dokuzu bıktı, yoruldu, çekildi veya seyirci durumunda kaldı. Bildiğiniz gibi, şu anki konumlar çok vahim. Tehlike anının yarattığı bir kaçınılmazlık gere-

1 Ruben Ter Minassian arşivleri (kişisel arşiv), Tahran, 27 Kasım 1941.

ğince, ailenin birlikte kalması ve aynı çatı altında yaşayıp çalışması için, büyük bir ileri görüşlülük gerekiyor. [...] İki yıl önce, İvan'ın (Ruslar) gelişinden söz edildi. Hasta (tehlikede) olarak değerlendirilen kimi aile üyelerinin Dingo'nun ahırına (hapishane) götürülebileceğini belirten Suren büyük bir para topladı; ancak bugüne kadar hastaların kim olduğu ve toplanan parayla ne yapıldığı öğrenilemedi. Belki de para kendisi ve sekiz on gözdesi içindi. Aynı zamanda değişik yerlerden ve açık bir biçimde keman yayı (tüfek) satın almaya başladı. Bu Vozm sakinlerini hatırlatıyor... Bu açık çalışma, Shneg'teki adamda sınırsız bir öfkeye yol açtı. Varos'a gidip bu faaliyetin yararsızlığı konusunda onu uyardı. Boşuna. İvan'a karşı olduğundan Suren, David Davidyan'ın efendisiyle (Almanya) göstere göstere ve anormal bir yoldan işbirliği yaptı. Komşusu M. Sasoyan (Irak) bu konuda onunla hemfikir değildi. Bu elbette durumu kurtarmaya yetmedi, zira hikâye davul zurnayla her tarafta duyuruldu. Ne yapalım! Tanrı sorumsuzlara akıl fikir versin. [...] Aile üyeleri arasındaki ilişkiler alabildiğine düşmanca. Piskopos Nerses buraya geldi. Birlik sağlamaya çalıştı. Başaracağını sanmıyorum. Durum ciddi. [...] Maraganis'ler, General Vartan'ın Dghmud'undan Kosti Hampartsumyan'ın öldürüldüğü yere, hatta daha ötelerine kadar, tüm Transgabudan (Kürdistan) boyunca efendi konumundalar. Burada, Dingo'nun ahırında bulunan ve ağır biçimde hastalanan yedi reis (Tahran hapishanesindeki Kürt reisler) iyileşti. Suren buna dikkat etmedi. Henüz tam iyileşmeden ve çıplak bir halde burada beş gün kaldıktan sonra Transgabudan'a gittiler. Onlara ancak 200 tümen yardımda bulunabildim. Ama buradan çok hoşnutsuz ayrıldılar. Suren onlar için 1 doların 1.000 vaazdan daha değerli olduğunu nereden bilecek? Halen Dingo'nun ahırı dışında gözetimde tutulan beş kişi var. [...] Dingo'nun ahırından çıkanların Mahimonyenlerin (Asuriler) kollarına düştüğünü söylemeyi unuttum. Bu mektubu bitirirken, gözetim altındaki beş Mares'in, kendileriyle çalışmak ve düğün olacaksa bunu birlikte yapmak üzere Transgabudan dağlarına başarıyla götürüldüğünü öğrendim.

Şifreli olmasına karşın, Taşnak Partisi'ndeki iç duruma ilişkin bu rapor, büyük devletler ile azınlıklar arasındaki ilişkiler bakımından öğreticidir. Birinci Dünya Savaşı ertesindeki barış diplomasisinin el çabukluğuyla yok ettiği ulusal özlemlerinin İkinci Dünya Savaşı sonucundaki yeni düzenle gerçekleşeceği umudunun kimi azınlıklarda canlandığı bir uğrakta, büyük devletlerle ilişki kurmak, her zamankinden daha çok gündemdeydi. Başka yerlerde olduğu gibi Ortadoğu'da da Alman-Sovyet Paktı, daha sonra Büyük İttifak'ın oluşumu, yerel olarak azınlıklarda taktik ittifaklara, kimi zaman çoklu tabi oluşlara ve eski ideolojik yönelimlerden çok çatışmanın askerî bakımdan gelişimine bağlı iç bölünmelere yol açtı. Dolayısıyla yalnızca SSCB'nin uygulamadığı soğuk "araçsallaştırma" kavramına daha dengeli biçimde yaklaşabilmek için, özerklik veya bağımsızlık arayışındaki azınlıkların girişimi de göz önünde bulundurulmalıdır. Hayali adı sınırları aşan bir özellik taşıdığını gayet güzel yansıtan bir örnek olan Transgabudan'daki ani değişiklikler boyunca, oyuncuları uluslararası politikanın kıyısında etkin olan bir mikro diplomasinin düzeneklerini inceledik. Ulusal küçük grupların bağımsız devlet yapıları oluşturma özlemlerine bağlı bu mikro diplomasi, bu dönemin sonunda, Sovyet politikası ile azınlık grupları arasındaki dinamik etkileşimi ortaya çıkardı. Yine de bu, durum elverişli gözüktüğünde çok etnik gruplu yapılarının belirli aralıklarla iç bütünlüklerini tehdit ettiği komşu devletleri istikrarsızlaştırmaya çalışan Sovyet politikasının bileşenlerinden yalnızca biridir. Böylece, şaşırtıcı biçimde Sovyet etkisi, enternasyonalist idealleri yaymaktan çok azınlıkların "milliyetçilik"lerini teşvik etmeye katkıda bulundu. Sovyetler'in milliyetlere yönelik olarak SSCB içinde uyguladığı politikanın bu sonucu, kendi sınırları dışında Ortadoğu ülkelerinde de görülebilir.

Bütün bunlardan sonra bakışımızı genel düzeyde üç noktaya yöneltebiliriz. Yirmili yıllardan Soğuk Savaş arifesine kadar

Sovyetler Birliği'nin Ortadoğu politikasının tarihi, her şeyden önce yorumlanması gereken bir zamandizinsel gelişmeyi tespit etmeye götürüyor. Gerçekten de bu dönem boyunca, SSCB'nin Ortadoğu'ya yönelik dış politikasının altında yatan söylemde köktenci bir değişiklik görüldü: Eylül 1920'de toplanan Bakü Kurultayı'nın simgesini oluşturduğu "devrimci misyonerlik"ten, 1945'te Yakındoğu'da uygulanan dinî politikanın yeniden canlandırdığı Üçüncü Roma'nın "Ortodoks misyonerliği"ne geçiş. Dolayısıyla bu gelişme, Büyük Anayurt Savaşı ile Soğuk Savaş arasındaki kısa dönemin gösterdiği gibi, 19. yüzyıl diplomasisinin yerleşik biçimlerine bir geri dönüşü betimliyor. 19. yüzyıldan beri Avrupalı büyük devletlerin Yakındoğu ve Ortadoğu diplomasisinin geleneksel bir bileşenini oluşturan azınlıklar, bu çerçevede, Sovyet politikasının kullanmaya çalıştığı alışılmış kaldıraçlardan biri oldu. Böylece bu çalışmamız, 1917'deki ve daha yakın zamanlarda 1991'deki kopuşlara rağmen Rus tarihi ile Sovyet tarihi arasındaki devamlılık unsurlarını açığa çıkarmayı amaçlayan tarihî akımlara bir katkı oluşturuyor.

Yine de SSCB'nin Ortadoğu'daki uğraşılarında azınlıkların tam olarak işgal ettiği yer nasıl değerlendirilebilir? Bu soruya cevap verebilmek için, bizzat SSCB içinde merkez-çevre ilişkilerini dikkate almak gerekir. Transkafkasya cumhuriyetleri örneği, bu çerçevede, SSCB'nin Ortadoğu'daki ilerleyişinde Sovyet federalizminin yararlarını gösterdi. Ancak, sonuç itibarıyla, azınlık politikası Moskova'da mı kararlaştırıldı? Yirmili ve otuzlu yıllar boyunca, Ortadoğu ile Transkafkasya arasındaki gözenekli sınır bölgesinde bir "azınlık etkisi"nin ve yerel ağların eyleminin göstergelerine daha çok rastlanıyor. Bu azınlık ağları, hem yerel oyunda kendiliğinden bir rol oynar gibi görünüyor hem de en azından 1937-1938 büyük temizlik harekâtına kadar, SSCB dış politikasının merkezî konumlarında da önemli bir yer işgal ediyor. Nitekim kadroların şahsi dosyalarının incelenmesi,

yirmili yıllar boyunca Sovyet dış politika yapılarında azınlıkların önemini ortaya koyuyor. Ne var ki karar süreçlerinin değerlendirilmesi, tam da bu yapıların çeşitliliği nedeniyle karmaşıklaşıyor: Her ne kadar Dışişleri Komiserliği tartışmasız bir biçimde devletlerle ilişkilere ayrıcalık tanısa da azınlıklara yönelik politika karmaşık bir simyaya sahip görünüyor. Komintern, devrimci iletisini Doğu "kitleler"ine yöneltir, ama oyuncuları, ister istemez azınlık ortamında iş görmek zorunda kalır. Sovyet gizli servislerinin yürüttüğü, azınlıkların arasına sızma taktiğine gelince, bu, Moskova'da ustaca biçimlendirilmiş bir anlayıştan çok, azınlıktan gelen oyuncuların yerelde doğaçlama çizdikleri bir örüntü gibidir. Bir diğer deyişle, bu dönem boyunca Ortadoğu'da azınlıkların rolü, "planlı" bir stratejinin ürünü gibi gözükmemektedir. Buna karşılık, İkinci Dünya Savaşı'nın sonunda, Kızıl Ordu'nun Orta ve Doğu Avrupa'nın önemli bir bölümünü işgal ettiği uğrakta, azınlıkların kullanımı (özerklik, bağımsızlık, yayılmacı milliyetçilik), 1946'da İran örneğinde olduğu gibi değişik ve az çok bulanık yollardan ("kardeş cumhuriyetler" ya da ilhak projesi?), komşu ülkelerin, SSCB'nin etkisini genişletmeye dönük olarak istikrarsızlaştırılması stratejisi çerçevesinde kararlaştırıldı.

Nihayet, azınlıkların araçsallaştırılması siyaseti başarıya ulaştı mı? Ele aldığımız dönemde Sovyet politikasının görünürdeki başarısızlığı üzerine akıl yürütülebilir. Nitekim 1945-1946'da İran'daki girişimler, Ortadoğu'da gözle görünür başarısızlıklarla sonuçlandı ve bir ölçüde, Soğuk Savaş'a giriş, uluslararası ilişkilerde iki kutupluluk ve katı sınırların oluşturulması gibi gelişmeleri başlattı. Yine de azınlıkların kullanımına dayalı taktik, Stalin dönemine son verilmesinin ardından birinci yumuşama ve Brejnev dönemi boyunca temelli teorik ve pratik gözden geçirmelere uğrayan Sovyet politikası içinde, daha uzun vadeli bir çözümleme içine yerleştirilmelidir. Bu gözden

geçirmeler, Sovyetler Birliği cumhuriyetlerinin iç gelişimiyle de bir koşutluk gösterir; nitekim bu süreç boyunca kadroların yerelleştirilmesi politikası ve cumhuriyetlerdeki akademik kurumların güçlendirilmesi, Ortadoğu'daki komünist hareket tarihinde milliyetlerin rolünü öne çıkarmayı beraberinde getirdi. Sovyet ideolojik söyleminin yalnızca Üçüncü Dünya ülkelerinde gerçek bir yankı bulduğu bu dönemde, SSCB'nin Arap dünyasından Latin Amerika'ya kadar yetmişli yıllar boyunca ulusal kurtuluş ve bağlantısızlar hareketlerine gizli desteği de azınlık olgusunun yeniden öne çıkışını dışlamadı: Suriye'de ve Irak'ta yetmişli yıllar boyunca Baas Partisi ile Sovyetler Birliği arasındaki ilişkiler, taraflara, Alevi veya Sünni Araplar gibi azınlık durumunda olan yeni oyuncular kattı. Ortadoğu'da SSCB'nin gerek Filistin Kurtuluş Örgütü'nün en "solcu" gruplarının, gerekse Kürt veya Ermeni ulusal hareketlerinin içine yeraltından girişi, bu dönemde NATO sistemini, özellikle bu sistemin doğudaki kalesi olan Türkiye üzerinden istikrarsızlaştırmayı hedefleyen taarruz projesinin kaldıraçlarından birini oluşturdu. Bu arada, artık bir süper devlet haline gelmiş olan SSCB'nin etkisinin dünya çapında boyutlara ulaşması, artık sınır bölgelerinde azınlıkların basitçe araçsallaştırılmasıyla sınırlı kalmadığı gibi, bu araçsallaştırma mutlaka toprak bakımından genişleme hedefini de gözetmedi. Değişik ulusal kurtuluş hareketlerine verilen destek –duruma göre ölçülü, anlık, bölük pörçük ya da yoğun olabilen bu destek–, SSCB'nin dünya işlerinin gelişimine ve özellikle de Ortadoğu'daki gelişmelere damgasını vurma iradesini gösteren çok düzeyli bir politika çerçevesinde değerlendirilmelidir. Uluslararası ilişkilerde iki kutupluluğun baskın olduğu bu dönemde Sovyetler Birliği'nin Ortadoğu politikası, her şeyden önce Amerikan emperyalizminin uç karakollarına, yani İsrail'e, Türkiye'ye ve İran'a yöneliktir. Bu çerçevede, SSCB'nin Arap-İsrail çatışmasındaki konumu da azınlıkların araçsallaş-

tırılması politikasının bir kez daha öne çıkmasını beraberinde getirdi. Her ne kadar 1964-1967 arasında Sovyetler'in Ortadoğu politikası, devletlerle ilişkileri normalleştirmeye yönelik idiyse ve bu çerçevede Suriye, Irak, Yemen ve Sudan ile ilişkiler sıkılaştırıldıysa da bu, ulusal kurtuluş hareketleriyle ilişkilerin dışlanmasına yol açmadı. Bu bağlamda, SSCB'nin Filistin Kurtuluş Örgütü'ne yönelik tutumu 1970'te, merkez komitesi sekreteri ve SBKP Uluslararası İlişkiler bölümü başkanı Boris Ponomarev'in Filistin ulusal kurtuluşuna Sovyet desteğini ilan etmesiyle yeni bir boyuta yükseldi. Bu resmî tanıma, elbette bir süreç içinde, bölge devletleriyle, özellikle Enver Sedat yönetimindeki Mısır'la ilişkiler kötüleştikçe adım adım gerçekleşti. Ortadoğu'da Amerika'nın konumunun güçlenmesi sonucunu doğuran Ekim 1973 Savaşı'ndan sonra, Sovyetler Birliği FKÖ'nün Moskova'da büro açmasına izin verdi; 1976'da açılan büro 1981'de büyükelçiliğe dönüştü. Bununla birlikte SSCB'nin Filistin kurtuluş hareketiyle ilgisi, bu dönemden epey öncesine kadar gider: FKÖ ile SSCB arasındaki ilk resmî ilişkiler, altmışlı yılların ortalarına tarihlenir ve görünüşe göre, Yaser Arafat'ın başkanı olduğu Filistinli Üniversiteliler Derneği'ne Bulgaristan, Çekoslovakya ve Alman Demokratik Cumhuriyeti aracılığıyla (elbette o dönemde kitlesel bir boyutta olmasa da) bir dizi öğrenim bursu verildiği günlere dek uzanır. İlk elden kaynak bulunmaması nedeniyle, yalnızca uzmanların ve gazetecilerin tahminlere dayalı akıl yürütmelerine değil, "siyaset kurgu" senaryolarına da esin kaynağı olan bu ilişkilerin tarihini incelemek hâlâ kolay değildir. Bununla birlikte, Lübnan'da 1975'te iç savaşın patlak verdiği sırada SSCB'nin etkisi belirleyicidir. Bu nedenle Batı sahnesinde, Filistin sorununu takiben başka ulusal sorunlar ve azınlık talepleri şiddetli bir biçimde yeniden gündeme geldiğinde, Sovyet diplomasisinin Lübnan işlerine ilgisi hesaba katılmalıdır. 1975'ten sonra Ermeni terörizminin yükselişinde –Batılı yorumcuların çoğunun olası

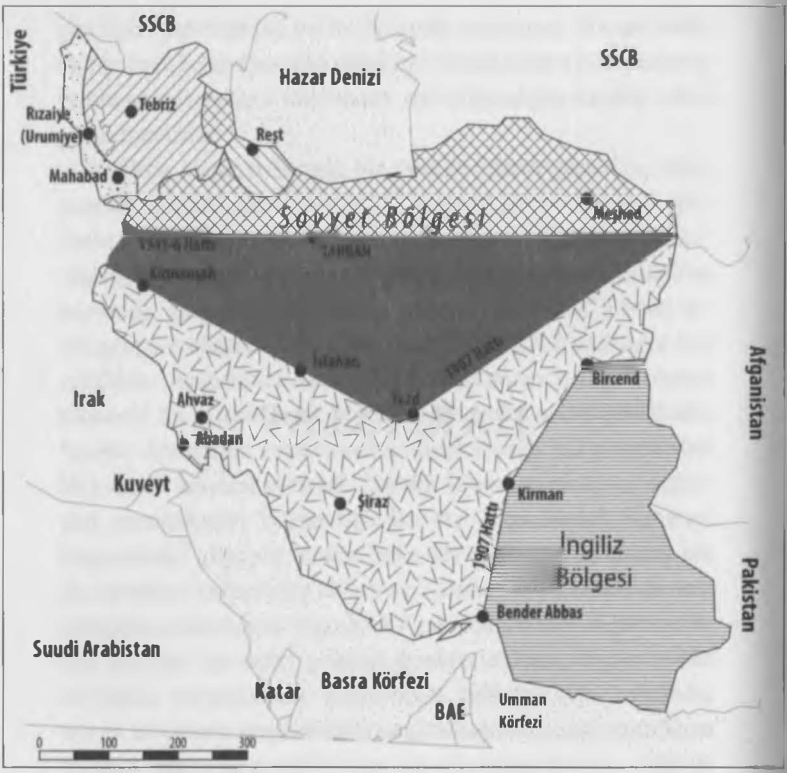
gördüğü– Sovyetler'in bu işe bulaştığı varsayımı, her ne kadar hiçbir arşiv belgesi bugüne dek kanıt olarak ortaya konamadıysa ve bunun işleyiş tarzı tam olarak anlaşılamadıysa da akla yakın gözükmektedir.

Böylece, sonuç itibarıyla, bir yandan "derin güçler"in, diğer yandan iç politika ile dış politikayı organik olarak bağlayan ilişkinin öneminin altı bir kez daha çizilmelidir. Milliyetlere "ülke" sağlarken aralarında bir sıradüzen kuran Sovyetler Birliği'nin kuruluşu, yalnızca bugünkü çatışmalara varmadı. Birçok etnik gruptan oluşan bir imparatorluk olarak SSCB'ye, Rusya'dan azınlıklar konusunda keskin bir bilinç miras kaldı ve sonuç itibarıyla bu miras, gerek iç politikada, gerekse dış politikada, Sovyet devletinin imparatorluk ideolojisinin bileşenlerinden biri olarak kendini gösterdi. "Büyük İskender, ulusal sorunlardan yararlanmayı bilemediğinden bir imparatorluk kurmayı başaramadı," diyordu Stalin, "ama biz başaracağız, çünkü biz bu sorunları kullanmayı biliyoruz."[2] Otuzlu yıllarda özel bir konuşmada söylenmiş ve Yugoslav KP eski üyesi Ante Ciliga tarafından aktarılan bu sözler, yalnızca bunları söyleyen kişinin aşikâr büyüklük kuruntusunu göstermekle kalmaz, aynı zamanda, Sovyet devletinin imparatorluk uygulamasında ulusal sorunların merkezî rolüne de tanıklık eder: Bu sorunların önemi, –1991'de imparatorluğun dağılma sürecinde milliyetlerin oynadığı rolde olduğu gibi– Sovyetler Birliği'nin yalnızca iç politikasında değil, Ortadoğu'nun ayrıcalıklı bir bölge oluşturduğu yayılma dairesi içinde, dış politikasında da görüldü.

2 Ante Ciliga, *Après la Russie*, La Digitale, Baye, 1994, s. 156.

HARİTALAR

İran'daki nüfuz alanları ve azınlık ayrılıkçılığı girişimleri (1907-1946)

1907'de Rus Nüfuz Bölgesi

1907'de İngiliz Nüfuz Bölgesi

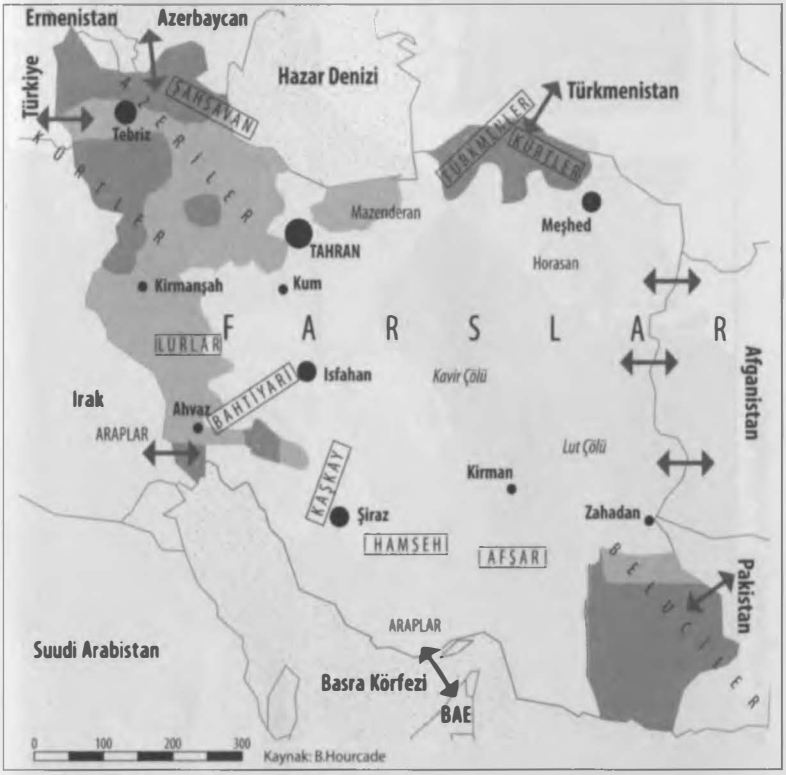
1907'de Tarafsız Bölge

Gilan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti (1920-1921)

Bağımsız Azerbaycan Cumhuriyeti (1946)

Mahabad Kürt Cumhuriyeti (1946)

İran'da sınır ötesi azınlıklar ve etnik gruplar

Nüfusun %50 ile %76 arasında Fars kökenli olmadığı bölgeler

Nüfusun %10 ile %50 arasında Fars kökenli olmadığı bölgeler

LURLAR — Göçebe gruplar

ARAPLAR — Etnik gruplar

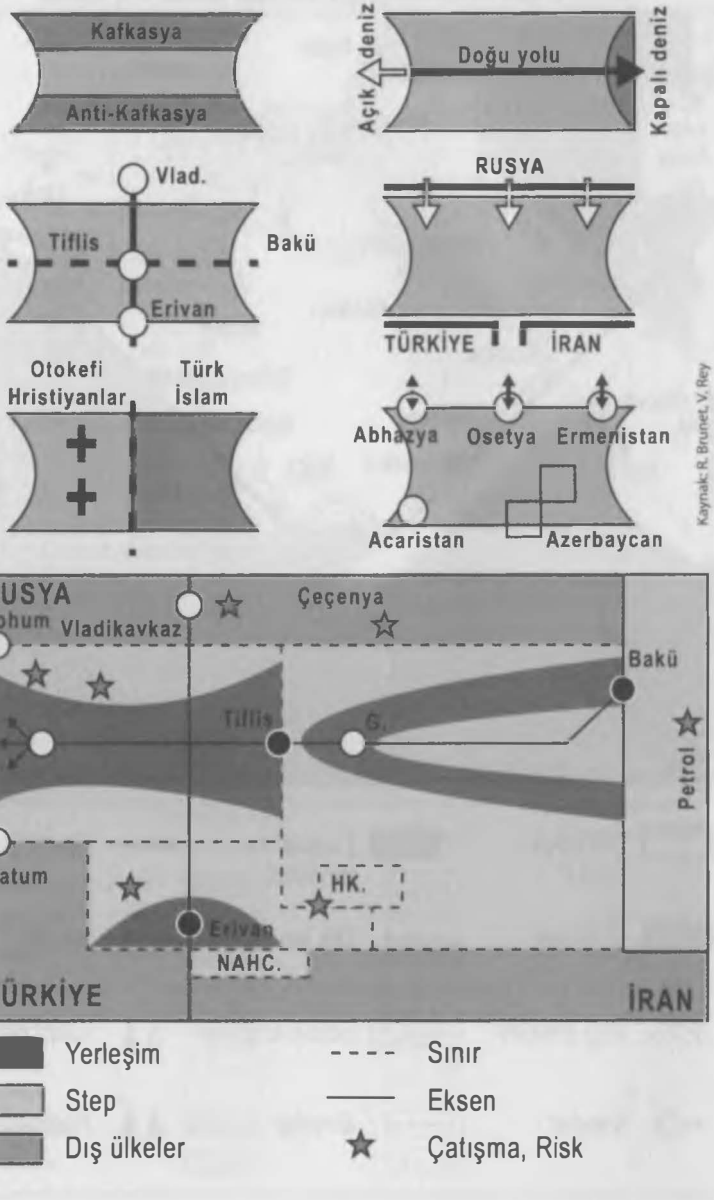
Horasan — Bölgeler

Sınır ötesi etnik gruplar

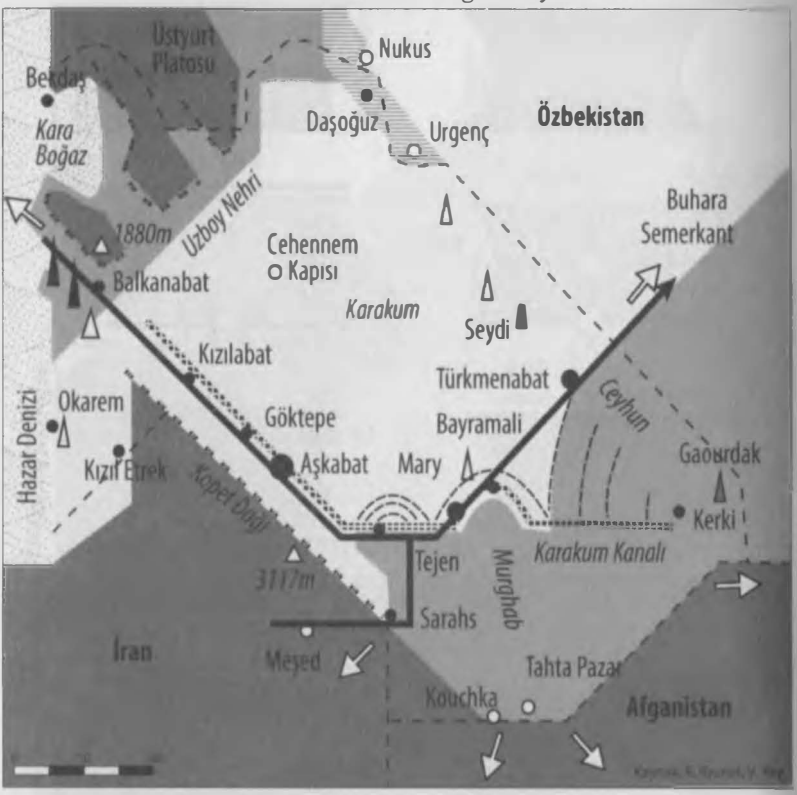
Kuzey Kafkasya ve Transkafkasya

Günümüzde Güney Kafkasya bölgesindeki yapılar

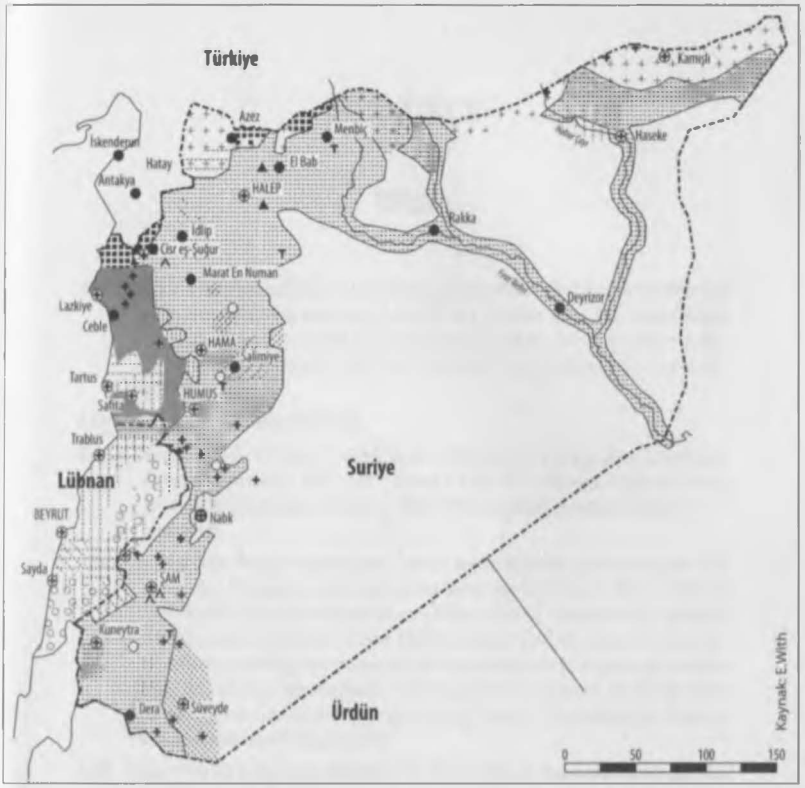

Türkmenistan: Mekan Organizasyonu

Çöl veya bozkır	Dağlar ve yaylalar	Demiryolları
Girintiler	Dik şevler	Kanal
Dağ etekleri	Sulak araziler	Gaz, petrol
Kapılar	Sınırlar	Rafineriler

Suriye ve Lübnan'daki etnik gruplar ve dini topluluklar

LEJAND	Çoğunluk veya daha güçlü azınlık	Güçlü azınlık	Önemli merkezler
Sünniler			
Hristiyanlar			⊕ +
Aleviler			○
Dürziler			∧
İsmaililer			
Şiiler			
Kürtler			▲
Türkmenler			
Çerkezler			T

Sözlükçe

Adalet: Bakü'deki petrol alanlarında çalışan işçilerce Ekim 1917 Devrimi'nden kısa süre sonra kurulan komünist hareket. Bu hareket, İran'daki komünistler arasında da taraftar buldu ve Haydar Han'la Sultan Zade'nin etkisiyle, Haziran 1920'de Enzeli'de toplanan kongrede İran Komünist Partisi'ni doğurdu.

ADP: Azerbaycan Demokrat Partisi.

Aliya: "İsrail'e çıkış", Filistin'e Yahudi göçü. Döneme ve kökene göre birçok göç dalgası ayırt edilir: 1882-1903 (Rusya), 1904-1923 (Rusya, Doğu Avrupa), 1932-1938 (Almanya, Polonya), 1939-1948 (toplama kamplarından kurtulanlar) vb.

APOC: İngiliz-İran Petrol Kumpanyası. İran'ın kuzeyinde bir petrol imtiyazı elde etmiş olan Rus işadamı Hostariya'nın haklarını satın alan APOC, İran'da, 1919 İngiliz-İran Antlaşması ve onu izleyen Petrol Antlaşması'yla pekişen tekel konumunu korudu. Nisan 1933'te yapılan yeni bir anlaşma, İran hükümetinin zorladığı bir uzlaşmayı beraberinde getirdi, ama bu da şirketin tekel konumunu değiştirmedi. 1939'da APOC, tek başına, Ortadoğu'daki toplam petrol üretiminin üçte ikisini sağlıyordu ve Britanya'nın ihtiyacının ana bölümünü karşılıyordu.

AYK: Nisan 1942'de kurulan ve Moskova'da Ekim 1948'de dağıtılan Antifaşist Yahudi Komitesi. Sovyet oyuncu Solomon Mikhoels gibi sanat dünyasının ünlü kişilerinin ağır bastığı bu komitenin varlığı, İkinci Dünya Savaşı sırasında ve İsrail-Arap Savaşı'na kadar, Sovyetler'in Yahudilere yönelik propagandasının yeni eğilimlerini yansıtır.

Azerbaycan Demokratik Partisi: Eylül 1945'te kuruldu.

ÇEKA: Tüm Rusya Karşıdevrim ve Sabotajla Mücadele Olağanüstü Komisyonu. 20 Aralık 1917'de Lenin'in talimatı üzerine Cerjinski tarafından kurulan Sovyet istihbarat ve güvenlik örgütü.

Encümen: İran'da Meşrutiyet Devrimi dönemi boyunca (1906-1909), politik dernek, gizli kulüp. Encümenler Kuzey'de, özellikle Tebriz'de devrimci bir nitelik taşıdılar ve 1906'da, Azerbaycan'daki politik olaylarda başat rol oynadılar. Tebriz encümeni, Rus İmparatorluğu'ndaki, özellikle Transkafkasya'daki devrimcilerle doğrudan ilişkiler kurdu ve onlardan silah, slogan ve ideolojik destek sağladı.

Evkom : Milli İşler Yahudi Komiserliği.

Evsektsiy: Rus Komünist Partisi (Bolşevik) içindeki Yahudi Komünist seksiyonu.

Filistin KP: Siyonizm konusunda bölünmüş iki komünist eğilimin birleşmesiyle 1923'te kurulan Filistin Komünist Partisi, 1924'te Komintern tarafından üyeliğe kabul edildi.

Hınçak Partisi: Cenevre'de 1887'de bir grup Rusyalı Marksist ve Ermeni öğrenci tarafından kurulmuş Sosyal-Demokrat Parti. Yayın organının adı *Hınçak*, Herzen'in *Kolokol* (Çan) adlı dergisinin Ermenice çevirisidir ve Rus Narodnizminin/Halkçılığının parti üzerindeki etkisini gösterir. Taşnak Partisi gibi Hınçak Partisi de, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Ermenilerin savunulması ve özgürlüğüne kavuşması için öz savunmayı ve isyancı devrimci eylemi öne çıkarır. Buna karşılık, programı sosyal devrim sorununu ek bir eylem aracı olarak ele alır. Sosyalist ve Marksist olarak kimi Hınçak Partisi üyeleri, yirmili ve otuzlu yıllarda Ortadoğu'da komünist partilerinin kuruluşuna katkıda bulundu.

Himmet: 1904'te Transkafkasyalı devrimci eylemciler tarafından kurulan bu grupçuğun hedefi İran'da sosyalist fikirleri yaymaktı. Bakü RSDİP'inden biçimsel olarak bağımsız, Azerbaycan'da yetişmiş bir sosyal-demokrat gruptu ve yöneldiği temel kitle, Müslüman topluluklar, özellikle de çok zaman İran Azerbaycanı'ndan göç etmiş İranlı işçilerdi.

Histadrut: İsrail Sendikalar Birliği.

HOG: Erivan'da Eylül 1921'de kurulup 1937'de dağıtılan Ermenistan'a Yardım Komitesi. Ermenistan SSC ile dünya çapındaki (İran, Yunanistan, Bulgaristan, Romanya, Mısır, Büyük Britanya, Almanya, Amerika Birleşik Devletleri, Fransa) Ermeni diasporası arasındaki ilişkilerden sorumlu ilk örgüttür. Sovyet Ermenistanı'nda tarım ve sanayi alanında yatırımlarda kullanılacak yardım fonlarını toplayan bu komite, aynı zamanda diaspora Ermenilerine yönelik güçlü bir propaganda aracıydı.

INO: ÇEKA'nın (ve onun yerini alan örgütlerin), Aralık 1920'de Cerjinski tarafından kurulan Yabancı Ülkeler Şubesi. 1921-1929 yılları arasında Trilisser tarafından yönetilen INO'nun özgül görevi, casusluk, etkin karşı-casusluk, propaganda ve yabancı ülkelerde komünizmin gelişimine elverişli bir politik durum yaratmaya yönelik her türlü faaliyet ve yurtdışındaki Sovyet yurttaşlarının gözetim altında tutulmasıydı.

IVAN: Bilimler Akademisi içinde Şarkiyat Enstitüsü.

İran KP: 1920'de kurulup 1931'de dağılan İran Komünist Partisi.

KEYK: Komünist Enternasyonal Yürütme Komitesi.

Komel: Mahabad bölgesinde Eylül 1942'de kurulan Kürt komitesi. Sovyetler'in teşvikiyle 1945'te bu komiteden Kürdistan Demokrat Partisi doğacaktır.

Komintern: Komünist Enternasyonal (Mart 1919-Haziran 1943).

KUNMZ: Batı Ulusal Azınlıkları Komünist Üniversitesi.

KUTV: Doğu Emekçileri Komünist Üniversitesi. 1921'de kurulan bu okulun başlangıçtaki hedefi Sovyetler'in doğusundaki milliyetler için kadro yetiştirmekti. Ancak Komintern'in, Ortadoğu ve Uzakdoğu ülkelerinde komünist hareketi örgütleyecek profesyonel devrimcileri eğiten kadro okulu işlevi de gördü. Stalin döneminin büyük temizlik harekâtı (1937-1938) sırasında kapatılan KUTV, Ortadoğu komünist partileri yöneticilerinin çoğunun yetişmesinde önemli bir rol oynadı.

Meclis: 1906 Meşrutiyet Devrimi ertesinde İran'da kurulan Ulusal Meclis. İlk toplantısını 7 Ekim 1906'da yaptı.

MGIVAN: SSCB Bilimler Akademisi Şarkiyat Enstitüsü Moskova Grubu.

Mısır KP: 1921'de kurulan Mısır Komünist Partisi, değişik sol nüveler arasında, Mısır'daki tüm demokratik muhalefet eğilimlerini bir araya getirmeye çalışan legal bir örgüt olarak ortaya çıktı.

MID: Dışişleri Bakanlığı.

MOPR: Uluslararası Devrimcilere Yardım Örgütü. Uluslararası Kızıl Yardım'a yakın, Komintern'in bir uydu kuruluşudur. MOPR, özellikle yirmili yılların başlarında, Sovyetler Birliği iç savaşın ve açlığın sonuçlarını gidermeye çalıştığı sırada son derece etkindi. Daha sonra, "*burjuva terörü kurbanlarına yardım için uluslararası kamu örgütü*" olarak tanımlanır oldu.

MPS: Filistin'de kurulmuş (1920-1921) Sosyalist İşçiler Partisi. İlk komünist akımların ortaya çıkışına katkıda bulundu.

Muskom: 1918'de kurulan Rusya ve Sibirya Müslümanları Komiserliği.

Narkomindel: Dışişleri Komiserliği.

Narkomnats: Milliyetler Komiserliği.

Narkomvneştorg: Dış Ticaret Komiserliği.

Neftsindikat: Sovyet petrol konsorsiyumu.

NEP: Yeni Ekonomi Politikası (1921-1928).

NKVD: İçişleri Komiserliği.

OGPU: Şubat 1922'de ÇEKA'nın yerine kurulan merkezî siyasi polis müdürlüğü. SSCB'nin kuruluşu sırasında 1923'te birleştirilen OGPU, ilke olarak, casusluğa, haydutluğa ve her türlü karşıdevrimci girişime karşı mücadele etmek, ulaşım yollarını korumak ve sınırların politik güvenliğini sağlamakla görevliydi.

OMS: Komintern'in Uluslararası İlişkiler Şubesi.

Profintern: Kızıl Sendikalar Enternasyonali (Temmuz 1921-1937).

RSDİP: Rus Sosyal-Demokrat İşçi Partisi.

RSFSC: Rusya Sovyet Federatif Sosyalist Cumhuriyeti.

Sovnarkom: Halk Komiserleri Kurulu.

SSC: Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti.

Taşnak Partisi: Tiflis'te 1890'da kurulan Ermeni Devrimci Federasyonu. Taşnak Partisi, ister milliyetçi isterse sosyalist olsun, ister ılımlı isterse köktenci olsun, Türkiye Ermenistanı'nın politik ve ekonomik kurtuluşunu isteyen her Ermeni'yi saflarına kabul ediyordu. Anadolulu Ermeni toplulukları içinde propaganda ve eğitim çalışması yürüten Taşnak Partisi, devrimci savaşçıların, *fedailer*in silahlı direnişini yapılandırıyordu. 1918'de Bağımsız Ermenistan Cumhuriyeti'nin ana oyuncusu olan Taşnak Partisi, Kemalistler ile Bolşeviklerin ortak eylemi sonucunda Aralık 1920'de iktidarı bırakmak zorunda kaldı. Yapısını ve faaliyetini sürgünde devam ettiren Taşnak Partisi, Ermeni diasporası içinde, Sovyet iktidarına muhalif, cemaatçi bir kadrolaşma partisi haline geldi. Politik hedefi, özgür, bağımsız ve birleşik bir Ermenistan olmayı sürdürdü.

TUDEH Partisi: 1942 başlarında kurulan TUDEH (*Kitleler*) başlangıçta her eğilimden sola açık bir topluluk olarak ortaya çıktı. Ne var ki partinin Moskova'yla ideolojik ve politik ilişkileri, ayrıca 1946'daki Azerbaycan krizi, partinin yalnızca komünistlerle sınırlı üye almaya başlamasına yol açtı.

VNAV: 1921'de kurulan ve Narkomnats'a bağlanan Tüm Rusya Doğu İncelemeleri Bilim Cemiyeti. Başkanlığını Mihail Pavloviç'in (Veltman) yaptığı bu Cemiyet, bir yandan gelecekteki Sovyetler Birliği'nde Rus olmayan milliyetlerin bütünleşmesi için gerekli bilgileri sağlayacak, öte yandan Ortadoğu ülkeleriyle ticari, diplomatik ve kültürel ilişkilerin gelişiminin gerektirdiği uzmanlık ihtiyacına cevap verecekti.

VOKS: Sovyetler'in yabancı ülkelerle Kültürel İlişkiler Derneği.

Yişuv: Filistin'deki Yahudi topluluğu. Kudüs, El Halil/Hebron, Safed ve Tiberya'da toplulaşmış bu cemaat, Filistin'e ilk Siyonist göç başladığında (1. aliya, 1882-1903) sayıca oldukça zayıftı.

KAYNAKLAR

ARŞİVLER

RGASPİ: Rusya Devlet Siyasi ve Sosyal Tarih Arşivi, Moskova.

ACEDOSPRA: Ermenistan Cumhuriyeti Devlet Sosyal ve Politik Örgütler Merkez Arşivi, Erivan.

AGA: Ermenistan Hükümet Arşivi, Erivan.

MAE: Ministère des Affaires étrangères, Nantes.

SHAT: Service historique de l'armée de Terre, Vincennes.

NARA: National Archives and Records Administration, Washington, D.C.

PRO: Public Record Office, Kew.

SEÇİLMİŞ KAYNAKÇA[1]

Abrahamian (Ervand), *Iran between Two Revolutions*, Princeton, Princeton University Press, 1982, 561 s.

Agabekov (George), *OGPU, The Russian Secret Terror*, Westport, (Conn.), Hyperion Press, 1975, 277 s.

Arfa (Hassan), *The Kurds: an historical and political study*, Londra, Oxford University Press, 1966, 178 s.

Aspaturian (Vernon), *The Union Republics in Soviet Diplomacy. A Study of Soviet Federalism in the Service of Soviet Foreign Policy*, Cenevre, Paris, Droz, Minard, 1960, 228 s.

1 Bu kaynakça eksiksiz değildir ve yalnızca İngilizce ve Fransızca yayınlanmış eserlerle sınırlıdır. Kaynakların ve yayınların daha eksiksiz bir listesi için bu kitabın elden geçirilerek hazırlandığı teze başvurulması gerekir. Bkz. Taline Ter Minassian, *La politique soviétique au Moyen-Orient et les minorités du début des années vingt jusqu'à la veille de la guerre froide*, doktora tezi, Institut d'études politiques de Paris, 1995, 780 s.

Barmine (Alexandre), *Memoirs of a Soviet Diplomat: Twenty Years in the Service of the URSS*, Westport (Conn.), Hyperion Presse, 1973, 360 s.

Barthold (Vassili V.), *La découverte de l'Asie: histoire de l'orientalisme en Europe et en Asie*, Paris, Payot, 1947, 367 s.

Batatu (Hanna), *The Old Social Classes and the Revolutionary Movements of Iraq. A Study of Iraq's Old Landed and Commercial Classes and of its Communists, Ba'thists and Free Officers*, Princeton, Princeton University Press, 1978, 1.283 s.

Benningsen (Alexandre), Enders (Wimbush S.), *Muslim National Communism in the Soviet Union, a Revolutionary Strategy for the Colonial World*, Chicago, University of Chicago Press, 1979, 267 s.

Benningsen (Alexandre), Lemercier-Quelquejay (Chantal), *Sultan Galiev. Le père de la révolution tiers-mondiste*, Paris, Fayard, 1986, 305 s.

Boersner (Demetrio), *The Bolsheviks and the National and Colonial Question 1917-1928*, Cenevre, Paris, Droz, Minard, 1957, 287 s.

Botman (Selma), *The Rise of Egyptian Communism 1939-1970*, Syracuse, Syracuse University Press, 1988, 188 s.

Bozarslan (Hamit), *La question kurde. Etats et minorités au Moyen-Orient*, Paris, Presses de Sciences Po, 1997, 383 s.

Carrère d'Encausse (Hélène), *La politique soviétique au Moyen-Orient 1955-1975*, Paris, Presses de Sciences Po, 1975, 327 s.

Carrère d'Encausse (Hélène), Schram (Stuart), *Le marxisme et l'Asie 1853-1964*, Paris, Armand Colin, 1965, 494 s.

Chabry (Laurent ve Annie), *Politique et minorités au Moyen-Orient. Les raisons d'une explosion*, Paris, Maisonneuve et Larose, 1984, 359 s.

Chaqueri (Cosroe), *La social-démocratie en Iran*, Floransa, Mazdak, 1979, 301 s.

Conte (Francis), Martres (Jean-Louis), dir., *L'Union soviétique dans les relations internationales*, Paris, Economica, 1982, 546 s.

Derriennic (Jean-Pierre), *Le Moyen-Orient au XXe siècle*, Paris, Armand Colin, 1980, 282 s.

Digard (Jean-Pierre), Hourcade (Bernard), Richard (Yann), *L'Iran au XXe siècle*, Paris, Fayard, 1996, 459 s.

Duroselle (Jean-Baptiste), *Tout empire périra*, Paris, Publications de la Sorbonne, 1981, 357 s.

Eagleton (William), *La République kurde de 1946*, Brüksel, Complexe, 1991, 256 s.

Eran (Oded), *The Mezhdunarodniki. An Assessment of Professional Expertise in the Making of Soviet Foreign Policy*, Ramat Gan, Tel Aviv, Turtledove Publishing, 1979, 331 s.

Eudin (Xenia Joukoff), North (Robert C.), *Soviet Russia and the East 1920-1927, A Documentary Survey*, Stanford, Stanford University Press, 1964, 478 s.

Fawcett (Louise), *Iran and Cold War. The Azerbaïdjan Crisis of 1946*, Cambridge, Cambridge University Press, 1992, 227 s.

Fletcher (William C.), *Religion and Soviet Foreign Policy 1945-1970*, Oxford, Oxford University Press, 1973, 179 s.

Gitelman (Zvi), *Jewish nationality and Soviet politics: the Jewish sections of the CPSU, 1917-1930*, Princeton, Princeton University Press, 1972, 573 s.

Greenbaum (Alfred Abraham), *Jewish Scholarship and Scholarly Institutions in Soviet Russia, 1918-1953*, Jerusalem, The Hebrew University of Jerusalem, 1978, 224 s.

Greilsammer (Alain), *Les communistes israéliens*, Paris, Presses de Sciences Po, 1978, 413 s.

Hauner (Milan), *What is Asia to us, Russia's Asian Heartland Yesterday and Today*, Londra, New York, Routledge, 1992, 264 s.

Heikal (Mohammed), *Le sphinx et le commissaire. Heurs et malheurs des Soviétiques au Proche-Orient*, Paris, J. A., 1980, 360 s.

Hen-Tov (Jacob), *Communism and Zionism in Palestine, The Comintern and the Political Unrest in the 1920's*, Cambridge, Schenkman Publishing, 1974, 184 s.

Hopwood (Derek), *The Russian Presence in Syria and Palestine, 1843-1914, Church and Politics in the Near-East*, Oxford, Clarendon Press, 1969, 232 s.

Hourani (Albert Habib), *The Emergence of the Modern Middle-East*, Berkeley, University of California Press, 1981, 243 s.

Kaminsky (Catherine), Kruk (Simon), *La stratégie soviétique au Moyen-Orient*, Paris, PUF, 1988, 260 s.

Kapur (Harish), *Soviet Russia and Asia, 1917-1927, A Study of Soviet Policy towards Turkey, Iran and Afghanistan*, Cenevre, Geneva Graduate Institute of International Studies, 1966, 258 s.

Khoury (Philip S.), *Syria and the French Mandate, The Politics of Arab Nationalism, 1920-1945*, Londra, I. B. Tauris, 1987, 698 s.

Klieman (Aaron S.), *Soviet Russia and the Middle-East*, The John Hopkin's University Press, 1970, 107 s.

Kramer (Gudrun), *The Jews in Modern Egypt, 1914-1952*, Seattle, University of Washington Press, 1989, 319 s.

Kunilhom (Bruce R.), *The Origins of the Cold War in the Near-East: Great Power Conflict and Diplomacy in Iran, Turkey and Greece*, Princeton, Princeton University Press, 1980, 485 s.

Laqueur (Walter Z.), *Communism and Nationalism in the Middle-East*, Londra, Routledge, 1931 (3. Basım), 1961, 367 s.

Laurens (Henri), *L'Orient arabe. Arabisme et islamisme de 1798 à 1945*, Paris, Colin, 1993, 372 s.

Lazitch (Branko), Drachkovitch (Milorad), *Biographical Dictionary of the Comintern*, Stanford, Hoover Institution Press, 1986 (gözden geçirilmiş basım), 550 s.

Lederer (Ivo J.), Vucinih (Wayne S.), eds, *The Soviet Union and the Middle-East; the post-World War II era*, Stanford, Hoover Institution Press, 1974, 302 s.

Lenczowski (George), *Russia and the West in Iran, 1918-1948, A Study in Big-Power Rivalry*, New York, Greenwood Press, 1968 (yeni basım), 383 s.

Lévesque (Jacques), *L'URSS et sa politique internationale de Lénine à Gorbatchev*, Paris, Armand Colin, 1988, 404 s.

McLaurin (Ronald), *The Political role of Minority Froups in the Middle-East*, New York, Paeger, 1979, 316 s.

McLaurin (Ronald), *The Middle East in Soviet Policy*, Lexington (Mass.), Lexington Books, 1975, 206 s.

Mouradian (Claire), *De Staline à Gorbatchev. Histoire d'une République soviétique, l'Arménie*, Paris, Ramsay, 476 s.

Nissman (David B.), *The Soviet Union and Iranian Azerbaidjan, The Use of Nationalism for Political Penetration*, Boulder ve Londra, Westview Press, 1987, 123 s.

Pospelovsky (D.), *The Russian Church under Soviet Regime 1917-1982*, Crestwood, New York, St Vladimir Seminary Press, 1984, 2 cilt, 536 s.

Redlich (Shimon), *Propaganda and Nationalism in Wartime Russia: the Jewish Anti-Fascist Committee in the USSR, 1941-1948*, Boulder, East European Quarterly, 1982, 236 s.

Rezun (Miron), *The Soviet Union and Iran: Soviet Policy in Iran from the beginnings of the Pahlavi Dynasty until the Soviet Invasion in 1941*, Cenevre, Institut des hautes études internationales, 1981, 425 s.

Robertazzi (Chiara), Collotti-Pischel (Enrica), *L'Internationale communiste et les problèmes coloniaux, 1919-1935*, Paris, La Haye, Mouton, 1968, 584 s.

Rodinson (Maxime), *Marxisme et monde musulman*, Paris, Seuil, 1972, 605 s.

Rubenstein (Sondra Miller), *The Communist Movement in Palestine and Israël, 1919-1984*, Boulder ve Londra, Westview Press, 1985, 419 s.

Rubin (Barry), *The Great Powers in the Middle-East, 1941-1947, The Road to the Cold War*, Londra, Frank Cass, 1980, 254 s.

Rubinstein (Alvin Z.), *Soviet Policy towards Turkey, Iran and Afghanistan, The Dynamics of Influence*, New York, Praeger, 1982, 295 s.

Sicker (Martin), *The Bear and the Lion: Soviet imperialism and Iran*, New York, Praeger, 1988, 156 s.

Spector (Ivar), *The Soviet Union and the Muslim World, 1917-1958*, University of Washington Press, 1958, 191 s.

Stewart (Richard A.), *Sunrise at Abadan: The British and Soviet Invasion of Iran, 1941*, New York, Praeger, 1988, 291 s.

Suny (Ronald Grigor), ed., *Transcaucasia, Nationalism and Social Change, Essays in the History of Armenia, Azerbaijan, and Georgia*, Ann Arbor, The University of Michigan Press, 1996 (yeni basım), 543 s.

Ter Minassian (Anahide), *La République d'Arménie, 1918-1920*, Brüksel, Complexe, 1989, 317 s.

Ter Minassian (Anahide), *Nation et religion*, Venezia, ICOM, 1980, 26 s.

Thobie (Jacques), *Ali et les 40 voleurs. Impérialismes et Moyen-Orient de 1914 à nos jours*, Paris, Messidor, 1985, 370 s.

Traverso (Enzo), *Les marxistes et la question juive*, Paris, Kimé, 1997, 341 s.

Uldricks (Teddy), *Diplomacy and Ideology: the origins of Soviet Foregn Relations 1917-1930*, Londra ve Beverly Hills, Sage, 1979, 239 s.

Valognes (Jean-Pierre), *Vie et mort des chrétiens d'Orient, des origines à nos jours*, Paris, Fayard, 1993, 972 s.

Vucinih (Wayne S.), ed., *Russia and Asia, Essays on the Influence of Russia on Asian Peoples*, Stanford, Hoover Institution Press, 1972, 521 s.

Dizin

Abrahamyan, A. 345
Abdurrahman, Yervant 299
Abdul Ryzah Bay 269
Abdülkadir 284
Abdülkerim 200
Abrahamyan 125, 166, 345
Abramoviç, Z. 202
Adnan el-Atasi 187
Agabekov, George 97, 146, 149-166, 369
Aghbaşyan, Hovannes 319
Aghion, Raymon 226
Agurski, Mihail 48
Ağa Hüseyin Rasimzade 133
Aharonov, Ruben 316, 326, 327, 345
Akayan, Dr. 246
Aleksandr II 26, 28
Aliyev, albay 284
Aliyev, Aziz 256, 257, 284
Ali Zade 238
Alter, V. 293
Ammar Han 282
Andric, İvo 21.
Antaki, Naim 313
Apresyan, Karekin 150
Arafat, Yaser 355
Arakelyan, S. 118
Aralov, S.İ. 103
Ardabi, Resul 134
Arhutyan, Hovsep 115
Arslan, Şekip 201
Arşak Baratov 165
Asadov 285
Aslanov 283
Aspaturian, Vernon V. 51, 369
Atakişiyev, Tuğgeneral 277, 278, 280, 283, 287
Athenagoras, Başepiskopos 339
Attlee, Clement 323
Averbach, Wolf 178-180, 192-196, 198, 201, 206
Avigdor Kossoi, Yehiel 83-85, 179, 192, 217-219
Aziz Aliyev 256, 257

Babayan, A. 245, 349
Babuşkin, E. 128
Bagramyan, General 238, 321
Baratov, Arşak 165
Baratov kardeşler 165
Bardizanyan, Bedros 173
Barmine, Alexandre 148, 370
Baroyan Dr 236, 261, 262, 300, 314
Barthold, Vassili 60, 62, 67, 370
Barzani 270, 282
Batatu, Hanna 180, 370
Bauer, Otto 46
Beinen, Joel 209
Ben Gurion, David 299, 304-306
Bénès Dr 306
Bennigsen, Alexandre 134
Benzakein, Félix 212
Bergelson 294
Berger, Joseph 80, 83-85, 87, 178, 179, 193, 196, 197, 206
Beria, Lavrenti 161, 293
Berthon, André 183

Bertrand, René 119, 142, 231, 269
Birman, Ze'ev 203
Blank, Stephen 131
Bode baron 61
Botman, Selma 216, 370
Bowman, Isaiah 20
Boyaciyan, Haygazun 171, 172
Bozarslan, Hamit 271, 273, 370
Braun, Léopold 332
Bravin, Konsolos 93
Brikke 68, 99, 103
Brodetsky Dr 303, 306
Broydo, Grigori İsaakoviç 77
Brunnov, P. 27
Brym, Robert J. 50
Buharin, Nikola 99, 100, 196

Cafer Handan 265
Cafer Kaviyan 260
Cafer Razayev 135
Caferov Yüzbaşı 275, 284
Cafer Pişevari 41, 125, 251, 252, 260, 263, 277, 278, 287
Caparidze 120
Carrère d'Encausse, Hélène 15, 26, 42, 44, 267, 370
Castagne, Joseph 74
Castro, Léon 212, 225
Catroux, General 308
Cattaoui, Joseph Aslan 212
Cavit 125, 260
Cemal Efendi 201
Cemal Efendi el-Hüseyni 201
Cemil Merdam Bey 311, 322
Cerjinski, Feliks 365, 366
Chabry, Annie 54
Chabry, Laurent 54
Chaliand, Gérard 54
Chaoui , Nicolas 317
Christophoros, Patrik 335, 339, 340
Churchill, Winston 29
Ciliga, Ante 356
Conte, Francis 98, 370
Corm, George 53, 55
Couland, Jacques 173
Cox, Frederick 39
Curiel, Henri 35, 221, 228
Curiel, Raoul 228

Çiçerin, G. 39, 91, 92, 97, 98, 123, 248
Çilingiryan, Arşavir 120
Çirikov 62
Çörekçiyan, Kevork 325, 344, 346

Daduryan, Zadik 185
Daniler, M.F. 80, 160
Davtiyan, Yakov Kristoforoviç 96, 97, 146
de Gaulle, Charles 309
Dentz, General 308
Derfl 203
Der Ohanyan, A. 245
Deveciyan, Hrant 322, 327
Dewerpe, Alain 23
Dimitri, Albay 316
Dmytryshyn, Basil 39
Dneprov, A. 312, 313
Dolgopulov, Konsolos 143
Dooher, G. 278, 288
Dostoyevski 26
Dunayevski, B. 266
Duwayk, Raymond 226, 227

Eagleton, William 273, 276, 280, 281, 283, 284, 287, 370
Ebling, G. 256, 257
Ehrenburg, İlya 292
Elias Gaşa Amin 176
Engels, Friedrich 189
Enver Paşa 269
Enver Sedat 355
Epstein, Sahno 293, 294

Eran, Oded 60, 71, 370
Erlich, H. 293
Ervand Abrahamyan 125
Evetski 152

Fefer, I. 294, 301
Ferid Dehmen 176
Feriz el-Malek 187
Fetullahov Yüzbaşı 284
Fletcher, William C. 334, 371
Frejmann, A. 75
Freymond, Jacques 76
Fritz, M. 159
Frye, Richard N. 64
Fuad el Şimali 176, 177, 179-81, 184

Gafarzadh, Asadallah 125
Gamazov 62
Gelbras, G.S. 80, 160
Germanos, Metropolit 339
Giftodimos, Karayorgis 224
Gonabaldi, Parvin 238-
Gorçakov, A. 28
Gregorius, Metropolit 343
Greilsammer, Alain 191, 196, 199, 205, 206, 371
Grigoryan, K. 245
Grigoryan, Hrant 327
Gromiko 311

Hacı Baba Şeyh 282, 286
Haciyev 275
Haçatriyan, Dr. 327
Hakimov, A. 95, 132, 139, 284, 287
Halit Bektaş 89, 172, 176, 177, 184, 186, 310, 317-319, 329
Hampartsumyan, Kosti 350
Hanikov, N.V. 62
Harutyunov, K. 326
Hasan Cabirov 134, 180-182
Hassoun, Jacques 215
Haşemin, Butros 176
Hauner, Milan 147, 371
Haydar Bey Rikabi 312
Haydar Han, Haydarhanov 109, 121, 122, 126, 365
Hazan, David 212
Heikal, Mohammed 227, 371
Hen-Tov, Jacob 198, 201, 202, 302, 303, 371
Hertz 303
Herzfeld 231
Herzog 303
Hirszowicz, Lukasz 298
Hitler, Adolf 183, 208, 225, 226, 230, 293, 296, 319
Hovanesyan, Arşavir Ardaşer 15, 79, 125, 127, 240, 246, 247, 255
Hovsepyan, Karekin 347
Hrant Grigoryan 327
Hüseyin Şarki 127
Hüsnü el-Orabi 216, 217, 219

Israël, Marcel 226, 228, 372
İbrahim Yazbek 178, 179
İhsan el-Cabri 201
İlinski 80, 160
İskandari, Iraz 240
İvanov 106

Jacot-Descombes, Paul 225, 226, 228
Jirinovski, Vladimir 17, 18
Joseph Rosenthal 179, 216, 220

Kalinin, M. 248, 322
Kalustyan, V. 245
Kamran Mehdi 265
Kaplan, E. 305
Kaplanski, S. 297
Karahan, L.M. 39, 68, 96, 97, 103
Karpov, G. 339, 341
Kasımov, M. 256

Kasımzade 37
Katerina II 27
Katolikos Kevork V 161
Kautsky 120, 189
Kavtaradze, S. 41, 94, 239
Kerim Hakimov 132, 139
Kerim Nibkin 126
Kevork V 161, 162
Kevork VI 325, 346
K. Grigoryan 245
Khatissian, Alexandre 56
Khoren I Katolikos 344
Khostaria 157
Kirov 100
Kolomitsev, İ.İ. 93, 113
Kopostov, Mihail 312
Kossoi, Yehiel 217
Kral Faruk 341
Krämer, Gudrun 215
Krasnik 287
Kreiser Tuğgeneral 294
Kukrinitsi 319
Kuperman, Moşe 197
Kurban 135
Kuusinen 99
Küçük Han 38, 121, 123, 240

Laurens, Henri 309, 371
Lavrentiev, A.İ. 94
Lazitch, Branko 76, 86, 371
Lemercier-Quelquejay, Chantal 134, 370
Lenczowski, George 241, 372
Lenin 30, 34, 39, 46, 50, 76, 89, 90, 96, 98-100, 122, 123, 138, 174, 189, 259, 365
L'Estrange Fawcett, Louise 260
Leşçinski, N. 197
Lidin, V. 162, 163
List, Nahman 197, 202, 204, 206
Litvinov, Maksim 91, 97, 98, 302, 305, 311
Litvinski, N. 177, 178, 185
Locker, B. 303
Lohuti 235
Lozovski, Solomon 302
Ludendorff 29

Macit Bey 284
Madoyan, Artin 171-173, 175-177, 184, 317-321
Maksimov, Mikhail A. 261, 262
Manuilski, D. 96, 99
Markish 294
Maroun, Anton 216
Martel, Damien, comte de 170, 185, 186, 187
Martres, Jean-Louis 98, 370
Marx, Karl 189
McLaurin, Ronald D. 53, 54, 372
Medvedev, Roy 49
Mekertişyan 87
Mesrob, Başepiskopos 162, 163
Mesut Rida Bey 315
Meyerson 192
Mihaylov, S. 297-299, 306
Mihoels, Solomon 292, 296, 307, 365
Mikoyan, Anastas 345
Miliyukov, Pavel N. 30
Miller, A. 311
Miller, B. 372
Millspaugh, (Dr.) 233, 234
Minasyan, Garo 164, 271
Minski, Konsolos 143
Mir Cafer Bağırov 280
Mirkulov, S. 132
Mir Samet Cevatzade 137
Mirza İbrahimov 256, 257
Mirza Malkum Han 136
Mirza Şahap 152
Mirzayantz 119
Molla Nur Vahidov 130
Molotov, Viyaçeslav 91, 99, 230, 295, 322, 323, 333

Moskvin 154, 155
Mosseri, Jack N. 213
Moullec, Gaël 23
Mouradian, Claire 343, 372
Muğdusi 161
Muhammed Muğrabi 206
Muhammed Rıza 40
Muhammet Ağa Şahtaktinski 139
Muhtarov 87
Muratbekyan Başepiskopos 161
Muraviyev 61
Musaddık 41, 239
Mustafa Kemal 82
Mustafa Suphi 122, 130
Mustafayev Yüzbaşı 284
Müftü Hacı 208, 209
Müftü Hacı Emin el-Hüseyni 208, 209
Münzenberg, Willy 201, 226

Napolyon III 56
Nazaryan, G. 326, 327, 328
Nâzım 106
Nehme, Majed 178
Nerimanov, N. 92, 120, 132, 133, 311
Nerses, Episkopos 161, 162, 163, 350
Nikitin, B. 269
Nikolay II 27
Nisan, Mordechai 29, 33, 38, 39, 54, 55, 77, 97, 112, 113, 121, 131, 155, 172, 252, 256, 267, 273, 286, 287, 292-294, 300, 315, 325, 328, 329, 332, 333, 340, 344, 365
Nissman, David B. 256, 257, 372
Njdeh, Garegin 112
Novikov, N. 303, 306, 310-314, 321, 336, 337, 345
Nuri Paşa 269

Oldenbourg, S.F. 67, 68
Orbeli, L 75
Orconokidze, Grigori 97, 123
Ömer Fahuri 322

Palmer, Konsolos 156, 165
Palmerston, H. 27
Papazyan, V. 271
Patrik Aleksey 338, 340-342
Patrik Alexandre III 337, 339
Pavlovski 238
Petrenko, N. 297, 298
Pokrovski, L.D. 90
Polivanov 92
Ponomarev, Boris 355
Porfiryus 63
Portal, Roger 49
Puaux, General 308

Qavam 266
Qazi Muhammed 277-287

Radek, Karl 223
Raif Huri 322
Raiter, I.L. 77
Raskolnikov 68, 97, 196
Raşit Firavun 187
Redlich, Shimon 291, 294, 295, 300, 302, 372
Renner, Karl 46
Rezun, Miron 156, 157, 372
Rıdvan el-Hilu 207
Rıza Han 135
Riad Sohl 322
Ridha, R. 177
Rikov, A. 248
Rodinson, Maxime 169, 177, 317, 372
Rommel, Erwin 228
Roosevelt, Archie 275, 281
Rosenthal, Charlotte 83, 179, 183, 216, 218, 220, 221
Rothstein, F. 39, 113, 115, 116, 146
Rousselet, Kathy 331
Roy 49, 77
Ruben Ter Minassian 112, 349
Rubinstein, Alvin Z. 38, 372

Saad, Ahmet Sadık 227
Sadçikov, İvan V. 94, 262
Safarov, G. 42, 68, 99, 100, 103
Salamallah Cavit 260
Salama Musa 217
Salih 107
Salman, Y. 248
Salomon, Michel 29
Samadov Yüzbaşı 283, 284
Samand Siyabandov 283
Samilovski, İ.V. 94
Sarkisyan, L. 115, 116, 117
Sarrail General 183
Schram, Stuart 42, 370
Schwartz, Hillel 228
Schwarzkopf Albay 234
Selahattin Kazimov 285
Sergey Metropolit 148, 331-333, 335, 337, 340
Seyit Ziya 247
Sheean, Vincent 128, 146
Shertok 306
Sıtkı Necati 206
Simko 269, 270
Simonyan, G. 246
Smirnov, A. 300
Snesarev, A. 68
Sokolnikov 100
Solod, D. 313, 314, 315, 322, 328, 337, 338, 345
Spectori İvar 27, 31, 372
Stalin, Josef 18, 32, 34, 35, 46-50, 58, 68, 76, 77, 94, 96-100, 103, 104, 122, 123, 125, 127, 133, 155, 183, 184, 189, 190, 194, 197, 206, 248, 254, 271, 281, 283, 307, 319, 322-324, 330, 333-336, 338, 340, 344, 353, 356, 367
Stern, Lina 294
Stopani 120
Strukova, L.P. 80, 160
Sukiasyan, Philippe S. 161
Sultan el Atraş: 179
Sultan Galiyev 130
Sultanov, S. 299, 306, 337
Sultan Zade, Mikaelian Avedis 68, 89, 109, 121, 122, 123, 131, 365
Sun Yat Sen 201
Sürmeyan, Ardavast (Başepiskopos) 345
S. Yannakakis 223, 225

Şah Muhammed Ali 120
Şakir el-As 187
Şakiri, C. 122
Şatila, Elias 186
Şemseddinov, Ali Eşref 269
Şerif Yurayev 238
Şeyh Abdülmecid el-Hetib 187
Şeyh Heyzal 164
Şeyh Mahmut Barzani 270
Şmeral, Bohumil 205
Şumyatski, Boris 116

Taha Savaf 187
Tarnopoler, L. 297
Tepper, Jacob 178
Ter Minassian, Anahide 112, 112, 349, 369, 373
Terentiev, A.V. 94
Torosyan, Bedik 172
Trilisser, Moskvin 154, 155, 200, 366
Troïanovski, Konstantin 221, 222
Trott, M. 148
Truman, Harry 323
Tsirulnikov, S. 296
Tucker, C. 49

Uldricks, Teddy 91, 95, 98, 373

Vartan General 350
Vartanyan, G. 117
Vatolina, L.N. 89
Vedenski, Aleksandr 332

Veltman, Mihail Pavloviç 66, 67, 74, 122, 368
Vitali Başepiskopos 341
Vita Sonsino 212
von Etter 93
Vovsi Profesör 294
Voytinski, G. 107
Voznesenskiy, A.M. 92
Vratsiyan, Simon 112, 116
Vucinih, Wayne S. 64, 69, 73, 372, 373

Weizmann, Dr. 303, 304, 306
Werth, Nicolas 15, 23

Yannakakis, Ilios 220, 224
Yannakakis, S. 223, 225
Yanoviç, Mirkur 138
Yermakov 283
Yesenin, Sergey 148
Yordanidu, J. 224
Yusuf Derviş 227
Yusuf Yazbek 176, 181

Zağlûl 219
Zahoder, B.N. 71
Zaro 284
Zaslavsky, Victor 44, 45, 49, 50
Zinoviyev, Grigori 99, 196, 248
Zotov, A 17
Zuckerman 152
Zweig, Arnold 296

Ermeni asıllı Fransız tarihçi Taline Ter Minassian, tarihin önemli bir kesitine, dünya coğrafyasının kritik bir bölgesine bakıyor.

Yirminci yüzyılın ilk yarısı boyunca SSCB'nin dış politikasını değerlendiren Minassian, özellikle 1920'lerden Soğuk Savaş dönemine, bu ilk sosyalist ülkenin Ortadoğu, Akdeniz, Yakın Asya ve azınlıklar politikasına odaklanıyor.

Ortadoğu'daki komünist partilerin kuruluşunda azınlıkların rolü neydi? Sovyetler Birliği'nin çıkarları kurulan ilişkilerde ne derece belirleyici oldu, Komintern bu ilişkilerde nasıl bir rol oynadı? "Sıcak denizlere ilerlemek" bir efsane mi, gerçek mi? Ermeniler, Azeriler ve diğer halklar Sovyetler Birliği'ne dahil olurken, Türkiye, İran, Lübnan, Mısır, Suriye gibi ülkelerle, Araplar, Kürtler ve Yahudilerle ne türden bir diplomasi yürütüldü? "Azınlıkların korunması ve araçsallaştırılması" gibi tartışmalar nasıl gelişti? Azınlıklara bir ulusal kurtuluş modeli sunan "milliyetler politikası"nda ve Sovyet diplomasisinin gücünde yıllar içerisinde ne gibi değişimler yaşandı?

Bir yanda bu türden sorular, diğer yanda da azınlıklar arasından gelip Sovyet ütopyasının "seyyar militanları" olarak görev üstlenen, kozmopolit ve başına buyruk o kahramanlar.

"Geçmişten Geleceğe Sosyalizm" dizisi kapsamda yayımladığımız bu kitap, sosyalist bakış açısıyla yazılmamış olmasına karşın, zengin belgelere dayanarak Sovyetler Birliği ve izlediği azınlıklar siyaseti hakkında aydınlatıcı bilgiler sunuyor.

32 TL. KDV'den muaftır

ISBN 978-605-172-342-6

9 786051 723426

LÂL KİTABEVİ
0 326 216 50 09
@lalkitabevi
zerdustsahaf@hotmail.com
lalkitabevi@hotmail.com

itap
YordamKitap